

12.4

गर

KĀVYAMĀLĀ. 91

THE
CHHANDAS ŚĀSTRA

BY

ŚRĪ PIṅGALANĀGA.

With the Commentary Mṛitasañjīvanī,

BY

ŚRĪ HALĀYUDHA BHATTA.

With the Chhandonirukti by Samīkṣāchakravartī
Śrī Madhusūdana Vidyāvāchaspati.

EDITED BY

PĀNDIT KEDĀRANĀTH

OF JAYPUR.

Third Edition

REVISED WITH NOTES BY

VIDYĀLAŅKĀR ANANT VAJNES'VAR S'ĀSTRĪ DHUPKAR.

PUBLISHED BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE 'NIRNAYA SĀGAR' PRESS,
BOMBAY.

1938.

Price

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher :- Pandurang Jawaji, } Nirnaya Sagar Press,
Printer :- Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

काव्यमाला ९१.

श्रीपिङ्गलनागविरचितं

छन्दःशास्त्रम् ।

श्रीहलायुधभट्टविरचितया मृतसंजीवन्याख्यया वृत्त्या समेतम्,
समीक्षाचक्रवर्तिराजपण्डितश्रीमधुसूदनविद्यावाचस्पति-
रचितछन्दोनिरुक्तिसनाथीकृतं च ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन महामहोपाध्यायपण्डितश्रीदुर्गाप्रसाद-
तनयेन पण्डितकेदारनाथेन संशोधितम् ।

तृतीयं संस्करणम्

धूपकरोपाभिधयज्ञेश्वरतनूज 'विद्यालंकार' अनन्तशर्मणा
'विशल्यकरणी' नाम्न्या टिप्पण्या समलङ्कृत्य
संस्कृतम् ।

तच्च

मुम्बय्याम्

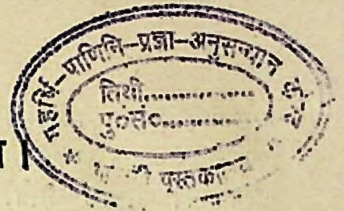
पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः,

स्वीये निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालये मुद्रापयित्वा प्रकाशितम् ।

१९३८.

छन्दःशास्त्रस्य भूमिका ।

तत्र छन्दःसमीक्षास्थश्छन्दस्तत्त्ववादः—

अथ किमिदं छन्दः? इति पृच्छामः ।

“ननु च भोः! यदि कश्चिद्ब्रूयीत्—कः खलु ब्राह्मणः? इति, सोऽयं त्रिविधः पर्यनुयोगो भवति—लक्ष्यापेक्षः, लक्षण्यापेक्षः, लक्षणापेक्षश्च । तदतस्त्रिविधः समाधिर्भवति—अस्मै देवदत्तो ब्राह्मण इति लक्ष्यापेक्षः, कस्यपात्रिरोऽयमृगवनिवसिष्ठविश्वामित्रागस्त्याख्याः सप्तैव ब्राह्मणजातयो भवन्ति इति लक्षण्यापेक्षः,

‘विद्या योनिः कर्म चेति त्रयं ब्राह्मण्यलक्षणम् ।

सेवा-संग्रहवृद्धिश्च कालयापश्च पातनम् ॥

जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो रत्यर्थमेव च ।

अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

कर्मणा ब्राह्मणो जातः करोति ब्रह्मभावनाम् ।

स्वधर्मनिरतः शुद्धस्तस्माद्ब्राह्मण उच्यते ॥

जाल्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।

एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते ॥

धृतिः क्षमा दयास्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

विद्या चैव तपः सत्यं नवकं ब्रह्मलक्षणम् ॥’ इति लक्षणापेक्षश्च ।

एवमेवेदं यददः पर्यनुयुज्यते किमिदं छन्दः? इति; सोऽयं त्रिविधः पर्यनुयोगो भवति—लक्ष्यापेक्षः, लक्षण्यापेक्षः, लक्षणापेक्षश्च । तदतस्त्रिविधः समाधिर्भवति—

‘अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥’ (ऋ. १ अ. १ अ. १ व.) इतीदं छन्द इति लक्ष्यापेक्षः, गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तिष्टुप्जगत्याख्याः सप्तैव छन्दोजातयो भवन्तीति लक्षण्यापेक्षः, ‘यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः’ ‘मात्राक्षरसंख्यानियता वाक् छन्द’ इति लक्षणापेक्षश्च ।

तदित्थं सिद्धं प्रतिवचनमितीदं छन्द इति चेत्; न सिद्धम् । कुत एतत्? यदक्षरपरिमाणं तच्छन्द इति हि लक्षणमुच्यते, तत्तावदपर्याप्तं भवति । पृथिवी गायत्री, अन्तरिक्षं त्रैष्टुभम्, द्यौर्जागती । अग्निर्गायत्रः, इन्द्रश्चैष्टुभः, विश्वेदेवा जागताः । तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्रम्, ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप्, पशवो जागताः । ब्रह्म गायत्रम्, क्षत्रं त्रैष्टुभम्, विद् जागतम् । ब्राह्मणो गायत्रः, क्षत्रियश्चैष्टुभः, वैश्यो जागतः । चतुर्विंशत्यक्षरा वाग्गायत्री, चतुश्चत्वारिंशदक्षरा वाक् त्रैष्टुभी, अष्टचत्वारिंशद-

क्षरा वाग् जागती, इत्येवमनेकधा लक्षण्याः श्रूयन्ते । ताश्च सर्वा एवैता गायत्र्य-
त्रिष्टुभो जगत्यश्च लक्षणमर्हन्ति । तत्र यदुच्यते—‘अक्षरपरिमाणं छन्द इति’;
वाचिकेष्वेवैतदवकाशं लभते, नान्यत्रेत्यनैकान्तिकं भवति । न चानैकान्तिके लक्षण-
शब्दः प्रवर्तते । तस्मादलक्षणमेतत् । स्यादेव तु तेषु तेषु सर्वेष्वनुगतः कश्चन विल-
क्षणो धर्मो यदनुरोधेन छन्दःशब्दः प्रवर्तते । तमेतं धर्मं पृच्छामः—किमिदं छन्द इति ॥

अथ लक्षण्योपपरीक्षा—

यान्येतानि गायत्र्यादीन्यभिधानानि श्रूयन्ते; किमेते यदृच्छाशब्दाः, उत रूढाः,
योगरूढाः, यौगिकरूढाः, यौगिका वा ? । अथवा क्वचिन्मुख्याः, अपरत्र भक्त्या प्रयु-
ज्यन्ते ? । तत्र तावत्—‘गायतो मुखादुदपतत्’ इति गायत्र्याः, ‘गायत्रीमेव त्रिपदां
सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभति’ इत्यनुष्टुभश्च निर्वचनश्रवणात्, ‘गायन्तं त्रायते यस्मा-
द्गायत्रीत्युच्यते बुधैः ।’ इत्यादिस्मरणाच्चावयवार्थस्फोटाच्च नैते यदृच्छाशब्दा इति शक्यं
वक्तुम् । नाप्येते रूढा भवितुं युज्यन्ते । “तदाहुर्यदन्यानि छन्दांसि वर्षायांसि भूयोऽक्ष-
रतराणि, अथ कस्मादेतां बृहतीत्याचक्षत इति । एतया हि देवा इमांल्लोकानां श्रुन्त । ते
वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोकमाश्रुवत्, दशभिरंतरिक्षम्, दशभिर्दिवम्, चतुर्भिश्चतस्रो
दिशः, द्वाभ्यामेवास्मिन् लोके प्रत्यतिष्ठन्, तस्मादेनां बृहतीत्याचक्षते ॥” (ऐ. ब्रा.)
इत्येवमादिभिः श्रुतिभिरेषामवयवार्थसापेक्षत्वावगमात् । न चाप्येते योमरूढा भवन्ति ।
“सप्तधा वै वागवदत्” । “अक्षरेण मिमते सप्तवर्णीः” इत्येवमादिश्रुतिसिद्धेषु
वाग्विहितिविशेषेष्वेव तु भवनिदानीं गायत्र्यादीन् शब्दानाच्छेदे । तत्र नैतेषु गाय-
त्र्यादीनामवयवार्थसमन्वयः स्वारस्येन शक्यते कर्तुम् । शुद्धं यौगिकत्वमप्यत एव
प्रत्याख्यातं भवति । द्रव्यशब्दत्वगुणशब्दत्वक्रियाशब्दत्वानामन्यतमस्याप्यत्र दुःस्थ-
त्वात् । तत्तर्हि स्यादेवम्—न केवलं वाग्विशेषा एवैतेषां गायत्र्यादिशब्दानां विषया
भवन्तीति, किं तर्हि—सन्त्येव केचिदन्येऽपि साध्यदेवादयो द्रविणादयो वा वेदप्रसिद्धा
गायत्र्यादिशब्दप्रतिपाद्याः, अथ वाग्विशेषाश्च । तेषु क्वचिदिमे यौगिकाः, अपरत्र
रूढाः स्युः । अथवा क्वचिन्मुख्या अपरत्र भक्ताः स्युः । तत्र न ज्ञायते कुत्र कीदृशा ?
इति । किञ्च भूयसा श्रूयते गायत्र्यादीनामाच्छादकत्वाच्छन्दस्त्वमस्तीति । तत्र
न ज्ञायते कथमेषां वाग्विशेषाणां साध्यदेवानां द्रविणानामन्येषां वा किमाच्छादकत्व-
मस्तीति । आच्छादकत्वमेवैतच्छन्दःशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमुत गायत्र्यादिशब्दसंबन्ध-
मात्रमथवान्यदेवं किञ्चित् ? । तस्मादुत्तिष्ठते जिज्ञासा—किमिदं छन्द ? इति ॥

अथाप्येतदन्यथान्यथा बहुधा श्रूयते वेदे । तथाहि—

(१) “एते वाव देवाः प्रातर्यावाणो यदभिरुषा आश्वनौ ।

त एते सप्तभिः सप्तभिश्छन्दोभिरागच्छन्ति ।” इति ।

तदेतच्च ज्ञायते—कथं ते सप्तभिश्छन्दोभिरागच्छन्ति, कानि वा तत्र छन्दांसि ? ॥

(२) “छन्दांसि वा अन्योन्यस्यायतनमभ्यध्यायन् । गायत्री, त्रिष्टुभश्च जगलै

चायतनमभ्यध्यायत् । त्रिष्टुब्, गायत्र्यै च जगत्स्यै च । जगती, गायत्र्यै च त्रिष्टुभश्च । ततो वा एतं प्रजापतिर्व्यूढच्छन्दसं द्वादशाहमपश्यत्, तमाहरत्, तेनायजत । तेन स सर्वान् कामान् छन्दांस्यगमयत् ॥” इति श्रूयते ।

तत्र न ज्ञायते—कथं द्वादशाहेन छन्दसामन्योन्यायतनसंसिद्धिः । कानि वा तत्र छन्दांसि ? ॥

(३) “अहर्वै देवा अश्रयन्त रात्रीमसुराः ते समावद्वीर्यो एवासम् । न व्यावर्तन्त । सोऽन्नवीदिन्द्रः—कश्चाहं चेमानितोऽसुरान् रात्रीमन्ववेष्ट्याव इति । स देवेषु न प्रत्यविन्दत् । तं वै छन्दांस्येवान्ववायन्, तस्मादिन्द्रश्चैव छन्दांसि च रात्री वहन्ति ॥” इति श्रूयते ।

तत्र न ज्ञायते—कथमेतानि छन्दांसि तमिन्द्रमन्ववायन्, कानि वा तत्र छन्दांसि ? ॥

(४) “देवा वा असुरैर्युद्धमुपप्रायन् विजयाय । तानभिर्नान्वकामयतैतुम् । तं देवा अश्रुवन्—अपि त्वमेहि, अस्माकं वै त्वमेकोऽसीति । स त्रिश्रेणिर्भूत्वा त्र्यनीकोऽसुरान् युद्धमुपप्रायद् विजयाय । त्रिश्रेणिरिति—छन्दांस्येव श्रेणीरकुरुत । त्र्यनीक इति—सवनान्येवानीकानि । तानसंभाव्यं पराभावयत् ॥” इति श्रूयते ।

तत्र न ज्ञायते—कथं छन्दांसि श्रेणयोऽभूवन् कानि वा तत्र छन्दांसि ? ॥

(५) सर्वेणि छन्दांस्येतदप्रलाप इत्यान्नायते । एतशो ह्ययं सूर्याश्वः संज्ञायते ।

‘उदु त्यदृशतं वपुर्दिव एति प्रतिह्वरे ।

यदीमाशुर्वहति देव एतशो विश्वस्मै चक्षसे अरम् ॥’

(ऋ. ५ अ. ५ अ. १० व.)

इत्येवमादिमन्त्रव्याख्याने तथैव प्रतिपत्तेः ।

तथा च न ज्ञायते—कथमेषां छन्दसामेतदप्रलापत्वम्, कानि वा तत्र छन्दांसि ? ॥

अलं निदर्शनया । एवमादयो हि भूयांसश्छन्दसामुच्चावचवादाः श्रूयन्ते । तत्र न ज्ञायते—कथं कथमेते वादा उपपद्यन्ते कानि वा तत्र छन्दांसि ? किमेकमेवैतेषां छन्दसां छन्दस्त्वमुत मिथ्यते प्रत्यर्थमिति पृच्छामः—किमिदं छन्दः ? इति ॥

अथ यदप्युक्तं लक्ष्यापेक्षं प्रतिवचनं, तदपि नैवावकल्पते । ‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ इत्यत्र हि किं नाम छन्दो विवक्षितं भवताम् ? किं तावदयं संपूर्णो मन्त्रश्छन्दः स्यात् ? नेत्याह ।

‘ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।

ऋचामशीतिः पादश्च पारणं संप्रकीर्तितम् ॥’ (च. व्यू. १)

इत्येवं हि दाशतये मन्त्राः संख्यायते, छन्दांसि पुनः सप्तैवेति विषयमेदो विज्ञायते ॥ किं तर्हि यन्तावत्पदानि तच्छन्दः ? । नेत्याह—

‘शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकं सार्धं च वेदे त्रिसहस्रयुक्तम् ।

शतानि चाष्टौ दशकद्वयं च पदानि षट् चेति हि चर्चितानि ॥’ (च. व्यू. १)

इत्येवं हि पदसंख्यानं स्मर्यते, छन्दांसि पुनः सप्तैवेति विषयभेदो विज्ञायते । अथ किमेतान्यक्षराण्येव छन्दः ? । नेत्याह—

‘चत्वारि वाव शतसहस्राणि द्वात्रिंशच्चाक्षरसहस्राणि’ इत्येवमक्षरसंख्यानं स्मर्यते । तस्माच्च तावदक्षराणि छन्दः स्यात् । अथ किं यदत्रैते वर्णाः श्रूयन्ते, तच्छन्दः ? । नेत्याह—वर्णा हि ते भवन्ति । व्यभिचरन्ति च ते ते वर्णाः, अथाप्यनुवर्तते छन्दस्त्वमतो नैते वर्णाश्छन्दः स्यात् । किं यदयं वर्णक्रमस्तच्छन्दः ? । नेत्याह—क्रमो हि नाम पौर्वापर्यम् । न चानन्तर्भाव्यवर्णरूपं पौर्वापर्यं शक्यतेऽध्यवसातुम् । तथा च वर्णव्यभिचारे क्रमातिचारः प्राप्नोति, अथाप्यनुवर्तते छन्दस्त्वमतो नैष वर्णक्रमश्छन्दः स्यात् ॥ अथ यदयं गुरुलघुक्रमस्तच्छन्दः ? । नेत्याह—यत्रापि नैवं गुरुलघुक्रमस्तत्रापीष्यते छन्दोव्यवहारः । स न स्यात् अथोच्येत । नोच्यते त्विदमित्थं गुरुलघुक्रमश्छन्द इति ॥ किं तर्हि यथाकथंचित्क्रियमाणो गुरुलघुक्रमश्छन्दः स्यात् ? । नैतदेवमपि शक्यं वक्तुम् । गद्यपद्यविवेकस्तर्हि व्याहन्येत । यथाकथंचित्क्रमस्य छन्दस्त्वेऽभ्युपगम्यमाने तदवच्छेदकमेदासंभवात् सप्त छन्दांसीति व्यवहारोपि न प्राप्नोति । तस्मान्नैषोपि गुरुलघुक्रमश्छन्दः स्यात् ॥ अथ यदत्रत्यमक्षरपरिमाणं तच्छन्द इति चेन्नैतदपि शक्यं विज्ञातुम्, यत्रापि नैतदक्षरपरिमाणं तत्रापीष्यते छन्दोव्यवहारः । स न स्यात् ॥ अथ यथाकथंचिदक्षरपरिमाणं छन्द इति चेन्नैतदप्यस्ति । क्रमवादेन प्रत्युक्तत्वात् ॥ अथ किमननम्, मन्त्रेण यत्प्रतिपाद्यते, सा विद्या छन्दः ? । नेत्याह—विद्या हि नाम सा अर्थविषयिणी स्यात्, शब्दविषयं तु छन्दः प्रतिपद्यते—इति विषयभेदो भवति । ननु च भोः ! न मन्त्रवो, ध्योऽर्थ एव विद्या स्यात्, किं तर्हि मन्त्रस्यापीष्यते विद्याशब्देन व्यपदेशः । तथा च, मन्त्रत्रैविध्याद् ऋग्यजुःसामानीति त्रैविद्यमुपदिश्यते । गद्यपद्यगानानि चैतानि ऋग्यजुःसामानि न छन्दसोऽतिरिच्यन्ते । पद्यादित्रैविध्येन छन्दस्त्रैविध्यस्य सांप्रदायिकैरभ्युपेतत्वात् ॥ सत्यमेतत् । यदि हि नाम पद्यमृक्, गद्यं यजुः, गेयं साम—इत्येवाभिप्रेतं भवताम्; सत्तर्हि नूनमेषां भेदाभेदप्रयोजकधर्मानप्युदाहरिष्यति—भवान् किंनिबन्धनोऽयं भेदः ? पद्यमितराभ्यामतिरिच्यते गद्यमितराभ्यामिति । अथ कस्मात् पुनः पद्यमपि छन्दो गद्यं च गेयं चेति ? । तदर्थमिदं पृच्छामः—किमिदं छन्दः ? इति ॥

(इति छन्दस्तत्त्ववादे प्रश्नग्रन्थः ।)

अत्रोच्यते—प्राणमात्रा छन्दः । सर्वं चेदं स्थावरजङ्गमं सप्राणमेवेह जीवति । प्राणधारणं हि जीवनम् । अतः प्राणापगमे निर्जीवं विनश्यति सर्वम् । स च प्राणः सर्वत्र व्यक्तिभेदमिजया कयाचिन्नितयैव मात्रयावस्थाय स्वप्रणीतं स्वायत्तं शरीरमधितिष्ठतीति प्रतिपद्यते । तत्र वाचिकप्राणः स्वर इत्युच्यते । तन्मात्रा वाचिकछन्दः । एवं भौतिकप्राणो वैश्वानरः, तन्मात्रा च भौतिकछन्द इत्यनुसंधेयम् । मात्रा च पुनरवच्छेदः । यद्यपि च नियतासु वाक्छु प्रयुज्यते छन्दःशब्दम्; अथापि नैतावता वागेव छन्दःशब्दवाच्येति भ्रमितव्यम् । नीलश्वेतादिशब्दानां गुणवाचकतया जाति-

शब्दत्वेऽपि गुणिपरत्वेनोपचाराद् गुणशब्दत्ववदस्य छन्दःशब्दस्यापि गुणशब्दत्वव्यवहारोपपत्तेः । तस्मादवच्छेदश्छन्द इत्येव सिद्धान्तः । स च मानिनः वा प्रतिष्ठया वा तुलितकेन वा क्रियमाणो वस्तुस्वरूपमर्यादाबन्धः । ननु—‘स च्छन्दोभिश्छन्दस्तस्माच्छन्दासीत्याचक्षते ।’ ‘ते छन्दोभिरात्मानमाच्छादयन्, यदेभिराच्छादयन्, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ।’ ‘ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वापायन्, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ।’ ‘छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात् कर्मणः ।’ ‘गायत्रेण छन्दसा त्वा छादयामि’ इत्याद्यसकृन्निवचनश्रवणादाच्छादकस्य छन्दस्त्वं लभ्यते, नत्ववच्छेदस्य । आच्छादकानामवच्छेदकत्वसंभवेऽपि अवच्छेदकानामाच्छादकत्वासंभवात् । अत एव तु लोकेऽपि मानस्य प्रतिष्ठयास्तुलितकस्य वा छादकत्वाप्रसिद्धिः—इति चेन्न; अप्रसिद्धेरप्रसिद्धेः । तथा हि—केयमप्रसिद्धिः ? । लौकिकानामप्रतिपत्तिर्वा, स्वरूपतोऽसत्त्वं वा ? । नाथः, न हि लौकिकानामप्रतिपत्त्या प्रमाणसिद्धोऽर्थः शक्यमनभ्युपगन्तुम्; प्रतिपत्तिमात्रेण वा प्रमाणान्तरैरसिद्धः शक्यं स्वीकर्तुम् । व्यवहारसिद्धिप्रवणा हि लौकिका न वस्तुसत्त्वमपेक्षन्ते । ‘शब्दज्ञानानुपाती’ वस्तुशून्यो विकल्प’ इति पातञ्जलोक्तरीत्या विकल्पवृत्त्या व्यवहरतामसत्यप्यर्थे प्रतिपत्तिदर्शनात् । अत एवारूपत्वे प्रमाणतः सिद्धेऽपि हास्यशृङ्गारकीर्त्यादीनां शुक्लत्वं, प्रेमानुरागवीरादीनां रक्तत्वं, क्रोधापकीर्त्यादीनां कृष्णत्वमृत्तं व्यवहारतः प्रतिपद्यन्तेन तु सन्तमर्षम् ५

१—‘अग्ने नक्षत्रमजग्मा सूर्यं रोहयो दिवि । दधज्ज्योतिर्जनैभ्यः ॥ १ ॥’

(ऋ. ८ अ. ८ अ. १४ व.)

२—‘प्रजाहं तिस्रो अत्यायमीयुर्न्या अर्कमभितौ विविश्रे ।

बृहद्धं तस्थौ भुवनेष्वन्तः पर्वमानो हरित आ विवेश ॥’

(ऋ. ६ अ. ७ अ. ८ व.)

३—‘इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धं जिदुच्यते बृहत् ।

‘विश्वभ्राह्म आजो महिसूर्यो इश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥’

(ऋ. ८ अ. ८ अ. २८ व.)

४—‘एषो ह देवः प्रदिशो नु सर्वाः पुत्रो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।

‘स एष जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥’

(यजु. ३२ अ. ३ क. ४ मं.)

५—‘एकं एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।

एकैवोषाः सर्वसिद्धं विश्वात्येकं वा इदं विबभूव सर्वम् ॥’

(ऋ. ६ अ. ४ अ. २९ व.)

६—‘सोमः पूषा च चेतुर्विश्वासां सुक्षितीनाम् । देवत्रा रथ्योर्हिता ॥’

(सा. २ प्र. २ अ. ६ द.)

७—‘अहं परस्तादहमवस्ताद् यदन्तरिक्षं तदु मे पिताभूत् ।

अहं सूर्यमुभयतो ददर्श अहं देवानां परमं गुहा यत् ॥’

इत्येवमादिभिर्वेदप्रमाणैः सिद्धेऽपि सूर्यस्य स्थिरत्वे, पृथिव्याश्चलत्वे वैपरीत्येनाद्युतं व्यवहारतः प्रतिपद्यन्ते, न तु सन्तमर्थम् ॥

“स एष वा न कदाचनान्तास्तेति, नोदेति । तं यदस्तमेतीति मन्यन्ते, अह एव तदन्तमित्वा अथात्मानं विपर्यस्यते । रात्रौमेवावस्तात् कुरुते, अहः परस्तात् ॥ अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते—रात्रेरेव तदन्तमित्वा अथात्मानं विपर्यस्यते; अहरेवावस्तात् कुरुते, रात्रौ परस्तात् । स वा एष न कदाचन निम्नलोचति ॥” इत्येवमैतरेयादिश्रुत्या स्पष्टमेवाहोरात्रयोः पृथिवीगतिनिमित्तकत्वे सिद्धेऽप्युद्युतं सूर्यगतिनिमित्तकत्वं सूर्यास्तमनं च व्यवहारतः प्रतिपद्यन्ते, न तु सन्तमर्थम् ॥

एवं घटशब्दप्रयोजकाकाराकारितान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यैकत्वात्तदभिन्नतयैवैकत्वेन प्रतिपन्नस्य मृत्तिकाणुविलक्षणसंनिवेशात्मकघटरूपावच्छिन्नचैतन्यस्य घटत्वतया तदवच्छेदेन घटशब्दसंकेतसिद्ध्या तत्तद्व्यवहारोपपत्तौ सिद्धायामपि समवायेनावयवेषूत्पन्नोऽवयवातिरिक्तोऽपूर्वः कश्चिदवयवी घटशब्दवाच्य इत्येवमद्युतं व्यवहारतः प्रतिपद्यन्ते, न तु सन्तमर्थम् ॥

किं बंधुना? लोके हि सर्वत्रैवायं प्रतिपत्तिस्त्रिविधा दृष्टा—पारमार्थिकी, व्यावहारिकी, प्रातिभासिकी चेति । पारमार्थिकी, आर्थिकी, वास्तविकीत्यनर्थान्तरम् । व्यावहारिकी, औपयौगिकी, औपचारिकीत्यनर्थान्तरम् । प्रातिभासिकी, आध्यासिकी, वैकल्पिकीत्यनर्थान्तरम् । यथा काचे स्फटिकबुद्धिराध्यासिकी, काचे कांचबुद्धिरोपयौगिकी, काचे मृद्बुद्धिरार्थिकी । एवं पृथिव्यपेक्षया सूर्यस्य कूटस्थता वास्तविकी, पृथिवीं परितः सूर्यस्य वार्षिकगतिः पूर्वाभिमुखीना औपचारिकी, पृथिवीं परितः सूर्यस्य दैनंदिनगतिः पश्चिमाभिमुखीना प्रातिभासिकी—इत्येवं सर्वत्र त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् । तत्र प्रातिभासिक्या मिथ्यात्वमेव, वास्तविक्याः सत्यत्वमेव, व्यावहारिक्याः सत्यासत्यत्वम् । अन्यथा सतोऽपि व्यवहारसिद्ध्यनुरोधेनान्यथा प्रकल्पितरूपस्य लोके उपयोगदर्शनात् ॥

एतदभिप्रायेणैव ‘नानृतं वदेत्’ इति प्रतिज्ञाय—“अथो खल्वाहुः—कोऽहंति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम् । सत्यसंहिता वै देवाः, अनृतसंहिता मनुष्याः ।” इत्यैतरेयके, ‘द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति सत्यं चैवानृतं च । सत्यं देवाः, अनृतं मनुष्याः ।’ इति शतपथश्रुतौ च व्यवहारसापेक्षत्वेऽनृतनिष्ठत्वान्मनुष्यत्वम्, वस्तुसद्रूपसापेक्षत्वे तु सत्यनिष्ठत्वादेवत्वमुपदिष्टं महर्षिभिः । अत एव च—‘शतं वर्षाणि जीव्यासमित्याह । तदेतद्ब्रुवन्नाद्विद्येत । अपि हि भूयांसि शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति ॥’ इति शतपथश्रुतौ स्पष्टमेव लौकिकप्रतिपत्तिमूलकव्यवहारस्यानादरणीयत्वमुपदिश्यते । तस्मान्नैतादृशलौकिकप्रतिपत्त्यभावमनुरुध्य कश्चिदर्थः प्रमाणसिद्धः शक्यते प्रत्याख्यातुमिति दिक् ।

अथ न स्वरूपतोऽसत्त्वमप्रसिद्धिः । छादकत्वस्यैव छन्दःपदशक्यतावच्छेदकतया तत्र तदसत्त्वानवच्छेदेः । न च स्यादेवमाच्छादकत्वं यदि तावच्छन्दस्त्वं मानादीनां प्रमाणसिद्धं स्यादिति वाच्यम्; ‘मा च्छन्दः, प्रमा च्छन्दः प्रतिमा च्छन्दः’ इति श्रुत्या

छन्दस्त्वस्य तेषु वचनतः सिद्धेः । संख्यादिपरिच्छेदे माशब्दस्य, तत्तदर्थयतनभूता-
यामाशयपदवाच्यायां वस्तुप्रतिष्ठयां प्रमाशब्दस्य, तुलितके च प्रतिमाशब्दस्य व्याख्या-
स्यमानत्वात् । नन्वेवं तर्हि तदुभयवचनप्रामाण्यान्मानत्वं प्रतिष्ठात्वं तुलितकत्व-
मथाच्छादकत्वं चैतानि शक्यतावच्छेदकानि स्युः ! न त्वेतावतापि मानाद्यवच्छेदानामा-
च्छादकत्वं सिद्ध्यतीति चेत्-न, 'यदेभिराच्छादयन् तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्' इत्येवमा-
दीनां छादकत्वस्यैव, छन्दःपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमभ्युपगच्छीणां श्रुतीनां छन्दःपदाभिधेयेषु
तेष्ववच्छेदेष्वआच्छादकत्वस्यास्तित्वबोधने एव तात्पर्यावसायात् । तत्तर्हि कीदृगाच्छा-
दकत्वमवच्छेदानामिष्टमिति चेत्,—नेतरदितराच्छादकधर्मादिति गृहाण । ननु च भोः—
येनैव सता तद्वस्तुस्वरूपं न प्रतिपद्यते, तिरोहितं भवति, तस्मिन्नन्तर्धानप्रधाने संव-
रणे आच्छादनशब्दो दृष्टः । 'घटाच्छादितः प्रवीपः, वस्त्राच्छादितं द्रव्यम्, रजसा-
च्छादिते भानौ, 'स्तनयगपरिणाहाच्छादिना बल्कलेन,'

'न हया न रथो वीर ! न यन्ता मम दारुकः ।

अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥' (म. भा. वन. २०।२४)

इत्यादिषु क्रीडादीनां घटादिद्रव्यैस्तिरोधानेनाप्रतिपत्तिदर्शनात् । प्रकृते पुनर्नैतदेवं
दृश्यते । न चावच्छेदेन सता तदवच्छिन्नं किञ्चिदन्तर्धत्ते, तस्मादनाच्छादका अव-
च्छेदाः प्रतिपद्यन्ते—इति चेत्सत्यम् । उच्यते—न केवलमन्तर्धानमेवाच्छादनशब्दस्य
विषयः, किं तर्हि बहवो विषयास्तच्छब्दस्योपलभ्यन्ते । तथा हि—'अनाच्छादनभाग-
यम्', 'आच्छाद्य चार्हयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयं'मित्यादिषूपसंव्यानम् १, 'आभूषाणा-
च्छादिताङ्गी' 'छदयति सुरलोकं यो गुणैर्यं च युद्धे सुरयुवतिविमुक्तादृष्टादयन्ति सजश्च ।'
इत्यादिषु पर्याधानम् २, 'चन्दनच्छन्नगात्रः', 'तैलाच्छन्नं कलेवरम्', 'घृताच्छन्नं व्यञ्ज-
नम्' इत्यादिषु चर्चितकत् ३, 'मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम्', 'कण्टकच्छन्नमार्गेषु' इत्यादि-
ष्ववरोधः ४, 'ईशावास्यमिदं सर्वम्', 'आच्छाद्यते त्वद्यशसा समस्तम्' इत्यादिषु
व्याप्तिः ५, 'छादयन्नानं वेगैरर्दयन्नभञ्जनैः । निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्रं प्रधा-
वितः' ॥ (सुश्रुतः) इत्येवमादिषु दूषितकरणम् ६, 'निश्चितं तु हंसपक्षैः कृकवाकुम-
यूरसारसानां च । दौकूलेन नवेन तु समन्ततश्छादितं शुक्लम् ॥ दण्डार्धविस्तृतं तत्स-
मावृतं रत्नभूषितमुदग्रम् ॥ नृपतेस्तदातपत्रं कल्याणकरं विजयदं च ॥ अन्येषामुष्णघ्नं
प्रसादपटैर्विभूषितशिरस्कम् । व्यालम्बिरत्नमालं छत्रं कार्यं च मायूरम्' ॥ (बृहत्सं-
हिता ।) इत्येवमादिषु स्वरूपकरणम् ७, 'अभिमन्तश्छादयसि' (अथ. ९।३।१४),
'अन्नं छादयेदाज्येन' (कात्यायनश्रौतसूत्रम् ४।६।५) इत्येवमादिषूर्जनम् ८, 'छन्ने स्थाने
समासीनः' इत्यादिषु विविक्तम् ९, 'गर्गश्च गोकुले तत्र वसुदेवप्रणोदितः । प्रच्छन्न एव
गोपानां संस्कारानकरोत्तयोः ॥' (विष्णुपु. ५. अं. ६ अ.) इत्यादावज्ञानत्वम् १०,
'गायत्रेण छन्दसा त्वा छादयामि, त्रैष्टुमेन छन्दसा त्वा छादयामि, छादयन्ति हे वा

एनं छन्दांसि पापात्कर्मणः' इत्यादिषु गोपनं च ११, इत्येवमनेके विषयाश्चादनस्य भवन्ति । न चैतेषु छाद्यस्यान्तर्धानमेव दृष्टमथाप्यनुवर्तते स आच्छादनशब्दः । तदित्यं सिद्धेऽनैकार्थ्यं यदिदं गोपनापरपर्यायमाच्छादनं रक्षाभिप्रायं तदिहावच्छेदकानुगतं द्रष्टव्यम् ॥ अवच्छेदावच्छिन्नस्य स्वरूपतोऽप्रच्यवनेन सुगुप्तत्वात् ॥

अथान्यः प्रत्यवतिष्ठते—नेदमनैकार्थ्यं युक्तम्; प्रकरणोपलभ्यार्थं शक्तिस्वीकारानावश्यकत्वात् । वस्तुतस्तु अपवारणे छाद्यतिः प्रतिपन्नः । तच्च द्विविधम्—एकदिग्वर्तित्वे आवरणमथानेकदिग्वर्तित्वे संवरणं च । इदं च संवरणं वस्तुतः स्वरूपाननुगतमपि द्वेधा—पृथग्दृष्टमपृथग्दृष्टं च । तथा हि—मेघच्छत्रमित्यादीनामावरकत्वेचोपसंवीतघटादीनां वहिरवस्थानां दिग्देशकालसंख्यापरिमाणादीनां व्याप्यवर्तिनां च संवरकत्वेन प्रतिपत्तिः । अनेकदिग्वर्तिनोऽप्येकदिग्वर्तित्वाव्यतिरेकात् संवरणेऽप्यावरणशब्दो लब्धावसर इत्यन्यदेतत् । उभयोरेवानयोर्दृष्टिसम्बन्धप्रतिबन्धकत्वमेवाच्छादनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रतिबन्धकतावच्छेदकं च दृग्दृश्यान्तरालवर्तित्वं व्यवधानापरपर्यायम् । मेघच्छन्नेऽहीत्यत्राहः शब्दस्याहःप्रवर्तकसूर्यपरतया सूर्याशुपरतया वा विवक्षणात्तददर्शनं मेघावरणप्रयोज्यं द्रष्टव्यम् । ईशावास्यमित्यत्र तु नायमाच्छादनवर्मा वसिधातुः, किं तु निवासार्थः; 'तत्स्रष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'नेन्द्राहते पंचते धाम किंचन' इत्यादिश्रुत्यन्तरैकवाक्यतया सर्वत्रैवास्य विद्यमानत्वे तत्तात्पर्यात् । अथवा—अस्त्वेवाच्छादनार्थः । तात्त्विकदृष्टेर्महर्षेयत्र यत्रैव दृष्टिः प्रवर्तते, तत्र तत्रैव परमेश्वरादन्यत्र दृश्यते—इत्येकस्य तस्य सर्वद्वैतदृष्ट्यपवारकत्वेन विवक्षणादाच्छादकत्वोपपत्तेः । एतेन 'आच्छाद्यते त्वद्यशसा समस्तम्' इत्यादयो व्याख्याताः । 'गूढालंकारवाक्येऽर्थः प्रच्छन्नः' इत्यादावप्यनुभवात्मकदृष्ट्यपवारणादेवार्थस्य तत्त्वमुपपद्यते—इति विवेक्तव्यम् । तथा च छत्राच्छादितादीनां प्रतिबद्धदर्शनार्थकत्वादवच्छेदावच्छिन्नानां चानवरुद्धदर्शनत्वेनाभिप्रेतत्वान्नावच्छेदानाच्छादकत्वम्, अनाच्छादकत्वाच्च नावच्छेदश्चन्द इति चेत्; अत्रोच्यते—नैकान्ततत्त्वावद् दृगवरोधकस्यैवाच्छादकत्वं वक्तुं शक्यम्, एकान्ते स्थितवतां पुंसां छजे स्थाने तिष्ठाम इति प्रतिपत्तिदर्शनात् । 'न च वर्षातपात् कृच्छ्रं छत्राच्छादितवर्षणः', इत्यादौ च सर्वात्मना दृश्यमानस्यापि पुंसश्छत्रछन्नत्वोपचारात् । एवं दृष्टिप्रतिबन्धनैरपेक्ष्येऽपि केवलं वर्षातपावश्याद्यवरोधकानां गृहच्छदीनां चन्द्रातपादीनां वाच्छादकत्वमुपचर्यते । अत एव च 'काचेनाच्छादिते दीपे न लब्धावसरोऽनिलः' इत्येवमादयो व्यवहारा अपि सिद्धार्थाः । तस्मादितरसंबन्धापवारकत्वमेवाच्छादकत्वमिति निष्कर्षः । विशेषधर्मावच्छिन्ने शक्तिमभ्युपगम्य विशेषान्तरे लाक्षाणिकत्वस्वीकारापेक्षया सामान्यधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्वीकारस्य न्याय्यत्वात् । इतरत्वं च क्वचिद् दृष्टेः, क्वचित्तु नाष्ट्राख्यानां प्रतिविघातकानामर्थानाम् । तत्र दृष्टिसंबन्धापवारणे छन्नस्य गुप्तत्वमप्रकाशात्मकं गूढत्वापर्यायम् । दोषसंबन्धापवा-

(१) नाष्ट्रा—इति वेदमन्त्रेषु बहुधा प्रयुक्तो वैदिकशब्दः कार्यनाशके विघ्ने रुद्धः.

रणं तु तस्य गुप्तत्वं नाष्टागृहीतत्वात्मकं रक्षितत्वापरपर्यायमिति तात्पर्यमेदोऽध्यव-
सीयते । तथा चावच्छेदानामप्यवच्छिन्नस्वरूपानुगतयावदवयवप्रव्यावकदोषसंबन्धाप-
चारकतया सिद्धमेव स्वरूपच्छादकत्वं छन्दःशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं द्रष्टव्यम् । दृश्यते हि केन-
चिदवच्छेदेनावच्छिन्ने ऋगादौ वाग्विशेषे ब्राह्मणादावर्थविशेषे वा तत्स्वरूपोपघातकविरु-
द्धावच्छेदसंबन्धापरवाराणात्मकगुप्तिसाधनतया तदवच्छेदे छन्दोव्यपदेशः । इदं तु
बोध्यम्—आच्छादकत्वाविशेषेऽप्येकदिग्वर्तिन्यावरणे छन्दःशब्दो नोपचर्यते । संव-
रण एव छन्दतेः प्रतिपन्नत्वात् * तत्राप्यपृथग्दृष्टे व्याप्यवर्तिन्येवायं छन्दतिः प्रायेण
विषयं लभते । तथा च “वासुदेव ! सर्वच्छन्दक ! हरिहय ! हरिमेघ ! महा-
यज्ञ !”—इति महाभारतप्रयोगो भवति । छन्दयति संवृणोति रक्षति सरक्षक इत्य-
र्थात् । तदित्थमैकार्थ्येऽपि सिद्धमवच्छेदानामाच्छादकत्वाच्छन्दस्त्वमित्यलम् ॥

अथ के तेऽवच्छेदा इति विचार्यते । गुणसमवायो हि वस्तुशब्देनाख्यायते ।
गुणो धर्मो भाव इत्यनर्थान्तराणि । तेषां समवायश्चैकान्त्येनावस्थानम् । लोकव्य-
वहारे च समवायस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेन तदन्तःप्रविष्टानामर्थानां गुणत्वम् । समवाये
चैते ध्रियन्ते तैर्वा समवायो ध्रियत इत्येषां धर्मत्वम् । तैरेव सद्भिस्तद्वस्तु तदितरवस्तुवै-
लक्षण्येन भवतीत्येषां भावत्वम् । सर्वेषां वस्तुधर्माणां समवायेन सत्ताग्रहणं सत्तैव
वा भावः । तत्तत्स्थ्यात्तदनतिरेकाच्चासौ समवायोऽपि भावशब्देन सत्त्वशब्देन चोप-
चर्यते—इत्यन्यदेतत् । एते वस्तुधर्माः पञ्चधा व्यवच्छिद्य गृह्यन्ते—आश्रयभावाः,
प्रयोजकभावाः, स्थायिभावाः, व्यञ्जकभावाः, संचारिभावाश्चेति । तत्रान्नसंमिते वस्तु-
न्यग्नेः, अप्संमिते वस्तुनि सोमस्य, वायुसंमिते वस्तुनीन्द्रस्य, तेजःसंमिते वस्तुन्या-
दित्यस्यालम्बनत्वात्तस्य तस्य तत्र तत्राश्रयभावत्वम् ।

“अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।”—(ऋ. ३ अ. ३
अ. २७ व) इति मन्त्रवर्णकमनुरुध्यतां तु सर्वत्रैवाग्नेरेवाश्रयभावत्वमिति मतमेतत् ।

अथ—

“सवित्रा प्रसवित्रा, सरस्वत्या वाचा, त्वष्टा रूपैः, पूषणा पशुभि, रिन्द्रेणास्मे,
बृहस्पतिना ब्रह्मणा, वरुणेनौजसा, ऽग्निना तेजसा, सोमेन राज्ञा, विष्णुना दशम्या,
देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥” (वाजसनेयि. अ. ३. १० य, ३०)

इत्येवमादिमन्त्रबोधितानां शरीरगतभिन्नभिन्नकर्माधिकारविनियुक्तानां तेषां तेषां
देवानां प्रयोजकभावत्वम् ।

प्रयोजकत्वं च—

“सोमो राजा वरुणो देवा धर्मसुवक्ष ये । ते ते वाचं सुवन्ताम् । ते ते प्राणं सुवन्ताम् ।
ते ते चक्षुः सुवन्ताम् । ते ते श्रोत्रं सुवन्ताम् ।”

इत्यादिमन्त्रैरुपलक्षणविधया तत्तद्धर्मविशेषान् प्रत्येवानुसंधेयम् ।

अत एव—

“सोमस्य त्वां द्युमेवाभिषिञ्चामि, अमेस्तेजसा, सूर्यस्य वर्चसा, इन्द्रस्येन्द्रियेण, मित्रावरुणयोर्वीर्येण, मरुतामोजसा ।” इति (तै. सं.)

एवमादिमन्त्रैः सोमाद्यधिदेवतानामध्यात्मं द्युम्नादिधर्मरूपेण परिणतावस्थत्वमेव तत्तद्धर्मप्रयोजकत्वं बोध्यते । एत एव न्व देवप्रयुक्ता धर्मास्तदात्मनः स्वभाव इत्युच्यते तस्य द्वैविध्यमाहोज्ज्वलदत्तः—

‘बहिर्हेत्वनपेक्षी तु स्वभावोऽथ प्रकीर्तितः ।

निसर्गश्च स्वभावश्च इत्येष भवति द्विधा ॥ १ ॥

निसर्गः मुदृढाभ्यासजन्यः संस्कार उच्यते ।

अजन्यस्तु स्वतःसिद्धः स्वरूपो भाव उच्यते ॥ २ ॥’

‘एतत्संस्कारात्मकनिसर्गसिद्ध्यर्थमेवाध्ययनतपश्चर्यायोगाभ्यासादिकर्माण्युपयुज्यन्त इत्य-
प्यवधेयम् ॥’ उपादानद्रव्याणि स्थायिभावाः । एवमेते त्रयो भावा उक्ताः, ते च प्राणिनामात्मभूता इष्यन्ते । तत्रापि आश्रयभावो जीवात्मा, प्रयोजकभावोऽन्तरात्मा, स्थायिभावो भूतात्मा । यस्य सत्तया यस्य सत्ता स तस्यात्मा । स च प्रत्यर्थं त्रैधेति तत्र तत्रोपेक्ष्यम् । अथ येऽनात्मभूता अप्यपृथक्भूता विशेषतो व्यभिचारिणोऽपि सामान्यतो नित्यानुगता बाह्यार्थास्ते व्यञ्जकभावा दिग्देशकालसंवित्संख्यापरिमाणसा-
धर्म्याणि । एत एव व्यञ्जकभावा इहावच्छेदकशब्देनेष्यन्ते । एतैरवच्छिन्नमेव किञ्चि-
द्वस्तु व्यज्यते । तत्र परिमाणं नामावयवसंनिवेशानुरोधेन जायमानमणुत्वमहत्त्वह-
स्त्वदीर्घत्वादिरूपम् । साधर्म्यं तु समानद्रव्यगुणकर्मकत्वम् । नैतान्यनपेक्ष्य वस्तु किञ्चिदपि स्वरूपं धत्त इत्यवच्छेदकानामेषां तद्वस्तुस्वरूपस्थितिनियामकप्राणमात्रारू-
पाणां तद्वस्तुच्छन्दस्त्वमिष्यते । अथान्ये व्यभिचारिणः सर्वे धर्माः संचारिभावाः । यथा आर्द्रत्वोष्णत्ववेशभूषादयः सांयौगिकार्थाः । एतेऽप्यनात्मभूता एव । तेषां नसत्त्वासत्त्व-
योस्तद्वस्तुस्वरूपस्य तदस्थत्वात् । तदित्यं प्रत्यर्थं धर्माणां पञ्च प्रकरणानि । तत्र चतुर्थ-
प्रकरणपदार्था अवच्छेदा इति संसिद्धम् ॥

तत्र तावदिग्देशकालसंवित्संख्याप्राधान्येन गृहीतास्तेऽवच्छेदा इतरे गुणा वा तद्वस्तुनो व्यक्तिः । एतेषां भेदकानां भेदादेव पृथगात्मत्वोपचारात् । अथ परिमाण-
प्राधान्येन गृहीतास्ते तद्वस्तुन आकृतिः । एभिरेव भेदकैर्गृहीतैरस्तीदमिदमिति बुद्धौ तदा-
करणात् । एवं साधर्म्यप्राधान्येन ग्रहणे ते तद्वस्तुनो जातिः । इतरकालिकेत-
रघटाकाराकारितान्तःकरणवृत्त्या प्रत्युत्पन्नैतद्वटाकाराकारितान्तःकरणवृत्तेः सामान्येनो-
दयात्तत्प्रयोजकस्य तद्वस्तुगतसाधर्म्योपलक्षितपरिमाणादेवैकत्वाभिमानात् । तत्र सा-
धर्म्यं समानप्रसवप्रकारनिबन्धनमेवेह विवक्षितमित्यतस्तत्र जातिशब्दो रूढः । अत-
एव मृद्रवके गोसाजात्यनिरासः । जातिरखण्डोपाधिरिति तु केषांचिदपदार्थकल्पना-
मात्रम् । एतासां व्यक्त्याकृतिज्जातीनां समवायस्तु पदार्थः । यस्तु “धर्मविशेषप्रस-

ताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाभिः श्रेयसम् ।” इत्यौलूक्यसूत्रप्रामाण्याद्द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थत्वमीक्षमाणा नव्यनैयायिका गुणादावाकृत्याद्यसमन्वयाद् व्यक्त्याकृतिजातिसमवायस्य पदार्थत्वे विप्रतिपद्यन्ते तदेतत्सूत्रार्थानभिज्ञानात् । द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावतामेव सामान्यविशेषाभ्यां ये समवायास्तेषामेव पदार्थतायास्तेन सूत्रेण विवक्षणात् तदविरोधात् । दृश्यते ह्येतस्मिन्नेवार्थे तदुत्तरयावद्बन्धस्वारस्यम् । अत एव नहि षट् पदार्थाः सन्तीति शास्त्रार्थः । किंतु द्रव्ये गुणकर्माणि द्रव्यगुणकर्मणि वैकत्र समवयुन्ति तस्य सत्तासत्त्वभावादिपदप्रतीतस्यार्थस्य पदार्थत्वं द्रष्टव्यम् । स खलु भावो यद्यप्येक एव तथापि कर्मगुणादीनां सामान्यविशेषाभ्यां तारतम्यात् तदुपलक्षिताः समवाया भिद्यन्ते । तस्माद्ब्रह्मः पदार्था घटपटादयः सिद्धाः । अस्ति हि घटो वा पटो वान्यो वा द्रव्यगुणकर्मणामेव स स समवायः । तथापि केचिद्गुणा जाल्याकृतिरूपाः समाना भवन्ति केचित्पुनर्व्यक्तिधर्मा विशिष्यन्ते । अत एवैकजातीया अपि ते तेऽर्थाः परस्परं भिद्यन्ते । तस्माद्द्रव्यगुणकर्मणां समन्नाम एव प्रकारान्तरविवक्षायां व्यक्त्याकृतिजातीनां समवाय आख्यायते । अत एव “जाल्याकृतिव्यक्तयः पदार्थाः”—इत्युत्तरेणौलूक्यसूत्रेणैकवाक्यता संपद्यते । समवायस्तु भिन्नानामैकात्म्येनावस्थानमित्युक्तम् । तन्निरूपितैव च पदे शक्तिरभ्युपेयते—इत्यतस्तत्र पदार्थशब्दः । पदनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वस्यैव पदार्थत्वेन विवक्षितत्वात् । अथवोपर्यार्यमानत्वादर्थः । प्रयोजनम् । यमुद्दिश्य यत्प्रवर्तते स तस्यार्थः । तथा च यदर्थं पदप्रयोगः स पदार्थः । व्यक्त्याकृतिजातिसमवायं प्रत्याययितुं हि पदप्रयोग इति स पदार्थः । तासां च व्यक्त्याकृतिजातीनामुद्देशलक्षणपरीक्षाभिः स्वरूपं निरूपयितुं प्रवर्तन्ते पारमर्षसूत्राणि—

‘व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थाः । व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्तिः । आकृतिर्जाति-
लिङ्गाख्या । समानप्रसवात्मिका जातिः । शब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्धयु-
चयवर्णसंसासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः । आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्व-
व्यवस्थानसिद्धेः । व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्भवके जातिः ।’
इति ।

तदित्थं व्यक्त्याकृतिजाल्याश्रये पदार्थे बहूनां धर्माणां सद्भावेऽपि यं कंचिदेकमेवार्थमुपादाय तत्संबन्धानुबन्धेन गुणिनमर्थं ग्राहयितुं पदानि संकेल्यन्ते । यथा—‘मवीय-
श्वेतः कृष्णकर्णो महारवस्तुरंगः सुलक्षणः ।’ इत्यत्र मत्संबन्धं श्वेतरूपं कृष्णकर्णत्वं
शब्दमहत्त्वं त्वरागतिं शुभलक्षणसंबन्धं च विप्रकीर्णं तं तमर्थं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तानां
तेषां तेषां शब्दानामाकाङ्क्षावशात् सामानाधिकरण्यं भासते । एवमेकमेवार्थमुपादाय
प्रवृत्तयोरपि छन्दश्छादकशब्दयोराकाङ्क्षाविशेषात् स्वरूपसंरक्षकत्वस्य स्वरूपतिरोभाव-
कत्वस्य चान्यत्रान्यत्र विषयीकरणात् वैयधिकरण्यं भासते । तदेवमुच्चावचा पदार्थमर्यादा
भवतीत्यप्यनुसंधेयम् ॥

तत्रैवं व्यक्तिभावप्रधानं दिग्देशकालसंवित्संख्यारूपमवच्छेदं परिच्छेदसीमामर्यादाभि-
विधिनियतिनीतिरीतिव्यवस्थामिति मानापरपर्यायं मानाभिधायिनां माशब्देन, आकृ-
तिभावप्रधानमणुत्वमहवचह्रस्वत्वदीर्घत्वनियामकसंनिवेशरूपमवच्छेदं प्रतिष्ठाप्यतनाशय-
परिमाणप्रमाणापरपर्यायं प्रमाणाभिधायिनां प्रमाशब्देन, जातिभावप्रधानं च समा-
नद्रव्यगुणकर्मरूपमवच्छेदं साधर्म्यसामान्यसादृश्यसारूप्यतुलितकप्रतिमितिप्रतिमानापर-
पर्यायं प्रतिमानाभिधायिनां प्रतिमाशब्देनोल्लिख्य छन्दस्त्वं विधीयते । मा छन्दः,
प्रमा छन्दः, प्रतिमा छन्द इति ।

दृश्यते च—

‘अस्तभ्राद् दामृषभो अन्तरिक्षमस्मिन् वरिमाणं पृथिव्याः ।

आसीदद् विश्वा भुवनानि सम्राड् विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ १ ॥’

‘गायत्रेण प्रतिमिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकम् ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण सिमते सप्त वाणीः ॥ ३ ॥’

(ऋ. २ अ. ३ अ. १८ व.)

इत्यादिषु दैशिकसांख्यानिकमर्यादाभिप्रायकत्वं माशब्दस्य,

‘यस्य भूमिः प्रमा अन्तरिक्षमुतोदरम् ।

दिवं यश्चक्रे मूर्धानं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥’ (अथर्वमं.)

इत्यादिषु प्रतिष्ठाभिप्रायकत्वं प्रमाशब्दस्य,

‘संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः ॥’ (ब्राह्मणम्)

‘द्वादश वै रात्रयः संवत्सरस्य प्रतिमा ॥’ (ब्राह्मणम्)

इत्यादिषु तुलितकभिप्रायकत्वं प्रतिमाशब्दस्य ॥ तथा च मा-प्रमा-प्रतिमाशब्दैरुल्लिखि-
तस्य त्रिविधस्याप्यवच्छेदस्य वस्तुस्वरूपसंवरकत्वेनाभिप्रेतस्य छन्दस्त्वं वचनतः सिद्धं
भवति । ननु प्रमाप्रतिमयोरपि छन्दस्त्वेऽभ्युपगम्यमाने—

‘कासीत् प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत् परिधिः क आसीत् ।

छन्दः किमासीत् प्रउगं किमुक्त्यं यद्देवा देवमयजन्त विश्वे ॥’

(ऋ. ८ अ. ७ अ. १८ व.)

इति मन्त्रे प्रमाप्रतिमयोश्छन्दःपार्थक्येनोपादानं विरुध्यत इति चेत्तत्र ।

“तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्वे ऋभवश्च विश्वे ।

इन्द्रो अग्निरश्विना तुष्टुवाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥”

इत्येवमादिषु विशेषोपादाने सामान्यशब्दस्य विशेषेतरपरत्वविहापि छन्दःशब्दस्य
मानावच्छेदात्पर्यकत्वेन चारितार्थात् ॥ वस्तुतस्तु न मानत्वेन प्रतिष्ठानत्वेन तुलि-

तर्कत्वेन वा छन्दस्त्वमिष्यते; अपि तु स्वरूपसंवरकत्वेनेति पदार्थतावच्छेदकभेदादपौ-
नरुक्त्यम् ॥

ननु 'मा छन्दः, प्रमा छन्दः, प्रतिमा-छन्दः', 'इयं वै मा, अन्तरिक्षं प्रमा, असौ
प्रतिमा, इमानेव लोकानुपधत्ते' इत्यमिचितिमन्त्रध्वणिलोकत्रयाभिप्रायतया परिभाषितैर्मा-
प्रमाप्रतिमाशब्दैर्मानाद्यवच्छेदग्रहणमयुक्तमिति चेत् । चैत्रमैत्रौ नृपतेर्हस्ताविति वसेषां
गौणशब्दत्वात् । अन्यथा—'अथ जुह्वम्, अथोपमृतम्, अथ ध्रुवाम् । असौ वै जुह्वः,
अन्तरिक्षमुपमृतम्, पृथिवी ध्रुवा । इमे वै लोकाः सुचः । वृष्टिः संमार्जनानि । वृष्टिर्वा
इमाल्लोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते ततः क्लृप्ताः समेधन्ते ।' (तै. ब्रा. ३ का. ३ प्र. १ अ.)
इत्यादिभिरुपचारविशेषैः सुगादयोऽपि स्वार्थादपभ्रश्येरन् ॥

एवम्—

“मा छन्दः, तत्पृथिवी, अग्निर्देवता ॥ १ ॥

प्रमा छन्दः, तदन्तरिक्षम्, वातो देवता ॥ २ ॥

प्रतिमा छन्दः, तद् द्यौः, सूर्यो देवता ॥ ३ ॥

अस्त्रीवि छन्दः, तद्दिशः, सोमो देवता ॥ ४ ॥

स्मिराट् छन्दः, तद्वाक्, वरुणो देवता ॥ ५ ॥

गायत्री छन्दः, तदजा, बृहस्पतिर्देवता ॥ ६ ॥

त्रिष्टुप् छन्दः, तद्विरण्यम्, इन्द्रो देवता ॥ ७ ॥

जगती छन्दः, तद्गौः, प्रजापतिर्देवता ॥ ८ ॥

अनुष्टुप् छन्दः, तद्वायुः, मित्रो देवता ॥ ९ ॥

उष्णिहा छन्दः, तच्चक्षुः, पूषा देवता ॥ १० ॥

पङ्क्तिश्छन्दः, तत्कृषिः, पर्जन्यो देवता ॥ ११ ॥

बृहती छन्दः, तदश्वः, परमेष्ठी देवता ॥ १२ ॥”

इत्यापस्तम्बश्रौत (१६ । २८ । १) सूत्रोक्ते प्रकरणविशेषे माप्रमादिवद् विराड्गाय-
त्र्यादीनामपि वागजाद्यभिप्रायतया प्रयोगात् समानन्यायात् प्रकृतार्थपरत्वं व्याह्रियेत ।

अत एव

“सावित्रैरभिमादत्ते प्रसूल्यै । चतुर्भिरादत्ते, चत्वारि वै छन्दांसि, छन्दोभि-
रेवादत्ते । अथो ब्रह्म वै छन्दांसि । ब्रह्मणैवादत्ते । इयं वै गायत्री । अन्तरिक्षं
त्रिष्टुप्, द्यौर्जगती, दिशोऽनुष्टुप् । सवितृप्रसूतो वा एतदेभ्यो लोकेभ्यश्छन्दो-
भिर्दिग्भ्यश्चार्मिं संभरति ॥” इत्यमिचितिप्रकरणान्नाद् गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यनु-
ष्टुभां लोकदिक्परतया प्रतिपादितानामपि नैकान्ततः स्वार्थपलापः प्रसज्यते ।
अत एव च “इयं वै मा-अन्तरिक्षं प्रमा-असौ प्रतिमा-इमानेव लोकानु-
पधत्ते ।”

इत्युक्त्वा,

“अथो देवच्छन्दसानि वा एतानि, देवच्छन्दसान्येवोपपद्यते । द्वादश द्वादशा-
भित उपपद्यते । तत् षट्त्रिंशत् । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, बृहती खलु वै छन्दसां
खाराज्यमानशे ।”

इत्यादिना लोकानां देवच्छन्दस्त्वं बृहतीच्छन्दस्त्वं चोपपादितम् । षट्त्रिंशदक्षरा-
वच्छिन्नत्वस्यैव बृहतीपदार्थत्वाद् वाग्वृहतीवदेषां लोकानामपि तत्तदग्नीन्द्रादिदेवावच्छे-
दकानां तल्लक्षणलक्षितत्वेन तथा तथा व्यवहर्तुं सुशकत्वात् । तथा चेत्थं लोकानां प्रतिपन्ने
छन्दस्त्वे छन्दोऽनुगतशब्दास्तत्रोपचर्यन्ते । तत्राप्यनुप्रजननसंबन्धात्, प्रक्रमसामान्याद्,
अर्थयोगाच्च लोकत्रयेऽवच्छेदत्रयशब्दसंबन्धः ।

तथा हि—

“प्रजापतिरकामयत—प्रजायेयेति । स एतं दशहोतारमपश्यत् । तेन दशधात्मानं
विधाय दशहोत्रातप्यत् । तस्य चित्तिः क्षुगासीत्, चित्तमाज्यम् । तस्यैतावत्येव
वागासीत् । एतावान् यज्ञकतुः । स चतुर्होतारमसृजत् । सोऽनन्दत्—असृक्षि वा
इममिति । तस्य सोमो हविरासीत् । स चतुर्होत्रातप्यत् । सोऽताम्यत् । स भूरिति
व्याहरत् । स भूमिमसृजत्—अमिहोत्रं दर्शपूर्णमासौ यजुषि ॥ १ ॥

स द्वितीयमतप्यत् । सोऽताम्यत् । स भुवरिति व्याहरत् । सोऽन्तरिक्षमसृजत् ।
चातुर्मास्यानि सामानि । (२) स तृतीयमतप्यत् । सोऽताम्यत् । स सुवरिति व्याह-
रत् । स दिवमसृजत् । अमिष्टोममुक्थमतिरात्रमृचः । (३) एता वै व्याहृतय इमे
लोकाः । इमान् खलु वै लोकाननु प्रजाः पशवश्छन्दांसि प्राजायन्त ॥

इति तैत्तिरीयारण्यकश्रवणात् प्रथमे तपसि भूलोकमनु छन्दसः प्रथमस्य मानात्मनः,
द्वितीये तपसि भुवर्लोकमनु छन्दसो द्वितीयस्य प्रमाणात्मनः, तृतीये तपसि स्वर्लोकमनु
छन्दसस्तृतीयस्य प्रतिमानात्मनः प्रतिपत्तिरित्यनुप्रजननसंबन्धः ॥ अतश्च यथा लोकेष्वयं
प्रथमोऽन्तरिक्षं मध्यमोऽसावुत्तमस्तथावच्छेदेषु मानं प्रथमः, प्रमाणं मध्यमः, प्रतिमानमुत्तमः,
इति प्रक्रमसामान्यम् । अथ दिग्देशकालसंख्यावच्छेदानां पृथिव्यायत्ततया प्रथमोपस्थित-
तया च तत्र माशब्दे प्रवृत्ते—‘अयं वै लोको रथन्तरमसौ लोको बृहत् । अस्य वै लोक-
स्यासौ लोकोऽनुरूपोऽमुष्य लोकोऽनुरूपः ।’ इत्यैतरेयोक्तन्यायेनैतल्लोकानुरूपेऽमुष्मिन्
लोके प्रतिमाशब्दो लब्धावसर इति तत्पारिशेष्यादन्तरिक्षे प्रमाशब्दोऽवतिष्ठते । उभयो-
रेवानयोर्द्यावापृथिव्योरन्तरिक्षे प्रतिष्ठितत्वात्तत्र प्रमाशब्दसाद्गुण्याच्च । तदित्यं गौण्या वृत्त्या
लोकपराणामप्येषां मा—प्रमा—प्रतिमाशब्दानामवच्छेदविशेषार्थत्वं न विहन्यत इति सिद्धम् ॥

तदित्यं मा—प्रमा—प्रतिमात्मकभेदत्रयभिन्नः प्राणावच्छेदोऽवच्छिन्नप्राण एव वा छन्द
इति लभ्यते । तत्रास्य प्राणस्यायमवच्छेदो यैरवयवभूतैरन्यान्यैः प्राणैः प्रसाध्यते

ते प्राणश्छन्दःपरिभाषायामक्षरशब्देनाख्यायन्ते । तेषां चाक्षरप्राणानां प्रातिस्विकोऽव-
च्छेदो मात्राशब्देन । कयाचिन्मात्रया नियतैरनियतैर्वा तैस्तैरक्षरैरवच्छेदसिद्धौ तदवच्छेद-
काक्षरसंख्याभेदाच्छन्दांसि भिद्यन्ते । यथाष्टाक्षरा गायत्री, एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्, द्वाद-
शाक्षरा जगती चेत्यादीनि । तत्रैतान्यक्षराणि वाचिकच्छन्दसि वाचिका एव प्राणा
भवन्ति । आर्थिके तु छन्दस्यार्थिकाः प्राणाः । प्रसिद्धानि खलु वाचिकान्यक्षराणि,
आर्थिकान्युदाहरामः—तथा हि शतपथश्रुतावगिरयिरूपाया अस्याः पृथिव्याः पृथिवीप्राणरू-
पस्याग्नेश्च पृथग् पृथग् गायत्रीत्वमुपपादयितुमित्यमात्रायते—(६ प्र. १।२।३६)

“प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत्—बहु स्यां प्रजायेयेति । सोऽश्रा-
म्यत् । स तपोऽतप्यत् । तस्माच्छ्रान्तात् तेषानादापोऽसृज्यन्त ॥ १ ॥ तस्मात्पुरुषात्त-
प्तादापो जायन्ते । आपोऽब्रुवन्—क वयं भवामेति । तप्यध्वमित्यब्रवीत् । ता अतप्य-
न्त । ताः फेनमसृजन्त ॥ २ ॥ तस्मादपां तप्तानां फेनो जायते । फेनोऽब्रवीत्—काहं
भवानीति । तप्यस्वेत्यब्रवीत् । सोऽतप्यत् । स मृदमसृजत् ॥ ३ ॥ एतद्वै फेनस्तप्यते—
यदम्बावेष्टमानः प्लवते । स यदोपहन्यते मृदेव भवति । मृदब्रवीत् काहं भवानीति ।
तप्यस्वेत्यब्रवीत् । सातप्यत् । सा सिकता असृजत् ॥ ४ ॥ एतद्वै मृदस्तप्यते—
यदेनां विकृषन्ति तस्माद्यद्यपि सुमार्त्तं विकृषन्ति सैकतमिवैव भवति (एतावन्नु तद् यत्
काहं भवानि काहं भवानीति ।) सिकताभ्यः शर्करामसृजत् ॥ ५ ॥ तस्मात् सिकताः
शर्करैवान्ततो भवति । शर्कराया अश्मानम् ॥ ६ ॥ तस्माच्छर्कराश्मैवान्ततो भवति ।
अश्मनोऽयः ॥ ७ ॥ तस्मादश्मनोऽयो धमन्ति । अयसो हिरण्यम् ॥ ८ ॥
तस्मादयो बहु ध्मातं हिरण्यसंकाशमिवैव भवति ॥ ९ ॥ तद् यदसृज्यत् । अक्षरत्
तत् । यदक्षरत् तस्मादक्षरम् । यदद्यौकत्वोऽक्षरत् । सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ।
अभूद्वा इयं प्रतिष्ठेति । तद्भूमिरभवत् । तामप्रथयत् । सा पृथिव्यभवत् । तस्यामस्यां
प्रतिष्ठायां भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सरायादीक्षन्त । भूतानां पतिर्यद्वप-
तिरांसीदुषाः पत्नी । तद्यानि तानि भूतानि, ऋतवस्ते ॥ १० ॥ अथ यः स भूतानां पतिः संव-
त्सरः सः । अथ या सोषाः पत्नी, औषसी सा । तानीमानि भूतानि स भूतानां च
पतिः संवत्सरः उषसि रेतोऽसिञ्चत् । स संवत्सरे कुमारोऽजयत् ॥ ११ ॥ सोऽरोषीत् ।
तं प्रजापतिरब्रवीत् । कुमार, किं रोदिषि, यच्छ्रमात्तपसोऽधिजातोऽसीति ॥ १२ ॥
सोऽब्रवीत्—अनपहतपाप्मा वा अस्मि—अविहितनामा, नाम मे धेहीति । तस्मात्
पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् । पाप्मानमेवास्य तदपहन्ति । अपि द्वितीयम्, अपि
तृतीयम् । अभिपूर्वमेवास्य तत् पाप्मानमपहन्ति ॥ १३ ॥ तमब्रवीत्—रुद्रोऽसीति ।
तद्यदस्य तज्जामाकरोत्—अग्निस्तद्रूपमभवत् । अग्निवै रुद्रः । यदरोषीत्—तस्मा-
द्रुद्रः ॥ १४ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तम-
ब्रवीत्—सर्वोऽसीति । तद्यदस्य तज्जामाकरोत् । आपस्तद्रूपमभवत् । आपो वै

सर्वः । अग्नौ हीदं सर्वं जायते ॥ १५ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् । ओषधयस्तद्रूपमभवत् । ओषधयो वै पशुपतिः । तस्माद्यदा पशव ओषधीर्लभन्तेऽथ पतीयन्ति ॥ १६ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—उग्रोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् । वायुस्तद्रूपमभवत् । वायुर्वा उग्रः । तस्माद्यदा बलवद्वायुग्नो वातीत्याहुः ॥ १७ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—अशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्—विद्युत्तद्रूपमभवत् । विद्युद्वा अशनिस्तस्माद्यं विद्युद्वन्ति, अशनिरवधीदित्याहुः ॥ १८ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—भवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् पर्जन्यस्तद्रूपमभवत् । पर्जन्यो वै भवः । पर्जन्याद्धीदं सर्वं भवति ॥ १९ ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान्वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—महान् देवोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् चन्द्रमास्तद्रूपमभवत् । प्रजापतिर्वै चन्द्रमाः, प्रजापतिर्वै महान्देवः ॥ २० ॥ सोऽब्रवीत्—ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति । तमब्रवीत्—ईशानोऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् आदित्यस्तद्रूपमभवत् । आदित्यो वा ईशानः । आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येष्टे ॥ २१ ॥ सोऽब्रवीत्—एतावान् वा अस्मि मामेतः परो नाम धा इति । तान्येतान्यष्टावभिरूपाणि । कुमारो नवमः १ सैवमेष्टि-वृत्ता । यद्वेवाष्टावभिरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रोऽभिरिति । सोऽयं कुमारो रूपाण्यनुप्राविशत्वा अग्निं कुमारमिव पश्यन्त्येतान्येवास्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनुप्राविशत् ॥ २२ ॥”

इत्येतावता महता प्रबन्धेनामीभिरपफेनमृतसिकताशर्करादमायोहिरण्यरूपैरष्टाभिरक्षरैः परिच्छेदादमुष्याः पृथिव्या भूतगायत्रीत्वमज्जसोपपादितम् । एवं पृथ्वीजलतेजोवाय्वाकाशसूर्यचन्द्रयजमानरूपैरष्टाभिरक्षरैः परिच्छेदादमुष्याग्ने रुद्रकुमारस्य भूतगायत्रीत्वमज्जसोपपादितम् । एवमेवैतच्छ्रुतितात्पर्यानुसारिभिरन्यत्राप्यार्थिकप्राणानामक्षरत्वमभ्युपगम्य ततः परिच्छेदादन्यान्या गायत्र्यः प्रतिपाद्यन्ते । यथा हि महाभारते भीष्मपर्वणि—

सिंहा व्याघ्रा बराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।

ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तरण्याः स्मृता नृप ॥

गौरजाविमनुष्याश्च अश्वाश्चतरगर्दभाः ।

एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ॥

एते वै पशवो राजन् ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ।

वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥

उद्भिजाः स्थावराः ओक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः ।

वृक्षगुल्मलतावन्यस्त्वक्सारस्तृणजातयः ॥

तेषां विंशतिरेकोनां महाभूतेषु पञ्चसु ।

चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसंमता ॥

य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम् ।

तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोके न प्रणश्यति ॥'

वत्तात्पर्यमुपलभ्यते ॥ १ ॥ संवेशोपवेशयोरप्यवयवसंनिवेशरूपतया तैत्तिरीयश्रुतेरपि परिमाणावच्छेदतात्पर्यकत्वमेवावसीयते ॥ २ ॥

अथ शिल्पं द्वेधा—अपूर्वकौशलकरणम्, प्रतिरूपकरणं च । यत्र प्रकृतिदृष्टस्यार्थस्य भूयसा वैरूप्यमेव संसाधयितुमिष्यते तदाद्यम् । यत्र तु प्रकृतिदृष्टस्यार्थस्य भूयसानुरूप्यमेव संसाधयितुमिष्यते तद्वितीयम् ॥ तत्र—

‘येभिः शिल्पैः पप्रथानामदंहद् येभिर्धामभ्यर्पिंश्चत् प्रजापतिः ।

येभिर्वाचं विश्वरूपां समव्यगत् तेनेममग्न इह वर्चसा समब्धिं ॥

येभिरादित्यस्तपति प्रकेतुभिः सूर्यो ददशे चित्रभातुः ।

येभिर्वाचं पुष्कलेभिरव्ययत् तेनेममग्न इह वर्चसा समब्धिं ॥

यत्ते शिल्पं कश्यपं रोचनावद् इन्द्रियावत् पुष्कलं चित्रभातुः ।

यस्मिन् सूर्यो अपिताः सप्त साकं तस्मिन् राजानमधिविश्रयेमम् ॥’

इति मञ्जुवर्णकसिद्धमाद्यप्रकारं शिल्पं दैशिकावच्छेदरूपं वा स्यात्परिमाणावच्छेदरूपं चेति साप्रमयोरेवान्तर्भावः । यत्तु ‘यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्’ (३।२।१।५) इति शतपथश्रुतिबोधितमनुकरणलक्षणं द्वितीयं शिल्पं तत्पुनः प्रतिमानावच्छेदान्नातिरिच्यत इति सिद्धं माप्रमाप्रतिमातिरिक्तस्यार्थस्य छन्दस्त्वं नास्तीति ॥

नन्वेवमपि परिच्छेदप्रतिष्ठातुल्लितकातिरिक्तस्यार्थस्य सर्वथा छन्दस्त्वं नास्तीत्यनवहृत्सम् ॥—छन्दोविशेषाणां गायत्र्यादीनामेवमर्थव्यतिरेकेणैवाद्यापि भूयसोपचारदर्शनात्

(१) तथा हि—

“स वा एति च प्रेति चान्वाह । गायत्रीमेवैतदर्वाचीं च पराचीं च युनक्ति । पराच्येह देवेभ्यो यज्ञं वहति अर्वाचीं मनुष्यानवति । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ १ ॥ यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राणः, एत्युदानः । प्राणोदानावेवैतद्वाधाति । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ २ ॥ यद्वेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेतः सिच्यते, एति प्रजायते । प्रेति पशवो वितिष्ठन्ते, एति समावर्तन्ते । सर्वं वा इदमेति च प्रेति च । तस्माद्वा एति च प्रेति चान्वाह ॥ सोऽन्वाह—‘प्रवो वाजा अभिद्यव’ इति तन्नु प्रेति भवति । ‘अम आयाहि वीतये’ इति, तद्वेति भवति ॥”

इति शतपथश्रुत्या एतिप्रेतिक्रियोपलक्षितस्यार्थस्य गायत्रीत्वमाख्यायते ॥ १ ॥

(२) एवमेव—

‘गायत्र्या ब्राह्मणं निरवर्तयत्, त्रिष्टुभा राजन्यम्, जगत्या वैश्यम्, न केनचिच्छन्दसा शूद्रं निरवर्तयत्’ इति,

‘गायत्रो वै ब्राह्मणः । त्रैष्टुभो वै राजन्यः । जागतो वै वैश्यः ॥’ इति,

‘इन्द्रो वै देवतया क्षत्रियो भवति, त्रैष्टुभश्छन्दसा, पञ्चदशस्तोमेन, सोमो राज्येन, राजन्यो बन्धुना’ इति च ।

एवंमादिभिरतरेयादिश्रुतिभिश्च संस्कारस्य छन्दस्त्वं सुप्रतिपद्यते ।

“प्रकृतिविशिष्टं चातुर्वर्ण्यं संस्कारविशेषाच्च । ‘ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥’ इति निगमो भवति । ‘गायत्र्या छन्दसा ब्राह्मणमसृजत्, त्रिष्टुभा राजन्यम्, जगत्या वैश्यम्, न केनचिच्छन्दसा शूद्रम् ॥’ इत्यसंस्कार्यो भवति । त्रिष्वेव निवासः स्यात्सर्वेषाम्” इति वसिष्ठस्मरणे वाक्यशेषाद् ब्राह्मणादिविषयाणां संस्कारविशेषाणामेव गायत्र्यादित्वेनावधारणीयत्वात् ॥

‘न शूद्रे पातकं किञ्चिज्ज च संस्कारमर्हति’ इति मनुस्मरणे छन्दःप्रातिनिध्येन संस्कारशब्दप्रयोगाच्च ॥ न च

‘शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः ॥’

इति मनुयमादिस्मरणे छन्दःशब्दस्य मन्त्रपरतया व्याख्यानात्—

‘अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥’

इति मरीचिवचने छन्दःप्रातिनिध्येन मन्त्रशब्दप्रयोगाच्च संस्कारपरत्वं दुर्वचसिति त्रिमित्यम् ॥ संस्कारगुणभूतस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणत्वादिप्रयोजकत्वप्रतिपत्त्यपेक्षया तत्तन्मन्त्रोपलक्षितसंस्कारस्यैव तदौचित्यात् ॥ मनुवचने हि पूर्वार्धे शूद्रत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतयोत्तरार्धे पुनर्विधेयतावच्छेदकतया समानप्रतिपत्त्यभावेन तत्र छन्दःशब्दस्य मन्त्रपरत्वे मानाभावाच्च । मरीचिवचनेऽप्यमन्त्रस्य तस्य मन्त्रोपलक्षितसंस्कारायोग्यस्येत्येवार्थो युक्तियुक्तः शक्यते प्रतिपत्तुम् । अत एव

‘चित्रकर्म यथानेकै रागेरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥’

इत्येवमाङ्गिरसा तत्तन्मन्त्रोपलक्षितसंस्कारस्यैव ब्राह्मण्यप्रयोजकत्वं स्मर्यते ।

तस्मात्सिद्धं छन्दःशब्दस्य संस्कारपरत्वम् ॥ २ ॥

(३) एवमेव—

“तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री । ब्रह्म गायत्री । ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप् । शूद्रं त्रिष्टुप् । जागताः पशवः । इषमूर्जं रयिः पुष्टिश्च ॥” इति भूयसा तेजःप्रभृतिषु तत्तदर्थविशेषेषु गायत्र्याद्युपचारेण द्रविणं छन्द इष्यते ॥ ३ ॥

तदित्यभागस्यप्रतिगच्छदर्थानां संस्काराणां द्रविणानां चानन्तर्भावादपर्याप्तमेतच्छन्दो-
रङ्गणं मन्यामहे । इति चेत् ।

उच्यते—आगल्यप्रतिगच्छदर्थानां गायत्रीत्वं तावद्वेधा प्रतिपद्यते—देवतासाहचर्य-
भक्त्या च देवताहर्भक्त्या च । तदेतद्विज्ञानसौकर्याय यास्कनिरुक्तं देवतानां भक्तिसाहचर्य-
तावद्भाष्यास्यासः—

तिष्ठ एवैता देवता भवन्ति पृथिवीस्थानोऽयमग्निः, अन्तरिक्षस्थानोऽयमिन्द्रः, द्युस्थानोऽयसादित्यश्च । अग्नीन्द्रादित्या अग्निवायुसूर्या इत्यनर्थान्तरम् ।

नव नव चैतासां प्रत्येकं विभक्तयः—लोकः, सवनम्, ऋतुः, छन्दः, स्तोमः, साम, समनुगता देवाः, संस्तविका देवाः, कर्म चेति मेदात् ।

तत्र तावदग्निभक्तीनि—

१ अयं लोकः, २ प्रातःसवनम्, ३ वसन्तऋतुः, ४ गायत्री छन्दः, ५ त्रिवृत् स्तोमः, ६ रथन्तरं साम, ७ प्रथमे स्थाने समाम्नाता देवगणाः, प्रथमस्थानीयाः स्त्रियश्च, ८ इन्द्रः, सोमः, वरुणः, पर्जन्यः, ऋतव इत्येते संस्तविका देवाः, हविर-
प्यामावैष्णवमाम्नापौष्णं च ॥ ९ अथ यच्च किञ्चिद्दार्ष्टिंविषयिकं तत्सर्वमग्नेः कर्म हविषां वहनं च देवतानामावाहनं च ॥

अथेन्द्रभक्तीनि—

१ अन्तरिक्षलोकः, २ माध्यंदिनसवनम्, ३ ग्रीष्मऋतुः, ४ त्रिष्टुप् छन्दः, ५ पञ्च-
दशः स्तोमः, ६ बृहत् साम, ७ मध्यमे स्थाने समाम्नाता देवगणाः, मध्यमस्थानीयाः स्त्रियश्च, ८ अग्निः, सोमः, वरुणः, पूषा, बृहस्पतिः, ब्रह्मणस्पतिः, पर्वतः, कुत्सः, विष्णुः, वायुः इत्येते संस्तविका देवाः । मित्रो वरुणेन संस्तूयते, पूष्णा रुद्रेण च सोमः, अग्निना च पूषा, वातेन च पर्जन्यः संस्तूयते ॥ ९ अथ या च का च बलकृतिः सर्वं तदिन्द्रस्य कर्म, रसानुप्रदानं च वृत्रवधश्च ॥

अथादित्यभक्तीनि—

१ असौ लोकः, २ तृतीयसवनम्, ३ वर्षाऋतुः, ४ जगती छन्दः, ५ सप्तदश-
स्तोमः, ६ वैरूपं साम, ७ उत्तमे स्थाने समाम्नाता देवगणाः, उत्तमस्थानीयाः स्त्रियश्च, ८ चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः ॥ ९ अथ यच्च किञ्चित् प्रवहितं तत्सर्वमादि-
त्यस्य कर्म, रसादानं रश्मिभिश्च रसाधारणम् ॥

भक्तिशेषः—

एतेष्वेव स्थानव्यूहेषु ऋतुछन्दः स्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयति । शरदऋतुः, अनुष्टुप्छन्दः, एकविंशः स्तोमः, वैराजं साम इति पृथिव्यायतनानि । हेमन्तऋतुः, पङ्क्तिछन्दः, त्रिणवः स्तोमः, शाक्रं साम इत्यन्तरिक्षायतनानि । शिशिरऋतुः, अति-
छन्दाश्छन्दः, त्रयस्त्रिंशः स्तोमः, रैवतं साम इति द्युभक्तीनि ॥

इतीत्यभूतया देवतासाहचर्यभक्त्या यावतामेव दार्ष्टिंविषयिकाणामर्थानां देवागमज्ञ-
प्रतिगमनादीनां च कर्मणां गायत्रीछन्दोवदग्निभक्तिवेनाभ्युपपत्तौ सिद्धमेवागत्यप्रति-
गच्छदर्शानां गायत्रीत्वेन गायत्रीत्वम्, ब्रह्मणो वाचो गायत्रत्वेन गायत्रीत्ववत् । अथैवं
देवतानां भक्त्या दशाहप्रतिपत्तिस्मैतरेयसमाम्नातां व्याख्यास्यामः—

अग्निः १

प्रथममहर्वहति । त्रिवृत्स्तोमः, रथन्तरं साम, गायत्रीछन्दः । एति च प्रेति च ।

युक्तवत्, रथवत्, आशुमत्, पिबवत्, प्रथमपदनिरुक्ता देवता, अयं लोकोऽभ्युदितः, रायन्तरम्, गायत्रम्, करिष्यत् । एतानि प्रथमस्याहो रूपाणि ॥

इन्द्रः २

द्वितीयमहर्वहति । पञ्चदशः स्तोमः, बृहत्साम, त्रिष्टुप्छन्दः । नेति न प्रेति, यत् स्थितम्, ऊर्ध्ववत्, प्रतिवत्, अन्तर्वत्, वृषण्वत्, वृधन्वत्, मध्यमपदनिरुक्ता देवता, अन्तरिक्षमभ्युदितम्, बार्हतम्, त्रैष्टुभम्, कुर्वत् । एतानि द्वितीयस्याहो रूपाणि ॥

विश्वेदेवाः ३

तृतीयमहर्वहन्ति । सप्तदशः स्तोमः, वैरूपं साम, जगतीच्छन्दः । समानोदर्कम्, अश्ववत्, अन्तर्वत्, पुनरावृत्तम्, पुनर्निवृत्तम्, रथवत्, पर्यस्तवत्, त्रिष्टुत्, अन्तरूपम्, उत्तमपदनिरुक्ता देवता, असौ लोकोऽभ्युदितः, वैरूपम्, जागतम्, कृतम् । एतानि तृतीयस्याहो रूपाणि ॥

वाक् ४

चतुर्थमहर्वहति । एकविंशः स्तोमः, वैराजं साम, अनुष्टुप्छन्दः । एति च प्रेति च । युक्तवत्, रथवत्, आशुमत्, पिबवत्, प्रथमपदनिरुक्ता देवता, अयं लोकोऽभ्युदितः, जातवत्, धनेवत्, शुक्रवत्, वाचोरूपम्, वैमदम्, विरिफितम्, विच्छन्दाः, ऊनातिरिक्तम्, वैराजम्, आनुष्टुभम्, करिष्यत् । एतानि चतुर्थस्याहो रूपाणि ॥

गौः ५

पञ्चममहर्वहति । त्रिणवः स्तोमः, शाक्रं साम, पङ्क्तिच्छन्दः । नेति न प्रेति, यत् स्थितम्, ऊर्ध्ववत्, प्रतिवत्, अन्तर्वत्, वृषण्वत्, वृधन्वत्, मध्यमपदनिरुक्ता देवता, अन्तरिक्षमभ्युदितम्, दुग्धवत्, ऊध्रवत्, धेनुमत्, पृश्निमत्, मद्भवत्, पशुरूपम् ॥

अध्यासवत्,	(विश्वद्रा इव हि पशवः)
जागतम्,	(जागता हि पशवः)
बार्हतम्,	(बार्हतो हि पशवः)
पाङ्गम्	(पाङ्गा हि पशवः)
वामम्	(वामं हि पशवः)
हविष्यत्	(हविर्हि पशवः)
वपुष्मत्	(वपुर्हि पशवः)

शाक्रम्, पाङ्गम्, कुर्वत् । एतानि पञ्चमस्याहो रूपाणि ॥

द्यौः ६

षष्ठमहर्वहति । त्रयस्त्रिंशः स्तोमः, रैवतं साम, अतिच्छन्दाच्छन्दः । समानोदर्कम्, अश्ववत्, अन्तर्वत्, पुनरावृत्तम्, पुनर्निवृत्तम्, रथवत्, पर्यस्तवत्,

शिवत्, अन्तरूपम्, उत्तमपदनिरुक्ता देवता, असौ लोकोऽभ्युदितः, पारुच्छेपम्, सप्तपदम्, नाराशंसः, नाभानेदिष्ठम्, रैवतम्, अतिच्छन्दाः, कृतम् । एतानि षष्ठस्याहो रूपाणि ॥

७ एति च प्रेति च, युक्तवत्, रथवत्, आशुमत्, पिबवत्, प्रथमपदनिरुक्ता देवता, अयं लोकोऽभ्युदितः, जातवत्, अनिरुक्तं करिष्यत् । एतानि सप्तमस्याहो रूपाणि ॥

८ नेति न प्रेति, यत् स्थितम्, ऊर्ध्ववत्, प्रतिर्वत्, अन्तर्वत्, वृषण्वत्, वृधन्वत्, मध्यमपदनिरुक्ता देवता, अन्तरिक्षमभ्युदितम्, द्वाग्नि, महद्वत्, द्विहूतवत्, पुनर्वत् । एतान्यष्टमस्याहो रूपाणि ॥

९ समानोदर्कम्, अश्ववत्, अन्तर्वत्, पुनरावृत्तम्, पुनर्निवृत्तम्, रथवत्, पर्यस्तवत्, त्रिवृत्, अन्तरूपम्, उत्तमपदनिरुक्ता देवता, असौ लोकोऽभ्युदितः, शुचिवत्, सत्यवत्, नेतिवत्, गतवत्, ओकवत्, कृतम् । एतानि नवमस्याहो रूपाणि ॥

इदं नवरात्रम् ।

१० पृष्ठयं षडहमुपयन्ति । मुखमिव पृष्ठयः षडहः । यथान्तरं मुखस्य जिह्वा, तालु, दन्ताः, एवं छन्दोमाः । अथ येनैव वाचं व्याकरोति येन स्वादु चात्रादु च विजानाति तद्दशममहः । नासिके इव पृष्ठयः षडहः—यथान्तरं नासिकयोरेवं छन्दोमा । अथ येनैव गन्धान् विजानाति तद्दशममहः । अक्षीव पृष्ठयः षडहः । यथान्तरमक्षणः कृष्णमेवं छन्दोमा । अथ येनैव कनीनिका येन पश्यति तद्दशममहः । कर्ण इव सः—यथान्तरं कर्णस्य एवं छन्दोमा । अथ येनैव शृणोति तद्दशममहः । श्रीर्दशममहः ॥

इतीत्यं दशाहप्रतिपत्तिः श्रूयते । एतत्पदार्थनिरूपणं च वेदसमीक्षायां साधु कृतमिति ततः स्पष्टमवगम्यते । इह तु सर्वेषामेवार्थानां त्रैविध्येनाभ्युपगमादभ्यहोरूपतया सिद्धमेवागम्यप्रतिगच्छदर्शानां समानभक्त्या गायत्रीत्वमित्यवगम्यते ॥

अथ संस्कारो द्रष्टव्यः । कस्यचित् कस्मिंश्चित् कर्मणि योग्यतासंपादनं हि संस्कारः । तत्रेधा—दोषापनोदनेन, अतिशयाधानेन, हीनाङ्गपूरणेन च । एभिः संस्कारैस्तत्तदर्थस्यादुष्टत्वं विशिष्टत्वं स्वरूपसत्त्वं च संसिद्धं भवति । अस्ति स संस्कारो यदभावे स्वरूपसन्नप्यसौ ब्राह्मणोऽधमतामेति न तु ब्राह्मण्यादपैति । तस्याप्ययोग्यत्वं कर्मविशेषे । प्रतिबन्धकसंनिधानेन कारणतानिरासादिति तदर्थः स संस्कारः शोधकः ॥ १ ॥ अस्ति च स संस्कारो यदभावे स्वरूपसन्नप्यसौ ब्राह्मणो नोत्तमतामेति न तु ब्राह्मण्यादपैति । तस्याप्ययोग्यत्वं कर्मविशेषे । सहकारिसंनिधानाभावेन कारणतानिरासादिति तदर्थः स संस्कारो विशेषकः ॥ २ ॥ एवमस्ति स संस्कारो यदभावे ब्राह्मण्यं नोपतिष्ठते, ब्राह्मण्यादपेतश्च कर्मविशेषायोग्यो भवति । कारणासंनिधानादिति तदर्थः स संस्कारो भावकः ॥ ३ ॥ एषु च संस्कारशब्दस्य कारणव्युत्पत्त्या संस्कारजनकक्रियापरत्वं द्रष्टव्यम् ॥

तत्र गर्भाधानं तावत्स्वरूपसंपादनोद्देशेन सहधर्मचारिणीक्षेत्रे गर्भाशयरूपे शारीरा-
भिसमीपे वा संस्कार्यस्य संस्थापनं, सोऽयं गर्भभावकः संस्कारो द्रष्टव्यः । तथा च गर्भा-
धानपुंसवनसीमन्तोन्नयनकर्माणि । तत्र गर्भे ब्रह्मभावयोग्यतारूपातिशयाधायक-
त्वाद् विशेषकसंस्कारा भवन्ति । 'गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं संदधाति । पुंसवनात्
पुंसीकरोति, फलक्षपनान्मातापितृजं पाप्मानमुपोहति ।' इति हारीतस्मरणात् । त
एतेऽन्तर्गर्भसंस्कारा उच्यन्ते । ततो बहिःशालायामिव गृहोदरवर्हिर्भूते गर्भे शुक्रशो-
णितोपगतदोषमार्जकत्वादुत्तरे जातकर्म—नामकर्म—निष्क्रान्ता—अप्राशन—कर्णवेध
—मुण्डन—स्नानादीनि कतिपयकर्माणि शोधकसंस्कारा भवन्ति । 'रेतोरक्तगर्भोपघातः
पञ्चगुणः, जातकर्मणा प्रथममपोहति, नामकरणेन द्वितीयम्, प्राशनेन तृतीयम्,
चूडाकरणेन चतुर्थम्, स्नानेन पञ्चमम्, एतैरष्टभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवति ।'
इति हारीतस्मरणात् । 'एवमेतः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्' (मनुः) इत्यादिस्मृत्यन्तरे-
भ्यश्च त एते गर्भशुद्धिसंस्कारा उच्यन्ते । सोऽयमेतावान् गर्भसंस्कारोऽनुव्रताद्युत्तर-
संस्कारयोग्यतासम्पत्त्यर्थः पितृकर्तृकश्च । तत्र संस्कर्तुनिष्ठमधिकारितावच्छेदकं ब्राह्मण-
त्वाद्विधितवर्णत्वघटितम् । संस्कार्यनिष्ठं तु ब्राह्मणादिवर्णजन्यत्वमेव, न तु ब्राह्मण-
त्वादिकमपि तत्र फलोपधायकतारूपमपेक्ष्यते ।

अतः परमुपनुयनं तावत् स्वरूपसंपादनोद्देशेन सावित्रीक्षेत्रे ब्रह्मचर्यव्रतरूपे कर्माभि-
समीपे वा संस्कार्यस्य संस्थापनम् । सोऽयं वर्णभावकः संस्कारो द्रष्टव्यः । तथा चोप-
नयनव्रतादेश-वेदारम्भ-वेदाध्ययनानि, सावित्राग्नेयशुक्रियौपनिषदशौलभगोदानमौक्तिक-
महानाम्नीव्रतोत्सर्गाः, केशान्तः, समावर्तनस्नानं चेत्येतं तत्र ब्राह्मणादिवर्णे यज्ञक्रियायो-
ग्यतारूपातिशयाधायकत्वाद् विशेषकसंस्कारा भवन्ति ।

'उपनयनाद्याभिरष्टाभिर्ब्रतचर्याभिरन्तर्ब्रतैश्चाष्टभिः स्वच्छन्दःसम्मितो ब्राह्मणः परं पात्रं
देवपितॄणां भवति छन्दसां पारं गच्छति छन्दसामायतनम्' इति हारीतस्मरणात्;

'स्वाध्यायेन ब्रतैर्होमैश्चैवि वेनेज्यया शुभैः ।

मह्ययज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥' (मनुः २।१२८)

इत्यादिस्मृत्यन्तरेभ्यश्च । त एते आचार्यकर्तृका अनुव्रतसंस्कारा उच्यन्ते । यद्यपि

'गार्भहोमैर्जातकर्मचौडमौजीनिबन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं त्रैनो द्विजानामपमृज्यते ॥' (मनुः २।१२७)

इति मनुस्मरणात् । 'सांव्रतसरिकस्य चूडाकरणम्, तृतीये वां प्रतिहते, षोडशवर्षस्य
केशान्तः ।' इति पारस्करसूत्रे मुण्डनगोदानयोर्गर्भसंस्कारप्रकरणोपात्तत्वादुपनयनके-
शान्तयोरपि गर्भसंस्कारत्वमाक्षिपन्ति । अथापि दधिदर्शनन्यायेन संभवत्येव कतिपया-
नामुभयविधसंस्कारत्वमित्यतः प्रकरणातिरेको न दोषायेत्यनुसंधेयम् ।

ततो बहिःशालायामिव पितृगृहं प्रत्यावृत्ते वर्णे ऋणपञ्चकसूनापञ्चकोपगतदोषमार्जक-
त्वादुत्तरे नैमित्तिकवार्षिकमासिकाहिकालकमेदचतुष्टयमिज्ञाः शोधकसंस्कारा भवन्ति ॥

‘अतः परं द्विजातीनां संस्कृतिर्नियतोच्यते ।
 संस्काररहिता ये तु तेषां जन्म निरर्थकम् ॥
 गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो बलिकर्म च ।
 जातकृत्यं नामकर्म विश्रुतोऽज्ञाशनं परम् ॥
 चौलकर्मोपनयनं तद्व्रतानां चतुष्टयम् ।
 स्नानोद्वाहौ चाग्रयणमष्टकासु यथायथम् ॥
 श्रावण्यामाश्वयुज्यां च मार्गशीर्ष्या च पार्वणम् ।
 उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः ॥
 संस्कारा नियता ह्येते ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥
 नैमित्तिकाः षोडशोक्ताः समुद्राहावसानकाः ।
 सप्तैवाग्रयणाद्याश्च संस्कारा वार्षिका मताः ॥
 मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां तु वार्षिकम् ।
 महायज्ञास्तु नित्याः स्युः संध्यावद्वाभिहोत्रवत् ॥’ इत्याश्वलायनोक्तेः;
 ‘अशुचिः स्त्रीविहीनश्च देवे पित्र्ये च कर्मणि ।
 यदहा कुरुते कर्म न तस्य फलभागमवेत् ॥’ इति ब्राह्मणोक्तेः;

१ नित्याः संस्काराः—	पञ्च महायज्ञाः ।	५
२ मासिकाः संस्काराः—	पार्वणादयः ।	५
३ वार्षिकाः संस्काराः—	आग्रयणादयः ।	७
४ नैमित्तिकाः संस्काराः—	उद्वाहान्ताः ।	१६
५ कात्याः संस्काराः—	अग्निष्टोमादयः, (गुणाधानाः) प्रायश्चित्तानि (दोषनिरासाः)	

‘ऋणैश्चतुभिः संयुक्ता जायन्ते मानवा भुवि ।
 पितृदेवर्षिमनुजैर्देयं तेभ्यश्च धर्मतः ॥
 यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।
 पुत्रैः श्राद्धैः पितृंश्चापि आचक्षस्येन मानवान् ॥
 ऋणमुन्मुच्य देवानामृषीणां च तथैव च ।
 पितॄणामथ विप्राणामतिथीनां च पञ्चमम् ॥
 देवानां च पितॄणां च ऋषीणां च तथा नरः ।
 ऋणवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत्सदा ॥
 देवानाममृणो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानवः ।
 अल्पवित्तश्च पूजाभिरुपवासव्रतैस्तथा ॥
 श्राद्धेन प्रजया चैव पितॄणाममृणो भवेत् ।
 ऋषीणां ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानः पतत्यधः ॥

इत्यादिपुराणस्मृतिवचनेभ्यः,

‘पञ्चसूना गृहस्थस्य जुह्वी पेषण्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन् ॥

तासां क्रमेण सर्वेभ्यः निष्कृत्यैव गृह्णात्मभिः ।

पञ्च शृणा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्मौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥’

इत्येवं मन्वादिस्मृतिवचनेभ्यश्च तथावगमात् । त एते स्वकर्तृका धर्मशुद्धिसंस्कारा
चच्यन्ते । सोऽयमेतावान् व्रतसंस्कारो यज्ञादिदैवसंस्कारयोग्यतासंपत्त्यर्थः । तत्र
संस्कर्तृनिष्ठमधिकारितावच्छेदकं ब्राह्मणत्वादिघटितवर्णत्वघटितम्, संस्कार्यनिष्ठं तु पूर्व-
संस्कारसंस्कृतत्वं वा;

‘धृतिः क्षमा दया शौचमनायासोऽनसूयितम् ।

असृष्टहृत्त्वमकामत्वं ब्राह्मणानाममी गुणाः ॥’

इत्युक्तात्मगुणाष्टकवैशिष्ट्यं वा । तेषां पूर्वेषां संस्कारकर्मणामप्येतद्गुणाष्टकरूपातिशय-
भावकत्वात् । विज्ञायते चैतदेषामष्टानां गुणानामपि संस्कारत्वम् । अष्टचत्वारिंशत्—
संस्कारानाञ्चक्षणेन भगवता गौतमेन चत्वारिंशत्संस्कारानाख्याय परिशेषे

‘अष्टावात्मगुणाश्च’ इति स्मरणात्,

‘संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरपि संस्कृतः ।

नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्म लौकिकम् ॥

ब्राह्मं पदमवाप्नोति यस्माञ्च च्यवते पुनः ।’

इति शङ्खादिस्मरणाच्च धृत्यावात्मगुणानां ब्राह्मणत्वप्रयोजकत्वेनाभिधानात् ।

‘अर्धं वै प्रजापतेरात्मनो धैर्यमासीदर्धं माल्व्यम् । यदैर्यं तत् पुरस्तात् कुरुत ।

यन्माल्व्यं तत् पश्चात् पर्यौहत । यदैर्यं सोमो वै सः । ततो ब्राह्मणमसृजत ।

तस्माद् ब्राह्मणः सर्व एव ब्रह्माभिधीरः । यन्माल्व्यं सुरा वै सा । ततो राजन्यम-

सृजत । तस्माज्जयायांश्च कनीयांश्च क्षुषा च श्वशुरश्च सुरां पीत्वा विलालंपत आसते ।

माल्व्यं हि तत् । पाप्मा वै माल्व्यम् । तस्माद् ब्राह्मणः सुरां न पिबेत् । पाप्म-

नात्मानं नेत् संसृजा इति’ ।

इत्येवं मैत्रायणीयश्रुत्यादिषु तत्र तत्र ब्राह्मणत्वप्रयोजकानां धृत्यादीनामाम्नानाच्च ।
तदित्यमेतावानयमुक्तो ब्राह्मसंस्कारः स स्मार्तो द्रष्टव्यः ।

अथातः परम् ‘अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, वायो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, आदित्य
व्रतपते व्रतं चरिष्यामि’ इति; ‘इदमहमवृतात् सत्यमुपैमि ।’ इति वा व्रतोपयनं तावत्

स्वरूपसंपादनोद्देशेन सत्यक्षेत्रे देवव्रतरूपे गार्हपत्याहवनीयाग्निर्समीपे वा संस्कार्यस्य संस्था-
पनम् । सोऽयं देवभावकः संस्कारो द्रष्टव्यः । तथा च व्रतोपायनमभ्याधेयं च पुरस्कृत्य
कृतमग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, पिण्डपितृयज्ञः, आग्रयणेष्टिः, चातुर्मास्यम्, निरुद्धपशु-
बन्धः, सौत्रामणी चेत्येते सप्तहविर्यज्ञसंस्थाख्या यजमाने देवत्वयोग्यतारूपतिशयाधाय-
कत्वाद् विशेषकसंस्कारा भवन्ति ।

‘आरब्धयज्ञो वा एष आरब्धदेवतो यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते’ इत्यैतरेयादिश्रवणात् ।

अथ गृह्यामिपरिग्रहः, पञ्चयज्ञानुष्ठानम्, अष्टका पार्वणम्, श्रावणी, आग्रहायणी,
चैत्री, आश्वयुजीत्येताः सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । औपासनहोमः, वैश्वदेवम्, पार्वणम्,
अष्टका, ग्रहमासिकश्राद्धम्, बलिः, श्रावणी चेति वा सप्त पाकयज्ञाः । औपासनम्, वैश्व-
देवः, स्थालीपाकः, आग्रयणम्, सर्पबलिः, ईशानबलिः, अष्टकान्वष्टका चेत्येवं विभक्ता
वा स्मार्तामिहत्याः सप्त पाकयज्ञाः, यजमाने ऋणसंबन्धोपगतदोषमार्जकत्वाच्छोधकसं-
स्कारा भवन्ति ।

‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते । ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः,
प्रजया पितृभ्यः । एष वा अचूणी, यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी’ इति श्रवणात् ।
‘ऋणं ह वै जायते योऽस्ति, स जायमान एव देवेभ्यः, ऋषिभ्यः, पितृभ्यो, मनु-
ष्येभ्यः । स यदेव यजेत, तेन देवेभ्य ऋणं जायते, तज्जेभ्य एतत्करोति । यदेनान्
अजते यदेभ्यो जुहोति ॥ १ ॥ अथ यदेवानुब्रवीत तेन ऋषिभ्य ऋणं जायते ।
तज्जेभ्य एतत्करोति । ऋषीणां निधिगोप इति ह्यनूचानमाहुः ॥ २ ॥ अथ यदेव
प्रजामिच्छेत, तेन पितृभ्य ऋणं जायते । तज्जेभ्य एतत्करोति । यदेषां संतताव्यव-
च्छिन्ना प्रजा भवति ॥ ३ ॥ अथ यदेव वासयेत, तेन मनुष्येभ्य ऋणं जायते । तज्जेभ्य
एतत्करोति । यदेनान् वासयते, यदेभ्योऽशनं ददाति ॥ ४ ॥ स य एतानि सर्वाणि
करोति स कृतकर्मा । तस्य सर्वमाप्तं सर्वं जितम् ॥’

इति शतपथादिश्रवणेभ्यश्च पञ्चयज्ञादीनामृणशोधकत्वेन प्रतिपत्तेः । सोऽयमेतावान्
यजमानसंस्कारः सौम्यादिकाम्यसंस्कारयोग्यतासंपत्त्यर्थः । अत्र संस्कर्तृसंस्कार्ययोरेक-
त्वाच्चाधिकारितावच्छेदकं मिथ्यते ॥

अतः परमग्निहोमोऽत्यग्निहोमः, उक्थः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, आसौर्याम-
श्वेति सप्त सोमसंस्थाः । महाव्रतम्, राजसूयः, कुरुवाजपेयः, सर्वतोमुखम्, पौण्ड-
रीकम्, अभिजित्, विश्वजित्, अश्वमेधनरमेधगोमेधाः, गवामयनाङ्गिरसामयनादि-
त्यानामयनविश्वसृजामयनानि सत्राणि, बृहस्पतिसवः, आङ्गिरसः, अष्टादशविधानि
चयनानीत्येवमनेकविधा उत्तरकृतवस्ततोऽन्ये काम्यविधयश्चोपतिष्ठन्ते । तेऽप्येते
संस्कारा भवन्ति । अदृष्टोत्पादनद्वारा फलसिद्धावज्ञभावात् । तदित्यमेतावानयमुक्तो
दैवसंस्कारः स श्रौतो द्रष्टव्यः ॥

इदं चात्रावधार्यते—सोमयागा द्विविधाः—आवृत्ता अनावृत्ताश्च । तत्रानावृत्ता

एकाहाः । आवृत्ता अपि द्वेधा—अहीनरूपाः सत्ररूपाश्च । द्विरात्रमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता
अहीना एव । एकादशरात्रद्वादशरात्रौ तु द्वेधा—अहीनरूपौ सत्ररूपौ च । त्रयोदशरात्र-
मारभ्योपरितनानि सर्वाणि सत्राण्येव । तान्यपि द्विविधानि—रात्रिसत्राणि, अयनसत्राणि
चेति । तत्र शतरात्रपर्यन्तानि रात्रिसत्राणि । संवत्सरसत्रमारभ्योपरितनान्ययनरूपाणि ।
तेषां च सर्वेषां प्रकृतिभूतं गवामयनमिति ॥

इत्थं च निरूपितो द्विविधः संस्कारो ब्राह्मो दैवश्चेति । तत्र ब्राह्मेणर्षी तनुः क्रियते ।
दैवेन दैवी । तदुक्तं भगवता हारीतेन—

‘द्विविध एव संस्कारो भवति—ब्राह्मो दैवश्च । गर्माधानाद्विज्ञानान्तो ब्राह्मः ।
पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्याश्चेति दैवः । ब्राह्मसंस्कारसंस्कृत ऋषीणां समानतां सायुज्यतां
गच्छति । दैवेनोत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो देवानां समानतां सालोक्यतां सायुज्यतां
गच्छतीति’ ।

तदित्थं प्रतिपञ्चेष्वात्मसंस्कारेषु कतिपयस्यैव छन्दस्त्वमिष्यते ? आहोस्विदविशेषेण
सर्वस्येति विचार्यते । किं चातः ? । यदि कतिपयस्यैवोच्यते तत् तर्हि अर्धजरतीयत्वापत्तिः ।
संस्कारत्वाविशेषेऽपि कस्यचिच्छन्दस्त्वमन्यस्य नेत्यत्र विनिगमकाभावात् ॥ अथ यदि
सर्वस्योच्येत तत् तर्हि श्रद्धस्यापि सच्छन्दस्त्वमापद्यते ॥

‘द्विजानां षोडशैव स्युः श्रद्धाणां द्वादशैव तु ।

पञ्च मिश्रकजातीनां संस्काराः कुलधर्मतः ॥

वेदव्रतोपनयनमहानाग्रीमहाव्रतम् ।

विना द्वादश श्रद्धाणां संस्कारा नाममन्त्रतः ॥’

इति शार्ङ्गधरोक्तेः ।

‘स्त्रिया जातकर्म—नामकरण—निष्कृमा—ज्ञप्राशन—चूडा—विवाहाः षट् । श्रद्धाणां तु षडेते,
पञ्च महायज्ञाश्चैत्येकादशे’ति मदनरत्नोक्तेः—

‘गर्माधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।

नामक्रिया निष्कृमोऽज्ञप्राशनं वपनक्रियाः ॥

कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः ।

केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाभिपरिग्रहः ॥

त्रेतामिसंग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः ।

नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्ज क्रियाः स्त्रियाः ॥

विवाहो मन्त्रतस्तस्याः श्रद्धस्यामन्त्रतो दश ।’

इति व्यासोक्तेः—

‘विवाहमात्रसंस्कारं श्रद्धोऽपि लभतां सदा ।’

इति ब्राह्मोक्तेः

कतिपयसंस्काराणां विवाहमात्रस्य वा तत्राप्यनुवर्तमानत्वात् ।

“आर्वकमेण सर्वत्र शूद्रा वाजसनेयिनः ।

तस्माच्छूद्रः स्वयं कर्म यजुर्वेदीव कारयेत् ॥”

इति शूद्राद्विवाहाचारतत्त्ववृत्तस्मृतिवचनेन शूद्राणामपि वेदसंबन्धात्—इति चेत् । अत्रोच्यते—यथेच्छसि तथास्तु । उभयथाप्येतच्छक्यते प्रतिपत्तुं कतिपयस्य वा सर्वस्य वा छन्दस्त्वमस्तीति । ननु चोक्तमुभयत्रापि दूषणमिति चेत्—नैतदस्ति । अस्ति हेतवत्—यदारम्भे यदारम्भः, यदवसाये यदवसायः, यदभ्युचये यदभ्युचयः, यदवचये यदवचयः, तत्तदायतनमित्युच्यते । यदाश्रयेण वा यस्य प्रतिपत्तिः सा तस्य प्रतिष्ठाऽभिज्ञायते । तथा चायं तावद् ब्राह्मसंस्कारः साक्षात्परम्परया च ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्ववैश्यत्वानां प्रतिष्ठा भवति । तदधीनोपपत्तिकत्वात् । प्रतिष्ठायां च श्रूयते प्रमाशब्दः, तस्मात् संसिद्धं प्रमालक्षणं छन्दस्त्वमेतस्य ।

तत्र योग्यात्मनि संस्कारविशेषेण ब्रह्माधीयते, योग्यात्मनि च संस्कारविशेषेण क्षत्रं, विद् वा । श्रोत्रस्यसं चेदं ब्रह्म, रौद्रं क्षत्रम्, मारुत्यो विशः । आतश्चाम्रेयं ब्रह्म, ऐन्द्रं क्षत्रम्, वैश्वदेव्यो विशः । अमेस्तु छन्दो गायत्री सा चाष्टवर्णा, इन्द्रस्य त्रिष्टुप्छन्दाश्चर्णा, विश्वेषां देवानां जगती द्वादशवर्णा । आतश्च गायत्रं ब्रह्म, त्रैष्टुभं क्षत्रम्, जागती विद् । तदित्यमष्टवर्णनिबन्धनं ब्रह्माधेयम्, एकादशवर्णनिबन्धनं चेदं क्षत्रम्, द्वादशवर्णनिबन्धना त्वेषां विडिति वर्णछन्दोबद्धतया त्रयो वर्णा उच्यन्ते—ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य इति । शूद्रस्यैवमवर्णत्वेऽपि वर्णत्वमौपचारिकं द्रष्टव्यम् । अच्छन्दस्त्वस्यैव छन्दस्त्वेन विवक्षितत्वात् । तथा च यथा हि वाग्वर्णो गायत्रीछन्दाः, त्रिष्टुप्छन्दाः, जगतीछन्दाः, विच्छन्दा वा भवति, एवमयं मनुष्यवर्णोऽपि चतुर्विधो भवति । सर्वोऽप्ययं प्राणिवर्गोऽप्राणिवर्गो वा तैरैतैर्वर्णछन्दोभिरेव सच्छन्दस्कतया वर्णो भवति । ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्र इति । यथा च ग्राम्येषु पशुषु तावदजो ब्राह्मणः, अविः क्षत्रियः, गौवैश्यः, अश्वः शूद्र इति । यथा वान्यत्र स्थावरादिषु । एवमयं मनुष्येषु संस्कारसिद्धो भूत्वा गायत्रीछन्दा ब्राह्मणः, त्रिष्टुप्छन्दाः क्षत्रियः, जगतीछन्दा वैश्यः, प्राजापत्यछन्दा विच्छन्दा वा शूद्र इति ॥

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्मां शूद्रो अजायत ॥” इति ।

‘प्रजापतिरकामयत—प्रजायेयेति, स सुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत । तमभिर्देवता अन्वसृजत, गायत्री छन्दी, रथन्तरं सामं, ब्राह्मणो मनुष्याणाम्, अजः पशूनाम् । तस्मात्ते मुख्याः—सुखतो षसृज्यन्त ॥ उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत । तमिन्द्रो देवतान्यसृजत, त्रिष्टुप्छन्दः, षृहत्साम, राजन्यो मनुष्याणाम्, अधिः पशूनाम् । तस्मात्ते वीर्यवन्तो—वीर्याद्धयसृज्यन्त ॥ मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत । तं विश्वेदेवा देवता अन्वसृजन्त । जगतीछन्दो, त्रैरूपं सामं, वैश्यो मनुष्याणाम्, गावः पशूनाम्, ।

तस्मात्ते आद्याः—अन्नधानाद्यसृज्यन्त । तस्माद्भूयांसोऽन्येभ्यो भूयिष्ठा हि देवता अन्व-
सृज्यन्त ॥ पत्त एकविंशं निरनिमीत । तमनुष्टुप् छन्दोऽन्वसृज्यत । वैराजं साम, ब्रह्मो
मनुष्याणाम्, अश्वः पशूनाम्, तस्मात्तौ भूतसंक्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च । तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽ-
नवहृत्सो—न हि देवता अन्वसृज्यत । तस्मात्पादावुपजीवतः, पत्तो ह्यसृज्येताम् । प्राणा
वै त्रिवृत्, अर्धमासाः पञ्चदश, प्रजापतिः सप्तदशः, त्रयं इमे लोकाः, असावादित्य एक-
विंशः । तस्मिन् वै एते श्रिताः, एतस्मिन् प्रतिष्ठिताः, य एवं वेदैतस्मिन्नेव श्रयते एत-
स्मिन् प्रतितिष्ठति ॥ इति (शतपथे० ७।१।१)

इति मन्त्रब्राह्मणाभ्यां तथामानात् ।

यत्तु—एवंविधादेव मन्त्रब्राह्मणाद्यामानात् सृष्ट्यादौ मनुष्याकारपरमेष्ठरस्य मुख्याद्यभ्य-
श्चत्वारः सृष्ट्यादिभूता ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा उत्पन्ना इति लभ्यते, ततश्चोत्पत्तिलभ्यमेव
ब्राह्मणत्वादिकं न संस्कारलभ्यमित्याक्षिपन्ति, तदज्ञानात् ।

‘अर्धं वै प्रजापतेरात्मनो धैर्यमासीदर्धं माल्यम् । यदैर्यं—सोमो वै सः । ततो ब्राह्म-
णमसृजत । यन्माल्यं—सुरा वै सा । ततो राजन्यमसृजत ॥’ इत्यादिश्रुतिष्विवेहापि
मुखाद्ब्राह्मणमसृजत, उरसः क्षत्रियमित्यादीनामपेक्षितार्थविशेषपरत्वात् । तदित्यं सिद्धम-
भ्यादिभक्तिसिद्धद्रक्षिणसंयोगाद्ब्राह्मणादिसंस्कारविशेषाणामपि ग्राह्यादित्वमिति दिक् ॥

निरूपयिष्यते चायमर्थो वैशद्येन धर्मसमीक्षायामित्यतोऽत्र विरम्यते ॥

अथ द्रविणम्—

‘तत्र समिधमातिष्ठ । गायत्री त्वा छन्दसामवतु, त्रिवृत् स्तोमः, रथन्तरं साम,
अभिर्देवता, ब्रह्म द्रविणम् ॥ उप्रामातिष्ठ । त्रिष्टुप् त्वा छन्दसामवतु, पञ्चदशः स्तोमः,
बृहत्साम, इन्द्रो देवता, क्षत्रं द्रविणम् ॥ विराजमातिष्ठ । जगती त्वा छन्दसामवतु ।
सप्तदशः स्तोमः, वैरूपं साम, मरुतो देवताः, विद् द्रविणम् ॥ उदीचीमातिष्ठ । अनुष्टुप् त्वा
छन्दसामवतु, एकविंशस्तोमः, वैराजं साम, मित्रावरुणौ देवता, बलं द्रविणम् ॥ ऊर्ध्वामा-
तिष्ठ, पङ्क्तिस्त्वा छन्दसामवतु, त्रिणवत्रयज्ञिषौ स्तोमौ । शाकरैरवते सामनी । बृहस्पति-
देवता । वर्चो द्रविणम् ॥ इति तैत्तिरीयश्रवणात्—

‘प्राचीमारोह । गायत्री त्वावतु, रथन्तरं साम, त्रिवृत् स्तोमो, वसन्त ऋतुः, ब्रह्म
द्रविणम् ॥ दक्षिणमारोह । त्रिष्टुप् त्वावतु, बृहत्साम, पञ्चदशः स्तोमो, ग्रीष्म ऋतुः, क्षत्रं
द्रविणम् ॥ उदीचीमारोह । जगती त्वावतु, वैरूपं साम, सप्तदशः स्तोमो, वर्षा ऋतुः, विद्
द्रविणम् ॥ प्रतीचीमारोह । अनुष्टुप् त्वावतु, वैराजं साम, एकविंशः स्तोमः, शरदः ऋतुः, फलं
द्रविणम् ॥ ऊर्ध्वामारोह । पङ्क्तिस्त्वावतु, शाकरैरवते सामनी, त्रिणवत्रयज्ञिषौ स्तोमौ ।
हेमन्तशिशिरावृत्तौ । वर्चो द्रविणम् ॥’

इति माध्यन्दिनीयश्रवणाच्चाग्निभक्ते द्रविणं ब्रह्म, इन्द्रभक्ते द्रविणं क्षत्रम्,

तन्ना मरुद्भक्तं द्रविणं विद् प्रतिपद्यते । ब्रह्मशब्देन चात्र यज्ञः, क्षत्रशब्देन च राष्ट्रं विवक्ष्यते ।

‘ब्रह्म वा एष प्रपद्यते यो यज्ञं प्रपद्यते ।

ब्रह्म वै यज्ञः । क्षत्रं वा एष प्रपद्यते यो राष्ट्रं प्रपद्यते ।

क्षत्रं हि राष्ट्रम् ।’ इत्यैतरेयादिश्रवणात् ।

यज्ञशब्दः पुनरत्र सोमसूर्याधिष्ठितत्रयीविद्यापरः ।

‘अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । तदिमं यज्ञं संमृत्य एतस्मिन् यज्ञे प्रतिष्ठापयति । यज्ञेन यज्ञं संदधातीति । यज्ञं वा एष जनयति यो यजते । सैषा त्रयी विद्या यज्ञः । तस्या एतच्छिल्पमेष वर्णः ॥’ इति ।

‘प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम् । ब्रह्मक्षत्रे अनु द्वयः प्रजा असृज्यन्त । हुतादध्वाहुतादध्व । ब्रह्मैवानु हुतादः । क्षत्रमन्वहुतादः । एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणाः । अथैता अहुतादो यद् राजन्यो वैश्यः शूद्र इति । यज्ञाद् वै प्रजाः प्रजायन्ते । यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते । मिथुनात् प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते ॥’

इत्यैतरेयादिश्रुतिभ्यः सर्वजगदुत्पत्तिस्थितिक्रियापरिकरविद्याया एत यज्ञशब्दत्वव्यवस्थापनात् । ईदृशयज्ञार्थप्रतिपादनपरतयैव च सर्व एवैते वेदाः प्रवर्तन्ते इत्यप्यवधेयम् । तथा च—विद्यादयो ब्रह्मप्रकाराः ब्राह्मणस्य स्वम् । तच्चाग्निभक्तम्, गायत्रीच्छन्दः साध्यमतोऽग्निभक्त्या ब्रह्मणो गायत्रीत्वम् । राष्ट्रदयो हि क्षत्रप्रकारा राजन्यस्य स्वम् । तच्चेन्द्रभक्तम्, त्रिष्टुप्छन्दः साध्यमत इन्द्रभक्त्या क्षत्रस्य त्रिष्टुप्त्वम् । विडेव तु इषोर्जरयिपशुपुष्पादिभेदभिजा वैश्वस्य स्वम् । तच्च वैश्वदेवभक्तम्, जगतीछन्दः साध्यमतो विश्वदेवभक्त्या विशो जगतीत्वमितीत्यं द्रविणानामपि संसिद्धं भक्त्या छन्दस्त्वमतो नातिरिक्तार्थत्वं प्रसज्यते—इत्यवधेयम् ॥ तथा चागल्यप्रतिगच्छदर्थेषु संस्कारेषु द्रविणेषु च छन्दःशब्दप्रयोगेऽपि नार्थान्तरतेति संसिद्धम् ॥

स्यादेतत् । (१)—अथापि यदेतर्दाध्वर्यवे छन्दोभाषात्रायते—

‘मा छन्दः, प्रमा छन्दः, प्रतिमा छन्दः, अस्वीवयश्छन्दः, पङ्क्तिश्छन्दः, उष्णिक् छन्दः, बृहती छन्दः, अनुष्टुप् छन्दो, विराट् छन्दो, गायत्री छन्दः, त्रिष्टुप् छन्दो, जगती छन्दः ॥ १ ॥’

‘पृथिवीछन्दोऽन्तरिक्षं छन्दो द्यौश्छन्दः समाश्छन्दो नक्षत्राणि छन्दो मनश्छन्दो वाक्छन्दः, कृषिश्छन्दो हिरण्यं छन्दो गौश्छन्दोऽजाश्छन्दोऽध्वश्छन्दः ॥ २ ॥

‘एवश्छन्दो वरिवच्छन्दः शम्भूश्छन्दः परिभूश्छन्दः आच्छच्छन्दो मनश्छन्दो वाचश्छन्दः सिन्धुश्छन्दः समुद्रं छन्दः सलिलं छन्दः संयच्छन्दो वियच्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तारं छन्दो निकायच्छन्दो विवर्धश्छन्दो गिरश्छन्दो अजश्छन्दः सन्तुपच्छन्दोऽ-

नुष्टुप छन्दः ककुपछन्दश्चिकुपछन्दः काव्यं छन्दोऽङ्कुपं छन्दः पदपङ्क्तिछन्दोऽक्षरप-
ङ्क्तिछन्दो विष्टारपङ्क्तिछन्दः क्षुरोमृज्वा छन्दः प्रच्छच्छन्दः पक्षछन्द एवछन्दो वरि-
वदछन्दो वयदछन्दो वयस्कृच्छन्दो विशालं छन्दो विषर्धादछन्दश्छदिछन्दो दूरोहणं
छन्दस्तन्द्रं छन्दोऽङ्काङ्गं छन्द इति ॥ ३ ॥

(२)—यच्च वाथर्वणे त्रयदछन्दोविशेषा आख्यायन्ते—

‘त्रीणि छन्दांसि कवयो वियेतिरे पुरुरूपं दर्शतं विश्वचक्षणम् । आपो वाता ओषध-
यस्तान्येकस्मिन् भुवन आपितानि’ ॥ १ ॥

इति । तेनातिरिच्यते छन्दःपदार्थ इति गम्यते—इति चेत् । न, यथा हि गाय-
त्र्युष्णिगनुष्टुवादयो विष्टारपङ्क्तिसतोवृहतीककुवादयश्च वाचिकछन्दोविशेषा उपदि-
श्यन्ते । एवमेव सन्ति खलु माप्रमाप्रतिमादयः, एवोवरिवःशम्भवादयश्चार्थिकछन्दो-
विशेषास्तत्तदर्थव्यवस्थापका इत्यत्रैव छन्दोभाषातात्पर्यावगमात् । तत्र च सिद्धं परिच्छेद-
लक्षणं छन्दस्त्वमिति नार्थान्तरत्वप्रसक्तिः ॥

यत्पुनराथर्वणेऽवादीनां त्रयाणां छन्दस्त्वमुपदिश्यते, तस्यायमाशयः—यदिदमनेक-
रूपं विश्वशब्देनाख्यातं किञ्चिदुच्यते तदेतत्सर्वं त्रेधा व्यवच्छिद्य गृह्यते । आपश्च वाता-
श्चौषधयश्चेति । एतदेवान्यत्र तिस्र एव देवास्तेजोऽवज्ञानीत्येवं देवताप्रकरणेनाम्नातम् ।
भवन्ति हि निर्विडावयवास्तरलावयवा विरलावयवाश्च पदार्थमेदा लोके । न चैतत्रैवि-
ध्यापचारेण किञ्चिदिहोपलभ्यते । तत्र निर्विडावयवा अन्नौषधिमृदादिशब्दैः, तरला-
वयवा अप्छन्देन, विरलावयवास्तु तेजोवाय्वादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते । औषध्यादिवाता-
दीनां स्वानुगतभावोपलक्षकत्वात् त्रयोऽप्येते भावा एकैकस्मिन्नर्थे प्रत्यर्पिता द्रष्टव्याः ।
सर्वस्याप्यर्थजातस्य मृदवस्थया, अववस्थया, तेजोऽवस्थया च निमित्तानुरोधेन विप-
रिणमनात् । एतेष्वेव त्रिषु भावेषु विश्वमेतत्प्रतिष्ठितमित्यतः सिद्धमेषां प्रतिष्ठालक्षणं
छन्दस्त्वमिति नार्थान्तरत्वप्रसक्तिः ॥

यत्तु (१)—शब्दचन्द्रिकादौ छन्दःशब्दस्य विषपरत्वम्, (२)—यच्च ‘छन्दा-
नुवृत्तिदुःसाधाः सुहृदो विमनीकृताः’ इत्यादौ वा तस्य रहःपरत्वम्, (३)—
अदपि वा—

‘मयोच्यमानः यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि ।

श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥’

(रामा. २ । १ । ७)

इत्यादिषु रुचिपरत्वम्,

(४)—‘तृदानात् पितुः कामं छन्दमृत्युरसि प्रभो ।’ इत्यादिष्वभिलाषपरत्वम्,

(५)—‘दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु ।’ इत्यादिषु वक्ष्यतापरत्वम्,

(६)—‘स्वच्छन्दं ब्रजमुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः ।’ इत्यादिषु खैराचार-
परत्वम्,

(७)—‘स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छदा’ इत्यादिषु निष्प्रतिबन्ध-
परत्वम्;

(८)—‘त्वग्दोषी राजपुत्रस्तु ऋष्टिषेणसुतोऽभवत् ।
राज्येन छन्दयामासुः प्रजाः स्वर्गं गते गुरौ ॥’

इत्यादिषु विरेचनपरत्वं वा प्रतिपद्यते; तावतापि नार्थान्तरत्वसापेक्षया युक्तम् ।

(१)—विषय नाडीमार्गावरोधकतया दैशिकावच्छेदलक्षणत्वात् ॥ (२)—छन्दानु-
वृत्तीतिपदं तु द्वेधा व्याख्येयम्—छन्दःशब्दस्येच्छापरत्वे-यथा सुहृदामिच्छा स्यात्तथानु-
वर्तनीयमिति कृत्वा त एते दुःखेन साधयितुं शक्या भवन्ति, सर्वथा परेच्छानुवर्तनस्य
दुःखरूपत्वादित्येकोऽर्थः । छन्दःशब्दस्य परिच्छेदपरत्वे तु—वाच्यमवाच्यं देयमदेयमित्येवं
मर्यादया व्यवहारनियमेनानुवृत्तौ क्रियमाणायां सुहृदो दुःसाधा भवन्ति, मित्रतायाः
परिच्छेदासहत्वादित्यन्योऽर्थः । तथा चेच्छापरत्वे वक्ष्यमाणलक्षणम्, परिच्छेदपरत्वे
तत्फलक्षणं छन्दस्त्वं सिद्धमिति नार्थान्तरम् ॥

(३ । ४ । ५ । ६ ।)—अथ ‘श्रोतुं छन्दः’, ‘छन्दमृत्युः’ इत्यादिषु तु सर्वत्रैवे-
च्छार्थकत्वं छन्दःशब्दस्येति न तावदनैकार्थ्यम् । रुच्यादीनामिच्छाविशेषरूपत्वात् ।
इच्छा चाभिप्रायो मनसश्छन्दः । तथा चाहुः कोशकाराः—‘अभिप्रायश्छन्द आशयः’
इति । यद्यपि च विषयविशेषाभिमुख्येन मनसः प्रवृत्तिरेवाभिप्रायस्तथाप्युपचारभेदादसौ
द्वेधा—मनोगृहीतविषयो वा विषयारूढमनो वा । अस्मिन् विषये कीदृशस्तवाभिप्रायः ?
केनाभिप्रायेणागतोऽस्ति ? धनं नोऽभिप्रेतमित्येतत्सर्वं विषयानभिप्रायम्, धनाभिप्रायेणागतः,
द्रष्टुं विज्ञातुं वा ममाभिप्रायः, किमत्राभिप्रेषीति, मनोऽभिप्रायम् इतीत्युभयथा व्यवहार-
दर्शनात् ॥ तत्र मनोगृहीतविषयस्य मनोऽवच्छेदकत्वान्मनश्छन्दस्त्वं भवति । अभिप्राया-
नुसारेणैव मनसः स्वरूपलाभात् तत्रैव तत्प्रतिष्ठानात् । अथ विषयसंक्रान्तमनसः खलु
मनुष्यावच्छेदकत्वान्मनुष्यच्छन्दस्त्वं भवति । स्वसंयुक्तमनोऽनुरोधेन प्रवर्तमानस्यात्मन
एव मनुष्यत्वात् तत्रैव तत्प्रतिष्ठानात् । अत एव यावानस्य देहः सांयौगिका वार्थास्ते सर्वे
हीनमनसो हीनाः, उदारमनसस्तूहारा भवन्ति; नीचमनसो नीचत्वम्, महाशयमनसस्तु
महाशयत्वं प्रतिपद्यन्ते । अङ्गुल्य-उत्तिष्ठन्तामित्यभिप्रयत एवास्याङ्गुल्य उत्तिष्ठन्ते, हस्त
उत्तिष्ठतामित्यभिप्रयतश्च हस्तः । गच्छति तिष्ठेयमिति तिष्ठत्यव्यतिरेकेण ॥ यत्र तु
गच्छेयमिति न गच्छति, तत्रेयता कालेन गच्छेयमिति कालविशेषस्य विशेषणविधया
विषयीभावो वा, न गच्छेयमित्येवमभिप्रायविशेषस्य नान्तरीयकसंश्लिष्टस्य प्रतिबन्धका-
विषयीभावो वा, सामर्थ्यापत्त्यादिसतिबन्धकसद्भावो वा, हेतुः समीक्षणीयः । अत एव,
‘आकृत्यैः प्रयुजेऽमये स्वाहा’ इति । ‘आत्मना वा अग्रे आकुर्वते यजेयेति । तमात्मन एव
प्रयुक्ते यतनुते । ते अस्यैते आत्मन देवते आधीते भवतः—आकृतिश्च प्रयुक् च । मेधायै

मनसोऽग्रये स्वाहेति । मेधायां वा मनसाभिगच्छति—यजेयेति । तेऽस्यैते आत्मन्
देवते आधीते भवतः—मेधा च मनश्च—इत्यादिना, तथा 'इमे वै प्राणा मनोजाता
मनोयुजो दक्षकृतवः, वागेवाग्निः, प्राणोदानौ मित्रावरुणौ, चक्षुरादित्यः, श्रोत्रं विश्वेदेवाः'
इत्येवमादिना च सर्वव्यवहारप्रयोजकत्वं मनसः समान्रायते ।

‘तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ।

दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥’

इति मनुना स्मर्यते च । एतदभिप्रायेणैव पुरुषेषु मनुष्यमनुषमानवमनुजाः शब्दाः
प्रवर्तन्ते । मनुमनुर्मनसामैकार्थ्यात् ।

अत एव—

‘पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः ।

पुनन्तु विश्वाभूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥’

इति मन्त्रस्याथर्वणे ‘पुनन्तु मनवो धियः’ इति पाठः संगच्छते । मनस्वीत्यादिश-
ब्दानां व्यक्तिविशेषनिरूढानां मनःसंयुक्त्यावदर्थपरत्वाभाववन्मनुष्यादिशब्दानामपि पशु-
पक्ष्यादिष्वनुपचारः प्राशस्त्याभिप्रायः । प्राशस्त्यं च वृत्त्यष्टकबीजाङ्कुरयोगक्षेत्ररूप-
स्यास्य मनुष्यस्य संपूर्णात्मत्वेन द्रष्टव्यम् । अत एव मनुष्यवर्गैतेषु तिर्यग्योनिजेषु वृत्तयोऽष्ट-
विधा उत्पद्यन्ते । तदुत्पत्तिक्षेत्रस्य मनुष्येष्टेषु खिलरूपेणैवानुवर्तमानत्वात्तदनुसारेण यत्कि-
ञ्चिद्वृत्तेरेव ततः समुदयात् । वृत्त्यष्टकं चेदमाथर्वणे समामनन्ति—

‘मनसे चेतसे धिय आकृतय उत चित्तये ।

मल्यै श्रुताय चक्षसे विधेम हविषा वयम् ॥’ इति ।

एतस्मिन्नेव मनुषि प्रयोजकादितादात्म्याभिप्रायेण कतिपये शब्दाः प्रवर्तन्ते । तथा
च मनुः—

‘प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।

रुक्मामं स्वप्नीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥’ इति ।

अथैतस्मिन् मनुष्यसामान्ये स्वस्वद्रविणाप्यायनसमर्थकसंस्कारविशेषोत्पत्तावन्यथान्य-
थाचारग्राही भवतीति कस्यचिद्ब्राह्मणत्वमन्यस्य क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं शूद्रत्वं वा प्रवर्तते ।
तदेतदेवं तत्तद्विभिन्नप्रवृत्तिप्रयोजकानां तत्तदाशयगतसंस्कारविशेषाणां ब्राह्मणादिच्छन्द-
स्त्वमाख्यायते । दुराचारादुमितेन तादृशसंस्कारभ्रंशेनोन्मर्यादो ब्राह्मणः स्वरूपात् पततीति
तादृशपातित्यप्रतिबन्धद्वारा यथास्थितस्वरूपसंरक्षकस्य तादृशसंस्कारस्य ब्रह्मादिद्रविणस्य
वा ब्राह्मणादिच्छन्दस्त्वोपपत्तेः । ब्राह्मणादीनां तत्रैव प्रतिष्ठितत्वाच्चेति । तथा च न तत्रा-
प्यर्थान्तरतेति सूक्ष्मेक्षिकया समीक्ष्यम् ।

जडेष्वप्येवं स्वस्वप्रवृत्तिप्रयोजकस्य स्वस्वासाधारणधर्मस्य स्वस्वच्छन्दस्त्वमिति सर्वे एव स्वकर्मणि स्वच्छन्दसो भवन्ति । बलवत्परधर्मसंक्रमे तु परच्छन्दसो जायन्ते । अन्याधीनप्रवृत्तिकत्वात् । यथा हि कपाटादिषु समवायिनोः काष्ठखण्डयोर्जटितयोरालम्बनस्य कीलितलौहादिशकलस्य कपाटच्छन्दस्त्वम्, अन्यथा काष्ठखण्डद्वयविभागात्कपाटस्वरूपहानिः प्रसज्यते; एवं पादद्वयावसंस्कारश्मिना आच्छन्दितः पशुस्तदधीनवृत्तिको भवतीत्यसौ रश्मिच्छन्दः स्यात् । एवमेवान्यत्रान्यत्र सर्वे एव जडश्चेतनो वा धर्मा स्वगतेन धर्मविशेषेण छन्दितस्तदधीनवृत्तिको भवतीत्यतस्तस्मिन् स्वधर्मे प्रतिष्ठा-नादस्य स्वच्छन्दस्त्वम्, स्वरूपाननुगतेन च केनचिद्धर्मेणाच्छन्दने तस्य परच्छन्दस्त्वं भवतीति पर्यालोच्यम् । (७) एतेन 'स्वच्छन्दोच्छलदच्छे'त्यादयः प्रयोगा अपि सुव्याख्याताः ॥ (८) 'राज्येन च्छन्दयामासुः' इत्यादावपि विरेचनस्य व्यावर्तनाप-रपर्यायस्य संवित्परिच्छेदानतिरेकाज्ञार्थान्तरत्वमापद्यते । तदित्थमनेकधा निर्दिष्टं संस्कृतं छन्दःप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥

अथातः प्राकृतां छन्दःप्रतिष्ठामनुवर्तयामः । अस्ति हि—सर्वेषामेवार्थजातानां काचिदाकारनिबन्धना मात्राभूमिः, ज्ञानदर्शनचारित्र्यशक्तिनिबन्धना च वृत्तभूमिः प्रातिस्विकभावेन प्रकृतिसिद्धा; या भूयोदर्शनेन परीक्षकबुद्धिनिरूढा भवति । तां तामेव भूमिं बुद्धिनिष्ठां छन्दःप्रतिष्ठामालोचमानः शिल्पी तत्साम्येन बहिरर्थमुत्पादयति । इमां च दार्शनिका यद्यप्यनुभवहितसंस्काररूपां विषयाकाराकारितान्तःकर-णवृत्त्यनुशयरूपां वाचक्षाणां विषयोत्पत्त्यनन्तरभाविनीमेवाभिप्रयन्ति । अथापि तद्व-स्तूपपत्तेस्तच्छन्दःप्रतिष्ठानिघ्नतया वस्तुतस्तस्या औत्पत्तिकत्वसंसिद्धिः । नहि खलु ह्रस्वचिकीर्षया कार्यं गमितस्यापि हस्तिनः प्रोक्तुश्चिकीर्षया वा पोषं गमितस्यापि कीटस्य कपिशरीरमर्यादानुगमः शक्यते कर्तुम् । न वा तरुणकपिसमशरीरस्य मनुष्य-शिरोर्महतापि प्रयत्नेन मुग्धत्वमपनोद्य तरुणकपिवद्भ्रमनागमनप्रौढिं कर्तुं पारयामः । पञ्चविंशतिवर्षाणि यावददृष्टवर्धनभावस्यापि नरशरीरस्य तदुत्तरमुपाधिपरम्परयापि वृद्धियोग्यत्वं न दृश्यते । एते चान्ये चैवंविधास्तस्या एव सृष्ट्यादौ परमेश्वरेच्छानिय-मितायाः प्रातिष्ठाया महिमानी भवन्ति ।

सा चेयं छन्दःप्रतिष्ठा द्वेधा—मात्राप्रतिष्ठा वृत्तप्रतिष्ठा च । अवयवपिण्डपरिवृत्ति-सहत्वे आद्यायाः, तदसहत्वे चान्याया व्यवस्थितिः । एतदव्यक्तप्रतिष्ठाव्यञ्जका एवा-वयवकूटाः प्रतिष्ठानुलितकेन संनिविष्टाश्छान्दसिकनयेऽक्षरशब्देन संज्ञायन्ते वर्णशब्देन च । तथा च श्रूयते—

‘स बृहतीमेवास्यृशद् द्वाभ्यामक्षराभ्यामहोरात्राभ्यामेव । तदाहुः—कतमा सा देवाक्षरा बृहती यस्यां तत्प्रत्यतिष्ठत् । द्वादश पौर्णमास्यः, द्वादशाष्टकाः, द्वादशमा-वासाः, एषा वाव सा देवाक्षरा बृहती, यस्यां तत्प्रत्यतिष्ठदिति ।’

अत्र हि पौर्णमास्यष्टकामावास्यानामहोरात्रयोश्चाक्षरत्वमाख्यायते छन्दःपरिभाषायाम् ।

तथा शतपथश्रुतौ—

‘पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्धमासशो वै संवत्सरो भवजेति तद्वात्रीरवाप्नोति । पञ्चदशानामु वै गायत्रीणां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि, त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि तदहान्याप्नोति । तद्वै संवत्सरमाप्नोति ।’

इत्येवमहोरात्राभ्यां संवत्सरानि प्रदर्शयता भगवता महर्षिणा पञ्चदशभिः पञ्चदशभिरंशैः प्रकल्पितशरीराणां वैदिकपर्याये संवत्सराख्याप्रतिपन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशानामर्धमासाख्यानां छन्दःपरिभाषायामक्षराख्यया प्रतिपत्तव्यानां चतुर्विंशत्या संवत्सरस्य गायत्रीत्वं सुप्रतिपादितं भवतीति द्रष्टव्यम् ।

एतद्गमिप्रायेणैव च—

‘अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ।’

इत्येतन्मन्त्रविवरणप्रक्रमे शतपथे—

‘देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । तान् स्पर्धमानान् गायत्र्यन्तरा तस्थौ । या वै सा गायत्र्यासीद्, इयं वै सा पृथिवी । इयं हैव तदन्तरा तस्थौ । त उभय एव विदांचक्रुः यतरान् वै न इयमुपावत्स्यति, ते भविष्यन्ति, परेतरे भविष्यन्तीति । तामुभय एवोपमन्त्र्यांचक्रिरे—अग्निरेव देवानां दूत आस, सहरक्षा इत्यसुररक्षसमसुराणाम् । सामिमेवानुप्रेयाय । तस्मादन्वाह ‘अग्निं दूतं वृणीमहे’ इति ॥”

इत्यनेन ग्रन्थेन संवत्सरवत् पृथिव्या अपि गायत्रीत्वमाख्यायते । तत्राप्यंशानां षष्ठ्युत्तरत्रिंशतीमितानां व्यवस्थिततया ‘अर्धमासशो वै संवत्सरो भवजेति’ इति न्यायेन पञ्चदशशः परिच्छेदे चतुर्विंशत्यक्षरत्वोपलब्धेः ॥

अपर आह—

“यत्पर्यपश्यत् सरिरस्य मध्ये उर्वीमपद्मयज्जगतः प्रतिष्ठाम् ।

तत्पुष्करस्यायतनाद्धि जातं पूर्णं पृथिव्याः प्रथनं हरामि ॥

याभिरदंहज्जगतः प्रतिष्ठामुर्वीमिमां विश्वजनस्य भर्त्राम् ।

ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वाः ॥” (तै. ब्रा.)

“आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् । तेन प्रजापतिरश्राम्यत्—कथमिदं स्यादिति । सोऽपश्यत् पुष्करपर्णं तिष्ठत् । सोऽमन्यत...अस्ति वै तत्—यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति । स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आर्च्छत् । तस्या उपहृत्योदमज्जत् । तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । यदप्रथयत् तत्पृथिव्यै पृथिवीत्वम् ॥ अभूद्वा इदमिति तद्भूम्यै भूमित्वम् ॥ तां दिशोऽनु वातः समवहत् । तां शर्कराभिरदंहत् शं वै नोऽभूदिति । तच्छर्कराणां शर्करत्वम् ।”

इत्येवं मन्त्रब्राह्मणाभ्यां तैत्तिरीयके जगतः प्रतिष्ठायाः शर्कराभिरक्षरस्थानीयामिः संभृतत्वादस्याश्छन्दःसामान्यलक्षणे प्राप्ते छन्दोविशेषप्रतिषिद्धायाम्—

“स वै खलु प्रथमं यजति । तद्वै कनिष्ठं छन्दः सद् गायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते । अयं वै लोको बर्हिः । ओषधयो बर्हिः । अस्मिन्नेवैतल्लोके ओषधीर्दधाति । ता इमा अस्मिन्लोके ओषधयः प्रतिष्ठिताः । तदिदं सर्वं जगदस्याम् । तेनेयं जगती, तज्जगतीं प्रथमामकुर्वन् । अथ नराशंसं द्वितीयं यजते । अन्तरिक्षं वै नराशंसः । अन्तरिक्षमु वै त्रिष्टुप् । तन्निष्टुभं वै द्वितीयामकुर्वन् ।”

इति शतपथोक्तप्रकारेण द्युलोकान्तरिक्षापेक्षया कनिष्ठायाः पृथिव्याः कनिष्ठत्वसाधन्याद्गायत्रीत्वं सर्वजगदाश्रयत्वाद्वा जगतीत्वमित्यादि तत्तत्प्रकरणप्राप्तं द्रष्टव्यमिति । क्वचिन्तु—‘अवस्य लोकेस्य स्रगधराछन्दः,’ ‘त्रैष्टुभमिदं प्रथमि’त्यादिबहिर्दिष्टाभिः भेदेन व्यपदिशन्ति—‘गायत्री वै पृथिवी, त्रैष्टुभमन्तरिक्षम्, जागती द्यौः, आनुष्टुभीर्दिशः ।’ इत्यादि ।

एवं यत्र गार्हपत्यात्प्राञ्चं सन्तमाहवनीयमुद्धर्तुं विक्रमाधानं विधीयते तत्र—

“तं वा अष्टासु विक्रमेष्वादधीत, अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्र्यैवैतद्विवमुपोत्कामति । एकादशास्वादधीत, एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभैवैतद्विवमुपोत्कामति । द्वादशास्वादधीत, द्वादशाक्षरा वै जगती । जगत्यैवैतद्विवमुपोत्कामति ॥ नाग मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत तदादधीत । स यद्वा अप्यल्पकमिव प्राञ्चमुद्धरति । तेनैव दिवमुपोत्कामति ।”

इत्येवं विक्रमाणां छन्दोनिदानसंख्यया संख्यातानां छन्दःपरिभाषायामक्षरत्वं छन्दसां मात्रानिवन्धनत्वं च सुव्यक्तमाख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥ एवमग्निष्टोमप्रशंसायामेतरेयके—

“स वा एषा गायत्र्येव यदग्निष्टोमः । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री, चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्य स्तुतशस्त्राणि । स वा एष संवत्सर एव यदग्निष्टोमः । चतुर्विंशत्यर्धमासो वै संवत्सरः, चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्य स्तुतशस्त्राणि ।”

इत्येवमग्निष्टोमस्य गायत्रीत्वसंवत्सरत्वोपचारप्रसङ्गेन स्तुतशस्त्राणामक्षरत्वमवगतं भवति । यत्तु स्तोत्रशस्त्राणामर्धमासत्वानवगमवदक्षरत्वमपि नावगतं स्यादिति ब्रूयात्, तदपवाच्यम् । स्तोत्रशस्त्रयोरर्धमासत्वासिद्धौ चतुर्विंशत्यर्धमासत्वरूपसंवत्सरत्वस्याप्यग्निष्टोमनिष्ठत्वेनाप्रतिष्ठानापत्तेः ।

यत्तु—“सोऽब्रवीत् प्रजापतिश्छन्दांसि—रथो मे भवत, शुष्माभिरहमेतमध्वानमनुसंचराणीति । तस्य गायत्री च जगती च पक्षावभवताम् । उष्णिक् च त्रिष्टुप् च प्रष्ट्वा । अनुष्टुप् च पङ्क्तिश्च धुर्यौ । बृहल्योबोद्धिरभवत् । स एतं छन्दोरश्मास्थाय एतमध्वानमनुसमचरत् ॥”

इति तैत्तिरीयके छन्दसां रथत्वम्; (१)

यच्च—“पशवो वै देवानां छन्दांसि, तद् यथेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वहन्ति ।
एवं छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति ॥” इति शतपथे छन्दसां पशुत्वम्; (२)

यदपि—“अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूर्यो रथस्य नृत्यः ।

तामिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ १ ॥” (ऋ. सं. १।४)

‘सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य ।

शोचिष्केशं विचक्षण ॥ २ ॥’ (ऋ. सं. १।४)

‘भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ।

नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परिद्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥ ३ ॥’ (ऋ. सं. १।८)

‘सप्त खसारः सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथे ॥ ४ ॥’ (ऋ. सं.)

‘सप्त युजन्ति रथमेकचक्रमेको अधो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्व यत्रेमा विश्वा भुवनाऽधि तंस्थुः ॥’ (ऋ. सं. २।३)

‘इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्त चक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः ।

सप्त खसारो अभिसंनवन्ते यत्र गवां निहिता सप्तनाम ॥’ (ऋ. सं. २।३)

इत्येतेषु षष्ठेषु छन्दसामश्वत्वम्; (३)

यच्च—“तेऽश्ववज्जिरस आदित्यान् । क स्थ क वः सन्न्यो हव्यं वक्ष्याम इति ।
छन्दःसु इत्यश्ववज्जिरस आदित्यान् । गायत्रियां त्रिष्टुभि जगत्यामिति तस्माच्छन्दःसु सन्न्य आदित्येभ्य
आज्जिरसीः प्रजा हव्यं वहन्ति ।’

इति ब्राह्मणे छन्दसां सदनत्वं व्याख्यायते; (४)—तेषामयमाशयः—

सूर्यो हि दिवि गच्छन् त्रिशत्युत्तरषट्षष्टितमे दिवसे पुनः प्राक्तनं स्थानमागच्छन्
यं पन्थानमाश्रयति तदग्रनवृत्तं त्रिशत्युत्तरषट्षष्टिशैरङ्कितं याम्योत्तरतश्चैकांशेन विपुलं
द्रष्टव्यम् । तस्मैययाम्यरेखातो दक्षिणतो द्वयंशान्तरेऽपरा रेखा तावदंशाङ्किता, ततोऽपि
दक्षिणेन त्र्यंशान्तरेऽन्या, ततः पञ्चाशान्तरेऽप्यन्या कार्या । एवमुत्तरेखाया उत्तर-
तोऽपि तिस्रो रेखाः कार्याः । तदित्यमष्टरेखाभिः सप्तपर्वी सूर्यमार्गः । तत्र सर्वदक्षिणे
पर्वणि पञ्चदशभिः पञ्चदशभिरंशैर्विभागे कृते चतुर्विंशतिर्विभागा लभ्यन्ते, तदतश्चतुर्विं-
शत्यक्षरेयं गायत्री द्रष्टव्या (१) तदुत्तरपर्वणि च पादार्धेनैकयोदशभिर्नवयोदशभि-
रंशैरष्टाविंशतिविभागाः स्युः, ततस्तावदक्षरा सेयमुष्णिक् संसिद्धा (२) ततोऽप्युत्तर-
पर्वणि सपादैकादशांशैः कृत्वा द्वात्रिंशद्विभागलाभात्तावदक्षरा सेयमनुष्टुप सिद्ध्यति
(३) अथ मध्यमपर्वणि सूर्यबिम्बाधिष्ठिते दशभिर्दशभिरंशैर्मर्यादायां षट्त्रिंशद्विभा-
गासिद्धौ तावदक्षराया बृहत्याः सिद्धिः (४) एवं तदुत्तरपर्वणि नवांशैः कृत्वा चत्वारिंश-
दक्षरायाः पङ्क्तौः (५) तदुत्तरतश्च पादोनपादेन सपादैकादशकलात्मकेन सहितै-
रष्टांशैः कृत्वा चतुश्चत्वारिंशदक्षरायास्त्रिष्टुभः (६) तथा सर्वोत्तरपर्वणि सार्धसप्तांशैः
कृत्वा अष्टचत्वारिंशदक्षराया जगत्याश्च संसिद्धिर्द्रष्टव्या (७) तथा हि न्यासः—

१	२४	१५०		गायत्री
२	२८	१२० ५२' ३०"	प्रतिभागे सार्धसप्तविंशत्युत्तरशतकलापचये	उष्णिक्
३	३२	११० १५'	प्रतिभागे सार्धसप्तनवतिकलापचये	अनुष्टुप
४	३६	१००	प्रतिभागे पञ्चसप्ततिकलापचये	बृहती
५	४०	९०	प्रतिभागे षष्टिकलापचये	पङ्क्तिः
६	४४	८० ११' १५"	प्रतिभागे पादोनोनपञ्चाशत्कलापचये	त्रिष्टुप्
७	४८	७० ३०"	प्रतिभागे सपादैकचत्वारिंशत्कलापचये	जगती

अस्मिन् निर्दिष्टे संवत्सरचक्रे यद्यपि निर्देशलाघवाय एकस्मादेव स्थानादारब्धानि तानि सर्वाणि छन्दांसि, अथापि तेषामारम्भणीयस्थानानि देवताविशेषैः प्रतिपत्तव्यानि । अमि-
तारारतो गायत्र्याः (१), सवितृत उष्णिहः (२), सोमादनुष्टुभः (३), बृहस्पतेश्च
बृहत्याः (४), वरुणात् पङ्क्तेः (५), इन्द्रादेव त्रिष्टुभः (६), अथ विश्वेभ्यो
देवेभ्यो जगत्या (७) उपक्रमणात् । एतदभिप्रायेणैवैतेषां देवानाम्—

‘अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्मोष्णिहया सविता संबभूव ।

अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ॥

विराण् मित्रावरुणयोरभिश्चीरिन्द्रस्य त्रिष्टुविह भागो अहः ।

विश्वान् देवान् जगत्याविवेश तेन चाह्व्य ऋषयो मनुष्याः ॥’ (ऋ.सं. ८)

इत्यस्मिन् मन्त्रे तत्तच्छन्दोभिः सयुक्त्वं तत्तच्छन्दोऽधिष्ठातृत्वं च महर्षय आम-
नन्ति ॥ तथैव जगदुपभोगाच्च ।

एतेषामेव तत्तच्छन्दःसयुजां देवानामंशुभिराप्यायितस्य सूर्याशोस्तत्तदधिष्ठाने शुक्ल-
सारङ्गादिरूपवत्त्वमुपदिश्यते छन्दःस्थितिनिदर्शनायामवगमसौकर्याय वा । तदिदं यथा-
यथमुपेक्ष्यम् ॥

तथा च प्रकृते सूर्यप्रकाशात्मकस्य प्रजापतेर्बृहतीपदव्योपक्रममाणस्य बृहतीमुभयतो-
भागा रथोपकरणवत् संचारसाधनान्येव भवन्तीति यथेच्छं रथवद्यानत्वमश्ववद्वा वाह-
नत्वमत्रैव सर्वदावस्थानात्सदनत्वं चोपचर्यते । सूर्यप्रकाशस्य प्रजापतित्वं चैतरेयज्ञतप-
थयोराम्रायते—

‘तदु तदिमांल्लोकान् समारुह्य अथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति । तस्य ये
रश्मयस्ते सुकृतोऽथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकः तदेवमिमांल्लोकान् समा-
रुह्य अथैतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति । तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वा एतस्यैवानृतम-
न्वावर्तते ।’

‘असावादित्य एकविंश उत्तमा प्रतिष्ठा, तदैवं क्षत्रम्, सा श्रीः, तदाधिपत्यम्, तद्
ऋषस्य विष्टपम्, तत्प्रजापतेरायतनम्, तत्स्वाराज्यसृष्टिः ॥’ इति च ॥

तत्रैतस्य विशिष्टस्य रथत्वाभ्युपपत्तौ तदपेक्षिते रथचक्रे यथेच्छं छन्दोमर्यादावृत्ता-
भिप्रायेण, कदाचित्सप्तचक्रत्वम्, कदाचिच्च रथपार्श्वत्वसाधर्म्याद्गायत्रीजगत्याभिप्रायेण

द्विचक्रत्वम्, अथ कदाचित्पुनः कालचक्रपरिवृत्त्यभिप्रायेणैकचक्रत्वं च तत्र तत्र व्य-
पेक्षन्ते ।

‘एष स्य भानुरुदियति युज्यते रथः परिज्मा दिवो अस्य सानवि । (ऋ. सं.)

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्त चक्रं सप्त बहन्त्यश्वाः । ” ”

सप्त स्वसारो अभिसंनवन्ते यत्र गवां निहिता सप्तनाम । ” ”

इत्यादिषु सप्तचक्रत्वस्य,

‘तस्य गायत्री च जगती च पक्षावभवताम्’

इत्यादिषु द्विचक्रत्वस्य,

‘उद्वेति प्रसवीता जनानां महान् केतुरर्णवः सूर्यस्य । (ऋ. सं.)

समानं चक्रं पर्याविवृत्सन् यदेतशो वहति धूर्षु युक्तः ॥ ” ”

सप्त युजन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभिचक्रमजरमनर्व यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्थुः ॥ ” ”

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वति चक्रं परियाभृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्तशतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥ (ऋ. सं.)

पक्षारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्त्वप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥ ” ”

इत्येवमादिष्वेकचक्रत्वस्य च प्रतिपादनात् । एवमेवाश्वत्वाभ्युपपत्तावपि सप्ताश्वत्वै-
काश्वत्वाभ्यां कल्पनाभेदोऽपि सर्वथा संभवादुपपद्यते, सिंहो माणवक इत्यादिवद्गुण-
शब्दतया तत्तात्पर्यविषयभूते वस्तुनि बाधादर्शनात् । विधीयते हि प्रकृते रथाश्वादि-
शब्दैः रथाश्वादिगुणश्छन्दसि वस्तुभूतः, । स च स्वाधिष्ठितत्वस्वव्यापारप्रयोजकव्यापा-
रवत्त्वैतदुभयसंबन्धेन स्वविशिष्टं यत्, तन्निष्ठप्रवृत्तिजनकप्रवृत्तिमत्त्वरूपः । एतदेव हि
देवताच्छन्दसोः सयुक्तवमित्यवधेयम् ॥

एतदभिप्रायेणैव—

‘एते वाव देवाः प्रातर्यावाणो यदभिरुषा अश्विनौ—त एते सप्तभिः सप्तभिश्छन्दोभि-
रागच्छन्ति ।’

इत्येवमादयः श्रौतव्यवहाराः संगच्छन्ते । तदित्यंभूतस्य खल्वप्यस्य सप्त च्छन्दोम-
ण्डलरूपस्य सूर्यमार्गस्य

‘साक्षीतिमण्डलशतं काष्ठयोरन्तरं द्वयोः ।

आरोहणावरोहाभ्यां भानोरब्देन या गतिः ॥

स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।

गन्धर्वैरप्सरोग्भिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥’

इत्येवं विष्णुपुराणादिषु गतिप्राधान्येन रथत्वव्यवहारवदेव ऋतसत्यमयत्वादभिप्रा-
धान्ये यज्ञशब्देन, आदित्यप्राधान्ये प्रजापतिशब्देन, अथ कालप्राधान्ये संवत्सरशब्देन
च भूयसा वैदिकव्यवहारा दृश्यन्ते ।

अत एव—

‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥’ (ऋ.सं. ८।४)

इत्येतन्मन्त्रविवरणप्रक्रमे—

‘यज्ञेन वै तद्देवा यज्ञमयजन्त, यदग्निना अग्निमयजन्त, ते स्वर्गं लोकमायन् ।
छन्दांसि वै साध्या देवाः तेऽग्नेऽग्निना अग्निमयजन्त ते स्वर्गं लोकमायन् ॥ आदित्याश्चै-
वेहासन्नग्निरसश्च । ते अग्ने अग्निमयजन्त, ते स्वर्गं लोकमायन् ॥’

इत्येवमुक्तमैतरेयके ।

अत एव च—

‘त्रीणि च शतानि षष्टिश्चानूच्यानि यज्ञकामस्य, त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सर-
स्याहानि तावान् संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः ॥’ इत्यादि श्रूयते ।

एतदभिप्रायेणैव चैतेषां छन्दसामग्नेः प्रजापतेश्च तनुत्वमपि तत्र तत्रोपचार्यते ।

तथा हि—

‘विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमांल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन् । यद्विष्णुकमान् क्रमते
विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमांल्लोकाननपजय्यमभिजयति ।’

इत्येवं विष्णुकमपरिक्रमणविधौ—

“अथावर्तते—सूर्यस्यावृतमन्वावर्त इति । एवमिमांल्लोकान् समारुह्य, अथैषा गति-
रेषा प्रतिष्ठा—य एष तपति, तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स
स्वर्गो वा लोकः; तदेवमिमांल्लोकान् समारुह्य, अथैतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति, तदेतां
गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वा एतस्यैवावृतमन्वावर्तते ।”

इति माध्यन्दिना आहुः ॥

तैत्तिरीया अप्येवं—

“ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्तते—इत्याह । असौ वा आदित्य इन्द्रः । तस्यैवावृतमनु
पर्यावर्तते । तस्मादक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवावृतमनु पर्या-
वर्तते ।”

इत्युक्त्वा,

“चतस्रभिरावर्तते—चत्वारि च्छन्दांसि । छन्दांसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रिया-
मेवास्य तनुवमभिपर्यावर्तते ।”

इत्याद्यामनन्ति ।

“सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं तन्वन्ती” (म. भा.)त्याद्याः स्मृतयश्चैतदर्थपरा द्रष्टव्याः ।
एवं हि भूयांसो याज्ञिकानां यज्ञानुबन्धिनो व्यवहारा एतदेव छन्दोमयमण्डलमनुसृत्य
प्रवर्तमानाः सन्तीति तत्र तत्रान्वीक्षितव्यम् ॥

एवमेवादित्यप्राधान्यात् प्रजापतिशब्देन व्यवहारे प्रवर्तमाने मुख्यमादित्यबिम्बं तदु-
पलक्षितरेखाः बोभयतो दश दश रेखा आक्रम्य कृतशरीरस्यैकविंशस्य प्रजापतिपुरुषस्य
याम्यसौम्यभेदेन द्वैधे प्रतिपद्ये—

“ता उत्तरेणाहवनीयं प्रणयति । योषा वा आपो वृषाग्निः । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते । एवमिव हि मिथुनं क्लृप्तम् । उत्तरतो हि स्त्री पुमांसमतिशेते ।”

इति शतपथोक्तयोषावृषन्यायेन सौम्याया अपां दिशो योषात्वं याम्याया अग्निदिशश्च वृषत्वं प्रतिपद्य तत्रांशानुरोधिशरेखाभिप्रायेण विराट्त्वमाख्यातं दृश्यते श्रुतिस्मृत्यादिषु । तथा च विषुवदहः—संस्थानाभिप्रायेण तावत्—

“यथा वै पुरुषः एवं विषुवान् । तस्य यथा दक्षिणोऽर्धः, एवं पूर्वोऽर्धो विषुवतः । यथोत्तरोऽर्धः, एवमुत्तरोऽर्धो विषुवतः । तस्मादुत्तर इत्याचक्षते । प्रवाहुक् सतः शिर एव विषुवान् । विदलसंहित इव वै पुरुषः । तद्वापि स्यूमेव मध्ये शीष्णो विज्ञायते ।”

इत्युक्तमेतरेयके ।

तैत्तिरीयकेऽपि—

“एकविंश एष भवति । एतेन वै देवा एकविंशेनादित्यमित उत्तमं सुवर्गं लोकमारोहयन् । स वा एष इत एकविंशः । तस्य दशावरस्तादहानि दश परस्तात् । स वा एष विराज्युभयतः प्रतिष्ठितः । विराजि हि वा एष उभयतः प्रतिष्ठितः । तस्मादन्तरेमौ लोकौ यन् सर्वेषु सुवर्गेषु लोकेष्वभितपजेति”

इत्युक्त्वा;

“देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य पराचोऽतिपातादविभयुः । तं छन्दोभिर्दृहन् धृत्यै । देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्यावाचोऽवपातादविभयुः । तं पञ्चमी रश्मिभिर्ददवयन् ॥” इत्याद्यान्नायते ॥

‘सहस्रंशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्वतः स्पृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥’

‘ततो विराडजायत विराजोऽधिपूरुषः ।

स जातोऽत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥’

इत्येवमादयो मन्त्रवर्णा अप्यमुमर्थं द्रढयन्ति । स्मर्यते चायमर्थो मन्वादिभिरपि—

‘द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥’

इत्यादिना ।

तदित्यं तावदंशानां दशकस्य दशकस्यैकैकमक्षरत्वमभिप्रेत्य बृहतीत्वमाख्यातम् । अन्यत्र पुनः ‘इयं वै मा, अन्तरिक्षं प्रमा, असौ प्रतिमा, द्वादश द्वादशाभिता उप-दधाति । तत् षट्त्रिंशत् । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती’ इत्येवमाचक्षणेन पौर्णमास्यष्टकामावा-स्यानां देवानामेवाक्षरत्वमभिप्रेत्य बृहतीत्वं संसाध्यते । एवं द्वादशाहस्तुतो—

“तदाहुः—यदन्यानि च्छन्दांसि वर्षायांसि भूयोऽक्षरतराणि अथ कस्मादेतां बृह-तीत्याचक्षते इति । एतया हि देवा इमाल्लोकानां भवत । ते वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोक-

माश्रुवत, दशभिरन्तरिक्षम्, दशभिर्दिवम्, चतुर्भिश्चतस्रो दिशः, द्वाभ्यामेवास्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठन् । तस्मादेतां बृहतीत्याचक्षते ।”

इत्यैतरेयश्रुत्या संवत्सरवल्यात्मकबृहतीव्याप्यैकपदा—विराजोऽक्षरत्वमाख्यायते । विराजोऽपि भूयस्यः कृतयो भवन्ति । तैत्तिरीयके तावत्—

“नव प्रयाजा इज्यन्ते नवानुयाजाः, अष्टौ हवींषि, द्वावाघारौ, द्वावाज्यभागौ । त्रिंशत्संपद्यन्ते । त्रिंशदक्षरा विराट् ।”

इत्येवं प्रयाजादीनामक्षरत्वमाह ।

मैत्रायणीयकेऽप्येवम्—

‘प्राणेभ्यो वै ताः प्रजाः प्राजायन्त । प्राणा वा एतानि नव हवींषि । नव हि प्राणाः । आत्मा देवता । ततः प्रजायते । नव प्रयाजाः, नवानुयाजाः, द्वावाज्य-भागौ, अष्टौ हवींषि, अग्नये समवद्यति । वाजिनो यजति । तत्रिंशत् । त्रिंशदक्षरा विराट् । विराज्येव प्रतितिष्ठति । विराजो वै योनेः प्रजापतिः प्रजा असृजत । विराजो वा एतद्योनेर्जमानः प्रजायते । त्रिंशत् । त्रिंशद्वै रात्रयो मासः । यो मासः स संवत्सरः । संवत्सरः प्रजापतिः । तत्प्रजापतेश्च वा एतद्विराजश्च योनेर्मिथुनाद् यजमानः प्रजायते’—

इति प्रयाजादीनामिव त्रिंशद्रात्रीणां विराडक्षरत्वमुच्यते ।

अथ माव्यन्दिनीयके—

‘शूर्पं चाभिहोत्रहवर्णीं च, स्फ्यं च कपालानि च, शम्यां च कृष्णाजिनं च, उल्लखल-मुसले, दृषदुपले । तदृश, दशाक्षरा विराट् । विराट् वै यज्ञः ।’—

इति शूर्पादीनामक्षरत्वमुक्तम् ।

ऐतरेयके च—

यदु गायत्री च, पङ्क्तिश्च—ते द्वे अनुष्टुभौ । यदुष्णिक् च, बृहती च—ते द्वे अनुष्टुभौ । यदु द्विपदा च विंशत्यक्षरा, त्रिष्टुप् च, ते द्वे अनुष्टुभौ । यदु द्विपदा च षोड-शाक्षरा, जगती च—ते द्वे अनुष्टुभौ ॥’

इत्येवं कृत्वा द्वयोर्द्वयोरनुष्टुप्त्वम्, तथा अनुष्टुप्पङ्क्तयोरुष्णिक्त्रिष्टुभोर्गायत्रीजगत्सोश्च बृहतीत्वमिति विजातीयचन्द्रोद्वयाक्षराणां सजातीयचन्द्रोद्वयाक्षरत्वमाख्यायते । तदेत-देवमन्यत्रान्यत्र भूयसा तत्तच्छन्दःस्वरूपनिर्वचनपरतत्तच्छ्रौतवचनपरिशीलनया चत्वारोऽर्था निष्कृष्य सिध्यन्ति—

(१) छन्दःस्वरूपनिरूपकतयाभिप्रेतस्य यथेष्टसमुदायावयवतां गतस्य यस्य कस्यापि द्रव्यजातस्य गुणजातस्य वा छन्दःपरिभाषायामक्षरसंज्ञा—इत्येकः ॥

(२) क—तादृशैश्चाक्षराख्यैर्द्रव्यगुणैश्चतुर्विंशतिसंख्यापूरणे च सा मर्यादा गायत्री, अष्टाविंशतिसंख्यापूरणे च सा मर्यादा उष्णिगित्येवं चतुरस्रतराणि तानि तानि छन्दांसि वेदितव्यानि । उत्तरोत्तरमेकैकाक्षरवर्धितपादत्वात् ॥

(२) ख—पादप्राधान्येन चाष्टमिरक्षरैः कृता मर्यादा गायत्री, दशभिर्विराट्, शकादशभिर्लिष्टुप्, द्वादशभिर्जगतीत्यपीच्छन्तीति—द्वितीयः ॥

(३) एवं पर्यायतुलितकाख्या शिल्पाद्युपयोगिनी मितिश्छन्द इति—तृतीयः ।

(४) मितेरपि न मितित्वेन रूपेण छन्दस्त्यमपि तु कारणतापेक्षितस्वरूपविशेषजनकतावच्छेदकत्वेनेति—चतुर्थः ।

एतमेव निष्कर्षमनुसृत्य लौकिकाः, वैदिकाः, वाचिकाः, आर्थिकाश्च सर्वे छन्दोव्यवहारा यथायथं प्रवर्तमानाः सन्तीति तत्र तत्रोपेक्ष्यम् ॥ तदित्यमार्थिकेषु छन्दोव्यवहारेषु छन्दःप्रतिष्ठातृत्वं वैशयेन प्रदर्शितं भवति ॥

वाचिकेष्वपि छन्दःस्वर्णसामिवाशयसाम्येनार्णानामपि नियतसंख्यावच्छिन्नानां, संवेशोपवेशाभ्यां गायत्र्यादिछन्दोविशेषस्वरूपोपलब्धेस्तत्संवेशोपवेशाधिष्ठानस्य प्रस्तारदिक्रियामिनेयस्यामूर्तस्य छन्दःप्रतिष्ठात्वमवतिष्ठते । सा च मात्रासंख्याप्रधाना, अक्षरसंख्याप्रधाना, नियतमात्राक्षरस्थानप्रधाना चेति त्रिविधाप्यनिरुक्तपृथग्रूपा गायत्र्यादिशब्दैर्लक्ष्यते । तस्याश्चाक्षराणि धर्माः । अक्षरेषु चैयमनुगतेति कृत्वा तस्याश्छन्दःप्रतिष्ठाया ब्रह्मत्वम् । तस्माच्छन्दस्तत्त्वविज्ञानेन सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति विज्ञेयम् ।

अथान्यः प्रत्यवतिष्ठते—

‘ओत्रियश्छन्दोऽधीते ॥’ पाणिनि सू. ५ । २ । ८४ ॥

‘बहुलं छन्दसि ॥’ २ । ४ । ३९ ॥ इत्येवमादिभिः सूत्रजातेषु;

‘युक्तश्छन्दांस्यधीयत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान् ।’

‘कामात्मकाश्छन्दसि कर्मयोगा एभिर्विमुक्तः परमश्रवीत ।’

इत्येवमादिभिः स्मृतिजातेषु;

‘आसीन्महीक्षितामायः प्रणवश्छन्दसामिव ।’

इत्येवमादिभिः काव्यजातेषु; एवमन्यत्रान्यत्र च वेदविषयतया छन्दःशब्दः प्रयुज्यते । ‘अनन्ताश्च वेदाः श्रूयन्ते’—इत्यनवच्छिन्नत्वेऽवच्छेदत्वानुपपत्त्या सिद्धमतिरिक्तवृत्तिकत्वं छन्दःशब्दस्य—इति चेत् । अत्रोच्यते—पद्यगद्यगेयात्मकैस्त्रिविधैर्वाचिक-छन्दोभिरेव सर्वस्य वेदस्य छन्दनात्तद्भेदादेव च मेदेन तत्प्रतिपत्तेस्तात्तत्प्राप्ताच्छब्द-न्यायेन तत्र तदुपचार इष्यते । किं च पृथिव्यादिलोकानामन्यादिदेवानां च तत्तच्छन्द-श्छन्दितानामेव स्वरूपलभात् कार्यकारित्वव्यवस्थापनाच्चेह द्यावापृथिवीधर्मनिरूपणे यज्ञ-वेदे भूयसा छन्दसामाग्नेहनाच्छन्दःप्राधान्याच्छन्दःशब्दोपचार इष्यते ।

उक्तं च ‘सर्वेषां कार्यजातानामाधारभूतं प्राकृतं छन्दो ब्रह्माख्यम् । तदनुगतधर्म-प्रतिपादनपरो ग्रन्थश्छन्द उच्यते इति युक्तम् । सांख्यन्यायचैदान्तादिधर्मप्रतिपादनप-

रेषु ग्रन्थेषु सांख्यादिशब्दवत् । तथा च गौणवृत्त्या कचिदन्यत्र प्रयोगेऽपि मुख्यवृत्त्या-
वच्छेद एव छन्द इति संसिद्धम् ॥

अथ छन्दोवादः ।

ननु किमिदं वाक्छन्द इति जिज्ञासायां गतियत्यध्वपरिच्छित्यतिरेकेण छन्दःस्वरूपं
निरूप्यते तत्रावकल्पते । गतियत्यध्वपरिच्छित्तिच्छन्दसामनर्थान्तरत्वात् । न च वृत्ति-
र्ल्यो ध्वनिरिति गतेत्ययो मेदाः, अवसायो विच्छेदो विरतिर्यतिरणुयतिरिति यतेः पञ्च
मेदाः, लिप्यध्वपरिच्छित्तिर्गत्यध्वपरिच्छित्तिरित्यध्वयोगस्य द्वौ मेदाः, वर्णच्छन्दो गण-
च्छन्दो मात्राच्छन्दश्चेति छन्दसस्त्रयो मेदाः,—इतीत्यमेषां चतुर्णां नितान्तवैषम्यं
प्रतिपद्यत इति वाच्यम् । आपाततत्त्वेषां मेदकल्पनायामपि वस्तुतः स्वरूपानतिरेकात् ।
तथा हि—गतित्रैविध्ये वृत्तिध्वन्योर्वर्णवेदीयपदार्थत्वाच्छन्दसश्च वर्णोपलक्षितत्वेऽपि
वर्णानात्मकत्वात्तत्र यद्यपि वृत्तिध्वन्योरप्रवेशः प्रतिपद्यते । अथाप्येष लयः खलु यति-
तारतम्यनिबन्धनो न यन्तेरतिरिच्यते । अयमेव तु ल्यो गत्यध्वपरिच्छित्तिशब्दान्त-
रेणाप्याख्यायते । तयोर्विवेकानुपलम्भात् । मसजसततगेषु हि वर्णैरभिनीयमानेषू-
च्चारयितुस्त्वारणसामञ्जस्यमनुभूयते । जसयोः स्थाने तभयोः संनिवेशे त्ववश्यमुच्चा-
रणक्लिष्टता भवति । तत्र चायं द्वितीयः सगणोऽवष्टम्भी विष्टम्भमजानताप्यभिनीय-
मानः स्वयमवष्टम्भमुपस्थापयति स्वान्ते । तदिदमवष्टम्भित्वं तत्र केन रूपेण—?
द्वादशाक्षरत्वेन वा, शार्दूलविक्रीडितसंबन्धित्वेन वा, तथाविधसत्त्वेन वा गणतुरी-
यत्वविशिष्टसत्त्वेन वा, मगणोत्तरत्वविशिष्टसगणोत्तरत्वविशिष्टजगणोत्तरत्वविशिष्टसत्त्वेन
वा ? । नाद्यः—मरभनययेषु नगणघटकस्य द्वादशाक्षरत्वेऽप्यवष्टम्भानपेक्षणात् । न
द्वितीयः—तत्र मगणजगणादीनां विष्टम्भनिरपेक्षत्वात् । न तृतीयः—तत्रैव द्वितीय-
सगणस्यानवष्टम्भित्वात् । न तुरीयः—सजससगेषु तुरीयस्यापि तस्य तदनपेक्षणात् ।
तस्मान्मसजोत्तरसगणघटकत्वेनैव रूपेण तस्य द्वादशाक्षरस्यावष्टम्भित्वं वाच्यम् । तथा
च मस्य सगणाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वेनावस्थानं, सस्य मगणोत्तरवृत्तित्वजगणपूर्ववर्तित्वाभ्यां,
जस्य च सगणद्वयमध्यवर्तित्वेन । सस्य पुनर्जगणोत्तरवर्तित्वतगणप्रागवर्तित्वाभ्यां चेले-
वमवस्थानकम् एवाध्वपरिच्छित्तिः स्यात् । ततः क्रमात्प्रच्यवमानानां तेषामुच्चारणे
क्लिष्टतानुभवात् । अथेत्थं पौर्वापर्येणोच्चारणमेवैषां लयगतिविशेषः स्यात् । निर्दिष्ट-
रीत्या तेनैव रूपेणावष्टम्भसापेक्षत्वात् । अवष्टम्भापेक्षाप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्यामेव
च लयगतिप्रत्यवमर्शात् । तदिदं पौर्वापर्यं च मसजसानां प्रत्येकस्य क्रमिकावस्थान-
लक्षणाच्चातिरिच्यते—इति लयगतेरनतिरिक्ताध्वपरिच्छित्तिः । यतश्च मसजोत्तरस-
घटकत्वेन यतिमत्त्वं दृश्यते, ततो यतिमत्त्वव्याप्यतया मसजोत्तरसघटकत्वरूपाया लय-
गतैरध्वपरिच्छित्तैर्वा यद्यप्यर्थान्तरत्वमापाततः प्रतिभाति, अथाप्यवष्टम्भप्रयोजक-
त्वाप्रयोजकत्वोपलक्षितपौर्वापर्यस्यैव गतिरूपत्वप्रतिपत्त्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्याः

वष्टम्भस्य गतिस्वरूपसंपादकतया च गतिग्रहणे तद्ग्रहणसंभवः । तस्मादासां गति-
यतिपरिच्छिन्नां नैकान्ततोऽर्थान्तरत्वमुपलभामहे—इति सिद्धमासामैकार्थ्यम् ॥ एव-
मेवावष्टम्भप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वोपलक्षितपौर्वापर्येणावस्थितानां मसजादिगणानामेव
छन्दस्त्वादस्य छन्दसो यद्यप्यर्थान्तरत्वमापाततः प्रतिभाति अथापि 'स राजा संवृत्तः'
'स पाचको जातः' 'स नेदानीं कुण्डली न दण्डी' इत्यादिषु विधिनिषेधयोर्विशेष्यव्यप-
दिष्टयोरपि विशेषणमात्रविश्रान्तिवदिहापि लाघवान्मसजादिगणसमवेतस्य तत्पौ-
र्वापर्यस्यैव छन्दस्त्वसिद्ध्या छन्दसो गतियतिपरिच्छित्यनतिरिक्तत्वं फलतीत्यलं छन्द-
सोऽर्थान्तरत्वपरिष्कारेण; इति—चेद्—अत्रोच्यते—मसजोत्तरसगणचरमावयवोत्तर-
त्वावच्छेदेन ततगाव्यवहितपूर्वत्वावच्छेदेन च वर्तमानोऽयमवष्टम्भस्त्वावज्ञ गतिर्न चा-
ध्वपरिच्छित्तिर्न वा छन्दः; गत्यादीनामवष्टम्भवदेशविशेषे नियतत्वाभावात् ॥ १ ॥
अथ गतिस्त्वावज्ञावष्टम्भः । अवष्टम्भप्रयोजकत्वोपलक्षितपौर्वापर्यस्य गतिरूपतया
तस्य गतिरूपसंपादकत्वेऽपि तत्त्वासंभवात् ॥ न चाध्वपरिच्छित्तिः, गतेर्हि स्वमार्गात्
प्रच्यवमानायाः क्लिष्टत्वं कुरुपत्वमनुभूयते । यतश्च तस्याः सौकर्यं सौन्दर्यं वा सिध्यति,
साध्वपरिच्छित्तिरिति गत्यवयवसंनिवेशविशेषरूपायास्तस्या गतित्वासंभवात् । यथा
स्थूलत्वकृशत्वसाम्येनानुच्चावचशीर्षपादादिसाम्येन दिक्साम्येन च वर्णादिलिपीनां
सौन्दर्यं वाचनसौकर्यं चानुभूयते, तदभावेन च बालकादिलिपीनां कुरुपत्वं वाचन-
क्लिष्टत्वं च । तथा च तत्र लिप्यध्वपरिच्छित्तैर्लिप्यतिरिक्तत्ववदिहापि गत्यध्वपरि-
च्छित्तैर्गत्यतिरिक्तत्वं सुवचमिति द्रष्टव्यम् ॥ न वा छन्दः—विलक्षणगणपौर्वापर्यनि-
वर्धनायां गतौ मात्राव्यवस्थानिवन्धनच्छन्दस्त्वासंभवात् ॥ २ ॥ अथेयमध्वपरि-
च्छित्तिर्नावष्टम्भो न वा गतिः । विशेषस्य संसाधितत्वात् । न वा छन्दः—गत्यवय-
वसंनिवेशविशेषरूपायामध्वपरिच्छित्तौ मात्राव्यवस्थानिवन्धनच्छन्दस्त्वस्याप्यसंप्राप्तेः
॥ ३ ॥ अत एव चेदं छन्दो गतियतिपरिच्छित्तिभ्योऽतिरिच्य प्रतिपद्यते—इतीत्यमेषा-
मर्थान्तरत्वं संसिद्धम् ॥ अत एव 'न वृत्तदोषात् पृथग् यतिदोषो वृत्तस्य यस्यात्मकत्वा'-
दिति पूर्वपक्षीकृत्य—'न, लक्षणस्य पृथक्त्वादिति' समाहितं वामनेन काव्यालङ्कारसूत्रेषु ।
यत्तु केचित् अन्येषामर्थान्तरत्वेऽपि छन्दोगत्योरैकार्थ्यमेवाभ्युपगच्छन्ति, तदसत् । गते-
श्छन्दो धर्मिकत्वसंभवेऽपि छन्दस्त्वासंभवादित्यलम् ॥

इति छन्दसोऽर्थान्तरत्वावादः ।

अथ छन्दोविभक्तिवादः—

अथेदं छन्दः पञ्चधा—अनादिष्टछन्दः, बृहच्छन्दः, अतिच्छन्दः, कृतिच्छन्दः,
प्रचितिच्छन्दश्चेति मेदात् । तत्र पञ्चानादिष्टछन्दांसि—उक्तमत्युक्तं मर्थ्यं प्रतिष्ठा सुप्र-
तिष्ठा चेति । अथ सप्त बृहच्छन्दांसि—गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती, पङ्क्तिः,
त्रिष्टुप्, जगती चेति । तथा सप्तातिच्छन्दांसि—अतिजगती, शकरी, अतिशकरी,

अष्टिः, अत्यष्टिः, धृतिः, अतिधृतिरिति । एवं सप्तैव कृतिच्छन्दांसि—कृतिः, प्रकृतिः, आकृतिः, विकृतिः, संकृतिः, अभिकृतिः, उत्कृतिश्चेति मेदांत । अथात ऊर्ध्वं प्रचि-
 त्तिच्छन्दस्तत्र संख्यायते । नन्वेतद्वृहच्छन्दोऽभिप्रायेण सप्तैव छन्दांसि भवन्तीति भूय-
 सा श्रूयते, तत्कथमेतावान् प्रपञ्चश्छन्दसामाख्यायते ? उच्यते—षोडशीप्रक्रमे—
 ‘छन्दसां यो रसोऽत्यक्षरत्, सोऽतिच्छन्दसमभ्यक्षरत् । तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्द-
 स्त्वम् । सर्वेभ्यो वा एष छन्दोभ्यः संनिर्मितो यत् षोडशी’ इत्यान्नायते । तत्र छन्द-
 सां रसश्चतुरक्षररूपः । ‘चतुरक्षराण्येव छन्दांस्यास्तन् ।’ इति छन्दोव्यूहनश्रुत्युक्तेः ।
 तथा हि—छन्दोव्यूहने तावत् चतुरक्षरा गायत्री त्रिष्टुप् जगती च । तत्र जगत्यास्त्री-
 ण्यक्षराणि, त्रिष्टुभ एकमक्षरं च समादाय गायत्री तावदष्टाक्षरा क्रियते । इत्थं कृते
 अष्टाक्षरा गायत्री, त्र्यक्षरा त्रिष्टुप्, एकाक्षरा जगती सिद्धा । अथैवंरूपा गायत्री
 स्वयं संयुज्य त्रिष्टुभं संपादयति सा त्रिष्टुबेकादशाक्षरा संपद्यते । एवं संपन्ना च त्रिष्टुप्
 स्वयं संयुज्य जगतीं संपादयति सा जगती द्वादशाक्षरा संपद्यते । गायत्री, त्रिष्टुप्,
 जगती चेति त्रीण्येव छन्दांसि सर्वाणि छन्दांसि भवन्ति गायत्र्युष्णिगनुष्टुबवृहती-
 पङ्क्तित्रिष्टुबजगत्याख्यानि । तत्रानुष्टुपङ्क्ती, उष्णिक्त्रिष्टुभौ, गायत्रीजगत्यौ, चेलेवं द्वे द्वे
 संयुज्य द्वे द्वे वृहत्यौ संपादयत—इत्येतेषां वृहतीरूपतया वृहच्छन्दःशब्देनाख्यानम् ।
 तथा च श्रूयते—‘वृहती वै छन्दसां स्वाराज्यमानशे’ इति । तदित्थं छन्दःसिद्धौ
 तस्यैव चतुरक्षररूपस्य रसस्य जगत्यामत्याधाने षोडशाक्षरं भवति । तदत्याधानादति-
 च्छन्द इत्युच्यते । अथ पञ्चदशीसप्तदश्यौ, चतुर्दश्यष्टादश्यौ, त्रयोदश्यूनविंश्यौ,
 चेलेवं द्वे द्वे संयुज्य द्वे द्वे षोडश्यौ संपादयत—इत्येतेषामतिच्छन्दोरूपतया अति-
 च्छन्दःशब्देनाख्यानम् । एवंमूनविंशत्युत्तरं पुनश्चतुरक्षराधाने त्रयोविंशल्यक्षरं भवति ।
 तत्र कृतिशब्दः । तत्क्रियोत्तरं तज्जातीयक्रियान्तरसंनियोगे कृतिशब्दो दृष्टो वर्गवत् ।
 तथा चेहापि द्वाविंशीचतुर्विंश्यौ, एकविंशीपञ्चविंश्यौ, विंशीषड्विंश्यौ चेलेवं द्वे द्वे संयुज्य
 द्वे द्वे त्रयोविंश्यौ संपादयत इति कृतिच्छन्दोरूपतया कृतिच्छन्दःशब्देनाख्यायन्ते ।
 तदित्थं सति कृतिच्छन्दसामतिधृतावतिच्छन्दां च जगत्यामन्तर्भावः सुवचः । प्रचि-
 त्तिच्छन्दांसि तु छन्दःसमुच्चयरूपाणीति नातिरिच्यन्ते । अथानादिष्टच्छन्दां गायत्र्या-
 मन्तर्भावः । भुरिगदैव्यां चतुरक्षरवृद्ध्या याजुष्याः, तत्र स्वराजि चतुरक्षरवृद्ध्या साम्याः,
 तत्र स्वराजि चतुरक्षरवृद्ध्या आर्च्याः, तत्र स्वराजि चतुरक्षरवृद्ध्या आर्ष्याः स्वरूपा-
 धानात् । तदुक्तम्—

‘उक्तादिपञ्चकं कैश्चिद्गायत्रीत्येव कथ्यते ।

यथा जातिजगत्यादि त्वतिच्छन्दः प्रवर्ण्यते ॥’ इति ।

तथा चातिजगत्यादीनां जगत्याम्, उक्तादीनां तु गायत्र्यामन्तर्भावसंभवात् सप्तैव
 छन्दांसीति याज्ञिकानामभिमानः ॥ तदिदं छन्दः पुनर्द्वैधा—मात्राछन्दो वृत्तछ-
 न्दश्च । तत्र मात्राछन्दांस्त्युक्तानि गायत्र्यादीनि सप्तैव । तानि जातिभेदेन पृथग्

व्यपदिश्यन्ते । अथ मात्राछन्दसां गायत्र्यादीनामेकैकेऽवान्तरविशेषा वृत्तच्छन्दांसि । तानि वृत्तिभेदेन पृथग् व्यपदिश्यन्ते । यथा मनुष्यविभाजिकाश्चतस्रो ब्राह्मणादिजातयः, ब्राह्मणादिविभाजिकास्तु तत्तद्ब्राह्मणादिगता अवान्तरविशेषरूपा वृत्तय इत्येवमाद्युक्तमिति याज्ञिकानां प्राचामनुसारेण व्याख्यातम् । नव्यास्तु छान्दसिकाः पुनरन्यथान्यथा विभज्य व्याचक्षते ।

(१) तत्र पद्यजातं द्वेधा—वृत्तं जातिश्च । यत्र नियतवर्णव्यवस्थया छन्दःसिद्धिस्तद् वृत्तम् । यत्र तु नियतमात्राव्यवस्थया छन्दःसिद्धिः सा जातिः । तथा चाह नारदयणः—

‘पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥’

हलानुधोऽप्याह—

‘पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं लघुगुरुस्थितम् ॥’

(२) परे तु वृत्तिर्जातिरिति द्वेधा विभज्य तयोरुभयोरेव वृत्तशब्देन छन्दःशब्देन च सामान्यतो व्यपदेशमिच्छन्ति । वर्णवृत्तं वर्णच्छन्दः, मात्रावृत्तं मात्राच्छन्द इति । तथा चैषां मते छन्दोवृत्तशब्दयोः पर्यायवाचित्वम् ।

(३) छन्दःपरिमलकारस्तु तयोः पर्यायार्थत्वं प्रत्याख्याय—‘मात्राक्षरसंख्याया नियता वाक् छन्दः, गलसमवेतस्वरूपेण नियता वाग् वृत्तम् ।’ इत्येवं व्यवस्थापयति । तथा च तन्मते—

‘उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठिका ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुभः ॥

जगती चातिजगती शक्करी चातिशक्करी ।

अष्ट्यल्यष्टी धृतिः सातिः कृतिः प्रकृतिराकृतिः ॥

विकृतिः संकृतिश्चातिकृतिरुत्कृतिदण्डकाः ।

एतानि वर्णच्छन्दांसि तद्भेदानां तु वृत्तता ॥

एवमेव णढादीनां मात्राच्छन्दस्त्वमिष्यते ।

तदवान्तरभेदानां जातित्वमिति सिध्यति ॥’

(४) अपरे तु पुनरन्यथा विभज्य व्याचक्षते । तथा हि—पद्यच्छन्दस्तावन्नेधा—वैदिकं च, लौकिकं च, उभयसाधारणं च । तत्र लौकिकं पुनन्नेधा—गणच्छन्दः, मात्राच्छन्दः, अक्षरच्छन्दश्चेति । तथा चोक्तम्—

‘आदौ तावद्गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।

तृतीयमक्षरच्छन्दश्छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥

आर्याद्युद्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।

मात्राच्छन्दश्चलिकान्तमौपच्छन्दसिकादिकम् ॥

समान्याद्युत्कर्ति यावदक्षरच्छन्द एव च ॥’ इति ।

(५) परे तु पद्यच्छन्दश्चतुर्धा—अक्षरछन्दः, मात्राच्छन्दः, अक्षरगणच्छन्दः, मात्रागणच्छन्दश्चेति भेदात् । यत्र मात्राणां न्यूनातिरेकेऽप्यक्षरसंख्यानं तत्र तदक्षर-
छन्दः । यथा वेदे बहुलं प्रयुक्तं गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यादि । यत्राक्षराणां न्यूनातिरेकेऽपि
मात्रासंख्यानं तत्र तन्मात्राछन्दः—यथौपच्छन्दसिकवैतालीयादिकम् । यत्र पुनरक्षर-
गणानां क्रमसंनिविष्टानां व्यवस्थया स्वरूपसिद्धिस्तत्राक्षराणां गुरुलघुस्थानानां च नियत-
त्वादक्षरगणच्छन्दस्त्वेन व्यवहारः । यथेन्द्रवज्रास्रगूधरावसन्ततिलकामन्दाकान्तादि ।
अथ यत्र मात्रागणानां क्रमसंनिविष्टानां व्यवस्थया छन्दःसिद्धिस्तत्राक्षरनियमाभावा-
न्मात्रागणच्छन्दस्त्वेन व्यवहारः । यथा आर्यादोहाकुण्डलिकादि—इत्येवं पश्यन्ति । अर्थ-
जातेष्वप्याकाशवाय्वादिवेषेषामेव चतुर्णां छन्दसां भेदान्नानाविध्यम् । अत एवैक एव
भावो द्रव्यगुणकर्मरूपैस्तेजोऽब्रह्मरूपैस्तदवान्तरानेकरूपैर्वा भेदेन समुत्पद्य नानात्वं प्रति-
पद्यते । तदेतदेषां विभिन्नछन्दस्कानामर्थजातानां छन्दोनिबन्धन एवातिरेक इति यज्ञ-
स्वरूपनिरूपणप्रकरणे वेदसमीक्षायां वैशद्येन प्रदर्शितम् ॥

तदित्यं कंचिद्विशेषमाश्रित्य त्रेधा चतुर्धा वा विभक्तानामप्येषां मात्रागणव्यवस्थानि-
बन्धनेषु गणवृत्तेषु वर्णव्यवस्थासामान्याद्वर्णवृत्तानतिरेकं पश्यन्ति दीर्घदर्शिनः ॥ तथा
च सिद्धम्—वृत्तशब्देन व्यपदेश्यं वर्णवृत्तमेकम्, जातिशब्देन व्यपदेश्यं तु मात्रावृत्तम-
परमितीत्यं द्वेधा पद्यच्छन्दो भवतीति ॥

तत्र यद्यपि मात्रानियताक्षरव्यूह एव छन्द इत्युच्यते—यद्यपि च मात्राप्रस्तारस्वरू-
पाणां वर्णप्रस्तारेषु वर्णप्रस्तारस्वरूपाणां च मात्राप्रस्तारेषु यथायथमन्तर्भावो दृश्यते—
अत एव तु द्वाप्तमतिमात्राप्रस्तारस्वरूपविशेषात्मिकाया अष्टादशमात्राप्रस्तारस्वरूपविशे-
षात्मिकाया वेन्द्रवज्राया मात्रावृत्तत्वमनभ्युपगम्य यथा वर्णवृत्तताभ्युपपत्तिर्दृश्यते, न
तथा 'खिं खिं खिं खागः प्रमोदा' इति लक्षितायाः प्रमोदायाः, 'हुजं हुजं हुजं हुकः
प्रमदा' इति लक्षितप्रमदाजातिबहिर्भावेनाभ्युपगमः क्रियते । ततो वर्णवृत्तमात्रावृत्तेति-
भेदकरणमापाततो निर्मूलं प्रतिभाति;—अथापि पिण्डापेक्षोपेक्षानियमद्वैविध्याद् वर्णवृत्त-
त्वमात्रावृत्तत्वाभ्यां विभज्य तद्व्याख्यायते । तस्य चैतस्याक्षरव्यूहस्य यथेच्छं विवक्षित-
त्वेनानेकधात्वाद्वहवश्छन्दःप्रकाराः प्रचरन्ति । तथाहि—प्रस्तारप्रतिपन्नानां स्वरूपाणां
मध्ये यानि यानि गतिसंपन्नानि स्युस्तानि क्वचिदेकैकान्येव प्रयुक्तानि छन्दांसि भवन्ति ।
क्वचित्तु सजातीयानां विजातीयानां वा तेषां द्वयेन त्रयेण चतुष्टयेन पञ्चकेन षड्भादिना
वा यथेच्छं कृतेन गतिसंपन्नेन तत्र तत्र छन्दोव्यवहारः । तदुक्तं भगवता पिङ्गलेनापि—
'एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम्' इति । शाङ्खायनोऽप्याह—'पञ्च पङ्केः, षट् सप्तेत्यतिच्छ-
न्दसाम्' इति । अत एव—'आयाहि मनसा सह' इति (ऋक् १०।१७२।१),—'द्विपदाः
शंसती'त्यैतरेयब्राह्मणे (५।१७।१०); 'आयाहि मनसा सह' (१०।१७२।१) 'इमानुक्'
(१०।१५७।१) 'वभ्रुरेकः' (८।२१।१)—इति द्विपदासूक्तानीत्याश्वलायनसूत्रे (८।७।
२४); 'आयाहि संवर्त उषसं द्वैपद'मिति—सर्वानुकमण्यां च द्विपदात्वेन व्यवस्थि-

ताया अपि 'पितृभृतो ने'त्यस्याः (१०।१७२।३) ऋचश्चतुष्पात्संस्तारपङ्क्त्युदाहरणत्व-
माख्यातं वेदार्थदीपिकायाम् ।

‘द्वादशाक्षरयोर्मध्ये पादावष्टाक्षरौ यदि ।

यस्याः संस्तारपङ्क्तिः स्यात् पितृभृतो न तन्तुमिद ॥’ इति ।

‘द्विद्विपदास्तृचः समामनन्तीति’ (सर्वानु) सूत्रयता भगवता काल्यायनेनापि द्विपदा-
त्वेनाभिप्रेतानां सर्वासामेव ऋचां शंसनकाले ताभ्यां द्वाभ्यामेव पादाभ्यां छन्दःपूर्तिः,
अथाध्ययनकाले तु द्वयोर्द्विपदयोश्चतुर्भिः पादैश्छन्दःपूर्तिरभिप्रेयते । तेन यासां शंसने
दशर्चत्वं, तासामेवाध्ययने पुनः पञ्चर्चत्वमिति सुप्रसिद्धं याज्ञिकानाम् । एवं षड्विर्गाय-
त्रैर्जगतीकारतया एकमेव महापङ्क्तिच्छन्द इष्यते, न तु गायत्रीद्वयसमुच्चयः । आनुष्टुमे
प्रगाथे तु दशविर्गायत्रैरनुष्टुभो गायत्रीद्वयस्य च समुच्चयेन तृचः प्रगाथ इष्यते न
त्वेवैकं छन्दो नवानुष्टुम्हापङ्क्तिःसमुच्चय इत्यप्यवधेयम् ॥ अथापि च यत्रैवं द्वयोस्त्रयाणां
चतुर्णां वाधिकानां वा समुच्चयस्तत्र द्विपात्, त्रिपात्, चतुष्पादित्येवं पादव्यवस्थासि-
च्छन्ति । सेयं पादव्यवस्थापि नूनं विवक्षाधीनैव । उत्तरोत्तरप्रस्तारस्वरूपे पूर्वपूर्व-
प्रस्तारस्वरूपाणामन्तर्भावाच्चतुष्पद्यामेकपात्त्वस्य, एकपद्यां चतुष्पात्त्वस्य च वक्तुं शक्य-
त्वात् । यथा द्वाभ्यां पङ्क्तिभ्यामेका चम्पकमाला भवति, यथा वा प्रमाणिकाध्यर्थेन
पञ्चचामरम्, प्रमाणिकाद्वैगुण्येन गीतिका च जायते । इत्थमन्यदपि द्रष्टव्यम् ।

अत एव—

‘सुरशुभवाके नहि गुणदोषौ
जगुरिति केचिन्न च पुनरन्ये ।
शुभमशुभं यत्फलमिदमुक्तं
तृपवर युक्तं प्रथमगणे तत् ॥’

इत्यत्र यदि विवक्ष्यते—द्वौ श्लोकौ संभवतः । यद्वा विवक्ष्यते—एक एव श्लोकः
स्यात् । अथ विवक्ष्यते—श्लोकार्धमेवेदं संभवतीति पश्यन्ति ॥

अथ यतश्चैकपादपि छन्दो भवति, तस्माच्च पादसिद्धिश्छन्दःसिद्धौ विशिष्योपयु-
ज्यते; किंत्वत्रच्छेदसिद्धौ च छन्दःस्वरूपसिद्धिर्भवतीति विज्ञेयम् । यस्य कस्याप्यर्थस्य
शब्दस्य वा यथाकथंचित्क्रियमाणोऽवच्छेद एव तदर्थस्य शब्दस्य वा छन्दः । सर्वोऽ-
प्यर्थः स्वच्छन्दसावच्छिन्नो भवति । यन्तु—विच्छित्तिविशेषोऽप्यत्रान्यदान्तरं छन्दः
शिल्पापरपर्यायमाख्यायते, ‘शिल्पं छन्द’ इति श्रुतेः । तदप्यवच्छेदरूपत्वादेव । यदि
ह्ययमवच्छेदो नाम धर्मो जगति न स्यात्तर्हि जगदेवेदं न स्यात्, जगदन्तर्गतं वा य-
त्किञ्चित् । एकमेव हीदं सत्यं ब्रह्म तदवच्छेदमाहात्म्यादानेकधात्वेन प्रतिपद्यमानं जगद्भ-
वति, तदन्तर्गतं वा यत्किञ्चित् । ऊरुदरोरोग्रीवाशिरोहस्तपादाद्यवच्छेदान्मनुष्य-
वत् । यथा ह्येकस्मिन् श्वेतपत्रे शिल्पिकृतानेकभङ्गिरेखावच्छेदमाहात्म्याद् गौरश्वः
पुरुषो हस्तीत्येवमादयोऽनेकभावाः प्रादुर्भूय पृथक्त्वेन प्रतिपद्यन्ते, न ते श्वेतपत्रान-

दतिरिच्यन्ते । एवमेवैकस्मिन् सत्ये ब्रह्मणि विश्वकर्मकृतानेकभक्तिरेखावच्छेदमाहात्म्या-
देव गौरवः पुरुषो हस्तीलेवमादयोऽनेकभावाः प्रादुर्भूय पृथक्त्वेन प्रतिपद्यन्ते, न ते
सत्याद्ब्रह्मणोऽतिरिच्यन्ते । तथा च भगवान् कणादः—(वै. द. १।२।७, १७)

‘सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता । सदिति लिङ्गविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चको
भावः’ इत्येवमाद्याख्यायैकस्मादेव भावात् सत्तापदप्रतिपन्नाद्ब्रह्मणश्छन्दोमेदेन सर्वेषां
द्रव्यादीनामुत्पत्तिमभिप्रैति । तथाहि—एकः कश्चित्सत्तापरपर्यायो भावः प्रतीतिसिद्धः ।
स धर्माणां तारतम्येनावपोद्वापाभ्यामन्यथान्यथा स्वरूपं गमितोऽन्यथान्यथा
प्रदार्थो भवति । धर्मस्त्वस्य द्रव्यगुणकर्ममेदात्रेधा—द्रव्याणि पुनर्नवधा, गुणास्तु
सप्तदशधा, कर्म पञ्चधा । तेषामेषां द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यविशेषाभ्यां जाल्याकृति-
व्यक्तिपदप्रतिपन्नाभ्यां ये समवायास्त एव प्रदार्थाः । यथा घट इति केषांचिद्द्रव्यगुण-
कर्मणां सामान्यविशेषाभ्यामेकः समवाय इत्येकः प्रदार्थो भवति । एकस्मिन्नेव घटभावे
कतिचिद्द्रव्यगुणकर्माणि समवयन्ति । न च तेषां त्रयाणां सत्तात्रयी । अत एव न
द्रव्यगुणकर्माणीति त्रयः प्रदार्थाः, अपि तु द्रव्यगुणकर्माण्येकः प्रदार्थः । अनन्ताश्चैवं
प्रदार्थाः । तेषां च सत्तैकत्वनिवन्धनं प्रदार्थैकत्वम् । द्रव्यगुणकर्मणां तु समवेतानामे-
कैव सत्ता । यथा हि यावत्पृथिव्यामेकस्या एव सत्तायाः प्रतीतावप्यवान्तरां घटपटादिषु
मिथः सत्ता विभिद्यन्ते, नैवं द्रव्यगुणकर्मणामेकस्यां सत्तायां पुनरवान्तरा द्रव्यादि-
सत्ताः पार्थक्येन प्रतिपद्यन्ते । यथा तु घटपटादिषु पृथिवीत्वं न मिद्यते, पृथि-
व्यादिषु वा द्रव्यत्वं न मिद्यते; तथैव पुनर्द्रव्यादिषु सत्त्वं न मिद्यते । पृथिवीत्वं
पृथिवीति प्रत्ययः । द्रव्यत्वं द्रव्यमिति प्रत्ययः । सत्त्वं सदिति प्रत्ययः । सत्त्वं सत्ता
भाव इत्येकार्थाः । तदित्यं सद्भाव-द्रव्यभाव-पृथिवीभाव-घटादिभावानां विभिद्य प्रती-
तानामानन्त्येऽपि संक्षिप्य स भावत्रेधा प्रतिपद्यते—कश्चित्सामान्यमेव, कश्चिद्विशेष
एव, कश्चित्तु सामान्यविशेषात्मकः । यो नित्यं सामान्यमेव, स सत्तानामैको नित्यो
भावः । तस्यैकत्वादेवायमेकः प्रदार्थः संसारो नाम । यो नित्यं विशेष एव तस्यानेक-
त्वादेवैतेऽनन्ता नित्यपरमाणुप्रदार्था इत्येतत्तत्त्वं दृश्यन्ते न संख्यातुं शक्यन्ते । यस्तु
सामान्यविशेषात्मको भावस्तदुनुरोधेनैवैते घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादिभिः सामान्यतो
विशेषतश्च गृहीताः सर्वे एतेऽनित्याः प्रदार्था व्यपदिश्यन्ते । एवं हेताभ्यां भातिसि-
द्धाभ्यां सामान्यविशेषाभ्यां यथेच्छं विनियुक्ताभ्यां सर्वेषामेषां सत्तासिद्धानां द्रव्यगुण-
कर्मणां समवायोऽनेकत्वेनैकत्वेन च यथेच्छं नियम्यते । यथा गृहमिलेको भावः,
अङ्गणकुव्यस्तम्मपटलद्वारकपाटादयो वानेके भावाः । एवमेकत्वानेकत्वयोरेकत्र द्रव्य-
गुणकर्मणां समवाये समन्वयादनन्ता एते भावाः पुरुषाख्याः, एक एव वायं भावः
पुरुषाख्य इति शक्यते द्वैविध्येनापि व्यवहर्तुम् । स हि खल्वेकः पुरुषाभवति । अत
एवामनन्ति—‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । तमेकं सन्तं बहुधा वदन्ति । पुरुष
एवेदं सर्वम् । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयम्’ इत्यादि । तत्र यथायं पुरुषापरपर्याय

एक केवलसामान्यभावो भातिसिद्धस्तथा सामान्यविशेषभावा नित्यविशेषभावाश्च सर्वेऽपि भातिसिद्धा एव । जाल्याकृतिव्यक्तिसमवायात्मकानां घटपटादिपदार्थानां सत्तासिद्धत्वेऽपि सत्तायाः सत्तासिद्धत्वासंभवात् । एकस्मिन् सामान्ये सामान्यविशेषभेदा नित्यविशेषभेदाश्च भातिसिद्धा एव संभवन्ति । एतदभिप्रेत्यैव सूत्रयति—‘सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्’ (वै. द. १।२।३) इति । तथा च यदि सत्ता भातिसिद्धा तर्हि सत्तासिद्धा अपि सर्वेऽन्ततो भातिसिद्धा एवेति सिद्धं सर्वस्यास्य जगतो विज्ञानरूपत्वम् । विज्ञानं हि ब्रह्मशब्देनाख्यायते । तदुपासको हि ब्राह्मणो भवति । स विजानीयात्—विज्ञानमेव सामान्यविशेषाभ्यामवच्छेदाभ्यां विवर्त्य तदवच्छेदमाहात्म्यादेव सर्वं जगदुद्भावयति ॥

तथा चैत एवावच्छेदास्तत्तदवच्छेदावच्छिन्नानां खण्डानां स्वस्वच्छन्दांसि भवन्ति । स्वस्वच्छन्दः संपत्त्यैव च तदर्थस्वरूपसंपत्तिर्दृश्यते । यदि हि गोस्वरूपावच्छेदरूपाया रेखायाः किञ्चिद्विहन्यते, तावत्तैवावश्यं गौः स्वरूपाद् विहन्यते । तदवच्छेदाच्छादितस्य तु गोः स्वरूपादप्रच्यवो भवति ।

तदिदमेवास्य छन्दसः स्वरूपाच्छादकत्वं स्वरूपरक्षकत्वं च वेदे महर्षयः समामनन्ति । अथैतदवच्छेदोपाधिभूतास्तु तत्तत्खण्डस्यावान्तरखण्डा अक्षरशब्देनाख्यायन्ते । अत एवाक्षरव्यूहश्छन्द इति पर्यायेण वदन्ति । यथा संवत्सरच्छन्दस्त्वनिर्वाहकाणि द्वादशाक्षराणि मासाः, मासच्छन्दस्त्वनिर्वाहकाणि त्रिंशदक्षराणि दिनानि, संवत्सरस्य गायत्रीत्वे पक्षाश्चतुर्विंशतिरक्षराणीत्येवमनेकत्र शतपथादिब्राह्मणेषु प्रपञ्चितम् । तदित्थं यथैवार्थतः खल्वाकाशश्छन्दः, वायुश्छन्दः, तेजश्छन्दः, आपश्छन्दः, पृथ्वीश्छन्दः, एवमेव शब्दतोऽपि वर्णश्छन्दः, अक्षरं छन्दः, पदं छन्दः, वाक्यं छन्दः, प्रकरणं छन्दः, इत्येवमेषां सर्वेषामेव छन्दस्त्वं संप्रतिपन्नम् । एवं हि खल्ववच्छेदावच्छिन्नत्वसामान्यात् सर्वेषामविशेषेण छन्दस्त्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि तदवच्छेदज्ञानौपयिकतया नूनमक्षरव्यवस्थानिवन्धनमेव छन्दोव्यवहारमिच्छन्ति छान्दसिकाः । अक्षरं चेह मात्रानियतं भवति । परमाणुत्रसरेणुवदेकमात्रिकत्वद्विमात्रिकत्वाभ्यामक्षरमपि द्वैधैव भवति । तथा च मात्रानियताक्षरव्यूह एव, छन्दोऽवच्छेद एव वा छन्द इति संसिद्धम् ॥

इति छन्दोविभक्तिवादः ।

अथ वैदिकान्यत्ववादः—

ननु—वैदिकलौकिकभेदाच्छन्दसां द्वैविध्यमुपदिशयन्ति । तत्र न ज्ञायते किंनिमित्तोऽयमतिरेकः ? इति । वेदे तावत् सप्त छन्दांसि सप्तातिच्छन्दांसि सप्त कृतिच्छन्दांसि चोपदिश्यन्ते, तान्येव पुनर्लौकिका अप्युपजीवन्ति । यद्यपि प्राकृतपिङ्गलोक्तविधया मात्राच्छन्दांसि वेदे नोपदिश्यन्त इति सिद्धमेषां लौकिकत्वम्; अथापि वेदोपदिष्टानां लोकेऽप्यनुवर्तनाल्लोकातिरेकेण वैदिकं न पश्यामः ।

उच्यते—त्रिविधः खल्वपि छन्दोविभागः प्रयोगभेदात् प्रतिपाद्यते—मात्राच्छन्दः, अक्षरच्छन्दः क्रमच्छन्दश्चेति । यत्र मात्रासमष्टिसंख्या न च्यवते, अथाक्षरसंख्या गुरुलघुसंनिवेशक्रमश्च पर्यायेषु विलक्षणतामेति; तत्र मात्राणां प्रगृह्यतया मात्राच्छन्दोव्यवहारः । यथौपच्छन्दसिकादिषु, यथा वा शिखामालादिषु । अथ यत्राक्षरसमष्टिसंख्या न च्यवते, मात्रासंख्या गुरुलघुसंनिवेशक्रमश्च पर्यायेषु विलक्षणतामेति; तत्राक्षराणां प्रगृह्यतयाऽक्षरच्छन्दोव्यवहारः यथा न्यङ्कुसारिणीविष्टारवृहतीविष्टारपङ्क्यादिषु । एवं यत्र क्रमस्यैव प्रगृह्यतया गुरुलघुसंनिवेशो नियतपौर्वापर्यकस्तत्र सर्वेष्वेव पर्यायेषु नाक्षरसंख्या च्यवते, नापि वा मात्रासंख्या । तस्यैतस्य क्रमच्छन्दस्त्वं भवति, यथा सिंहोद्धतामन्दाकान्ताशार्दूलविक्रीडितादिषु । तदित्यं भूयसातिरेकेण सिद्धेऽपि त्रैविध्ये मात्राच्छन्दोभिर्वैदिकव्यवहारादर्शनाल्लोके च भूयसा व्यवहारात्तेषां लौकिकत्वोपचारः । अक्षरच्छन्दोभिश्च लौकिकानामनुपचाराद्यज्ञे वेदे चानुपदं प्रातिखिकभावेन तदुपयोगात्तेषां वैदिकत्वोपचारः । अथ क्रमच्छन्दसां नियतस्थानावस्थितगुरुलघ्वक्षरनिबन्धनतया अक्षरच्छन्दस्त्वानतिरेकाल्लोके तथैव चिरादुपचाराच्च वैदिकसाधर्म्याद्वैदिकत्वम्, अथ मात्राच्छन्दोवल्लोकमात्रे तत्प्रयोगदर्शनाल्लौकिकसाधर्म्याल्लौकिकत्वम्,—इत्येवमेषामुभयसाधारणत्वं पश्यन्ति समीक्षादक्षाः । अत एव पिङ्गलादिप्रोक्तेषु छन्दोविचित्र्यादिग्रन्थेषु वैदिकच्छन्दोऽनुदर्शनतया प्रतिपक्षेषु शुद्धवैदिकच्छन्दोऽनुशासनानन्तरम्; अथार्वाचीनप्रोक्तेषु छन्दोभाषाप्राकृतपैङ्गलादिग्रन्थेषु लौकिकच्छन्दोऽनुदर्शनतया प्रतिपक्षेषु शुद्धलौकिकच्छन्दोऽनुशासनानन्तरमुभयत्रापि क्रमच्छन्दसामनुविधानमुपलभ्यत इति द्रष्टव्यम् ।

यद्यप्यत्र मात्राच्छन्दांस्यौपच्छन्दसिकादीनि, मात्रागणच्छन्दांस्यार्यादीनि, अक्षरच्छन्दांसि न्यङ्कुसारिण्यादीनि, तथाक्षरगणच्छन्दांसि सिंहोद्धतादीनि—इत्येवं चतुर्धा विभाजयितुमुचितं तथैव तत्प्रतिपक्षेः; तथापि प्रकृते वैदिकत्व-लौकिकत्व-साधारणत्व-विवेकप्रसङ्गे तदवच्छेदकतया अक्षरच्छन्दस्त्व-मात्राच्छन्दस्त्व-क्रमच्छन्दस्त्वधर्माणां विवक्षणादित्यं विभाग इत्यवधेयम् ।

नन्वेतावता प्रयोगसंप्रदायस्थितिरेवानुबध्यते? । आहोस्मिद् वैदिकसमाख्याबलाद्विध्यन्तरमुपस्थाप्यते 'एषां वेद एव प्रयोगः कर्तव्यो न तु लोकेऽपीति? । यद्युच्यते वेदमात्रे प्रयोगोपलब्ध्या वैदिकत्वमेषामनूयते' यदि वा वैदिकसमाख्याया लोके प्रयोगप्राप्तिः प्रतिविधीयते । उभयथापि नोपपद्यते । वैदिकाक्षरच्छन्दःप्रतिपन्नानामनुष्टुप्विशेषाणां पठ्यावक्रविपुलादीनां वेदापेक्षयापि लोके बहुलोपचारस्य दृश्यमानत्वात्, इतरेषां च त्रिष्टुपजगतीभेदानां रामायणमहाभारतभागवतादिषु प्रायेण प्रयुज्यमानत्वात् । तस्मान्मात्राच्छन्दःक्रमच्छन्दसोरेकान्तलौकिकत्वेऽक्षरच्छन्दसस्तु लोकवेदोभयसाधारणत्वे संसिद्धेऽपि शुद्धवैदिकविषयता सर्वथा दूरपरास्तैव । अत्रोच्यते—पुराणेतिहासादिषु तावत् प्रबन्धवाचकानां पवित्रतासम्पत्त्युद्देशेन वैदिकच्छायावर्तिष्णुभिर्मुनिभिः शाखान्तरप्रसिद्धा मन्त्रविशेषा एवानूयानूय पठिता इति नानुवादे लौकिकत्वं

प्रसज्यते । अनुष्टुप्विशेषाणां तु पथ्यावक्रविपुलादीनां वैदिकत्वेऽपि विषमत्वसमत्वार्थ-
समत्वात्मकभेदत्रयविभक्त्यभेदसाधारणत्वेन प्रतिपन्नेषु छन्दोजातेष्वन्तर्भावान्नैकिको-
पचारो न विरुध्यते । तस्मादुभयथापीदमुपपद्यते—वेदमात्रे प्रयोगोपलब्ध्या वैदिकानां
वैदिकत्वमिहानूयते, वैदिकसमाख्यया लोके प्रयोगप्राप्तिश्च तेषां प्रतिविधीयत इति ।
नन्वेवमुभयसाधारणानां त्रैधाप्रतिपत्तौ पथ्यावक्रवदितरेषामपि शुद्धवैदिकत्वेनाभिप्रेतानां
गायत्र्यादीनां विषमत्वेनोपसंग्रहान्नैकिकत्वप्रसक्तिरिति चेत्—मैवम् । छन्दोव्याकृतिग्रन्थे
“तत्रादौ विषमं व्याख्यास्यामः । स चतुर्धा—वक्रं पदचतुर्थमुद्गतिरूपस्थितप्रचुपितं
च” इति सूत्राभ्यां परिगणनस्य वक्ष्यमाणतया तदितरेषां विषमाणामुभयसाधा-
रणत्वनिराकरणात् । तस्मात् परिगणितातिरिक्तानां विषमाणां वेदमात्रे प्रयोगोपलब्ध्या
सिद्धमेकान्तवैदिकत्वमिति निष्कर्षः ॥

इति वैदिकान्यत्ववादः ।

छन्दोलक्षणवादः ।

ननु गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तिरिष्टवृजगत्यादयश्छन्दोविशेषा आम्रायन्ते । तत्र
किं तावदेषां गायत्र्यादीनां गायत्रीत्वादिकम्? इत्युपतिष्ठते जिज्ञासा । न तावत्
षडक्षरपादैश्चतुष्पदीत्वमष्टाक्षरपादैस्त्रिपदीत्वं वा गायत्रीत्वं संभवति । त्रिपा-
दत्वेन चतुष्पादत्वेन वान्योन्यव्यभिचारात् । अथ षडक्षरपादत्वं चतुष्पादगायत्रीत्वम्,
अष्टाक्षरपादत्वं त्रिपादगायत्रीत्वमित्येवं भेदेन लक्षणं करिष्यते । दृश्यते हि त्रिपाद-
गायत्र्या वेदमात्रगोचरत्वमथान्यस्याश्चतुष्पद्या लोकवेदोभयसाधारणत्वमित्यनयोर्भेद-
पत्तेः चेत्—न । गायत्रीसामान्यलक्षणस्य जिज्ञास्यत्वात् । नाप्येतदन्यतरत्वं
गायत्र्याभ्यन्तरेणापि निर्वाहः । पादनिवृत्तः सप्ताक्षरपादैस्त्रिपादगायत्रीत्वेन, पदपङ्के-
पञ्चाक्षरपादैः पञ्चपादगायत्रीत्वेनापि सुप्रसिद्धः । किञ्च—षडक्षरकेतरपादाभावसमा-
नाधिकरणं षडक्षरपादत्वं लक्षणमपेक्ष्यते? आहोस्वित् षडक्षरपादसम्बन्धमात्रम् ।
नाद्यः; अतिनिवृत्त—प्रतिष्ठा—हृसीयसी—वर्धमानोष्णिगर्भादीनां गायत्रीत्वानापत्तेः ।
नान्यः; ‘एकादशिनोः परः षड्गस्तनुशिरः,’ ‘मध्ये चेत् पिपीलिकमध्येति’ कात्यायन-
सूत्राभ्यामुष्णिकत्वेन प्रतिपन्नयोरपि तनुशिरः—पिपीलिकमध्यगोर्गायत्रीत्वापत्तेः ।
तस्मात् पादव्यवस्थायामव्यवस्थितत्वाच्च पादव्यवस्थाघटितं लक्षणं व्यवतिष्ठत इति
स्थितम् । अस्तु तर्हि चतुर्विंशत्यक्षरावच्छिन्नत्वं गायत्रीछन्दस्त्वमिति चेत्तदपि नः;
“नाक्षराच्छन्दो व्येलेकस्मान्न द्वाभ्याम्” इति शतपथश्रुतौ (७।१।२।२२) “नद्ये-
केनाक्षरेणान्यच्छन्दो भवति नो द्वाभ्याम्”—इति कौषीतकिश्रुतौ (२७ अध्या० १)
‘न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्यामिति ऐतरेयश्रुतौ (१।१।६)
तथान्यत्रापि चैकद्विवर्णोनातिरेकेऽपि गायत्र्यादिच्छन्दोव्याघातप्रत्याख्यानस्य भूय-
साम्रेडनात् तथाविधानां श्रुतिप्रामाण्यसिद्धानां निवृद्धरिगादीनां गायत्रीविशेषाणां

चतुर्विंशलक्षरानवच्छिन्नतया गायत्रीत्वानापत्तेः । ननु—“न्यूनाधिकेनैकेन निचृद्धरिजौ”
 ‘द्वाभ्यां विराट्स्वरजौ,’ ‘पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेदिति’ (सर्वा.
 परि.) सूत्रोपदिष्टया व्यूहमर्यादया चतुर्विंशलक्षरकत्वं सेत्स्यतीति चेत्—सत्यम्; एवमपि
 प्राजापत्यासुरीदैव्यादीनां गायत्रीविशेषाणां गायत्रीत्वासिद्धिस्तदवस्था स्यात् । तत्र व्यूह-
 मर्यादयापि चतुर्विंशलक्षरावच्छिन्नत्वासिद्धेः । न. च—चतुर्विंशलक्षरावच्छिन्नत्वमार्षा-
 गायत्रीछन्दस्त्वमष्टाक्षरावच्छिन्नत्वं प्राजापत्यागायत्रीत्वं पञ्चदशाक्षरावच्छिन्नत्वमासुरी-
 गायत्रीत्वमित्येवमष्टानामपि गायत्रीविधानां प्रातिखिकलक्षणानि भविष्यन्तीति वाच्यम्;
 चतुर्विंशलक्षरावच्छिन्नत्वादीनां विभाजकतावच्छेदकत्वसिद्धावपि विभाज्यतावच्छेदकस्य
 गायत्रीत्वस्याद्य यावदसिद्ध्या तासामष्टानामपि विधानां गायत्रीविभाजकत्वासिद्धेः ।
 छन्दस्त्वात्मकविभाज्यतावच्छेदकप्रसिद्धावपि विभाजकतावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्या सप्त-
 च्छन्दांसि—इति सर्ववेदे प्रसिद्धविभागानुपपत्तेश्च । तस्मादवश्यं गायत्रीसामान्यलक्षणं
 किञ्चिदपेक्षणीयमिति चेत्—अस्त्वेवम् । सर्वच्छन्दः कनिष्ठच्छन्दस्त्वं गायत्रीत्वमित्येवं
 तावदभिसंधास्यामः । गायत्रीपुरोगमानि हि चतुरुत्तराणि सर्वाणि च्छन्दांसि भवन्ति ।
 तत्र गायत्र्याः सर्वच्छन्दोऽपेक्षया सप्ताक्षरघटितत्वात्कनिष्ठत्वं शक्यं वक्तुम् । नन्वेवं
 संत्यनादिष्टछन्दसामुक्तात्युक्तामध्याप्रतिष्ठासुप्रतिष्ठानां सर्वच्छन्दोऽपेक्षया स्वल्पाक्षरत्वाद्
 गायत्रीत्वमतिप्रसज्येत । वेदे गायत्र्यादीनामेव छन्दसां सुप्रसिद्धेस्तेषां छन्दस्त्वमेव
 नास्तीति तु नापाद्यम् । ताण्ड्यश्रुतौ—“चतुरुत्तरैरेव छन्दोभिरेतव्य”मित्युक्त्वा—“एकां
 गायत्रीमेकाहमुपेयुरेकामुष्णिहमेकाहमेकामनुष्टुभमेकाहं—बृहत्या पञ्चमास ईयुः पङ्क्ति-
 मेकाहमुपेयुः त्रिष्टुभा षष्ठं मासमीयुः—श्वो विषुवान् भवितेति जगतीमुपेयुः”
 इति सूत्रेण गायत्र्यादिभिरहःसाधनोक्त्या गायत्र्या अपि चतुरुत्तरच्छन्दस्त्वप्रति-
 पादनार्द्धिंशलक्षरायाः सुप्रतिष्ठायादछन्दस्त्वानभ्युपगमे गायत्र्याश्चतुरुत्तरत्वानुप-
 तथा च तेष्वतिप्रसक्तेर्देवं गायत्रीलक्षणं साधीय इति चेत्—न । तत्र गायत्रीत्वस्येष्टापत्तेः ।
 तदुक्तं वेदार्थदीपिकायाम्—

“उक्तादिपञ्चकं कैश्चिद् गायत्रीत्वेव कथ्यते”

इति । तथा चेदं लक्षणं निर्दोषमिति चेत् न । सर्वच्छन्दःकनिष्ठच्छन्दस्त्वमित्यत्र हि
 कान्येतानि सर्वाणि च्छन्दांसि? किं तावद् गायत्र्युष्णिगनुष्टुवादीनि सप्तच्छन्दांसि,
 सप्तातिच्छन्दांसि, सप्तकृतिच्छन्दांसीत्येतावन्ति सर्वाणि च्छन्दांसि विवक्षितानि? आहो-
 स्विद् गायत्रीत्वजगतीत्वादिकमनपेक्ष्यैव मात्राक्षरसंख्यया नियता वाचो विवक्ष्यन्ते?
 तत्र न तावदाद्यः, आर्षागायत्र्यपेक्षया प्राजापत्योष्णिहः स्वल्पाक्षरतया गायत्री-
 त्वापत्तेः । तदपेक्षयाधिकाक्षराया आर्षागायत्र्या गायत्रीत्वानापत्तेश्च । न चार्षाभ्य-
 उष्णिगादिभ्यः स्वल्पाक्षराया आर्षागायत्रीत्वं प्राजापत्योष्णिगाद्यपेक्षया चाल्पाक्षरायाः
 प्राजापत्यागायत्रीत्वमित्येवं वक्ष्याम इति वाच्यम् । आसुरीभ्य उष्णिगादिभ्योऽनल्पा-
 क्षराया एवासुरीगायत्रीत्वप्रसिद्ध्या तावताऽप्यनिर्वाहात् । गायत्रीत्वोष्णिगत्वजगती-

त्वादीनामिदानीं यावदसिद्ध्या तत्त्वेन विभागासंभवादुष्णिगाद्यपेक्षया अल्पाक्षरत्वस्य गायत्रीपदार्थतावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च । नाप्यन्यः, उक्ताया दैवीगायत्र्या वा गायत्रीत्वसिद्धावप्यन्यासां गायत्रीत्वानापत्तेः । तस्माज्ज्ञेयं गायत्रीसामान्यलक्षणमिति चेत्; अस्तु तर्हि गायत्रीपदेन याज्ञिकानां प्रसिद्धिरेव गायत्रीत्वम्, नैवम्! ज्ञानस्यैव प्रसिद्धिपदार्थत्वाद् । गायत्रीपदप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वमेव गायत्रीत्वमेतेनोक्तं भवति, तच्चायुक्तम्—गायत्रीपदविष्टसंकेतसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितायाज्ञिकज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकत्वाप्रसिद्धौ तादृशविशेष्यताया उष्णिगादिष्वव्यावर्तमानत्वात् तेषामपि सर्वेषां गायत्रीत्वातिप्रसक्तेः । तस्माद् यदवच्छेदेन गायत्रीपदप्रसिद्धिः, सोऽतिरिक्तः कश्चन धर्मो वक्तव्य इति चेत् अस्तु तर्हि गायत्रीत्वमखण्डोपाधिः; तदवच्छेदेनैव गायत्रीपदप्रसिद्धिरप्यास्त्वामिति चेत् तुच्छमेतत् । लोकप्रतीतपदार्थके हि विषये पदार्थतावच्छेदकस्याखण्डोपाधित्वेन कथंचिदभ्युपगमेऽपि साम्यधर्माणामखण्डोपाधित्वस्वीकारस्याप्रामाणिकत्वात् । तस्मादसिद्धं खलु गायत्रीत्वमिति चेदुच्यते—चतुर्विंशलक्षरावच्छिन्नत्वं गायत्रीत्वमित्येव सिद्धान्तः पक्षः ॥

यस्तु निचृद्भुरिगादिषु दर्शितो व्यभिचारः स तावदयुक्तः । एकेनाक्षरेण द्वाभ्यां वा न्यूनाधिकताया गायत्रीविकृतिप्रयोजकतया सत्यामपि तस्यां विकृतौ प्रकृतिलक्षणव्याघातासंभवात् । नहि कस्यचिदन्धत्वदोषेण सता प्राणिनश्चक्षुष्मत्त्वलक्षणं व्याहन्यते; न वा लाङ्गूलच्छेदाद्विषाणभ्रंशाद्वा साक्षालाङ्गूलककुदखुरविषाणित्वरूपं गोलक्षणमलक्षणं भवति । तस्मात्सिद्धं चतुर्विंशलक्षरावच्छिन्नत्वमेव गायत्रीत्वम् । अथ यदपि प्राजापत्यासुरिदैव्यादिषु व्यभिचारदर्शनाज्ज्ञेयं लक्षणमित्याख्यातं, तदप्यत एव प्रत्याख्यातं भवति । तासामप्यार्थविकृतिरूपत्वानतिरेकात् । तथा हि—

यद् गायत्रे अधिगायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ १ ॥ (ऋ.सं. २।३।)

इति मन्त्रान्नादेकस्मिन् छन्दोन्तराधानप्रतिपत्त्या तस्यामेवार्थगायत्र्यां चतुर्विंशलक्षरावच्छिन्नाथामेकाक्षरावच्छेदेन दैवीत्वं, पञ्चदशाक्षरावच्छेदेनासुरीत्वम्, अथाष्टाक्षरावच्छेदेन प्राजापत्यात्वमित्येवं विभागभेदात्रैविध्योपचारः । गायत्रीविभागजत्वाच्चैतासु गायत्रीशब्दो भाक्तः । यद्यपि कौषीतकश्रुतौ मन्त्रोऽयमन्यथा व्याख्यायते यथा—

“यद् गायत्रे अधिगायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥” इति

अथो यदिमा देवता एषु लोकेष्वध्यूढाः,—गायत्रेऽस्मिन्लोके गायत्रोऽयमग्निरध्यूढः । त्रैष्टुभेऽन्तरिक्षलोके त्रैष्टुभो वायुरध्यूढः । जागतेऽमुष्मिन्लोके जागतोऽसावादित्योऽध्यूढः—इति । न चैतावता छन्दसि छन्दोऽन्तरसत्ता मन्त्रार्थ उपलभ्यः, तथापि स्वल्पेन यत्नेनाधिकमर्थमुपदेष्टुमिवाभिवर्तमानानां महर्षीणां बहुविषया हि मन्त्रार्थवादा भवन्ति । तदतो नाभिमन्यमानं प्रमाणान्तरसिद्धमर्थं सर्वथा प्रत्याख्यातुमवकल्पते ।

अथ पादश्छन्दसां द्विविधो भवति । विरतिसिद्धौ विभागसिद्धश्च । आद्यो न्यूनाधिकाक्षर-
त्वेऽपि दृश्यते । परस्तु चतुर्थांशात्मकः । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरनियताया गायत्र्या-
विभागजैकपादहानाचार्याः, तादृशपादद्वयहानौ साम्याः, पादत्रयहानौ याजुष्याः,
पादद्वयाधिक्ये तु ब्राह्म्याः, व्यवस्थापनात्तासामप्यार्षाविकृतिरूपत्वावसायात् । तस्मा-
न्न्यूनाधिकाक्षरत्वसंभवेऽपि सिद्धं चतुर्विंशल्यवयवघटितत्वं गायत्रीसामान्यलक्षणम् ।
एतेनोष्णिगादयोऽपि व्याख्याता इति दिक् ॥

इति छन्दोलक्षणवादः ।

अथ समासवादः ।

अथ विप्रतिपत्तिः—एके तावत्-प्रस्तारसिद्धे स्वरूपे चत्वारो भागा भवन्ति, प्रति-
भागं वा यत्र तत्र यतिव्यवस्थाप्यनुवर्तते गतिसापेक्षेतीच्छन्ति । १ । अन्ये तु—प्रस्तार-
शुद्धेषु स्वरूपेषु गतिसम्पन्नानां केषांचित्सजातीयचतुर्व्यूहः समवृत्तं भवति ।
सजातीयद्विसमुच्चयोऽर्धसमं भवति । अथैकमेव प्रस्तारसिद्धं स्वरूपं चतुर्भागावकल्प-
नया चतुष्पाद् भवतीति तद्विषमं वृत्तमितीत्यं समासासमासाभ्यां छन्दोभेदाः
प्रकल्पन्त इतीच्छन्ति । २ ।

परे पुनः—सजातीयचतुर्व्यूहः समवृत्तं विजातीयचतुर्व्यूहो विषमवृत्तमथ विजातीय-
द्विसमुच्चयो द्विः प्रयुक्तोऽर्धसमवृत्तं स्यादिति सर्वत्र समासेनैव छन्दःसिद्धिमि-
च्छन्ति । ३ । अपरे तु—न खलु पादव्यवस्था छन्दःसिद्धौ तत्र, किं तर्हि सिद्धे छन्दसि
यथेच्छं पादाः प्रकल्पन्ते । तत्र चतुर्थांशस्य पादत्वमिति लोकप्रसिद्धिमनुरुन्धानाः
केवलं सर्वेष्वेव श्लोकेषु चतुरश्वतुर एव पादान् प्रकल्प्य तत्तल्लक्षणानुरोधेन समार्धसम-
विषमवृत्तत्वं व्यवस्थापयन्ति । ४ । अत एव श्लोकनिष्ठांश्चतुरोऽवष्टम्भानेवोपसमाधाय
तदितरांस्तथैवानुभूयमानानपि पादव्यवस्थाप्रयोजकत्वेन नापेक्षन्ते । सोऽयमेषां केषां-
चिच्छान्दसिकानां सामयिकोऽर्थः स्यात् ।

वस्तुतस्तु संस्कृते पैङ्गले द्विदलतया सिद्धेष्वप्यार्यादिमात्रावृत्तेषु यथैव द्वादश-
मात्रासु ततोऽष्टादशमात्रासु ततः पुनरेव द्वादशमात्रासु ततः खलु पञ्चदशमात्रासु
यथेच्छं चतुरः पदान् प्रकल्प्य चतुःपदीत्वमार्याया व्यवस्थापितं प्राकृते पैङ्गले ।
यथा वा द्विदलायामपि दोधायामवष्टम्भानुरोधेन त्रयोदशैकादशमात्रयोः पादत्वं
प्रकल्प्य चतुष्पदीत्वमिच्छन्ति, तथैव शार्दूलविक्रीडितादीनामष्टपदीत्वं स्रग्धरादीनां
द्वादशपदीत्वं त्रिभङ्गादीनां षोडशपदीत्वमित्येवमवष्टम्भानुरोधेन यथायथं पादव्यवस्था
दृष्टव्या । न खलु चतुर्थांशः पाद इति युज्यते वक्तुं छन्दोवेदे । वर्णमात्रयोन्यूनान्ति-
रेकेऽपि तद्व्यवहारदर्शनात् । किं तर्हि पदमिति ? विश्रामः पदं भवति, पदाच्च प्रतिपन्नः
श्लोकखण्डः पाद इति वक्तव्यम् । अत एवैतेषु विश्रामपदेषु कस्यचिदेकस्य गति-
स्वाम्यादितरविश्रामपदपेक्षयाऽधिकमात्रत्वेनानुभवात्, तत्र सन्ध्यादिविध्यवरोधाच्च

सर्वेषामेव श्लोकानां द्विदलत्वं प्रतिपत्तुं युज्यत इत्यन्यदेतत् ॥ एवं स्थिते यान्येतानि श्लोकखण्डान्याख्यातानि तेषामेकैकप्रस्तारस्वरूपत्वं पार्थक्येन प्रतिपत्तव्यम् । तथा च सप्ताक्षरकप्रस्तारसंवन्धिनां सप्तदशचतुःषष्टितमोनविंशानां समासेन स्रग्धराच्छन्दः । द्वादशाक्षरप्रस्तारसंवन्धिनोऽष्टादशशतोत्तरैकाशीतितमस्वरूपस्य तथा सप्ताक्षरप्रस्तारसंवन्धिनः सप्तत्रिंशस्वरूपस्य च समासेन शार्दूलविक्रीडितसिद्धिः । इत्येवमेकैकप्रस्तारस्वरूपाणां पदत्वात्तत्समासेन तानि तानि च्छन्दांसि संपद्यन्त इति द्रष्टव्यम् ।

अथ ब्रूयात्—मसंयोजसयोरपि षडक्षरप्रस्तारस्वरूपविशेषतया पदत्वसंभवात्तयोरपि समासेन शार्दूलविक्रीडितभागसिद्धिः कस्मान्नाख्यायत ? इति । तत्रेदं वक्तव्यम्—यथा हि सङ्घटकशब्दे—संघ-टकशब्दयोर्यथाकथंचित्पदत्वसंभवेऽपि कुतश्चित् कारणात् तयोः समासेन सङ्घटकशब्दसिद्धिं मन्यन्ते वैयाकरणाः—एवमिहापि स नेष्यताम् । यथा वा शकारद्विवचनेन—“उदकंपश्यति”—इति यत्र प्रयुज्यते, तत्रोदकमिति पश्यतीत्येवमेकः पदच्छेदः । जलं निरीक्षते इत्यर्थात् १, अथ—उदकम्प इति पश्यतीत्येवमन्यः पदच्छेदः । जलकम्पनं तनूकरोतीत्यर्थात् २, एवमुदिति अकमिति पश्यतीति चान्यः पदच्छेदः । उपरिष्टादुःखमालोचयतीत्यर्थात् ३, तथा—उ—इति, दकमिति, पशीति, अतीति चापरः पदच्छेदः । पश्यन्द्प्रतिपाद्येद्दाद्यर्थेऽतिशयेन जलं वितर्क्यत इत्यर्थात् ४, इत्थमनेकधा संभवेऽपि स्वरविशेषात् पदविभागमध्यवस्यन्ति प्रेक्षावन्तः, तथेहापि गतिविशेषात्पदविभागाध्यवसायः क्रियते । यत्रैव काचिद्व्रतिः समाप्नोति तत्रावश्यमवष्टम्भो भवति । अनवष्टम्भे गतिरनुवर्तत इति तन्मध्ये प्रस्तारविशेषानुगतस्वरूपसंभवमात्रेण नानेकपदत्वगतिप्रतिपत्तिर्युज्यते । यथाहि—उद इति उदकमिति कमिति—एतेषां समानार्थकपदत्वसंभवेऽपि नोदकशब्दे उदशब्दस्य दकशब्दस्य कशब्दस्य वा पदत्वं प्रतिपद्यन्त इत्यवधारणीयम् ।

स चायं समासः पञ्चधा—नित्यसमासः १, विकल्पसमासः २, संकीर्णसमासः ३, प्रकीर्णसमासः ४, उपपदसमासश्च ५ । तत्र समानप्रस्तारानुगतनियतस्वरूपाणामाग्नेडिते नित्यः । यथा—वसन्ततिलकाचरणमोनित्यसमस्वरूपयोर्द्विरुक्तिः ६ । यत्र तु समानप्रस्तारानुगतनियतस्वरूपाणां समुच्चयः, तत्र विकल्पः । यथा—पथ्यावक्कचरणयोरपि भिन्नसंस्थानयोरभिनिवेशः २ । यदि तु विभिन्नप्रस्तारानुगतनियतस्वरूपाणां समुच्चयस्तदा सङ्कीर्णः । यथा—पुष्पिताग्राचरणयोर्द्वादशाक्षरत्रयोदशाक्षरप्रस्तारानुगतस्वरूपविशेषयोः समुच्चयः ३ । यदि पुनर्विभिन्नप्रस्तारानुगतनियतस्वरूपाणां समुच्चयस्तदा प्रकीर्णः । यथा दोषाचरणोत्त्रयोदशैकादशमात्राप्रस्तारानुगतनियतस्वरूपाणां मध्ये यथेच्छमेकैकस्य संनिवेशेन संसिद्धिः ४ । अथ सोऽयमुपपदसमासो यत्र पदमेदेऽप्यखण्डपदव्यतिरिक्तः । यथा उदकशब्दे उदिति निपातस्याव्यतिवृत्तेन समुच्चयेऽप्यखण्डवहुपचारः । यथा वा—समुद्रशब्दे न निर्णीयते सशब्दमुद्राशब्दसमुच्चयो वा (१) समुत्तिपातयोर्द्ववतिवृत्तेन समुच्चयो वा (२) समिति निपातस्य जलार्थकोदशब्दस्य रातिवृत्तेन

समुच्चयो वा (३) समितिनिपातस्य उनत्तिवृत्तेन समुच्चयो वेति (४) । संज्ञाशब्दोऽयमखण्डवत् प्रतिपन्नः । अभिप्रायविशेषाच्च तं तं पदविभागमन्वाचक्षते नैरुक्ताः । एवमिहापि यथार्थाजातौ षष्ठ्यकारादिभूतलकारादुत्तरस्य कलात्रयस्य नखान्यतररूपतयाभिनेतव्यस्य निपातरूपत्वाद्विभिन्नपदत्वमेवाधिगम्यतेऽथाप्यखण्डवदुपचारः (५) । एवमेवान्यत्रान्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अथ प्रकारान्तरेणायं समासो द्वेधा—पादखण्डः, पदखण्डश्च । यत्र समासारम्भकपदयोः पूर्वोत्तरपादत्वं तत्र पादखण्डः, अन्यत्र पदखण्डः । स चायं विवक्षाधीनः । तेन भक्षभक्षसमासस्य पादखण्डत्वेऽक्षरपङ्क्तिः सम्पद्यते, पदखण्डत्वे तु चम्पकमाला स्यात् । तत्र पादखण्डः समासान्तरेण गर्भितश्चागर्भितश्च भवति, पदखण्डस्त्वगर्भित एव । अथ नित्यविकल्पाद्यन्यतमसमासे समस्तयोर्द्वयोः प्रयोगादेकः श्लोको भवति । तदिदं 'मन्दं मन्दं'मित्यादिवत् द्विरुक्तिर्न समासः । अथ वैदिकानां तु समस्तैकदेशद्विरुक्त्यापि छन्दःसिद्धिर्द्विवचनाभावेन समासाभावेन च । यथा त्रिपदा द्विपदा एकपदा ऋक् ॥

इति समासवादः ।

अथ छन्दःपदवादः ।

अथातः पदप्रतिपत्तौ जिज्ञासा समुपतिष्ठते—किं तावत् प्रस्तारसिद्धस्वरूपेषु पदत्वेनाभ्युपगतेषु द्वयोश्चतुर्णां वा सजातीयानां विजातीयानां वा समवायेन छन्दःसिद्धिरस्ति ? किंवा प्रस्तारसिद्धस्वरूपे छन्दस्त्वेनाभ्युपगते विच्छेदविरतियत्यपेक्षं पदविशेषव्यवस्थानमस्तीति । कुत एतत् ? उभयथा ह्यत्र प्राचां व्यवहारा उपलभ्यन्ते । लौकिकास्तावत्—विषमार्धसमसमत्वेनाभ्युपगतेषु वृत्तेषु विजातीयानां सजातीयानां वा विरतिमत्पदानां द्विर्वाकेन चतुर्वाकेन वा छन्दः साध्यते, तत्तर्हि यतिमत्पदस्य षड्वाकेनाष्टवाकेन वा कस्माच्छन्दःसिद्धिरपोह्यते ? यदि तूपदेशलाघवायाधिगमसौकर्याय वा विरतिमत्पदे यतिव्यवस्थापेक्ष्यते, तत्तर्हि वरमस्मिन् छन्दस्येव विच्छेदविरतियतिभेदानपेक्षं यतयः प्रकल्प्यन्तामलमर्धजरतीयाभ्युपगमेन ।

अथ वैदिकाः पुनश्चतुर्द्वाराणि छन्दांस्यभ्युपगच्छन्तश्चतुर्विंशत्यक्षरार्दिकाया वाचोऽयायत्रीत्यादिकमभिख्यापयन्तश्छन्दस्येव विच्छेदविरतियतिभेदानपेक्षं यतिव्यवस्थया पदसिद्धिं मन्यन्ते । अन्तरेणापि तु यतिं पदव्यवस्थामास्थाय छन्दःस्वरूपसिद्धिं प्रति जानते । तत्रेयं विप्रतिपत्तिः—

‘सवितुस्तवा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥’

‘तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि

प्रियं देवानामनाष्टुष्टं देवयजनमसि ॥’

इत्यनयोर्माध्यंदिनाभ्युपगतयोर्जगत्पुनः पुनोर्विच्छेदो दृश्यते, विरतिर्नास्ति ।

‘सुमित्रियान आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्मः ।’ इत्यस्यां माध्यन्दिनीयानामार्या निवृत्तपुनः पुनोर्विच्छेदो न विरतिः ।

‘अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः’ ॥ १ ॥ (वाज. खं. ४०।९)

‘या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षतः ।

इयेनं पतत्रिणं सिंहं सेमं पातंहसः ॥’

इत्यनयोराप्योर्निवृत्तपुनः पुनोर्विच्छेदविरती दृश्येते । ततो नु खलु विज्ञायते सर्वत्रैव छन्दःसिद्धौ विच्छेदविरत्यपेक्षा नास्तीति ।

अथ पुनः—

“क्षत्रस्य योनिरसि, क्षत्रस्य नाभिरसि, मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीः” इत्यत्र विराड् गायत्रीत्वमस्तीकृत्य द्विपदां विराजमभ्युपगच्छन्ति, ततः खलु सर्वत्रैव छन्दःसिद्धौ विच्छेदापेक्षा लभ्यते ।

अथानुष्टुभः सर्वछन्दस्त्वं प्रतिपादयितुं मैत्रायणीयानामात्रायते—

“अनुष्टुभो वा एतस्याः सत्यास्त्रीण्यष्टाक्षराणि पदानि—एकं सप्ताक्षरम् । यत्सप्ताक्षरम् तस्य चत्वार्यक्षराणि एकस्मिन् पदे उपयन्ति त्रीण्येकस्मिन् । यत्र चत्वार्युपयन्ति सा जगती । यत्र त्रीणि स त्रिष्टुप् । यदष्टाक्षरं तेन गायत्री । यदनुष्टुप् तेनानुष्टुप् । सर्वैरेवास्य छन्दोभिर्हुतं भवति । छन्दःप्रतिष्ठानो वै यज्ञः छन्दसु वा वास्यै तद्यज्ञं प्रतिष्ठापयामः”

८	१	८	१	८	७
८	१	८	१	८	१
०	१	३	१	४	
८	१	११	१	१२	

इत्येवमाचक्षणेन गायत्र्यादीनां पादव्यवस्थानिर्भरत्वसमाख्यानात् सर्वत्र छन्दःसिद्धौ विरतेरप्यपेक्षास्तीत्युपगम्यते । तदित्यमसमञ्जसमेतत् । यत्तु ब्रूयात्—नास्त्यसामञ्जसम् ; उभयथाप्युपपत्तेः । इदं तावद् ब्रूमः—अस्त्येव सर्वत्र नियमेन छन्दसिकविच्छेदविरतिप्रकृत्यतिरिति । ‘सवितुस्त्वे’त्यादौ ‘सुमित्रिये’त्यादौ चार्थिकपदानुपलम्भेऽपि छन्दसिकपदस्याक्षरगणनासिद्धस्यापलापायोग्यत्वात् । यत्र त्वक्षरगणना न समाप्नोति तत्रापि “क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेद्” (श्रु. सर्वा. ३) इति काल्यायनोक्तदिशा उच्चारणसौकर्यानुकूल्येन व्यूहनाद् गणना द्रष्टव्या । यथा—

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु धारय ।

रुचं वैश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचारुचम् ॥

इत्यादौ द्विकारेकारस्य ह्यकाराकारस्य वा अविद्यमानवद्भावादष्टाक्षरत्वम् । तथा—

‘पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदचेनातिरोहति ॥ १ ॥ (यं. सं. ३१।२)

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ २ ॥’ (ऋ. सं. ८।८।४९)

(इत्यादौ भावियमित्येवं (वह) इत्येवं च वर्णाभ्युच्चयेनोच्चारणादष्टाक्षरत्वम् । तदित्थं वैदिकानां व्यवहारे पादपूरणानुरोधेन व्यूहः यवहस्वराणामितरवर्णसमभिव्याहारानु-
कूल्यप्रातिकूल्यतारतम्यसापेक्ष्यमभ्युच्चयेनाविद्यमानवद्भावेन वेति छान्दसी परिभाषा
द्रष्टव्या । इत्थं व्यूहोऽपि सिद्धो वेदपुरुषाणामुच्चारणे, सिद्धान्वाख्यानं च शास्त्रं न
शक्नोति चिरन्तनव्यवहारसिद्धमर्थमपलपितुम् । अत एव पृथ्वीशब्दस्य पृथिवीपृथ्वी-
रूपाभ्यामुच्चारितस्यापि दृश्यते विधायकं वैयाकरणवचनम् । यत्र तु न दृश्यते विधि-
वचनं, सोऽयमन्वाख्यापकदोषो भवति; न तु व्यवहर्तृणामाद्यानां स्वतन्त्राचार्याणां, नापि
त्रा चिराद् व्यवहियमाणस्यार्थस्येति दिक् ॥

अथान्यथा ब्रूमः—

नास्त्येव सर्वत्र नियमेनार्थिकविच्छेदविरतिप्रकृतिसिरिति । अनुष्टुभः सर्वच्छन्दस्त्वोप-
पादकमैत्रायणीयश्रुतौ यजुर्मन्त्राणामनुक्रमणिकोक्तच्छन्दोव्यवहारे चानपेक्ष्यैवार्थिकं पदं
छन्दःस्वरूपोपपादनात् ॥

तस्मादुपपन्नो वैदिकव्यवहार इति चेत्—तन्न; छन्दःस्वरूपसिद्धौ सर्वथैवार्थानपेक्षायां
छन्दःसाङ्कर्यप्रसक्तेः ।—

‘एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या

यत्र देवासो अजुषन्त विधे ।

ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भी

रायस्पोषेण समिषा मदेम ।

इमा आपः शमु मे सन्तु देवीः

ओषधे त्रायस्व स्वधिते मैत्रं हिंसीः ॥’

इत्यस्यां सप्तत्यक्षरायां विराड्रूपायां ब्राह्मीजगत्यामेकादशाक्षरैश्चतुर्भिरार्ष्यास्त्रिष्टुभ-
स्त्रयोदशाक्षराभ्यां चाष्टुर्भोरनुष्टुभोरपि संभवात् । उपलक्षणमेतत् । द्वादशाक्षराभ्या-
मेकादशाक्षराभ्यां च षट्चत्वारिंशदक्षराया विराडाष्टौजगतीत्वेऽभ्युपगते चतुर्विंश-
त्यक्षरावशेषादार्षीगायत्रीत्वसंसिद्धेः । न च ‘देवतादितश्च’ (छ.शा. ३।६२) इत्याद्यनुशासना-
दिष्टसिद्धिः । ब्राह्मीजगत्यामार्षीजगतीत्वादिना साङ्कर्यस्येदानीमप्यनिरोधात् । तस्माद्
गतिसिद्धमार्थिकं विरतिमत्पदमनुरुध्यैव तत्तच्छन्दोऽवयवभूतानां पदानां पदाख्यानां
व्यवस्था शक्या प्रतिपत्तुम्,—अतस्तदवस्थमसामञ्जस्यम् ॥

अत्रोच्यते—लौकिकछन्दसि तावद् गतिस्तन्त्रम् । गतिबलापतिता हि यतिर्गत्यनु-
गमानुरोधादेव पञ्चधा स्वरूपं धत्ते । अयतिः, यतिः, विरतिः, विच्छेदः, अवसायश्चेति ।

तत्र यावता पुनरावृत्तिः प्रायेण तत्रैव विरतेर्दृश्यमानतया तदनुरोधाद् द्विदलत्वं चतुष्पदत्वं षट्पदत्वं वा व्यवस्थाप्यते । अत एव तत्र नियता पादानुरोधिनी छन्दः-सिद्धिः । पादत्वं च पुनरावर्तमानत्वे सति विरतिमत्पदत्वम् । यतिमत्पदस्यावृत्तेर्विरत्यन्तरितया विरतिमत्पदेतरतया च नैतस्य पादत्वमभ्युपगच्छन्ति । अर्धसमविषमादौ तु पादव्यवहारो 'रजकाय वल्लं ददाती'त्यादौ दानव्यवहारवद् भाकः । पुनरावर्तमानत्वाभावेऽपि विरतिमत्पदत्वानुवर्तनात्तत्त्वोपपत्तेः । अतो नास्ति लौकिकानामनुपपत्तिः ।

अथ वैदिकच्छन्दसि—

‘अधिभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं माध्यन्दिनम् ।

वैश्वदेव्यं सरस्वत्या तृतीयमासं सवनम् ॥ १ ॥’

इत्येवमनुष्ठुवादौ गत्यभावेऽपि छन्दःसिद्धिदर्शनादक्षरगणनैव तन्त्रं, न गतिः । अत एव गतिवलापतितायाः पञ्चविधाया यतेरपि नैवापेक्षा । दैविकार्यविज्ञानसापेक्षं हि वैदिकानां प्रवृत्तेस्तत्र देवस्वरूपसिद्धयुपयुक्ताक्षरगणनापेक्षौचित्येऽपि श्रुतिरङ्गनोपयुक्ताया गतेरनुयोगात् । तस्मादप्रसक्ते गतियती नार्थ्ये प्रसक्ते तु तेन निवार्येते । पादव्यवस्था तु यत्ननपेक्षायामपि नूनमपेक्ष्यते ।

“पीदोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।” (ऋ.सं. ८।४।१७)

इत्यादिभिर्देवेष्वपि पादव्यवस्थाया दृश्यमानत्वात् । तत्र च पादश्छन्दसो भक्तियशेषः, स च स्थूलमेदेन संपूर्ण छन्द एव वा द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः पञ्चमादिको वा यथाविवक्षमपेक्ष्यते । तदनुरोधेनैव गायत्र्यादीना एकपदी द्विपदी त्रिपदीत्यादिभिः शङ्कुमतीककुक्षतीयवमध्याभुरिगादिभेदैश्चानेकधात्वसंसाधनात् । तथा च नास्त्येव वैदिकानामप्यनुपपत्तिरिति भाव्यम् ॥

इति छन्दःपदवादः ।

अथ छन्दःपदसंहितावादः—

अनु चतुष्पद्या विषमपादान्ते सन्निकर्षाणि दृश्यन्ते, न तथा समपादान्ते, तत्र को हेतुः ? । अत्र वदन्ति—पद्यं हि चतुष्पात्त्वसाधर्म्यात् पञ्चवद् द्रष्टव्यम् । पञ्चानां हि पादेषु द्वन्द्वं द्वन्द्वं, संनिकृष्यते चाग्रिमाद् द्वन्द्वात्पश्चिमं द्वन्द्वम् । एवमेव पद्यानां पादेषु प्रथमं द्वयमुत्तमं च द्वयं पृथक् पृथक् संनिकृष्यते; तस्मात्तत्र तत्र संहिताकार्याणि भवन्ति । समपादान्ते तु संनिकर्षाभावात् संहिताकार्याणि निवर्तन्ते, ‘परः सन्निकर्षः संहिता’ (पा.व्या.सु. १।४।१०९) इति सिद्धान्तात् ।

अथ पुनः कश्चित् प्रत्यवतिष्ठते । कश्चायं परः संनिकर्षः ? । यदि हि स्वारसिकार्धमात्राकालाधिककालव्यवायाभावः संहितेतीष्यते, तर्हि नूनमिहापि विषमपादान्ते संहिताकार्याणि निवर्तैरन्; यजुःप्रातिशाख्यपञ्चमाध्यायस्य प्रथमसूत्रे—“समासोऽव-

ग्रहो ह्रस्वसमकालः” —इत्यनुशासनात् । तदनुरोधेनैवासमस्तपदयोरध्वर्धमात्राकालस्य, यतौ द्विमात्राकालस्य, विरतौ तु सार्धद्विमात्राकालस्य, व्यवच्छेदकत्वस्वीकारापत्त्या संहिताया दूरापास्तत्वात् । अत्रोच्यते—नेदमवग्रहे तावदेकमात्राकालव्यवधानं नियम्यते । “अवग्रहे तु यः कालस्त्वर्धमात्रा विधीयते”—इति यास्यवल्क्येन तत्रैवार्धमात्राकालव्यवस्थापनात् । तस्मादवग्रहे क्वचिदेकमात्रयापि व्यवच्छेद इत्यत्रैव कात्यायनतात्पर्यं लभ्यते । युक्तश्चायमर्थः, विच्छेदकालस्य न्यूनाधिकताया विवक्षाधीनतया नियमानुपपत्तेः । अत एव ऋक्प्रातिशाख्येसंहिता “पदप्रकृतिः” (२।१)—इत्याख्यायते । संहितायाः पदं प्रकृतिः, पदस्य वा संहिता प्रकृतिरित्युभयथा सूत्रं व्याचक्षते । अथै क्वचित्कृतसमयाः संहितावर्णाः पदमिति पदे वर्णस्थित्या संहितास्वरूपं प्रतिपत्तुं युक्तम् । तत्र हि व्यञ्जनयोः स्वरान्तरितयोः स्वरानन्तरितयोर्वा विच्छेदकालो नैकधा भवति । अत एव चावग्रहे समस्तपदे यत्यादौ च नैकरूपो विच्छेदकालः क्रमागतः शक्यो नियन्तुम् । विवक्षावशाद्दर्णमैत्रीवशाच्च तारतम्यसंभवात् । यत्तु—

‘स्वरान्तरितयोर्मध्यवर्ती व्यञ्जनयोः स्वरः ।

विच्छेदकालो मात्रा वा द्वे मात्रे तिस्र एव वा ॥ १ ॥

विच्छिद्येते व्यञ्जनेन व्यञ्जनान्तरितौ स्वरौ ।

व्यञ्जनस्वरयोः कालो विच्छेदस्य न विद्यते ॥ २ ॥

संयुक्तयोर्व्यञ्जनयोर्मात्रापादोऽन्तरं भवेत् ।

मात्रापादार्धविच्छेदे गुणसाङ्ख्यसंभवः ॥ ३ ॥

समस्तपदयोर्मध्ये विच्छेदस्त्वर्धमात्रकः ।

पादोनमात्राविच्छेदः पदयोरसमस्तयोः ॥ ४ ॥

एकक्रियान्वये वाक्यखण्डानां मात्रयान्तरम् ।

सैकद्वित्रिचतुःपादा मात्रा सापेक्षवाक्ययोः ॥ ५ ॥

त्रिमात्रा वा चतुर्मात्रा सूक्तपूर्तौ विधीयते ।

अधिकारे प्रकरणे ततोऽप्यधिकमिष्यते ॥ ६ ॥

श्लोकेऽर्धमात्रा तु यतौ विरतौ मात्रयान्तरम् ।

विच्छेदे त्वत्र मात्रे द्वे अवसाये ततोऽधिकम् ॥ ७ ॥

इत्येवं केचन व्यवच्छेदनियमाः प्रदर्श्यन्ते; तदपि औचित्यमात्रसापेक्षं व्यवस्थानमात्रम् । वर्णमैत्रीवशाद्विन्नक्षवशाच्च क्वचित्तदतिरेकदर्शनात् । यथा—

जायन्ते नव सौ तथापि च नव भ्यांभिसृभ्यसां सङ्गमे

षट् संख्यानि नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि ।

चत्वार्यन्यवचःसु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि त-

जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः ॥ १ ॥

इत्यत्राप्यपादयतौ अर्धमात्रया द्वितीयपादयतौ पादोनमात्रया तृतीयपादयतावेकमात्रया वा व्यवच्छेदोऽवभासते । तृतीयपादान्ते त्वर्धमात्रयैव, नैकमात्रयेति नाविदितं

भाषुकानाम् । नन्वेवं तर्हि विषमपादान्ते समपादान्तेऽपि वा यथाविवक्षं क्वचित् सन्धिकार्याणि प्रवर्तेरन्, 'क्वचिद्वा निवर्तेरन्विलयव्यवस्थया वैषम्यं स्यादिति चेत्, -न । द्विविधा संहिता भवति—प्राकृता संस्कृता च । या स्वाछन्द्येन प्रकृतिमनुवर्तमाना स्वारसिकी, सा प्राकृता स्वतन्त्रा चाख्यायते । यथा दध्यानयेत्यत्रेकाराकारयोः । या तु स्थलविशेषे वाचनिकी, सा संस्कृता प्रगृह्या चाख्यायते । सा हि नियमेन प्रगृहीतत्वादेव न कस्यचिद्विवक्षयाऽन्यथा भवति । यथा विषमपादान्ते संहिता । सा हि यद्यपि कश्चिद्विलम्बेन वर्णानुच्चारयेत्, अथापि न निवर्तते प्रगृह्यत्वात् । यथा रामेष्चिलत्र शुभागं तदितरभागात् पृथक्कृत्य यदि विलम्बेनापि कश्चिदुच्चारयेद्, अथापि सा पदप्रकृतिः संहिता न निवर्तते प्रगृह्यत्वात् । इयं समपादान्ते नाम्युपगम्यते, तस्माददोषः ।

अन्येऽपि वदन्ति—भिद्यते हीयं संहिता वर्णाक्षरपदपादपद्यादिषु प्रत्यर्थं प्रत्यर्थं रूपभेदेन । वर्णसंहिता हि बलतारतम्येन वर्णगुणादिकं परवर्णे संचारयति । अक्षर-संहितां तु किञ्चिद्गुणं किञ्चिदक्षराङ्गत्वेनावकल्पयति । तथा पदसंहिता वर्णानन्योन्यं संनिधापयति । अखण्डपदसंहितानिवृत्तिस्त्ववग्रहशब्देनोच्यते । उक्ताश्चैते संहिता-विशेषधर्मा **वर्णसमीक्षायां** संहितोपनिषत्प्रकरणे । तत्रेयं पदसंहिता वर्णानां विलम्बे-नोच्चारणं तु-सहते, सन्धिकार्यप्रतिपत्तौ तु वर्णसंहिता तन्त्रम् । नैपात्यन्तं वर्णसाञ्चिध्यम-पेक्षते; राघवेणेत्यादौ षण्मात्राविलम्बेऽपि रेफसंहितानिवन्धनणत्वकार्यदर्शनात् । तथा चेयं सन्धिकार्यप्रयोजिका संहिता यावन्तं कालं सहते, तावत्कालानतिपातेनैव विषमपादान्ते विश्रामः कर्तव्य इत्यादिश्यते । अधिकं तु ततः समपादान्ते इत्यतो न तत्र सन्धिकार्याणि प्रवर्तन्ते । परे त्वाहुः—अतिविलम्बेनोच्चारणेऽपि विषमपादान्ते सन्धिकार्याणि भवन्ति । अनतिविलम्बेनोच्चारणेऽपि समपादान्ते न भवन्ति । राघवेणेत्यादौ षण्मात्राविलम्बेऽपि सन्धिरनुवर्तते पुनर्ननु रघुनाथादावतिसान्निध्येऽपि निवर्तते । तस्माच्चैतदुक्तं युक्तम् । वस्तुतस्तु—

‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ १ ॥’

इति यथा वैयाकरणा धातूपसर्गादौ नित्यत्वं वाचनिकं फलबलादनुजानन्ति; तथैव खलु विषमपादान्ते संहिताया नित्यत्वं, समपादान्ते तु संहिताया अविवक्षितत्वं फलानुरोधादेव छान्दसिका अनुजानन्ति । तस्माच्छान्दसिकसमयसिद्ध एवायमर्थ इत्यलमतिचिन्तया ॥

इति छन्दःपदसंहितावादः

यतिदोषवादः ।

ननु विभक्तिकृतानां पदानां विभक्तेः प्राक् क्रियमाणाया यतेर्दुष्टत्वमन्वाख्यायते तन्नावकल्पते, दुष्टत्वहेत्वलाभात् । तत्तच्छन्दोवृत्ते नियतस्थानेष्वेव हि यतिमन्वाचक्षते

छान्दसिकाः । स्थाननियमश्च वर्णमात्रान्यतरनिबन्धनो न तु विभक्तिपूर्वापर्यनिबन्धनः संभवति । विभक्त्यादीनां वैयाकरणपदार्थत्वेन छन्दःशरीरे तदप्रवेशेन च छन्दः-स्वरूपसिद्धौ तदनपेक्षणात् । ऊनत्रिंशत्यक्षरपादे शार्दूलविक्रीडितद्वादशाक्षरस्य यति-मत्त्वमन्वाख्यायते । तदिदं यदि त्रयोदशाक्षरे कृतं स्यात्तर्हि युक्तो वक्तुं दोषः । द्वादशाक्षरे तु कृतया यत्या छन्दःस्वरूपसंपादने विभक्तिपूर्वत्वमप्रयोजकमप्रति-बन्धकं चेति । न च व्याकरणानुसारेणाप्ययं दोषः संभवति । तत्र विभक्तेः प्राग् यतिकरणप्रतिषेधाननुशासनात् । नापि व्युत्पत्तिशास्त्रानुमतोऽयं दोषः । तत्र पदयोः स्वप्रयोज्यपदार्थोपस्थित्यवहितोत्तरजायमानशाब्दबोधे अद्यप्याकाङ्क्षायोग्यतेत्या-दिबदासत्तेः कारणत्वमन्वाख्यायते, यतिश्चासत्तिप्रतिबन्धिनी, तथापि तावता शाब्दबोधप्रतिबन्धः स्यात्, न छन्दसः स्वरूपहानिः । तत्र यतेरिष्टत्वात् । अथवा नेयं यतिरासत्तिविरोधिनी, एतावद्विलम्बेऽप्यर्थवबोधप्रतिवाधादर्शनात् । इत्थं कुत्रापि यतिमता वृत्तेनार्थावगतिर्न स्यादासत्तिप्रतिबन्धात् । अत एव परमसन्निकर्षात्मकसं-हितानिबन्धनं सन्धिकार्यमपि न विरुध्यते । तस्मादस्त्येव नामविभक्त्यात्मकयोः पदयोर्यत्यवरुद्धयोरप्यासत्तिरर्थबोधोपयोगिनीति न व्युत्पत्तिशास्त्रविरोधः । अथाप्रयु-क्तिदोषदुष्टत्वं स्यादिति चेत्तदपि न ।

‘यस्मात् क्षुब्धप्रकृतिपुरुषाभ्यां महानस्य गर्भे-

ऽहङ्कारोऽभूत् स्रक्शिखिलोर्व्यस्ततः संहतेश्च ।

ब्रह्माण्डं यज्जठरगमहीपृष्ठनिष्ठाद् विरञ्चे-

र्विश्वं शश्वज्जयति परमं ब्रह्म तत्तत्त्वमायम् ॥ १ ॥’

इत्यादिष्वभियुक्तकर्तृकप्रयुक्तिविषयतादर्शनात् । तस्माद्विभक्तिकृतपदे यतिप्रतिषेधो निर्मूल इति चेत्, अत्रोच्यते—

इह हि छन्दोवृत्तजाते मात्रावर्णान्यतरनियतस्थाने यतिः कर्तव्या इत्येको विधिः । सा च यतिर्नामविभक्तिमध्यवर्तिनी यथा स्यात्तथा विभक्तिकृतपदं न प्रयोज्यमित्यपरो विधिः । तत्र छन्दःस्वरूपं स्वाभिव्यञ्जकवर्णपरम्परामात्रसापेक्षं यद्यपि तत्तद्वर्णसमष्टेरर्थं नापेक्षत इति पूर्वैव विधिना छन्दःसिद्धिः कृतार्था भवति, तथापि सार्थकपदवि-न्यासेन छन्दःस्वरूपं सम्पिपादयिषून् प्रत्ययमपरो विधिरुपतिष्ठेत् यत्यवरुद्धं विभक्ति-कृतपदं न प्रयोज्यमिति । अयं भावः—पदं द्विविधं यतिकृतमर्थकृतं च । तदुभयवि-धमेवानवच्छिन्नवर्णपरम्परासापेक्षमित्यवश्यं यतियोग्यस्थाने विभक्तिकृतपदप्रयोगे विप्रतिषेधः प्राप्नोति ।

अर्थानुरोधिनी हि पदयतिर्विभक्त्यन्ते स्थानं लभत इत्यवश्यं विभक्तेः प्रागनवच्छे-दमपेक्षते । अथ छन्दोऽनुरोधिनी पदयतिस्तत्र विभक्तेः प्रागेव स्थानं लभत इत्यवश्यं विभक्तिविभक्तिमतोरनवच्छेदं प्रतिषेधति । तत्रेदं द्वैधमिव स्यात्—अर्थगतिमनपे-क्षमाणो हि प्रयोजयिता छन्दःस्वरूपमात्रदिदर्शयिषया प्रवर्तमानोऽवश्यं छान्दसयति

प्राधान्याद् विभक्तेः प्रागेव छन्दोनियताक्षरे यतिमासादयेदित्यर्थमपेक्षमाणस्य श्रोतुरमनोरञ्जनं स्यात् ॥ १ ॥

अथार्थबुधोद्ययिषयैव प्रवर्तमानस्तु नूनमर्थानुरोधेनैव छन्दोवृत्तं प्रयोजयन्नार्थिक-
यतिप्राधान्याद् विभक्त्यन्ते यतिमासादयेदिति छन्दोयाथात्म्यमपेक्षमाणस्य श्रोतुरमनो-
रञ्जनं स्यात् ॥ २ ॥ सेयमनवच्छ्रुतिः । अतः स्थाने कृतं विभक्तिकृतपदे यतिप्रतिषेध-
शाल्लमिति दिक् ॥

इति यतिदोषवादः ।

अथ पञ्चाङ्गतावादः—

ननु यदि सर्वस्यैवार्थजातस्यैकान्ततश्छन्दोवद्धत्वं स्वीकियते, तत्तर्हि नूनमिदं छन्दो-
ऽपि छन्दोवद्धं स्यात्; स तर्हि पद्यच्छन्दोवेदः किमिति पञ्चाङ्ग एवोच्यते? न च्छन्दसा
षडङ्गः प्रतिविधीयते? । अथ—यदि नेदं छन्दश्छन्दोवद्धमिति मन्यसे, तत्तर्हि छन्दसः
सर्वानुगतत्वप्रतिज्ञाहानिरिति चेत्,—सत्यम् । यथेदं ब्रह्मणो व्यापकत्वं मन्यन्ते तथेदं द्रष्ट-
व्यम् । यदि नामास्य ब्रह्मणो ब्रह्मवृत्तित्वमाख्यायते तत्तर्हि द्वैतं भवति । अद्वितीयं
तु ब्रह्मेत्याचक्षते ब्रह्मविदः । यदि तु ब्रह्मवृत्तित्वं नास्तीत्यभिमन्यते, तत्तर्हि तस्य
व्यापकत्वप्रतिज्ञाहानिः प्रसज्यते । अथ यद्यनवस्थादोषात् तेजःशब्दप्रमाणादि-
वदस्य ब्रह्मणः स्वरूपेणावभासमानस्य नेतरापेक्षेत्युच्यते, तत्तर्हि तुल्यं छन्दोवेदे-
ऽपि । स्वरूपेणैव छन्दसां छन्दोवद्धत्वादितरच्छन्दोऽनपेक्षणात् । परे त्वाहुः—भवति
नूनं गत्यध्वपरिच्छित्तिर्नाम छन्दसां छन्दो लिप्यध्वपरिच्छित्तैश्छन्दोलिपिच्छन्दस्त्व-
वत् । सा चाध्वपरिच्छित्तिः प्रत्ययो भवति । यया परिच्छिन्नज्ञानामनेकेषामायतन-
साम्येन प्रवर्तनं दृश्यते । आयतनमेव तज्जातीयेतरायतनसाम्यापेक्षया अध्वपरिच्छि-
त्तिरित्युच्यते । अवश्यं हि सर्वस्याप्येतस्य वस्तुजातस्य स्वरूपसंपादनाद्यन्योद्देशेन
प्रवर्तमानस्य कश्चिदध्वा भवति । तेनाध्वना प्रक्रममाणस्य सौकर्यं सौन्दर्यं चानुभूयते ।
स्वमार्गात् प्रच्यवमानस्य च तस्य क्लिष्टत्वं कुरूपत्वं च जायते । तस्मादयमध्वयो-
गश्छन्दसां छन्दः । नन्वेवं तर्हि पद्यच्छन्दोवेदस्य षड्विंशैर्भवेदित्येवमिति चेत्,—सत्यम् ।
अस्ति षडङ्गो वेदत्वात् । वेदस्य षडङ्गत्वनियमात् । स्वल्पविषयत्वानु नायमध्वयोगः
पार्थक्येनेह निरूपित इति द्रष्टव्यम् ॥

इति छन्दोवेदपञ्चाङ्गतावादः ।

अथ छन्दोविज्ञानसार्थकतावादः ।

इदं तावच्छन्दोविज्ञानशास्त्रमनारम्भणीयमनर्थकत्वात् । चतुरर्थं हि शास्त्रमा-
रभ्यते—अविज्ञातार्थज्ञापनार्थं, हेयार्थनिरसनार्थं सामर्थ्यम्—अशेषोद्वेकार्थम्, इतरवेदोप-
कारार्थं चेति । तत्रेदं छन्दोविज्ञानशास्त्रं नैषामन्यतमं कमप्यर्थं संसाधयितुमीष्टे—

.... (१) कस्तावच्छन्दसामविज्ञातोऽर्थः शास्त्रेण विज्ञाप्यः ? । स्वरूपं वा ? नामधेयं वा ? प्रयोगनियमो वा ? छन्दोविज्ञानमात्रेणाभ्युदययोगो वा ? । नाद्यः, ऋग्व्यात्रादिपाठाद् वैदिकानां, काव्यादिपाठाद् लौकिकानां यावत्प्रयुक्तच्छन्दसां स्वरूपस्य प्रतिपत्तिसौलभ्यात् । प्रयुक्तातिरिक्तच्छन्दसां तु वैदिकानामनभिधानमेव । लौकिकानां पुनः साकल्येन विज्ञानस्येहाप्यसंभवः, अनन्तत्वात् “शेषः प्रचितः ।” (७३५।८।१) “अत्रानुक्तं गाथा” इति सूत्राभ्यां पिबलेन विशेषतः सर्वच्छन्दःस्वरूपनिर्वचनाशक्यत्वप्रतिबोधनात्,

“कश्छन्दसां योगमावेदं धीरः को धिष्यतां प्रति वाचं पपाद ।

कमुत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य निर्विकाय कःस्वित् ॥” (ऋ.सं. ८।१।१७।४)

इति मन्त्रयता भगवता वेदपुरुषेणापि सर्वात्मना छन्दोयोगविज्ञानस्याशक्यत्वप्रतिबोधनात् ॥ १ ॥ न द्वितीयः—नामविशेषेण छन्दःस्वरूपे विशेषानाधानादिच्छानुरोधितया तादृशतुच्छफलार्थमेतावतो महतः शास्त्रौघस्यारम्भानावश्यकत्वात् ॥ २ ॥ न तृतीयः—अमुष्मिन्वकाशे स्रग्धरेव प्रयोक्तव्या, न. शार्दूलविक्रीडितं मन्दाक्रान्ता वेत्येवं विध्यभावात्, तत्तच्छन्दःप्रयुक्तावद्यापि लोके कामचाराच्च ॥ ३ ॥ न तुरीयः—छन्दोविज्ञानमात्रेणादृष्टाभ्युदयकल्पनाया निर्वाजत्वात् । तस्मान्नाविज्ञातार्थज्ञापनार्थं छन्दोविज्ञानशास्त्रमारम्भणीयं भवति ।—

(२) अथ न हेयार्थनिरसनायापीदं शास्त्रमुपयुज्यते । गौः शब्दः प्रयोक्तव्यः साधुत्वात् न गावी गोणी गोता गोपोतल्लिकेत्येवमादयः, असाधुत्वादिति हि यथा व्याकरणशास्त्रेण साधुशब्दान्वाख्यानेनासाधुशब्दानां हेयत्वं विधीयते; न तथानेन छन्दःशास्त्रेण छन्दसां साधुत्वासाधुत्वाभ्यामुपादेयहेयव्यवस्था क्रियते, प्रस्तारसिद्धस्वरूपातिरिक्तस्य हेयस्याप्रसिद्धेः । ट ण ठ डु ढे न यत्र च्छन्दःसिद्धिस्तत्र प्रमादतोऽप्येकडकाराधिक्ये टणठडु ढेनापि छन्दोऽन्तरसिद्धिः संभवत्येव, न च तत्र शास्त्रविरोधं पश्यामः । तस्माच्छन्दःसिद्धौ हेयोपादेयव्यवस्थाराहित्यादनर्थकमिदं छन्दःशास्त्रम् ॥

(३) अथ न छन्दःशास्त्रमप्येतुस्तदध्ययनेन कथंन सामर्थ्यसमुद्रेको दृष्टः । हेयनिरसनपुरःसरमुपादेयमुपाददानो हि व्यवहारकुशलः साधीयसाभ्युदयेन युज्येत, वियुज्येत चानिष्टकरेणेति तत्रास्य सामर्थ्यमुद्भूतमिव विज्ञातं स्यात् । न चेह तथा छन्दःशास्त्रे हेयोपादेयव्यवस्थां पश्यामः, ततो नैतदध्ययनेन कथंचित्कुत्रचिदर्थं सामर्थ्यातिरेकमनुभावयामः ॥—

(४) अथ नेतरवेदोपकारकत्वमप्यस्य शास्त्रस्य संभवति । यथा हि—नाट्यवेदोपकारको नृत्यवेदः, नृत्यवेदोपकारको वाद्यवेदः, वाद्यवेदोपकारकश्च गेयवेदः; यथा वा वाग्वेदाङ्गवेदक्रियावेदाः सर्ववेदोपकारका इध्यन्ते ।—न च तथेह कंचिद्वेदं पश्यामो योऽन्तरेण छन्दोविज्ञानमपर्याप्तः स्यात् ॥

ननु चास्ति यज्ञवेदो योऽन्तरेण छन्दोविज्ञानमपर्याप्तः स्यात्, तथाहि—गवामयने पूर्वस्मिन् पक्षसि एकचत्वारिंशदधिकशतसंख्याकेषु चतुर्विंशभिर्द्विविकस्वरसामाभिधा

नेष्वहःसु ब्रह्मसामोभिवर्तस्यैकत्वेऽपि प्रगाथाः प्रत्यहं मेदेन प्रयुज्यन्ते । तत्र के ते स्तोत्रीयाः प्रगाथाः इत्याकाङ्क्षायाम् “पञ्चसु माःसु बार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते । तेष्वामेषु छन्दसी संयुज्यैतव्यम् । चतुरत्तरैरेव छन्दोभिरेतव्यम् । तदाहुरनवक्लृप्तानि वा एतानि छन्दांसि माध्यन्दिने, बृहत्या चैव त्रिष्टुभा चैतव्यम्” —इत्येवं ताण्डिश्रुतौ दाशतयीसमाम्नातेनाष्टाविंशतिशतप्रमितप्रगाथतृचसमुदायेन तावदहःसु प्रगाथलाभे तदतिरिक्तेषु त्रयोदशस्वहःसु प्रगाथलाभार्थं त्रयः पक्षा विधीयन्ते । ते चैते प्रगाथा न चान्तरेण शास्त्रमध्यवसितुं शक्याः, नापि वा तमन्तरेण प्रगाथप्रयोगं ज्योतिष्टोमः पर्याप्नोति; एवमितरत्राऽप्येकान्ततश्छन्दोविज्ञानमपेक्ष्यते प्रतियज्ञम् । अत एव च “यो ह वा अविदितापेयछन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा पचते वा म्रियते पापीयान् भवति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्” (छं. प्रा. ३।७।५) इति श्रूयते ।

‘मन्त्राणां दैवतं छन्दो निरुक्तं ब्राह्मणान् ऋषीन् ।

कृत्तद्धितादींश्चाज्ञात्वा यजन्तो यागकण्टकाः ॥ १ ॥

अविदित्वा ऋषिच्छन्दोदैवतं योगमेव च ।

योध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः ॥ २ ॥

ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।

अविदित्वा प्रयुज्जानो मन्त्रकण्टक उच्यते ॥ ३ ॥’

इति स्मर्यते च । भगवान् कात्यायनोऽप्याह—“छन्दांसि गायत्र्यादीनि एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजति याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवति । अथान्तरा श्वगर्तं वापद्यते स्थाणुं वर्च्छति प्रमीयते वा पापीयान् भवति । अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवत्—अथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलं युज्यते” इति ॥ तस्मात् सन्त्येव भूयांसि छन्दःशास्त्रस्य प्रयोजनानि तद्विज्ञानमन्तरेण चायं यज्ञवेदो निर्वीर्यो यातयामो भवति, तस्मादस्ति यज्ञवेदोपकारकत्वं छन्दःशास्त्रस्य—

‘यद्यपि दृष्टान्तमुद्रया नाव्यवृत्त्यबाधगेयवेदानामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्ववेदोपकारकत्वमाख्यायते, तावतापि छन्दोवेदस्यैव सर्वोपकारकत्वमाख्यातं भवति; गेयवेदस्य छन्दोवेदानतिरिक्तत्वात् । तस्मादस्ति वाद्यादिवेदोपकारकत्वं छन्दःशास्त्रस्य ॥—

अथ किं बहुना ? येयं शिल्पविद्या लोके नितान्तफलोपधायकतया प्रतिपद्यते, सैषा नूनमर्थच्छन्दोविद्योपजीव्या भवति—अर्थच्छन्दोविद्यानतिरिक्तैव वा । ‘शिल्पं छन्द’ इति श्रुतेः । सर्वं चेदं सचराचरं जगन्मण्डलं दृश्यते विश्वकर्मणः शिल्पम् । तथा प्राणिजातैरपि क्रियमाणं तत्तत्कर्म दृश्यते शिल्पमेवानुलम्बितम् । सर्वे च विद्यानिबन्धा रचनावैचित्र्यात्मकेन केनापि शिल्पेनैवानुगता भवन्ति । तस्माच्छिल्पविद्यात्मनाप्यस्यैव सर्ववेदोपकारकत्वं छन्दःशास्त्रस्य ॥ १ ॥

यदप्युक्तं—नास्य छन्दःशास्त्रस्य विज्ञातृषु सामर्थ्यविशेषोद्रेकादिफलोपधायकत्वमस्तीति, तदप्यत एव प्रत्याख्यातं भवति “अविदित्वा योऽधीते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं, स पापीयान् भवति, अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य ब्रह्म वीर्यवत्, स जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलं युज्यते”—इत्येवमाचक्षणेन भगवता कात्यायनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां छन्दो-विज्ञाने एव यज्ञवेदसाध्यवात्फलोपधायकत्वप्रतिपादनात् । श्रूयते चाभ्युदयसमर्प-कत्वं छन्दोविज्ञानस्य । तथाहि—“तस्योष्णिग् लोमानि, त्वग् गायत्री, त्रिष्टुप्सांसम्, अनुष्टुप् स्त्रावानि, अस्थि जगती, पङ्क्तिर्मजा, प्राणो बृहती, स छन्दोभिश्छन्नः । यच्छन्दोभिश्छन्नस्तस्माच्छन्दांसीत्याचक्षते ।” इत्याख्याय “छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात्कर्मणो यस्यां कस्यांचिद्दिशि कामयते” ((ऐ. आ. २।१।६) इत्यारण्यके समान्नायते, तस्मात् पुरुषस्य पापसंबन्धं वारयितुमाच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यत इत्यस्ति प्रयोजनं छन्दःशास्त्रस्य ॥

तथा तैत्तिरीया अप्यामनन्ति—“प्रजापतिरभिमचिनुत स क्षुरपविर्भूत्वा तिष्ठन् तं देवा विभ्यतो नोपायन् ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्” (तै. सं. ५।६।६) इति । तस्माच्चीयमानाभिसन्तानस्य छादकत्वाच्छन्दस्त्वमित्यस्ति प्रयोजनं छन्दःशास्त्रस्य ॥ तथा छान्दोग्योपनिषदि श्रूयते—“देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन् ते छन्दोभिरच्छादयन् यदेभिरच्छादयंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्” (१।४।२) इति तस्मादपमृत्युं वारयतीति छन्द इत्युच्यते । ततोऽस्ति प्रयोजनं छन्दःशास्त्रस्य ॥ अथान्यो मन्त्रवर्णः श्रूयते “गायत्रेण च्छन्दसा त्वा छादयामि त्रैष्टुभेन च्छन्दसा त्वा छादयामि जागतेन च्छन्दसा त्वा छादयामि” इति ततश्छन्दसामेषां रक्षानुकूलसंय-रणसाधनत्वादस्ति प्रयोजनं छन्दःशास्त्रस्य ॥ २ ॥

अथ ‘पुरा असुरैः पराभूताः सुरा यदेभिर्गायत्रादिभिः स्वमात्मानं प्रच्छाद्य पुन-स्तान् जिग्युस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वमि’ति वृद्धपराशराद्युक्तेश्छन्दःसंबन्धशरीरस्य शत्रुपारि-भावकत्वं विजयशालित्वं च संसिद्धं भवतीत्यस्ति प्रयोजनं छन्दःशास्त्रस्य । स्मर्यते चायमर्थो भगवता कात्यायनेनापि सर्वानुक्रमणीसूत्रे—“अर्थेऽस्य ऋषयो देवताश्छन्दोभिरभ्यवाचन्” (स. खं. २) इति । “अन्नपुत्रादिभोक्षान्तं फलमात्माधीनं कर्तुमिच्छन्तो मधुच्छन्दःप्रभृतयः संवननान्ता ऋषयः देवताः सूक्तहविर्भागिनीः, छन्दोभिर्गायत्र्यादि-भिरुपायभूतैस्तद्युक्तमन्त्रैर्वा ‘अर्थस्य प्राप्तावयमेवोपाय इति’ दृढसंकल्पाः श्रद्धयागच्छन्ति”ति हि तदर्थमाह—षड्गुरुशिष्योऽपि । अन्यत्रायमाह—(स. भा. उपसं.)

‘ऋषिनामार्पणोत्रज्ञ ऋषेः संस्थानतामियात् ।

एकैकस्य ऋषेर्ज्ञानात् सहस्राब्दा स्थितिर्भवेत् ॥ १ ॥

छन्दसां चैव सालोक्यं छन्दोज्ञानादवाप्नुयात् ॥ २ ॥

तस्यास्तस्या देवतायास्तद्भावं प्रतिपद्यते ।

यां यां विजानाति नरो देवतामिति निर्णयः ॥ ३ ॥

ऋष्यादिविज्ञानफलमनुभूय सुपूजितः ।

स्वाध्यायस्य फलं पश्चाच्छ्रुत्या दत्तं प्रपद्यते ॥ ४ ॥’ इति ।

तस्मादङ्गपुत्रादिमोक्षान्तफलसाधनत्वादस्ति प्रयोजनं छन्दःशास्त्रस्य ।

अथ यदुक्तं छन्दःसिद्धौ, हेयोपादेयव्यवस्थाराहित्यादनर्थकमिदं छन्दःशास्त्रमिति; तदप्यत एव नावकल्पते । सर्वं हि विधिवाक्यं सावधारणं भवति, न चावधारणमितर-निवृत्तिमन्तरा दृष्टम् । यतश्चेदं छन्दोविधायकं शास्त्रमतो नूनमितरवारकेणानेन भवि-तव्यमिति सिद्धं हेयोपादेयव्यवस्थाप्रयोजकत्वं छन्दःशास्त्रस्य । सा च हेयोपादेयव्य-वस्था त्रेधा ।—विज्ञातव्यान्येव छन्दांसि न तु न विज्ञातव्यान्यपीति, विज्ञायैव च जपहोमयज्ञादिषु प्रवर्तते न त्वविज्ञायापीति, भावाभावातिरेकप्रधाना सैका ॥ १ ॥ अथ “अनुष्टुभा यजति, बृहत्या गायति, गायत्र्या स्तौतीति” श्रूयते । तत्रानुष्टुभैव यजेत न बृहत्या न गायत्र्या, तथा बृहत्सैव गायेत नान्यथा, एवं गायत्र्यैव स्तुवीत नान्यथेत्येवं विजातीयभावंद्वयातिरेकप्रधाना द्वितीया ॥ २ ॥ अथ—“पादस्यानुष्टुप् वक्त्रम्” “न प्रथमात् स्त्रौ” “द्वितीयचतुर्थयोरश्चेति” सूत्रेभ्यो वक्त्रेषु, तथा “स्त्रा अर्द्ध चार्ध्या-र्द्धम्” “अत्रायुहं न ज” “षष्ठो जिति” सूत्रेभ्य आर्यासु विधिनिषेधप्रधाना तृतीया ॥ ३ ॥ यदि चेदं शास्त्रं न स्यादवश्यं तत्तर्हि तेज्वेतेषु कामचारः स्यादनर्थश्च प्रपद्येत । ततो नु खलु हेयान् हापयितुमुपादेयान् संचारयितुमुपदिशन्ति स्म ते कारुणिका भगवन्त आचार्याः ॥—॥ ३ ॥

(१) अथ यदप्युक्तं—नाविज्ञातार्थज्ञापनार्थमिदं शास्त्रमारब्धव्यमिति, एतदप्यत एव प्रत्याख्यातं वेदितव्यम् । अन्तरेण शास्त्रारम्भमसम्भवाच्छन्दःस्वरूपावगमस्यैका-न्तमुपयुक्तस्य ॥ “अनुष्टुभा यजति, बृहत्या गायति, गायत्र्या स्तौतीति” श्रूयते । तत्र न ज्ञायते कानुष्टुप् ? का बृहती ? का गायत्रीति । अज्ञात्वा प्रवर्तमानश्च पापीयान् स्यात् । यत्रापि सतोबृहती महाबृहती महासतोबृहतीत्याख्यायन्ते, तत्रैतां स्तावदच्छान्दसिको बृहतीविकारान् प्रतिपद्येत । छान्दसिकस्तु पादविशेषव्यवस्थया पङ्क्तिविकारः सतो बृहती, त्रिष्टुप्विकारो महाबृहती, जगतीविकारो महासतोबृहती, इत्येवमध्यवस्यति । तथा च साधु यज्ञे प्रवर्तते । अन्यथा प्रवर्तमानस्यैतानि छन्दांसि यातयामानि स्युरित्य-वश्यमेषां स्वरूपज्ञानायोपयुज्यते छन्दःशास्त्रारम्भः ॥ १ ॥

यदपि तैत्तिरीयका आमनन्ति—“तद्यथा ह वै सूतग्रामण्यः—एवं छन्दांसि । तेष्वासा-वादिस्तो बृहतीरभ्यूढः । सतोबृहतीषु स्तुवते सतोबृहत् प्रजया पशुभिरसानीत्येव”—इति तत्र प्रजया पशुभिश्चाहं सन्मार्गवर्तिनः पुरुषादधिको भवानीत्याशयेन सतोबृहत्यां स्तौत्सीत्यर्थप्रतिपत्तेरवश्यमपेक्षित्वमुपदिश्यते नामधेयस्येति नामधेयावगमार्थमुपयुज्यते छन्दःशास्त्रारम्भः ॥ २ ॥

अथामनन्ति—“व्यतिषक्ताभिः स्तुवते”—इति । न चान्तरेण छन्दोवेदमृचः शक्या व्यतिषक्ताः कर्तुमित्युपयुज्यते छन्दःशास्त्रारम्भः ॥ ३ ॥

भूयांसश्चार्थवादा श्रूयन्ते छन्दोवेदस्येति तत्तदभ्युदयसिद्धावुपयुज्यते शास्त्रारम्भः ॥ ४ ॥

इमानि च भूयश्छन्दोऽनुशासनस्य प्रयोजनानि यान्यत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । बह्वृचानां श्रुतौ तावदाग्रायते—“प्रजापतिर्वै यज्ञं छन्दांसि देवेभ्यो भागधेयानि व्यभजत् । स गायत्रीमेवाग्राये वसुभ्यः प्रातःसवनेऽभजत्, त्रिष्टुभमिन्द्राय रुदेभ्यो मध्यन्दिने, जगतीं विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवने । अथास्य यत् स्वं छन्द आसीदनुष्टुप्—त्वं न्वेव देवानां पापिष्ठोऽसि, यस्य तेऽहं स्वं छन्दोऽस्मि यां मोदन्तमभ्युदौ हीरच्छावाकीयामभीति । तदजानात् स स्वं सोममाहरत् स स्वं सोमेऽग्रं मुखमभि पर्याहरदनुष्टुमम् । तस्मादनुष्टुवप्रिया मुख्या युज्यते” (ऐ. ब्रा. १२।२) इति । तदेतच्छन्दोवेदं विद्वांसमन्तरेण कोऽन्यः शक्नोत्येतदर्थं विज्ञातुम् ? अतो दिव्यवेदार्थप्रतिपत्त्यर्थमारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ १ ॥

अथो पञ्चवीर्यं वा एतच्छन्दो यद्विराट् यन्निपदा तेनोष्णिहागायत्र्यौ यदस्या एकादशाक्षराणि पदानि तेन त्रिष्टुम् । यत् त्रयस्त्रिंशदक्षरा तेनानुष्टुप् । न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्यां यद्विराट् तत्पञ्चमम् । सर्वेषां छन्दसां वीर्यमवरुन्धे सर्वेषां छन्दसां वीर्यमश्नुते सर्वेषां छन्दसां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते । अज्ञादोजपतिर्भवति अश्नुते प्रजयाज्ञायं य एवं विद्वान् विराजौ कुरुते (ऐ. ब्रा. १।६) इत्येवं विराजोऽर्थवादः श्रूयते; स न पञ्चवीर्यत्वमवगन्तुं शक्नोत्यन्तरेण छन्दोवेदमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ २ ॥

“सर्वैश्छन्दोभिर्यजेदित्याहुः सर्वैर्वै छन्दोभिरिष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकमजयन्त्यैवैतद्यजमानः सर्वैश्छन्दोभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति ।...एतानि वाव सर्वाणि छन्दांसि गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमन्वन्यानि । एतानि हि यज्ञप्रतमामिव कियन्ते । एतैर्ह वा अस्य छन्दोभिर्यजतः सर्वैश्छन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद” (ऐ. ब्रा. २।३) इति हि श्रूयते । तत्र किं तावत्सर्वेषां छन्दसां स्वरूपं ? कानि वान्यानीति न तत्त्वतः शक्नोत्यवधारयितुमच्छान्दसिको न वा यष्टुमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ ३ ॥

“स एवं विद्वांश्छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति य एवं वेद । यो वै तद्वेद यथा छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति तत् सुविदितमि”ति (ऐ. ब्रा. १०।८) श्रूयते । तदेतस्य छन्दोमयस्य देवताप्ययो यथा भवति तथा ज्ञानं हि सुज्ञानमित्यस्माकं सुज्ञानं यथा स्यादित्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ ४ ॥

“तद्यदानेन्द्रया यजाते विजित्या एव सा विराट् त्रयस्त्रिंशदक्षरा भवति” “त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः—अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । तत् प्रथम उक्थमुखे देवता अक्षरभाजः करोति अक्षरमक्षरमेव तद्देवता अनुप्रपिबन्ति देवपात्रेणैव तद्देवतास्तृप्यन्ति इति श्रूयते” (ऐ. ब्रा. १२।११) । तदेवं देवता यद्यक्षरभाजः कल्प्यन्ते, तत्तर्हि नान्तरेणाक्षरच्छन्दोविज्ञानमेता विज्ञातुं शक्यन्ते । तदेताश्छन्दोभिर्यथा विजानीयमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ ५ ॥

“घ्नन्तो वा एतामिर्देवाः पुरो भिन्दन्त आयन्, यदुपसदः सच्छन्दसः कर्तव्या न विच्छन्दसः । यद्विच्छन्दसः कुर्याद् ग्रीवासु तद्गण्डं दद्याद्वीश्वरो ग्लोवो जनितोः ।

तस्मात् सछन्दस एव कर्तव्या न विछन्दसः' (ऐ.ब्रा.४।८) इत्युपसदां सछन्दस्त्वकरण-
मनुज्ञायते । तदन्तरेण छन्दोवेदमशक्यं सछन्दस्त्वकरणमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ ६ ॥

“गायत्रीं ब्राह्मणस्यानुब्रूयात् । गायत्रो वै ब्राह्मणः । तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री ।
तेजसैवैनं तद्ब्रह्मवर्चसेन समर्द्धयति ।...त्रिष्टुभं राजन्यस्यानुब्रूयात् त्रैष्टुभो वै राजन्यः ।
ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप् । ओजसैवैनं तदिन्द्रियेण वीर्येण समर्द्धयति ।...जगतीं
वैश्यस्यानुब्रूयात् । जागतो वै वैश्यः । जागताः पशवः पशुभिरेवैनं तत्समर्द्धयति” (ऐ.
ब्रा.५।२) इति श्रूयते । तत्र गायत्र्या ब्रह्मवर्चसं तेजः, त्रिष्टुभः त्विन्द्रियं वीर्यमोजः,
जगत्या च पश्वादयः पदार्था लक्ष्यन्ते । तदन्तरेण गायत्र्यादिविज्ञानमशक्यमेषां विज्ञा-
नमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ ७ ॥

“चतुरस्तैर्वै देवाश्छन्दोभिः सयुग्भूत्वा एतां श्रियमारोहन् यस्यामेत एतर्हि
प्रतिष्ठिताः । अग्निर्गायत्र्या सवितोष्णिहा सोमोऽनुष्टुभा बृहस्पतिर्वृहत्या मित्रा-
वरुणौ पङ्क्तयेन्द्रस्त्रिष्टुभा विश्वेदेवा जगत्या । ते एते अभ्यनूच्येते—अग्नेर्गायत्र्यभवत्
सयुगवेति । कल्पते ह वा असौ योगक्षेमः । उत्तरोत्तरिणीं ह श्रियमश्रुते अश्रुते प्रजाना-
मैश्वर्यमाधिपत्यं य एवमेता अनुदेवता एतामासन्दीमारोहति क्षत्रियः सज्जि”ति (ऐ.ब्रा.
३।२) हि श्रूयते । तत्र देवताछन्दसोः सयुक्त्वाख्यानादुत्तरोत्तरिणीं श्रियं प्रजामैश्वर्य-
माधिपत्यं चापेक्षमाणानामवश्यमेषां छन्दसां चतुरस्तरत्वविज्ञानमपेक्षितं भवतीत्यारम्भणी-
यश्छन्दोवेदः ॥ ८ ॥

“यद् गायत्रे अधिगायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत । यद्वा जगज्जगत्याहितं
पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमनश्नुः ॥ इत्येतद्वै तच्छन्दश्छन्दसि प्रतिष्ठापयति कल्पयति
देवविशो य एवं वेदे”ति (ऐ.ब्रा.१।१) श्रूयते । तदतश्छन्दःप्रतिष्ठापदं विदित्वामृत-
त्वमश्रुवीयेत्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ ९ ॥

“तं सप्तभिश्छन्दोभिः प्रातरह्वयन् । तस्मात् सप्तचतुरस्तराणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽ-
नूच्यन्ते ।” इति हि तैत्तिरीयका आमनन्ति । मैत्रायणीनामध्वरादिविधावप्यान्नायते ।
“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योनुब्रूहीति छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणः । छन्दोभ्यो वा एतद-
नुवाच आह”—इति । तथाचैतरेयकेऽपि—

“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योहोतरनुब्रूहीत्याह्वार्युः । एते वाव देवाः प्रातर्यावाणो यदग्नि-
रुषा अधिनौ । त एते सप्तभिः सप्तभिश्छन्दोभिरागच्छन्ति । आस्य देवाः प्रातर्यावाणो
हवं गच्छन्ति य एवं वेद” (ऐ. ब्रा. ७।५) ‘सप्तामेयानि छन्दांस्यन्वाह, ...सप्तोषस्यानि
छन्दांस्यन्वाह...सप्ताधिनानि छन्दांस्यन्वाह—सप्तधा वै वागवदत् । तावद्वै वागवदत्
सर्वस्यै वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः परिगृहीत्यै । तिस्रो देवता अन्वाह । त्रयो वा इमे त्रिवृतो
लोकाः । एषामेव लोकानामभिजित्यै (ऐ.ब्रा.८।७) । तदाहुः—कथमनूच्यः प्रातरनुवाक
इति । यथाच्छन्दसमनूच्यः प्रातरनुवाकः । प्रजापतेर्वा एतान्यज्ञानि यच्छन्दांसि । एष उ
एव प्रजापतिर्यो यजते ।” (ऐ. ब्रा. ७।८) इति श्रूयते । न चैतच्छन्दोविज्ञानमन्तरेणा-
नुवचनं साधीयः संभवतीत्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ १० ॥

“तदाहुः स वै होता स्याद्य एतस्यामृचि सर्वाणि छन्दांसि प्रजनयेदिति । एषा वाक् त्रिरनूक्ता सर्वाणि छन्दांसि भवति । एषा छन्दसां प्रजातिः ।” (ऐ. ब्रा. ७।६) इति श्रूयते । तदतश्छन्दःप्रजननविधया होतृत्वमासादयेयमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ ११ ॥

“अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः । आम्नावैष्णवं पुरोळाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयमेकादशकपालं सर्वाभ्य एवैनं तदेवताभ्योऽनन्तरायं निर्वपन्ति । अग्निर्वै सर्वा देवता विष्णुः सर्वा देवता एते वै यज्ञस्थान्ये तन्वौ यदग्निश्च विष्णुश्च । तद्यद्दाम्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति ॥ अन्तत एव तदेवानुध्रुवन्ति । तदाहुयदेकादशकपालः पुरोळाशो द्वावमाविष्णू । कैनयोस्तत्र क्लृप्तिः, का विभक्तिरिति । अष्टाकपाल आग्नेयोऽष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रमग्नेश्छन्दः त्रिकपालो वैष्णव-क्लिर्हीदं विष्णुर्व्यक्रमत । सैनयोस्तत्र क्लृप्तिः सा विभक्तिरिति” (ऐ. ब्रा. १।१) त्याज्यायते । तत्रैवमेकादशकपाले देवतयोः क्लृप्तिविभक्ती कर्तुं पारयेमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ १२ ॥

“तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री । आयुर्वा जष्णिग् । वाग्वा अनुष्टुप् । श्रीर्वै यज्ञश्छन्दसां बृहती । पाङ्क्तो वै यज्ञः । ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुप् । जागता वै पशवः ।” (ऐ. ब्रा. १।६) इति श्रूयते । तदतस्तत्तच्छन्दोयाज्यामनुरुन्धाना यथा तत्तत्कामेषु कृतकृत्याः स्युरित्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ १३ ॥

“ते देवा अश्रुवन्—विराड्याज्यास्तु निष्केवल्यस्य या त्रयस्त्रिंशदक्षरा । त्रयस्त्रिंशदै देवाः । अष्टौ वसव एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । देवता अक्षरमाजः करोति । अक्षरमक्षरमेव तदेवता अनुप्रपिबन्ति देवपात्रेणैव तदेवतास्तृप्यन्ति । यं कामयेत—अनायतनवान् स्यादिति अविराजास्य यजेद् गायत्र्या वा त्रिष्टुभा वान्त्रेन वा छन्दसा वषट् कुर्यादनायतनवन्तमेवैनं तत्करोति । यं कामयेत—आयतनवान् स्यादिति । विराजास्य यजेदायतनवन्तमेवैनं तत्करोति ।” (ऐ. ब्रा. १।११) इति श्रूयते । तदन्तरेण छन्दोवेदमवाक्यं तु यथाकामं याज्या विशेषोपधानमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ १४ ॥

“यो धाता स वषट्कारः...यानुमतिः सा गायत्री...या राका सा त्रिष्टुप्...या सिनीवाली सा जगती...या कुहूः सा अनुष्टुप् । एतानि वा व सर्वाणि छन्दांसि गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभमन्वन्त्यानि । एतानि हि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्ते । एतैर्ह वा अस्य छन्दोभिर्भजतः सर्वैश्छन्दोभिरीष्टं भवति य एवं वेद । (ऐ. ब्रा. १।३।३) यः सूर्यः स धाता स उ एव वषट्कारः...या द्यौः सा नुमतिः सो एव गायत्री...योषाः सा राका सो एव त्रिष्टुप्...या गौः सा सिनीवाली सो एव जगती...या पृथिवी सा कुहूः सो एवानुष्टुप् । एतानि वाव सर्वाणि छन्दांसि । गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमानुष्टुभमन्वन्त्यानि एतानि हि यज्ञे प्रतमामिव क्रियन्ते” (ऐ. ब्रा. १।५।४) इत्याद्यैतरेयके श्रूयते ॥ मैत्रायणीयानां राजसूयब्राह्मणेऽप्याज्यायते—“गायत्र्यनुमतिः । त्रिष्टुप् राका । जगती सिनीवाली । कुहूः अनुष्टुप् । धाता वषट्कारः ॥ या पूर्वा पौर्णमासी सा नुमतिः योत्तरा सा राका । या पूर्वामावस्या सा सिनीवाली । योत्तरा सा कुहूः । चन्द्रमा एव धाता ।” इत्यादि । तदन्तरेण छन्दोवेदमशक्यमासामनुमतिराकासिनीवालीकुहूनां सर्वैश्छन्दोभिः सारूप्यमवगन्तुमित्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ १५ ॥

“अतिच्छन्दसः शंसति । छन्दसां वै यो रसोऽत्यक्षरत् सोऽतिच्छन्दसमभ्यत्यक्षत् । तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्दस्त्वम् । सर्वेभ्यो वा एष च्छन्दोभ्यः संनिर्मितो यत् षोडशी । तद्यदतिच्छन्दसः शंसति सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः संनिर्मिमीते सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः संनिर्मितेन षोडशिना राप्नोति य एवं वेद ।” (ऐ. ब्रा. १६।३) इत्यैतरेयकाणां षोडशिव्राह्मणे श्रूयते । तदिदमतिच्छन्दसः शंसेयं षोडशिना च राप्नुयामित्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ १६ ॥

“सोमो वै राजाऽमुष्मिल्लोके आसीत् । तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन् कथमयमस्मान्सोमो राजागच्छेदिति । तेऽब्रुवंश्छन्दांसि । यूयं न इमं सोमं राजानमाहरेतेति । तथेति ते सुपर्णा भूत्वोदपतन् । ...छन्दांसि वै तत्सोमं राजानमच्छा चरन् । तानि ह तर्हि चतुरक्षराणि चतुरक्षराण्येव छन्दांस्यासन् सा जगती चतुरक्षरा प्रथमोदपतत् । सा पतित्वार्धमध्वनो गत्वाश्राम्यत् । सा परास्य त्रीण्यक्षराण्येकाक्षरा भूत्वा दीक्षां च तपश्च हरन्ती पुनरभ्यवापतत् । तस्मात्तस्य वित्ता दीक्षा वित्तं तपो यस्य पशवः सन्ति । जागता हि पशवः । जगती हि तानाहरत् ॥ अथ त्रिष्टुबुदपतत् । सा पतित्वा भूयोऽर्द्धमध्वनो गत्वाश्राम्यत् । सा परास्यैकमक्षरं त्र्यक्षरा भूत्वा दक्षिणा हरन्ती पुनरभ्यवापतत् । तस्मान्माध्यन्दिने दक्षिणा नीयन्ते त्रिष्टुभो लोके । त्रिष्टुम्बिता अहरत् ॥ १ ॥ ते देवा अब्रुवंन् गायत्रीम् । त्वं न इमं सोमं राजानमाहरेति सा तथेत्यब्रवीत् । ...सा पतित्वा सोमपालान् भीषयित्वा पश्यां च मुखेन च सोमं राजानं समगृभ्णात् । यानि चेतरे छन्दसी अक्षराण्यजिह्वां तानि चोपसमगृभ्णात् ॥ २ ॥ सा यदक्षिणेन पदा समगृभ्णात् । तत् प्रातःसवनमभवत् । तद्गायत्री स्वमायतनमकुरुत् । तस्मात् तत् समृद्धतमं मन्यन्ते सर्वेषां सवनानाम् । ...अथ यत्सव्येन पदा समगृभ्णात् तन्माध्यन्दिनं सवनमभवत् । तद्विंशत तद्विंशसं नान्वाप्नोत् पूर्वं सवनम् । ते देवाः प्राजिज्ञासन्त । तस्मिन्निष्टुभं छन्दसामदधुरिन्द्रं देवतानाम् । तेन तत् समावर्दीर्यमभवत् पूर्वेण सवनेन । ...अथ यन्मुखेन समगृभ्णात् तत् तृतीयसवनमभवत् । तस्य पतन्ती रसमधयत् । तद्धीतरसं नान्वाप्नोत् पूर्वं सवने । ते देवाः प्राजिज्ञासन्त । तत्पशुष्वपश्यन् । तद्यदाशिरमवनयन्ति आज्येन पशुना चरन्ति तेन तत् समावर्दीर्यमभवत् पूर्वाभ्यां सवनाभ्याम् ॥ ३ ॥ ते वा इमे इतरे छन्दसी गायत्रीमभ्यवदेताम् । वित्तं नावक्षराण्यनुपर्यागुरिति । नेत्यब्रवीद्गायत्री । यथावित्तमेव न इति । ते देवेषु प्रश्नमैताम् । ते देवा अब्रुवन्—यथा वित्तमेव व इति । तस्माद्वाप्येतर्हि वित्त्यां व्याहुः—यथावित्तमेव न इति । ततो वा अष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् । त्र्यक्षरा त्रिष्टुप् । एकाक्षरा जगती । साष्टाक्षरा गायत्री प्रातःसवनमुदयच्छत् नाशक्नोत्रिष्टुप् त्र्यक्षरा माध्यन्दिनं सवनमुद्यन्तुम् । तां गायत्र्यब्रवीद्—अन्यापि मेऽत्रास्त्विति । सा तथेत्यब्रवीत् त्रिष्टुप् । तां वै मैतैरष्टाभिरक्षरैरुपसन्वेहीति । तथेति तामुपसमदधात् ...सैकादशाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिनं सवनमुदयच्छत् । नाशक्नोज्जगत्सैकाक्षरा तृतीयसवनमुद्यन्तुम् । तां गायत्र्यब्रवीद्—आयान्यपि मेऽत्रास्त्विति । सा

तथेत्यब्रवीजगती । तां वै मैतैरेकादशभिरक्षरैरुपसन्धेहीति । तथेति तामुपसमदधात्...
सा द्वादशाक्षरा भूत्वा तृतीयसवनमुदयच्छत् । ततो वा अष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् । एका-
दशाक्षरा त्रिष्टुप् । द्वादशाक्षरा जगती ।...एकं वै सत्तत्रेधाभवत् । तस्मादाहुर्दातव्यमेवं
विदुषे इति । एकं हि सत्तत्रेधाभवत् ।” (ऐ. ब्रा. १३।४) इति हि सौपर्णकमाख्यानमा-
ख्यानविदामामनन्त्यैतरेयकाः । को ह्येतदर्थं विज्ञापयितुं शक्नोति यावता याथात्म्येन च्छ-
न्दोवेदं न जानीयादित्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ १७ ॥

गायत्री	॥॥	॥॥ ८-७,	॥॥'॥॥'॥	॥॥'॥॥"	८
त्रिष्टुप्	॥॥	॥॥-८१७,	॥॥.....,	॥॥-॥॥'॥॥"	११
जगती	॥॥	१-८ ॥॥ ७,	१.....,	१-॥॥-॥॥'॥॥"	१२

“आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकेऽस्पर्धन्त । वयं पूर्वं सुवर्गं लोकमियाम । वयं पूर्वं
इति । त आदित्या एतं पञ्चहोतारमपश्यन् तं पुरा प्रातरनुवाकादामीध्रेऽजुहवुः । ततो
वै ते पूर्वं सुवर्गं लोकमायन् । संवत्सरो वै पञ्चहोता । संवत्सरः सुवर्गो लोकः तेऽजुवन्ना-
ङ्गिरस आदित्यान्—क स्थ ? क वः सञ्चो हव्यं वक्ष्याम ? इति । छन्दःषु इत्यजुवन् ।
गायत्र्यां त्रिष्टुभि जगत्यामिति । तस्माच्छन्दःषु सञ्च्य 'आदित्येभ्य आङ्गिरसीः प्रजा
हव्यं वहन्ति ।” इति हि तैत्तिरीयका आमनन्ति । छन्दःषु सद्भ्य आदित्येभ्यो हव्यं
वहन्तीति जानीयामेत्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ १८ ॥

मैत्रायणीयानामान्नायते “गायत्रीं च सम्पादयति जगतीं च । तद्रे छन्दसी एकं
छन्दोऽभिसम्पादयति बृहतीम् । त्रिष्टुभं च ककुभं च । तद्रे च्छन्दसी एकं च्छन्दोऽभि-
सम्पादयति बृहतीम् । अनुष्टुभं च पङ्क्तिं च । तद्रे च्छन्दसी एकं च्छन्दोऽभिसम्पादयति
बृहतीम् । तत् षट् च्छन्दांस्तेकं च्छन्दोभिसम्पादयति बृहतीम् ।” इत्यादि ।

गा० ॥॥॥००० ज० ॥॥॥॥॥-॥॥	क० ॥॥॥॥०० त्रि० ॥॥॥॥॥-॥	अ० ॥॥॥॥॥० प० ॥॥॥॥॥-१
६ १२	७ ११	८ १०
वृ ९ + वृ ९	वृ ९ + वृ ९	वृ ९ + वृ ९

ऐतरेयकेऽपि “तस्या वाचोऽवपादादविभयुः—तमेतेषु सप्तसु छन्दःस्वश्रयन् । यदश्रयन् । तच्छ्रयन्तीयस्य श्रायन्तीयत्वम्—यदवारयन्—तद्वारयन्तीयस्य वारयन्ती-यत्वम् । तस्या वाच एतावपादादविभयुः । तस्मा एतानि सप्त चतुस्ताराणि छन्दांस्य-पादधुः । तेषामतित्रीण्यतिरिच्यन्ते । न त्रीण्युदत्तवत् स बृहतीमेवासृशत्—द्वाभ्यामक्ष-राभ्यामहोरात्राभ्यामेव । तदाहुः—कतमा सा देवाक्षरा बृहती—यस्यां तत् प्रत्यतिष्ठत् । द्वादश पौर्णमास्यः—द्वादशाष्टकाः—द्वादशमावास्याः । एषा वाव सा देवाक्षरा बृहती यस्यां तत् प्रत्यतिष्ठदिति । यानि च छन्दांस्यत्यरिच्यन्त यानि च नोदभवन्—तानि निर्वायिणि हीनान्यमन्यन्त । साऽब्रवीद् बृहती । मामेव भूत्वा मामुपसंश्रयतेति । चतुर्भिरक्षरैरनुष्टुप् बृहतीं नोदभवत् । चतुर्भिरक्षरैः पङ्क्तिर्बृहतीमत्यरिच्यत । तस्यामेता-नि चत्वार्यक्षराण्यपच्छिद्यादधात् । ते बृहती एव भूत्वा बृहतीमुपसमश्रयताम् । अष्टाभिरक्षरैरुगण् । बृहतीं नोदभवत् । अष्टाभिरक्षरैरुगण् बृहतीमत्यरिच्यते । तस्या-मेतान्यष्टावक्षराण्यपच्छिद्यादधात् । ते बृहती एव भूत्वा बृहतीमुपसमश्रयताम् ॥ द्वादशभिरक्षरैर्गायत्री बृहतीं नोदभवत्, द्वादशभिरक्षरैर्जगती बृहतीमत्यरिच्यत । तस्या-मेतानि द्वादशाक्षराण्यपच्छिद्यादधात् । ते बृहती एव भूत्वा बृहतीमुपसमश्रयताम् ॥” इत्यान्नायते । तत्रान्तरेण छन्दोवेदमशक्यमासां गायत्र्युष्णिगनुष्टुभामनुद्भवनमन्यासां च पङ्क्तित्रिष्टुर्जगतीनामतिरेचनं यथायथावद्विज्ञातुमित्यारम्भणीयछन्दोवेदः ॥ १९ ॥ इतीमान्यन्यानि चैवंविधानि भूयांसि प्रयोजनानि पश्याम इत्यारम्भणीयश्छन्दोवेदः ॥ २० ॥

अथ कश्चिद् ब्रूयात्—ग्रान्येतानि प्रयोजनान्युक्तानि ततो नु खलु वैदिकानामेव छन्दसां विधानशास्त्रस्यावश्यकत्वं प्राप्नोति; न पुनर्लौकिकानामपीति । तत्रोच्यते—त्रिविधानि हि वाचां छन्दांसि; कानिचिद्वैदिकान्येव, कानिचिद्वैदिकानि च लौकिकानि च, कानिचित् पुनर्लौकिकान्येव । तत्रावश्यमुभयेषां निदर्शनाय शास्त्रारम्भः प्रवर्तनीयस्तेन यदि—“घटायोन्मीलितं चक्षुः किमन्यन्न प्रकाशयेत्?”—इति न्यायेन लौकिकान्यपि दर्शयन्; तत्तर्हि तावता छन्दोयाथात्म्यविजिज्ञासूनां छन्दोविज्ञानसौकर्यानुग्रहो भवति । अत एव तु वैदिकानि छन्दांसि साकल्येन प्रदर्श्य लौकिकानां दिग्दर्शनेनानुगृह्णाति भग-वान् पिङ्गलाचार्यः । अनेन चाविशिष्टबुद्धिरपि तानि तानि छन्दोवृत्तानि यथावदवगम्य तद्रचनाभिनयादिना कृतकृत्यः कवितानन्दमासादयेत् ॥—

“काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततथोपदेशयुजे ॥” (का. प्र. १।२)

इति हि भूयांसि प्रयोजनानि काव्यस्य पठन्ति । छन्दोभिनेयं तु वाक्यं रसोद्बोधे काव्यमित्युच्यते । तदतश्छन्दोभङ्गो रसापकर्षितया काव्यत्वव्याघातको भवति ।

तस्माच्च छन्दोभङ्गदोषेण काव्यप्रयोजनेभ्यो माव्यतिरेचिष्महीत्यपेक्षमाणानामारम्भ-णीयं लौकिकानामपि छन्दसां विज्ञानशास्त्रम् । उक्तं च प्राकृते पैङ्गले—

जेम ण सहई कणअतुला तिलतुलिअं अद्ध अद्धेण ।
 तेम ण सहई सवणतुला अवच्छन्दं छन्दमज्ञेण ॥ १ ॥
 अयुह बुहाणं मज्झे कव्वं जो पढइ लक्खणविट्ठणम् ।
 भूअगालगाखगाहिं सीसं खुडिअं ण जाणेइ ॥ २ ॥ इति ।

यथा न सहते कनकतुला तिलतुलितमर्द्धाद्धेन । तथा न सहते श्रवणतुला अपच्छ-
 न्दस्कं छन्दोभज्ञेन ॥ १ ॥ अद्युधो बुधानां मध्ये त्काव्यं यः पठति लक्षणविहीनम् ।
 भुजाग्रलम्बखज्ञेन शीर्षं खण्डितं न जानाति ॥ २ ॥

इति हि तदर्थः । तदिदमपच्छन्दस्कं लक्षणविहीनं मा प्रयुङ्क्ष्वहीत्यारम्भणीयं
 छन्दोविज्ञानशास्त्रम् ॥ २१ ॥

इति छन्दोवेदसार्थकतावादः ।

श्रीः प्रस्तावना ।

किं तावच्छन्दसां तत्त्वम् ? का विभक्तिः ? किं लक्षणम् ? किं प्रयोजनम् ? इत्या-
दयश्छन्दःशास्त्रसम्बद्धा विषयास्तावत् श्रीमधुसूदनशर्ममहानुभावैश्छन्दःसमी-
क्षायां सम्यङ् न्यरूपिषतेति तेषामेवात्र सङ्ग्रहोऽकारि ।

अथ तदेतच्छन्दःशास्त्रं कदा प्रादुरासेति विमृश्यते ।

तत्र तावन्महनीयमहिम्नोऽपौरुषेयाद्वेदराशेर्गायत्र्यादिच्छन्दसां यज्ञकर्मणि विनि-
युक्तत्वात्तज्ज्ञानार्थमादौ ब्राह्मणग्रन्थेषु तेषां पादसङ्ख्या तत्र प्रविभक्ताक्षरसङ्ख्या
च निर्दिश्यते । पादसङ्ख्यामात्रेणाक्षरसङ्ख्यामात्रेण च वैदि-
छन्दःशास्त्रस्य कच्छन्दसां गायत्र्यादिव्यवहारः । तत्र किञ्चिन्मूलाधिकतायामपि
मूलम् न च्छन्दोहानिर्भवति । तदुक्तम्—‘न वा एकेनाक्षरेण च्छन्दांसि
वियन्ति, न द्वाभ्याम्’ (ऐ. ब्रा. १. ६) ‘न शेकेनाक्षरेणा-

न्यच्छन्दो भवति, न द्वाभ्याम्’ (सां. ब्रा. २७. १) इति । ततो ब्राह्मणग्रन्थेष्वि-
तस्ततः पर्यस्तान् विध्यर्थवादादीन् समाहृत्य सारल्येन यज्ञकर्माणि सूत्रयितुं प्रवृत्तेषु
भगवदाश्रयायनसाङ्ख्यायनपुस्तकभाष्येषु तदुपयोगिनां छन्दसां लक्षणान्यपि ब्राह्म-
णारण्यकादिभ्यो निष्कृष्य पृथक्कथनीयान्यभवन् । तानि चैवं सूत्रयांचकार तत्र भवान्
साङ्ख्यायनः—

‘त्रिपदा गायत्री (१) उष्णिक् (२) पुर उष्णिक् (३) ककुप् (४)
विराट् च पूर्वा (५) चतुष्पदोत्तरपदा विराट् (६) बृहती (७) सतो
बृहती (८) जगती (९) अनुष्टुप् (१०) त्रिष्टुप् च (११) पञ्च पङ्केः
(१२) षट्संख्यतिच्छन्दसाम् (१३) ‘स हि शर्धो न माश्रुत’मित्यष्टौ
(१४) द्वौ द्विपदायाः (१५) तेऽष्टाक्षराः प्रायेण (१६) द्वादशाक्षरा
जगत्याः (१७) तृतीयौ चोष्णिग्बृहत्योः (१८) सतोबृहत्याश्च प्रथम-
तृतीयौ (१९) मध्यमः ककुभः (२०) प्रथमः पुर उष्णिहः (२१)
एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्विराजोः (२२) उत्तरस्या दशाक्षरः (२३) तामक्ष-
रपङ्क्तिरित्यप्याचक्षते (२४) पञ्चभिः पञ्चाक्षरैः पदपङ्क्तिः (२५) षट्पञ्चाक्षरा
जगत्याः (२६) एकेन द्वाभ्यामित्यूनके निचृत् (२७) अतिरिक्ते सुरिक्
(२८) सम्पाद्य पादभागेनाहार्यस्यर्चः सम्मितास्तस्य पादभागेन सम्पन्नाः
(२९) गायत्र्युष्णिगानुष्टुप्बृहत्यो पङ्क्तिश्च त्रिष्टुप्जगत्यावित्यानुपूर्व्यं छन्दसां
चतुर्विंशत्यक्षरादीनां चतुरन्तराणाम् (३०) (सां. श्रौ. सू. ७. २७)

इति । इदमेव मूलं छन्दःशास्त्रमहातरोरिति मन्यामहे । अत्रैकेन द्वाभ्यां वाऽक्षराभ्यां न्यूनाधिक्ये निचृद्भुरिति संज्ञाविशेष उच्यते; पिङ्गलाचार्येण पुनः 'ऊनाधि-केनैकेन निचृद्भुरितौ । द्वाभ्यां विरादस्वरजौ ।' (३. ५९-६०) इत्युक्तमिति शास्त्र-स्योत्तरोत्तरं परिणततावसीयते ।

निदानसूत्राणामिदमेव स्थानम् । प्रातिशाख्यसर्वांनुक्रमण्यौ वैदिकछन्दसां लक्ष-णानि दर्शयन्त्यावपि पिङ्गलादूर्ध्वमेवाविर्भूते इत्यनुपदमेव दर्शयिष्यते ।

अथाधीयमानेष्वेवाग्रायेषु केषाञ्चनर्चामर्धर्चा पादानां च श्रुतिमनोहरतामनुस-न्धानाः परमर्षयस्तत्राक्षरपरिच्छेदं लघुगुरुनियमं च निदानमव-लौकिकछन्द- दीधरन् । तानेव चाग्नेह्वाग्नेह्य स्वयं वृत्तानि विरचयामासुः । सामुत्पत्तिः क्वचिच्चाक्षरसङ्ख्यानिरपेक्षमेवोच्चारणकालसाम्यमात्रं विशिष्टवृ-त्तसाधकं पश्यन्तो मात्रावृत्तानि कल्पयाम्वभूवुः । इदं हि

नानाविधवृत्तानां मातृकायमाणा मन्त्रभागा वेदे । यथा—

'हृदिस्पृगस्तु शन्तमः' (क्र. सं. १. १. ३१) इति प्रमाण्याः ।

'पूषण्वते ते चक्रमा करम्भं' (क्र. सं. ३. ३. १८) इतीन्द्रवज्रायाः ।

'स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं' (क्र. सं. २. ७. १८) इत्युपेन्द्रवज्रायाः ।

'अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददध्रे कुह चिद्वियेयुः ।' (क्र. सं. १. २. १४) इत्युपजातेः ।

'इन्द्रसोमा दुष्कृते मा सुगं भूत' (क्र. सं. ५. ७. ६) इति शालिन्याः ।

'आ देवानामभवः केतुरग्ने' (क्र. सं. २. ८. १६) इति वातोर्म्याः ।

'रथं न दुर्गाद्विसवः सुदानवः' (क्र. सं. १. ७. २४) इति वंशस्थस्य ।

'यूना ह सन्ता प्रथमं विजज्ञतुः' (क्र. सं. ७. २. १९) इतीन्द्रवंशायाः ।

'अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ।' (क्र. सं. १. १. १९) इति नराचस्य ।

एवमेवान्येषामपि वृत्तानां मूलभूताः पादाश्चार्धर्चश्च तत्र तत्र शतश उपलभ्यन्ते । ततश्च वेद एव मूलं लौकिकानामपि छन्दसामिति युक्तमुत्पत्त्यामः ।

तत्रैवं द्विविधानामपि छन्दसां लक्षणविधायकं शास्त्रमिदमाविरकार्षीत्तत्र

भवान् पिङ्गलनागः । सर्वेष्वप्युपलभ्यमानेषु छन्दोग्रन्थे-

छन्दःशास्त्रस्य विदमेव पुराणतरमार्षं च । अत एवैतद्वेदाङ्गतयोपादीयते

वैदिकैः । लौकिकानामपि छन्दसां लक्षणसङ्ग्रहपरस्यास्य वैदिक-

लौकिकशब्दलक्षणविधायकपाणिनीयव्याकरणस्येव वेदाङ्गता न

विरुद्धा । इदं चोपनिषदादिषु वेदभागेषु क्वचिल्लौकिकान्यपि छन्दांसि । तेषां लौकिकसंज्ञा तु 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेनैवेति न किञ्चिदस्याहितम् ।

पिङ्गलाचार्यकृतच्छन्दःशास्त्रात्पूर्वमपि शास्त्रेऽस्मिन् क्रौष्टुकि-यास्क-ताण्डि-
सैतवं-काश्यप-रातमाण्डव्यप्रभृतीनां शास्त्राण्यासन्निति पिङ्ग-
प्राचीनाच्छन्दः-लङ्कृतात्तन्मतनिर्देशादवगम्यते । तत्र क्रौष्टुकिः-बौधायनीये
शास्त्रकाराः । भारद्वाजगोत्रकाण्डे 'भृष्टयो भृष्टमिन्दयः क्रौष्टुकयः' इति
श्रुतानां क्रौष्टुकीनां कश्चित् स्यात् । अयमतीव प्राचीनः, यतो
यास्केनापि स्मर्यते-'द्रविणोदा इन्द्र इति क्रौष्टुकिः' (निरु. ८. २) इति ।

यास्कः-आपस्तम्बेन भृगुः पठितः-'यास्कबाधूकमौनमौकाः' इति । अयं
निरुक्ताख्यनिघण्टुभाष्यप्रणेता 'यास्को मासृषिरव्यग्रो नैकयज्ञेषु गीतवान् ।' (शां.
प. ३४३. ७२) इत्यादिना महाभारतेऽपि स्मर्यमाणः ।

ताण्डिः-'ऋषिरासीकृते तात ! तण्डिरित्येव विश्रुतः ।' (अनु. १६. १) इत्या-
दिना महाभारते गीयमानमाहात्म्यस्य ऋषेः पुत्रः । 'ऋषीणामभिगम्यश्च सूत्रकर्ता
सुतस्तव । मत्प्रसादाद्विजश्रेष्ठ ! भविष्यति न संशयः ॥' (अनु. १६. ७०) इति
तत्रैव भगवतो महेश्वरस्य वरदानोपवर्णनात् ।

सैतवविषयेऽधिकं किमपि न ज्ञायते । केवलं लौकिकच्छन्दोलक्षणविधायकशा-
स्त्रकर्तायमासीदित्यनुमीयते ।

काश्यपस्तु-मन्दारमरन्दटीकायां कृष्णशर्मकृतायां माधुर्यरञ्जन्यां प्रमाणी-
क्रियते 'तत्र भगवता सूत्रकारेण काश्यपेन...' (पृ. ६) इति । कृष्णशर्मणो
मध्वमतानुयायित्वात्, मध्वाचार्यस्य च १२३९ शकाब्दे पिङ्गलसंवत्सरे लोकान्त-
रप्रयाणस्यैतिहायिकविवक्षितत्वात्, तदूर्ध्वभाविना कृष्णशर्मणा प्रमाणत्वेनोपात्तस्य
काश्यपसूत्रस्यासादनमिदानीमपि नासम्भवनीयम् । धर्मसूत्रमपि काश्यपप्रणीतमु-
पलभ्यते । तत्कर्ता छन्दःसूत्रप्रणेता च काश्यप एक एवोत भिन्न इत्यवधारयितुं
न पारयामः ।

रातमाण्डव्यौ तु सम्भूय ग्रन्थकर्तारवित्यनुमीयते । तत्र प्रवरदर्पणे भरद्वा-
जजिहोमव्ये कश्चित् रातो इत्यते । माण्डव्यश्च बौधायनसूत्रे भृगुगणे आश्व-
लायनसूत्रे 'तर्पणप्रकरणेऽन्यत्र च बहुषु ग्रन्थेषु श्रुतः । महाभारते च (आदि.
१०७) कश्चिन्माण्डव्य उपवर्णितः । तत्र को वा रातसहचर इत्यनिर्णीतमेव । धर्म-
शास्त्रमपि रातमाण्डव्यप्रणीतमस्तीति स्मृतिसारसमुच्चयादिपर्यालोचनां प्रती-
यते । तत्र रातमाण्डव्य इत्येकत्वेन व्यपदेशो इत्यते, स च शङ्खलिखितवत्सम्भूय-
ग्रन्थकर्तृत्वनिमित्तक एव स्यात् ।

एतदतिरिक्ता अन्येऽपि छन्दःशास्त्रकाराः पिङ्गलाचार्यात्पूर्वकालिका भवितुम-
र्हन्ति, यन्मतमसौ 'एकीयम्' (पृ. १५) इति निर्दिशति । परं तद्विषयेऽविदित-
विशेषा जोषमेवावतिष्ठामः ।

अथ पिङ्गलाचार्यादूर्ध्वकालिकत्वेनाध्यवसितान् कांश्चिदार्थान् ग्रन्थानालोचयामः ।

पिङ्गलाचार्यादुत्तर-
कालिकाच्छन्दो-
ग्रन्थकाराः । तत्र शौनकीये प्रातिशाख्येऽन्वैः षोडशादिभिस्त्रिभिः
पटलैर्वैदिकच्छन्दसां लक्षणानि निरूपितानि । शौन-
कश्च नितान्तं प्राचीन इति विमर्शकाः । परं वयमिमं
पिङ्गलादूर्ध्वतनं मन्यामहे । यतः प्रातिशाख्ये छन्दःशास्त्रा-
पेक्षया बहवच्छन्दसां सूक्ष्मभेदा लक्षिता दृश्यन्ते । न च

तद्विषय एव शास्त्रे तदनिरूपणं सङ्गच्छते, विना तत्पूर्वभावित्वात् । अस्ति चान्य-
दपि गमकं यच्छन्दःशास्त्रे न्यङ्कुसारिण्याः 'स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः । उरोबृहती
यास्कस्य' (३. २९-३०) इत्याचार्यनामग्रहणपूर्वकं संज्ञाद्वयं प्रादर्शि, प्राति-
शाख्ये तु 'न्यङ्कुसारिणी । स्कन्धोग्रीव्युरोबृहती त्रैधेनां प्रतिजानते ॥' (१६.
४३) इति नामग्रहणनैरपेक्षेणैव । तेन छन्दःशास्त्रस्य प्राचीनतावचनेनैव
सिद्ध्यति । किञ्च दृश्यते प्रातिशाख्ये 'यजुषां षट् । साम्नां द्विः । ऋचां त्रिः' (२.
६-८) इति छन्दःसूत्राणामनुवाद इव, 'यजुषां षट् ऋचां त्रिःषट् साम्नां द्वादश
सम्पदि' । (१६. १२) इति । तस्मात्प्रातिशाख्यादपि छन्दःशास्त्रमेव प्राचीनम् ।
प्रातिशाख्ये दृष्टाच्छन्दोविशेषास्तु विशल्यकरण्यां सङ्गृहीता एवास्माभिरिति
नात्र पुनरुच्यन्ते ।

कात्यायनप्रणीतं ऋक्सर्वानुक्रमसूत्रं तु प्रायः प्रातिशाख्यानुसारीति तस्य
ततोऽर्वाचीनत्वं निर्विवादम् । छन्दःशास्त्रादर्वाक्तनत्वे त्वस्यास्ति स्फुटतरं प्रमाणं
यत् छन्दःशास्त्रीययोः 'न्यूनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ । द्वाभ्यां विरादस्वराजौ' (छं.
३. ५९-६० सर्वा० ३. ४-५) इति सूत्रयोरविकलयोरनुवादः । सर्वानुक्रमे
च 'अथ च्छन्दांसि' इत्युपक्रम्य तृतीयाद्येकादशान्तैः खण्डैर्ऋग्वेदेऽपेक्षितानां
छन्दसां लक्षणान्युक्तानि । अस्माभिस्तु तानि सर्वाणि टिप्पण्यां सोदाहरणानि
प्रदर्शितान्येव । शुक्लयजुःसर्वानुक्रमसूत्रं तु छन्दोविषये न ऋक्सर्वानुक्रम-
सूत्रान्मात्रयापि मिथ्यते, अतस्तद्विषये न किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति ।

अग्निपुराणे ३२८ तममध्यायमारभ्य ३३५ तमपर्यन्तमष्टभिरध्यायैः क्रमेण
परिभाषा, दैव्यादिसंज्ञाः, पादाधिकारः, उक्त्यादीनि च्छन्दांसि-आर्यादिमात्रा-
वृत्तानि च, विषमवृत्तानि, अर्धसमवृत्तानि, समवृत्तानि, प्रस्तारादि, इति निरूपित-
मुपलभ्यते । एतच्च सर्वमपि पिङ्गलोक्तस्य छन्दःशास्त्रस्यानुवावरूपमेव । तथा
च प्रतिज्ञातं तत्र-'छन्दो वक्ष्ये मूलशब्दैः पिङ्गलोक्तं यथाक्रमम् । (३२८-१)
इति । छन्दःशास्त्रे शुद्धाशुद्धपाठपर्यालोचने प्रक्षिप्ताद्यवधारणे च सुतरामुप-
युज्यत एतत् ।

गरुडपुराणे पूर्वखण्डे २०७ तममारभ्य २१२ पर्यन्तं षड्भिरध्यायैः क्रमेण
परिभाषा, मात्रावृत्तानि, समवृत्तानि, अर्धसमवृत्तानि, विषमवृत्तानि, प्रस्तारादि

च वर्णितं दृश्यते । अत्र कतिचिच्छन्दःशास्त्रेऽनुक्तानामपि वृत्तानां लक्षणानि समुपलभ्यन्ते । तानि चासदीयटिप्पण्युक्तलक्षणैर्गतान्येव । वैदिकछन्दसां लक्षणानि तु नात्र वर्णितानि । इदं पैङ्गलीयाच्छास्त्रादुत्तरकालिकमेव, 'तावदर्थं तद्वर्णितं द्विद्वयून् तु तदन्ततः । परे पूर्णं परे पूर्णं-' इति तदनुवाददर्शनात् ।

नारदीयपुराणे पूर्वखण्डे ५७ तमेऽध्याये—'लौकिकं वैदिकं चापि छन्दो द्विविधमुच्यते ।' इत्युपक्रम्य गणसंज्ञाः, समार्धसमादिलक्षणानि, उक्तादि संज्ञाः, प्रस्तारं च निरूप्य 'इत्येतत्किञ्चिदाख्यातं छन्दसां लक्षणं मुने ! । प्रस्तारोक्तप्रमेदानां नामानन्त्यं प्रजायते ॥ २१ ॥' इत्युपसंहृतम् । अत्र वृत्तानां प्रातिखिकलक्षणानि न सन्त्येव ।

विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयखण्डे ३ अध्याये गायत्र्यादिकृत्यन्तं छन्दःसामान्यलक्षणमभिधाय, लघुगुरुविशेषं प्रस्तारं चोक्त्वा 'दिङ्मात्रमेतत्कथितं नरेन्द्र ! विस्तारजिज्ञासुरतो मनुष्यः । संसाधयेत्तत्त्वधिया यथावत्सुदुस्तरं विस्तरशो हि वक्तुम् ॥२०॥' इत्युपसंहारः कृतः ॥

एतावन्त एवास्मत्सन्दृष्टा आपाश्छन्दोग्रन्थाः । एषु पिङ्गलाचार्यकृतं छन्दःशास्त्रमेव प्रतनतरं प्रमाणभूतं सर्वाङ्गपूर्णं च ।

अथ कोऽर्थः पिङ्गलनागः ? इति पर्यनुयोगे महाभारते जैमिनीये सर्पसत्रे द्रग्धेऽपु

नागेषु कश्चित्पिङ्गलो दृश्यते—'निष्टानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ।' (आदि. ३५. ९) इति । नासौ छन्दःशास्त्रप्रणेता भवितुमर्हति, मुनित्वाभावात्, अस्यान्यथैव मरणश्रवणाच्च । किन्तु मात्स्येऽङ्गिरसु 'योधिर्नगः सौगमाक्षि-

क्षीरयोरिकिरेव च ।' (१९६. ६) इति श्रुतस्य नगस्य पुत्रः; तत्रैव 'ज्ञात्वायनो हरिर्वाङ्मयः पैङ्गलश्च तथैव च ।' (१९६. ३२) इति श्रुतस्य पैङ्गलस्य पिता चायं पिङ्गलनागो भविष्यतीत्यस्माकं सम्भावना । पुनं फणित्वेन वर्णयन्तस्तु नागशब्देन प्रतारिता एवेति मन्यामहे ।

एतेन महाभाष्यकारं पतञ्जलिमेव पिङ्गलापरनामधेयमाचक्षाणा अपि व्याख्याताः । किञ्च महाभाष्ये नवाह्निके 'पैङ्गलाण्व' (आह्नि. ९ सू. ७३) शब्ददर्शनात्, भाष्याध्याचीनायामृगवेदसर्वानुक्रमण्यां छन्दःशास्त्रीयसूत्रानुवादस्योपदर्शितत्वाच्च पिङ्गलस्य महाभाष्यकारात्पतञ्जलेः प्राचीनत्वं व्यक्ततरम् ।

चामनपुराणे प्रातःस्मरणियेषु—'सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलौ च ।' (१४. २५) इति नामसङ्कीर्तनं प्रायोऽस्यैव भविष्यति, आसुरिसाहचर्यात् । स्कान्दे काशीखण्डे च—'गणेन पिङ्गलाख्येन पिङ्गलेशाख्यसंज्ञितम् । लिङ्गं प्रतिष्ठितं शम्भोः कपदीशादुदग्दिशि ॥' (५५. २) इति शिवलिङ्गप्रतिष्ठापकत्वेनोपवर्णितः पिङ्गलोऽयमेव भवितुमर्हति, अस्य 'शिवप्रसादाद्विशुद्धमति'त्वस्योक्तत्वात् । सर्वानुक्रमटीकायां षड्गुरुशिष्यस्तु—सूच्यते हि भगवता पिङ्गलेन पाणिन्यनुजेन'

लिखति, तत्र न प्रमाणान्तरमुपलभामहे । वयं त्वेनं पूर्वमुपदर्शितैः
पाणिनेः पूर्वतनं जानीमहे । परं सम्प्रति 'यथा-मकारेणापिङ्गलस्य सर्वगुरु-
स्त्रिकः प्रतीयेत' (मी. भा. १. १. ५) इति वचनदर्शनाच्छवरस्वामिनः पूर्वका-
लिकत्वमात्रमविप्रतिपन्नमस्य । निश्चयेन कालनिर्णयस्तु सर्वेषामेवर्षाणां दुर्निरूप्य
एवेति वयमप्यन्ततस्तद्विषये वाच्यमतामेवोररीकुर्मः ।

निवासस्तु पिङ्गलाचार्यस्य प्रायः पश्चिमोदधेस्तीरप्रदेश एवेति निश्चीयते । तथा हि

तद्देशोद्भवस्त्रीषु रूढौ 'अपरान्तिका' (४. ४१) 'वानवासिका'

पिङ्गलस्य देशः (४. ४३) इति शब्दौ छन्दःशास्त्रे वृत्तनामत्वेनायं प्रायुक्तः ।

अपरान्तिका 'पश्चिमसमुद्रसमीपेऽपरान्तदेशः, तत्र भवाः' ।

वानवासिका 'कोङ्कणविषयात् पूर्वेण वनवासविषयः, तत्र भवाः' (२. पं. २६, ३२)

इति वात्स्यायनसूत्रव्याख्याजयमङ्गला । 'प्राच्यवृत्तिः' 'उदीच्यवृत्तिः' (४. ३७-३८)

इति संज्ञे अप्युक्तार्थेऽनुकूले । महोदधितीरवासित्वादेव 'छन्दोज्ञाननिधिं' जघान

मकरो वेलातटे पिङ्गलं' (२. २६) इति पञ्चतन्त्रे दृश्यमानं तद्विषयकं वर्णनमपि

स्वरसतः सङ्गच्छते । अतो दक्षिणकोङ्कणमेवास्य निवासस्थानमिति सम्भावयामः ।

छन्दःशास्त्रे समुपलभ्यमानासु वृत्तसंज्ञासु तु काश्चन विलासिनीललितसुभगान्

भावानाविष्कुर्वन्ति, काश्चन मात्रासमकं पदचतुरर्ध्वं गच्छन्त्यो

छन्दःशास्त्रे माणवकाक्रीडितकमग्रेडयन्ति, काश्चिन्मत्तमयूरसेवितं कुसु-

वृत्तसंज्ञाः । मितलतावेल्लितमनोहरं पुष्पिताग्राभिः शाखाभिरुपशोभितसु-

द्यानं विचरन्ति, काश्चित् हलमुखीं पृथ्वीं यवमतीं शालिनीं

च वितन्वन्ति, काश्चन हरिणीयूथसनाथं शार्दूलविक्रीडितभीषणं भुजङ्गविजृम्भितं

काननं सेवन्ते, काश्चिद्रुतविलम्बितमृषभगजविलसितं जुषन्ते, काश्चन विद्युन्माला-

प्रभाभासुरं वातोर्मिप्रेरितजलधरमालोद्भूतं वर्धमानं चण्डवृष्टिप्रपातं भजन्ते, काश्चन

हंसरुतनादितां क्रौञ्चपदोपशोभितां जलोद्धतगतिं वेगवर्षीं बाहिनीमवगाहन्ते, काश्चि-

न्नाम्बललितैरयोद्धतां केतुमतीमपराजितां ग्रहरणकलितां सेनां सारयन्तीत्यहो सर्वतो-

मुखी सूक्ष्मनिरीक्षणशक्तिराचार्यस्य । एतासां सम्यग्विवर्णनं ग्रन्थकर्तुं रसिकता च

जीविकारहस्यं च तत्कालीना देशस्थितिश्च सुपरिज्ञाता स्यादिति मन्यामहे ।

यद्यप्येता आचार्यवर्णने यथारुचि कल्पिताः—प्राचीनैः कथ्यपादिभिश्च विहिताः

समाहता इति न तत्र कश्चन पर्यनुयोगः, तथापि कासांचित्

वृत्तनाम्नासु- संज्ञानामुपपत्तिरप्यनुमातुं शक्येति पश्यामः । यथा—षडक्षर-

पपतिः । पादायाः मध्याक्षरद्वयस्य लघुत्वात् तनुमध्या । पठ्यमाना द्रुतं

वक्रं सर्पतः सर्पशिखोरनुकरोतीति भुजगशिशुसूता । द्रुतं वि-

लम्बितं च पठ्यत इति द्रुतविलम्बितम् । मत्तमयूरस्य वृत्तमिव भातीति मत्तम-

यूरम् । यतित्रये विश्रम्य विश्रम्य मन्दं क्रामन्ती मन्दाक्रान्ता । व्याघ्रस्य-हुतिर्द्वा-
दशहस्तेति प्रसिद्धेर्द्वादशाक्षरेषु यतिमच्छार्दूलविक्रीडितम्,—इत्येवमादि द्रष्टव्यम् ।

सङ्ख्येयपरैः पदैः सङ्ख्याया उपलक्षणं चास्मिन्नेव शास्त्रे प्रथमतो दृश्यते । अत्रत्या
प्रस्तारादिगणितरीतिराचार्यस्य गणितविद्यायामपि पाठवं प्रकाशयति । एतत्कर्तृकोऽन्यः
कोऽपि ग्रन्थोऽस्ति न वेति न ज्ञायते ।

प्राकृतपिङ्गलस्य कर्ता त्वन् एवेत्याहुः । तत्र बहु त्रक्तव्येऽपि विस्तरभया-
द्विरम्यते ।

अदश्छन्दःशास्त्रं दुरुहसूत्रमयत्वाद्वाख्यानसापेक्षमित्यत्र न कोऽपि संशयः ।
बहूनि हि सूत्राणि व्याख्यागम्यान्वेचात्रत्यानि । अस्य चेदग्रथमं
छन्दःशास्त्रस्य व्याख्यानमेवा हलायुधप्रणीता वृत्तिरेवेति केचित् । तस्याः
व्याख्यानम् । प्रथमत्वे मानं तु 'मृतसञ्जीवनी'ति समाल्यैव । यद्यपि हला-
युधवृत्तौ 'केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषया व्याचक्षते'

(१. १०) इत्यादि दृश्यते; तथापि तत्सम्प्रदायमनुलक्ष्यैवोक्तं, न लिखितटीकापु-
स्तकम् । यतो व्याख्या नाम ग्रन्थस्यार्थबोधिकेव रक्षिकापि भवति । न च हलायुधेन
छन्दःशास्त्रस्य मूलं सम्यगुपलब्धम् । दृश्यन्ते हि बहून्वावापोद्वापस्थलान्येतदीयवृत्तौ ।
यथा—“उक्तम्, अत्युक्तम्, मध्यम्, प्रतिष्ठा, सुप्रतिष्ठेति चतुरक्षराद्वि-
विंशत्यक्षरान्तं पुरस्ताच्छन्दः पञ्चकं... एतान्यपि भगवता पिङ्गलनागेन सूच्यन्ते-
उक्तम् । साति । मध्यम् । प्रतिष्ठा । सुच ।” इति षड्गुरुशिष्य उदाजहार । न चैत-
त्सूत्रपञ्चकं हलायुधवृत्तौ दृश्यते ॥ ‘एकोनेऽध्वा’ (८. ३३) इति सूत्रं वैदिकैरधी-
यमानमपि न व्याख्यातम्, अध्वपरिच्छित्तिश्च षट्प्रत्ययपूरिण्यपि न स्वीकृता ॥ अत्रा-
नुक्तं गाथा’ (८. १) इति सूत्रात्परमष्टादशसूत्राणि ‘हंसरुतं झौ गौ’ (६. ७)
‘ततं नौ मरौ’ (६. ६४) इत्यादीनि च सूत्राणि वैदिकपाठविरुद्धानि मात्स्ये चान-
नूदितान्यपि व्याख्यातानि । न ह्येवं सति प्राचीने व्याख्याने सम्भवति । क्वचिद्
यथावत्सूत्रार्थानवबोधोऽप्युपरितनमनुमानं द्रढयतीति ।

यद्यं तु हलायुधेनादृष्टमपि प्राचीनं व्याख्यानं भवितुमर्हति छन्दःशास्त्रस्येति ब्रूमः ।
न हेतावन्तं कालमव्याख्यातं स्थास्यति वेदाङ्गं दुर्बोधतरं चेदं शास्त्रम् । किञ्च ‘मय-
रसतजभनलगसस्मितं’ इत्यादिकं यच्छ्लोकषट्कं छन्दःशास्त्रादौ दृश्यते, तत्प्राचीनस्यैव
व्याख्यानस्य प्रस्तावनारूपं स्यादित्यनुमिमीमहे । न हीदं हलायुधप्रणीतं, न च तेन
व्याख्यातम् । ब्रह्मयज्ञे त्वेतत्प्रतीकमेवाधीयते वैदिकैः । विधीयते च देवीभागा-
वते—‘अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पञ्चसंवत्सरेति च । मयरसतजभनेत्येव गौर्मा इत्येव
कीर्तयेत् ॥’ (११. १०. ९) इति । अतश्छन्दोभाष्यस्य परमप्राचीनस्येदं मङ्गल-
मिति प्रतीमः ।

सम्प्रति तु अनतिहृदयङ्गमापीयं हलायुधवृत्तिरेवाद्रियते सर्वत्र । हलायुधश्च
शालिवाहनस्य पञ्चदश्यां शताब्दयामुत्पन्न इति केचिद्वर्णयन्ति ।
हलायुधस्य कालः तथा ह्यस्ति हलायुधेनैव प्रणीतं कविरहस्याभिधं किमपि
काव्यम् । तत्र च स्वोपजीव्यः कृष्णराज उपवर्णितोऽनेन । स
च विजयनगराधीश्वर एव । यतः १४३० शकाब्दे तद्वत्तग्रामप्रशस्तौ 'नमस्तुङ्गशिरः—'
इति श्लोक उपलभ्यते । स च छन्दःशास्त्रवृत्तिगत इति ।

तदेतन्न युक्तम्, 'नमस्तुङ्गशिर' इति श्लोकस्य प्राचीनत्वेन तदुल्लेखस्याकिञ्चित्कर-
त्वात् । तथा च १३१३ शकाब्दे प्रजापतिवत्सरे हरिहररायेण गोवापुरे मन्त्रिपदे
नियुक्तनृहरिप्रदत्तदानपत्रेऽपि दृश्यतेऽसौ श्लोकः । उपलभ्यते च ततः प्राचीनतरेण
चाणभट्टेन प्रणीते हर्षचरितेऽपि ।

किञ्च कविरहस्ये समुपवर्णितः कृष्णराजो राष्ट्रकूटकुलोद्भवः । 'तोलयत्यतुलं
शक्त्या यो भारं भुवनेश्वरः । कस्तं तुलयति स्थाप्ता राष्ट्रकूटकुलोद्भवम् ॥' इति हि
तत्रोपवर्ण्यते । न च विजयनगराधीश्वरः कृष्णराजो राष्ट्रकूटकुलोद्भवः इति प्रसिद्ध-
मेवैतिहायिदिदम् ।

राष्ट्रकूटेषु तु त्रयः कृष्णाः प्रसिद्धाः—प्रथमः शुभतुङ्गापरनामकः, द्वितीयः अका-

कृष्णराजः
खुडिगदेवश्च

लवर्षाख्यः, तृतीयोऽप्यकालवर्षसंज्ञकश्चेति । तत्र तृतीय
एव हलायुधस्योपजीव्य इति निश्चिनुमः । यतस्तदनन्तरम-
धिष्ठितराज्यः खुडिगदेवोऽपि कश्चित् स्मरणविषयतां नीतोऽ-
नेन—'त्वया कृतपरिग्रहे खुडिगवीर ! सिंहासने' (लि. पा.

७. १७) इति, 'यशःशेषीभूते खुडिगनरनाथे गुणनिधौ' (लि. पा. ७. २०)
इति च । खुडिगदेवश्च तृतीयस्य कृष्णदेवस्य वैमात्रेयो आतेति दानपत्रलेखादवग-
म्यते । तथाहि—'ऐन्द्रपदजिगीषयेव स्वर्गमधिरूढे च ज्येष्ठे आतरि श्रीमत्कृष्णरा-
जदेवे युवराजदेवदुहितरि कन्दकदेव्याममोघवर्षनृपाज्जातः खोडिगदेवो नृपतिर-
भूद्भुवनविरूपातः' इति । अयं हि कृष्णराजानन्तरं ८९३ शकाब्दं यावत् महीप-
तिपदमलंचकार । कृष्णराजश्च शालिवाहनस्य ८६७-८८८ वत्सरपर्यन्तं भुवं
शशासेत्युत्कीर्णलेखादिर्निर्णयते । असावेव कृष्णराजः कविरहस्ये नायकतां
नीतो हलायुधेन ।

तत्पश्चाच्च मालवेशो वाक्पतिराजापराख्यो मुञ्जराज आश्रितोऽनेन । प्रकृता छन्दः-

शास्त्रटीका च तदाश्रयेणैव प्रणीता । अत एवास्यां (४. १९ ।

मुञ्जः ५. ३४ । ५. ३९ । ७. ५ । ८. १२) इत्यत्र मुञ्जः सबहु-

मानमुपश्लोक्यते । तस्य वाक्पतिराज इत्यपरं नामधेयमपि

दृश्यते (४. २०) । उपलभ्यते च नूनं राष्ट्रकूटभ्य आच्छिन्नं 'वल्लभेश्वर' विरुद-

मपि । मुञ्जश्च ८९३-९१९ शकाब्दं यावन्मालवानलमकार्षीदिति स एव समयो
मृतसञ्जीवन्याः प्रणयनस्येति निर्धारयामः ।

न च यदाधारेणैवं निर्णीयते, तान्युदाहरणपद्यान्यन्यदीयानीति शङ्क्यम् ।
'सर्वलघुच्छन्दसि गीत्यार्याशब्दस्य प्रवेशयितुमशक्यत्वात्तन्नाम नोक्तम्' (४. ४८)
'उपस्थितप्रनुपितादीनामस्मिन्नावेशयितुं न शक्यन्ते संज्ञा इति नोक्तिः' (५. ३०)
इति वृत्तिदर्शनेन वृत्तनामगर्भितानां श्लोकानां हलायुधेनैव निर्मितत्वस्य स्फुटमवगा-
म्यमानत्वात् । न हि परकीयश्लोकांनामेवमुपपादनं सम्भवतीति ।

हलायुधस्य देज्ञाविषये तु न विशेषतः किमपि गमकमुपलभामहे । केवलं 'इह
हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः' 'पद्मास्त्रिकातीर्थयात्रागतानेकसिद्धाकुले' (७.
३३) इति श्लोकं पश्यन्तो दाक्षिणात्यमेवैनं सम्भावयामः ।

हलायुधस्य अत्रोपश्लोकितां पद्मास्त्रिकां चास्य कुलदेवतामुपेक्षामहे ।

देशादिकम् । पिता चास्य मीमांसापारावारपारद्वया नाम्ना च नूनं विश्वरूपः ।

तथा ह्येनमुपवर्णयति स्त्रायम्—'श्रुतिपरिपूतवक्त्रमतिसुन्दरवानिभवं तमखिल-
जैमिनीयमतसागरपारगतम् । अवितथवृत्तविप्रजनपूजितपादयुगं पितरमहं नमामि
बहुरूपमुदारमतिम् ॥' (८. १४) इति । अत एव हलायुधस्यापि मीमांसायां
बहुमानः । तथा चोक्तम्—'मीमांसारसममृतं पीत्वा शास्त्रोक्तिः कटुरितरा भाति ।
एवं संसदि विदुषां मध्ये जलपामो जयपणवं हत्वा ॥' (६. १०) इति ।

• अस्य तु मुख्यं शास्त्रं व्याकरणमिति कविरहस्याज्ज्ञायते । अत्रापि (१. १० । ४.
१४) इत्यादिवृत्तिविलोकेनास्य वैयाकरणत्वं स्फुटीभवति ।

अत्र वृत्तौ माण्डव्यः (पृ. ५०) श्वेतपटः (पृ. ७३) कालिदासः (पृ. ७८)
भारविः (पृ. ८०) धरणीधरः (पृ. ८५) कात्यायनः (पृ. १०४) इति ग्रन्थ-
कृतां नामान्युपलभ्यन्ते । तत्र धरणीधरोऽस्य समकालिकः कश्चिदनुबन्धी सुहृद्वा
स्यादित्यनुमीयते ।

अभिधानरत्नमालाख्यः कोशोऽप्यनेनैव निर्मित इत्याहुः ।

लक्ष्मणसेनस्य मन्त्री ब्राह्मणसर्वस्व-शिवसर्वस्वादिग्रन्थकर्ता, वृत्तरत्नाकरदीका-
कर्तृ रामचन्द्रकवेर्भाता चेत्यादयो हलायुधा अस्मान्निज्ञा एव ।

अस्य शास्त्रस्य महामहिमशालिभिः शालिवाहनस्य सप्तदश्याः शताब्दयाः पूर्वार्ध-
समुद्भूतैर्भास्करराजैः प्रणीतं भाष्यम्, वार्तिकराजश्चेति
अन्यानि व्या- प्रकामं गुणगारिमाभिरामं विद्योतते व्याख्यानद्वयम् । तन्नाम्ना
ख्यानानि सखारामभट्टेन विरचिता छोटीवृत्तिरपि वरीवर्ति । परं

कृतप्रयत्ना अपि तन्नालभिष्महि । अन्यच्च व्याख्यानं न नः कर्ण-
पदवीमवतीर्णम् । अतः स्वीयया 'विशल्यकरणी' नाम्न्या दिप्पण्या योजितमेतत् ।

वैदिकच्छन्दसामुदाहरणानि तु वृत्तिकृता न प्रदर्शितानि । तान्यस्माभिरन्विष्या-
न्विष्य यथास्थानं निवेशितानि । अत्र वैदिकोदाहरणविषये पूर्व-
पूर्वेषां संशोधनम् । तनसंशोधकैः प्रायो गजनिमीलिकैव स्वीकृता । तथा च षट्प-
दाजगल्युदाहरणम्—(३. ४९)

‘आपो न देवीरूपं यन्ति (१) होत्रियमवः पश्यन्ति (२) विततं यथारजः (३)
प्राचैर्देवासुः प्रणयन्ति (४) देवयुं ब्रह्मप्रियं (५) जोषयन्ते वरा इव (६) ॥’
(क्र. १. ६.४)

इति दत्तं दृश्यते । वस्तुत इयं चतुष्पदाजगल्येवास्थाने पादकल्पनां विधाय षट्-
पदत्वं प्रापिता । तत्रापि द्वितीयं षष्ठं चापहाय नाष्टाक्षरत्वं कस्यापि पादस्य सम्भव-
तीति भक्षितेऽपि लञ्जने न शान्तो व्याधिः । पुरस्ताज्ज्योतिरुदाहरणम्—(३. ५२)

‘अधोऽध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्यो व्यु१षा (१) श्रन्द्रा मृद्धा वो अर्विषा (२)
आयुक्षातामग्निना या (३) तवे रथं प्रासावीदेवः (४) सविता जगत्पृथक् ॥’
(क्र. २. २. २७)

इयमपि चतुष्पदैव सती पञ्चपदतां नीता । इदं चात्राल्यन्तमाश्चर्यकरं यत्
‘यातवे’ इति पदमध्येऽपि पादः कल्पितः । ककुब्जल्युदाहरणम्—(३. ५६)

‘उतासो दैववदिति (१) रुह्यतां नाम उग्रः (२) । उरुस्यन्तर्भवतो (३)
वृद्धश्रवसः (४) ॥’ अत्र प्रदर्शितः पादः पञ्चाक्षरो भवति, न पुनः षडक्षर इति
शङ्कमत्या इदमुदाहरणं भवितुमर्हति, न ककुब्जाल्याः । अशुद्धविषये चात्र शुद्धपाठप्र-
दर्शनमेव पर्याप्तं मन्यामहे तत्त्वविदां चेतश्चमत्काराय—

‘उत नो देव्यदितिरुह्यतां नासत्या । उरुस्यन्तु मरुतो वृद्धश्रवसः ॥’ (क्र. ६. २. २२)

इदमपरमालोक्यतां भूरिजगत्या उदाहरणम्—(३. ५९)

‘इयो न विद्वां अयुजिरियं धुरि (१) तं वहामि प्रतरणिमवश्चवम् (२) ।

नास्य वेक्षिं विसुचनावृतं पुनः (३) विद्वान्पथः पूर एत अजुनेषति (४) ॥’

कियतीं वाशुद्धीनां काष्ठामारोपितेयमृगिति शुद्धपाठावलोकनेन स्वयमेव विभावयन्तु
दोषज्ञाः । शुद्धपाठश्चेत्थम्—

‘इयो न विद्वां अयुजि स्वयं धुरि तां वहामि प्रतरणीमवस्युवम् ।

नास्या वक्षिं विसुचं नावृतं पुनर्विद्वान् पथः पूर एत अजुनेषति ॥ (क्र. ४. २. २८)

स्थालीपुलाकन्यायेनाशुद्धीनां स्वरूपं जानीयुस्तज्ज्ञा इति दिव्यान्त्रमेवेदं प्रादर्शि । प्रायः
सर्वाण्यप्युदाहरणान्येवमेवाशुद्धतराणि लक्षणविसंवादीनि चासन् । अस्माभिस्तु

तान्यपसार्थं लक्षणानुगतानि निवेशितानि । मूलं च सूक्ष्मेक्षिकया

असदीयः प्रयत्नः निरीक्ष्य संशोधितम् । कचिद्व्याख्यया दुर्बोधतापि दूरीकृता ।

मतान्तराणि च युक्तायुक्तविवेचनपूर्वकं निरूपितानि । शौनक-

कात्यायनाभ्यामुक्तानि सूक्ष्मभेदानां लक्षणानि सङ्गृहीतानि, तेषामुदाहरणानि च

महता यत्नेन दर्शितानि । वृत्तरत्नाकर-छन्दोमञ्जरी-छन्दःकौस्तुभ-मन्दारमरन्द-वृत्त-
चन्द्रिका-वृत्तमणिकोशादिछन्दोग्रन्थेषु दृष्टानां लक्षणानामपि सङ्ग्रहः कृतः । अयमपरश्च
महान् विशेषो यत्सर्वेषामपि वृत्तानां प्रस्तारे सङ्ख्याबोधकं क्रमाङ्कमादौ दत्त्वा
वृत्तानि क्रमेणैव संस्थापितानि । तथा सूत्रे स्मृतानामाचार्याणाम्, छन्दःशास्त्रे
टिप्पण्यां च लक्षितानां वैदिकछन्दसाम्, वृत्तानाम्, छन्दःसूत्राणाम्, उदाहरणश्रु-
तीनाम्, श्लोकानां च पृथक् सूचयः समायोजिताः । यावद्बुद्धिबलं सर्वात्मना तथा
यत्तितं यथास्मिन्नैकस्मिन्नपि ग्रन्थेऽवलोकिते प्रायः सर्वे छन्दोग्रन्था विलोकिता
भवेयुः । एवं महान्तं यत्नमास्थाय कृतेऽपि संशोधनेऽस्माकमल्पमतित्वात्सञ्जातानि
रूढलितानि क्षन्तुमर्हन्ति विचक्षणा इति तान् साञ्जलिबन्धमभ्यर्थयामहे ।

अत्र संशोधनकर्मण्यपेक्षितलिखितपुस्तकप्रदानेन साहाय्यं कृतवतां वे. शा. 'घन-
द्रयामविट्टलशास्त्री जावडेकर' महोदयानां वे. 'कृष्ण लक्ष्मणभट्ट धूप-
कर' इत्येतेषां च सदैवोपकारभारं विभृमः ।

तथास्नानस्निग्ध कर्मण्युद्योजितवतां, मुद्रणकालेऽनवधानादिना सञ्जाताशुद्धिबो-
धनेन मुहुरनुगृह्णानानां सुहृन्मणीनां मुद्रणालयस्थपण्डितानां श्री. नारायण-
आचार्यमहोदयानां, श्री. सोमण इत्युपाभिध-कृष्णशर्मणां, श्री. साधले
इत्युपाह्वालकृष्णशास्त्रिणां च नितान्तमधमर्णाः स्मः ।

अन्ततश्च सुदुःसहृत्तममपि कालातिपातं क्षान्तवतामेवंविधानेकग्रन्थरत्नप्रकाशन-
चणानां गुणगृह्णानां 'निर्णयसागर'मुद्रणालयाध्यक्षाणां श्रेयसे सर्वेश्वरं
सम्प्रार्थ्य, इमामत्यल्पां कृतिं भगवतो वेदपुरुषस्य पादयोः पुष्पाञ्जलित्वे कल्पयामः ।

'दोषाः स्युरेव मम, तत्र कृताधिकारं दोषज्ञवृन्दमपनेष्यति तान् समूलम् ।

स्युश्चेद्गुणा अभिमता भवतां न ते तत् व्यर्था खलु इह खलुभयथा स्थितिर्वः ॥'

सुधीजनविधेयः—

धूपकरोपाह्वोऽनन्तयज्ञेश्वरशर्मा ।

माशैलम्—गोवा.

छन्दःशास्त्रस्य विषयानुक्रमणी ।

विषयाः

पृष्ठम्.

विषयाः

पृष्ठम्.

(प्रथमोऽध्यायः-)

वृत्तिकृतो मङ्गलम्
गणादिपरिभाषा
शास्त्रोपक्रमणिका
गणसंज्ञाः
गणदेवताः
गणफलानि
गणेषु शत्रुमित्रादि
गणप्रयोगे फलम्
दुष्टगणादिदोषापवादः
लगसंज्ञा
लगसङ्केतरेखांलक्षणम्
शुरुत्वापवादः
कचित्पादान्तस्य लघुत्वम्
तद्विषये मतान्तरम्
श्वेताम्बरमतखण्डनम्
पाणिनिविरोधसमाधानम्
द्विमात्रस्य शुरुत्वम्
सङ्ख्योपलक्षकसंज्ञाः
धीश्रीरित्यादिपदानामर्थः

(द्वितीयोऽध्यायः-)

गायत्रीभेदाः
तत्प्रदर्शनोपायः
लक्षणव्यभिचारे विचारः
गायत्र्या अष्टत्रिंशद्भेदाः

(तृतीयोऽध्यायः-)

पादपूरणप्रकारः
गायत्र्यादिपादाक्षरसङ्ख्या
छान्दसमेकादिपादत्वम्
पञ्चादिपादानि छन्दांसि

चतुष्पादादिगायत्रीलक्षणम् १३
गायत्रीपदनिर्वचनम् १५
उष्णिगधिकारः १६
उष्णिक्पदनिर्वचनम् १७
अनुष्टुबधिकारः १८
अनुष्टुपपदनिर्दिष्टः १९
बृहत्सधिकारः २०
पङ्क्त्यधिकारः २३
त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः २७
त्रिष्टुपपदनिर्वचनम् ३०
बह्वनाक्षराया अपि त्रिष्टुप्त्वम् ३१
जगतीपदनिर्वचनम् ३२
शङ्कुमत्यादिच्छन्दोविशेषाः ३३
छन्दःसन्देहे निर्णयप्रकारः ३८
छन्दसां देवताः ३९
छन्दसां स्वराः ४०
छन्दसां वर्णाः ४०
छन्दसां गोत्राणि ४०
छन्दसां घातवः ४१
देवतादिविषये विचारः ४१
मतान्तरविरोधपरिहारः ४१

(चतुर्थोऽध्यायः-)

अतिच्छन्दांसि ४२
अतिच्छन्दसां पादाक्षराणि ४३

लौकिकच्छन्दोऽधिकारः ४५
पादलक्षणम् ४६
मात्रागणलक्षणम् ४६
आर्याधिकारः ४७
आर्याया अशीतिभेदाः ५१

विषयाः	पृष्ठम्.	विषयाः	पृष्ठम्.
वैतालीयाधिकारः	५८	कृत्यधिकारः	१६४
मात्रासमकाधिकारः	६४	प्रकृत्यधिकारः	१६६
गीत्यार्यादिलक्षणानि	६७	आकृत्यधिकारः	१६७
मात्राच्छन्दसां लघुगुरुज्ञानम्	६९	विकृत्यधिकारः	१६८
(पञ्चमोऽध्यायः-)		सङ्कृत्यधिकारः	१७०
वृत्ताधिकारः	७१	अभिकृत्यधिकारः	१७२
अर्धसमवृत्तसङ्ख्या	७१	उत्कृत्यधिकारः	१७२
विषमवृत्तसङ्ख्या	७१	दण्डकाः	१७६
वक्त्रादिभेदाः	७२	(अष्टमोऽध्यायः-)	
विषमवृत्ताधिकारः	८२	गाथालक्षणम्	१७९
अर्धसमवृत्ताधिकारः	९०	त्रिष्टुभि गाथाः	१८०
(षष्ठोऽध्यायः-)		जगत्सां गाथाः	१८०
यतिलक्षणम्	१००	अतिजगत्सां गाथाः	१८२
यतिनियमाः	१००	शक्त्यां गाथाः	१८३
उक्थाधिकारः	१०३	अष्टौ गाथाः	१८४
मध्याधिकारः	१०३	अत्यष्टौ गाथाः	१८५
प्रतिष्ठाधिकारः	१०४	धृतौ गाथाः	१८७
सुप्रतिष्ठाधिकारः	१०४	अतिधृतौ गाथाः	१८८
गायत्र्यधिकारः	१०५	कृतौ गाथाः	१८९
उष्णिगधिकारः	१०६	द्व्यक्षरप्रस्तारः	१९०
अनुष्टुबधिकारः	१०८	प्रस्तारप्रकारान्तरम्	१९०
बृहल्यधिकारः	११०	प्रस्तारक्रमवीजम्	१९१
पङ्क्त्यधिकारः	११२	प्रस्तारपिण्डसङ्ख्या	१९१
त्रिष्टुबधिकारः	११६	मात्रावृत्तप्रस्तारः	१९१
उपजातेः समवृत्तत्वनिर्णयः	१३१	नष्टवृत्तज्ञानम्	१९२
जगल्यधिकारः	१३६	उद्दिष्टवृत्तज्ञानम्	१९२
(सप्तमोऽध्यायः-)		मात्रानष्टज्ञानम्	१९२
अतिजगल्यधिकारः	१४५	प्रस्तारं विना वृत्तसङ्ख्याज्ञानम्	१९३
शक्त्यधिकारः	१४८	मात्रोद्दिष्टम्	१९३
अतिशक्त्यधिकारः	१५१	अध्वा	१९४
अष्ट्यधिकारः	१५४	भेरुप्रस्तारः	१९५
अत्यष्ट्यधिकारः	१५६	मात्राभेरुः	१९५
वृल्यधिकारः	१६०	वृत्तिसमाप्तिः	१९६
अतिवृल्यधिकारः	१६२	टिप्पण्यलङ्कारः	१९६

पिङ्गलसूत्रे स्मृता आचार्याः—

आ. ना.	अ. सू.	आ. ना.	अ. सू.
एके	५ । १५	यास्कः	३ । ३०
काश्यपः	७ । ९	रातमाण्डव्यौ	७ । ३५
क्रौण्डिकः	३ । २९	सैतवः	५ । १८
ताण्डी	३ । ३६	„	७ । १०

छन्दःशास्त्रे टिप्पण्यां च लक्षितानां वैदिकछन्दसां सूची—

छन्दोनाम	पृष्ठ.	छन्दोनाम	पृष्ठ.
अक्षरपङ्क्तिः	२५	आर्षी जगती	९
अतिजगती	४४	आर्षी त्रिष्टुप्	९
अतिधृतिः	४४	आर्षी पङ्क्तिः	९
अतिनिचृत्	१५	आर्षी बृहती	९
अतिपादनिचृत्	११	आर्ष्यनुष्टुप्	९
अतिशकरी	४४	आर्ष्युष्णिक्	९
अत्यष्टिः	४४	आसुरी गायत्री	८
अनुष्टुप्	१८	आसुरी जगती	८
अनुष्टुप्गर्भा	१७	आसुरी त्रिष्टुप्	८
अभिकृतिः	४२	आसुरी पङ्क्तिः	८
अभिसारिणी	३०	आसुरी बृहती	८
अष्टिः	४४	आसुर्यनुष्टुप्	८
आंकृतिः	४२	आसुर्युष्णिक्	८
आर्ची गायत्री	८	आस्वारपङ्क्तिः	२४
आर्ची जगती	८	उत्कृतिः	४३
आर्ची त्रिष्टुप्	८	उपरिष्टाज्ज्योतिर्जगती	२८
आर्ची पङ्क्तिः	८	उपरिष्टाज्ज्योतिस्त्रिष्टुप्	२८
आर्ची बृहती	८	उपरिष्टाबृहती	२१
आर्च्यनुष्टुप्	८	उरोबृहती	२१
आर्च्युष्णिक्	८	उष्णिक्	१६
आर्षी गायत्री	९	उष्णिगगर्भा	१५

छन्दोनाम	पृष्ठ.	छन्दोनाम	पृष्ठ.
ऊर्ध्वबृहती	२२	द्विपदा	१६
ककुभती गायत्री	३४	द्विपदाक्षरपङ्क्तिः	२५
ककुभती जगती	३४	द्विपदा गायत्री	१६
ककुभती त्रिष्टुप्	३४	धृतिः	४४
ककुभती पङ्क्तिः	३४	नष्टरूपी	१९
ककुभती बृहती	३४	नागी	१३
ककुभत्यनुष्टुप्	३४	निचृत्	३५
ककुभत्युष्णिक्	३४	न्यङ्कुसारिणी	२१
ककुप्	१६	पङ्क्तिः	२३
ककुपन्यङ्कुशिराः	१७	पङ्क्त्युत्तरा त्रिष्टुप्	३०
काविराट्	१९	पथ्यापङ्क्तिः	२६
कृतिरनुष्टुप्	१९	पथ्या बृहती	२०
कृतिः	४३	पदपङ्क्तिः	२५
गायत्रमध्यपादात्रिपादनुष्टुप्	१९	पदपङ्क्तिः	२५
गायत्रान्तपादात्रिपादनुष्टुप्	१९	परोष्णिक्	१६
चतुष्पादुष्णिक्	१७	पादनिचृद्गायत्री	१३
चतुष्पाद्गायत्री	१३	पिपीलिकमध्या गायत्री	३५
चतुष्पाद्बृहती	२१	पिपीलिकमध्या त्रिष्टुप्	१६
जगती	४४	पिपीलिकमध्या बृहती	२२
जगती पङ्क्तिः	२६	पिपीलिकमध्योष्णिक्	१७
जागतद्विपादा त्रिष्टुप्	३०	पुरउष्णिक्	१६
ज्योतिष्मती जगती	२८	पुरस्ताज्ज्योतिर्जगती	२८
ज्योतिष्मती त्रिष्टुप्	२७	पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप्	२८
तनुशिरा	१७	पुरस्ताद्बृहती	२१
त्रिपदागायत्री	१५	प्रकृतिः	४२
त्रिष्टुप्	३०	प्रस्तारपङ्क्तिः	२४
दैवी गायत्री	७	प्राजापत्या गायत्री	७
दैवी जगती	८	प्राजापत्या जगती	८
दैवी त्रिष्टुप्	८	प्राजापत्या त्रिष्टुप्	८
दैवी पङ्क्तिः	८	प्राजापत्यानुष्टुप्	८
दैवी बृहती	८	प्राजापत्या पङ्क्तिः	८
दैव्यनुष्टुप्	८	प्राजापत्या बृहती	८
दैव्युष्णिक्	८	प्राजापत्योष्णिक्	८

छन्दोनाम	पृष्ठ.	छन्दोनाम	पृष्ठ.
बृहती	२०	याजुष्युष्णिक्	८
बृहती	२२	वर्धमाना	१४
ब्राह्मी गायत्री	९	वर्धमाना	१४
ब्राह्मी जगती	९	वाराही	१४
ब्राह्मी त्रिष्टुप्	९	विकृतिः	४२
ब्राह्मी पङ्क्तिः	९	विपरीतापङ्क्तिः	२४
ब्राह्मी बृहती	९	विराट्	१५
ब्राह्मयजुष्टुप्	९	विराट्	१९
ब्राह्मयुष्णिक्	९	विराट् त्रिष्टुप्	३७
भुरिक्	१६	विराट्पङ्क्तिः	३७
भुरिक्त्रिष्टुप्	३६	विराट्पङ्क्तिः	३७
भुरिक्पङ्क्तिः	३६	विराट्पूर्वा	३०
भुरिगनुष्टुप्	३६	विराट्स्थाना	३०
भुरिगुष्णिक्	३६	विराट्नुष्टुप्	३७
भुरिग्गायत्री	३५	विराडुष्णिक्	३७
भुरिजगती	३५	विराड्गायत्री	३७
भुरिबृहती	३६	विराड्जगती	३७
मध्येज्योतिर्जगती	२८	विराड्बृहती	३७
मध्येज्योतिर्त्रिष्टुप्	२८	विराड्पूर्वा	३०
महापङ्क्तिः	३२	विषमपदा बृहती	२२
महापदपङ्क्तिः	१९	विष्टारपङ्क्तिः	२४
महाबृहती	२२	विष्टारबृहती	२२
महाबृहती	३०	शकरी	४४
महासतो बृहती	३२	शङ्कुमती गायत्री	३३
यवमध्या	१५	शङ्कुमती त्रिष्टुप्	३४
यवमध्या त्रिष्टुप्	३०	शङ्कुमती पङ्क्तिः	३४
यवमध्योष्णिक्	३५	शङ्कुमती बृहती	३४
याजुषी गायत्री	७	शङ्कुमत्यनुष्टुप्	३४
याजुषी जगती	८	शङ्कुमत्युष्णिक्	३४
याजुषी त्रिष्टुप्	८	सतः पङ्क्तिः	२३
याजुषी पङ्क्तिः	८	सतो बृहती	२३
याजुषी बृहती	८	संकृतिः	४२
याजुष्यनुष्टुप्	८	संस्कारपङ्क्तिः	२५

छन्दोनाम	पृष्ठ.	छन्दोनाम	पृष्ठ.
साम्नी गायत्री	८	खरादत्रिष्टुप्	३७
साम्नी जगती	८	खरादपङ्क्तिः	३७
साम्नी त्रिष्टुप्	८	खराडनुष्टुप्	३७
साम्नी पङ्क्तिः	८	खराडुष्णिक्	३७
साम्नी बृहती	८	खराड्गायत्री	३७
साम्नीनुष्टुप्	८	खराड्जगती	३७
साम्नीयुष्णिक्	८	खराड्बृहती	३७
स्कन्धोमीवी	२१	हसीयसी	१५

छन्दःशास्त्रे टिप्पण्यां च वर्णितवृत्तनामसूची-

वृत्तनाम	पृष्ठ.	वृत्तनाम	पृष्ठ.
अचलम्	१०८	अभिनवतामरसम्	१३६
अचलधृतिः	६७	अमृतगतिः	११३
” ”	१५६	अमृतगतिका	११३
अतिगीतिः	५८	अमृततिलका	११३
अतिरुचिरा	६९	अमृतधारा	८४
” ”	१४७	अर्णः	१७७
अतिशायिनी	१८५	अर्णवः	१७७
अल्पापीडः	८४	अलोला	१४८
अद्वितनया	१६९	अवितथम्	१८६
अनङ्गक्रीडा	६८	अशोकपुष्पमञ्जरी	१७८
अनघः	१०६	अश्वगतिः	१५५
अनवसिता	११७	” ”	१६२
अनुकूला	११७	अश्वललितम्	१६९
अनुष्टुप्चक्रम्	७४	असम्वाधा	१४९
अन्तविपुला	५१	आख्यातकी	९४
अपरचक्रम्	९६	आख्यानकी	९४
अपराजिता	१४९	आदिविपुला	५१
अपरान्तिका	६३	आनन्दः	१७७
अपवाहकः	१७५	आन्दोलिका	११२
अञ्जः	१७७	आपातलिका	६०

वृत्तनाम	पृष्ठ.	वृत्तनाम	पृष्ठ.
आपातलिका चारुहासिनी	६२	उपगीत्यादिविपुला	५१
आपातलिका दक्षिणान्तिका	६३	उपगीत्यार्या	५५
आपातलिकापरान्तिका	६३	उपगीत्युभयविपुला	५१
आपातलिकाप्रवृत्तकम्	६२	उपचित्रम्	६५
आपातलिकाप्राच्यवृत्तिः	६१	” ”	१७७
आपातलिकोदीच्यवृत्तिः	६२	उपचित्रकम्	९०
आपीडः	८३	उपचित्रा	६५
आर्द्रा	११९	उपजातिः	११९
आर्या	४७	उपमालिनी	१५२
आर्यागीतिपथ्या	५२	उपस्थितम्	११६
आर्यागीत्यन्तविपुला	५२	” ”	१४५
आर्यागीत्यादिविपुला	५२	उपस्थितप्रकुपितम्	८८
आर्यागीत्यार्या	५७	उपस्थितप्रचुपितम्	८८
आर्यागीत्युभयविपुला	५३	उपस्थिता	११५
आरामः	१७७	उपेन्द्रमाला	११८
आसारः	१७७	उपेन्द्रवज्रा	११८
इन्दुवदना	१४८	उभयविपुला	५१
इन्द्रवज्रा	११६	उर्वशी	१४५
इन्द्रवंशा	१३९	ऋषभम्	१५१
उज्ज्वला	१३८	ऋषभगजविजृम्भितम्	१५६
उत्पलमालिका	१६५	ऋषभगजविलसितम्	१५६
उत्पलिनी	१४५	ऋषभविलसितम्	१५८
उदीच्यवृत्तिः	६२	एकपादिका	६३
उद्गता	८६	एला	१५१
उद्गीतिपथ्या	५१	औपच्छन्दसिकम्	५९
उद्गीत्यन्तविपुला	५२	औपच्छन्दसिकचारुहासिनी	६२
उद्गीत्यादिविपुला	५१	औपच्छन्दसिकदक्षिणान्तिका	६३
उद्गीत्यार्या	५६	औपच्छन्दसिकप्रवृत्तकम्	६२
उद्गीत्युभयविपुला	५२	औपच्छन्दसिकप्राच्यवृत्तिः	६१
उद्दामः	१७७	औपच्छन्दसिकापरान्तिका	६३
उद्धर्षिणी	१५१	औपच्छन्दसिकोदीच्यवृत्तिः	६२
उपगीतिपथ्यार्या	५१	कटुगीतिः	५८
उपगीत्यन्तविपुला	५१	कनकप्रभा	१८२

वृत्तनाम	पृष्ठ.	वृत्तनाम	पृष्ठ.
कनकलता	१५६	कुपुरुषजनिता	११६
कन्दः	१४६	कुमारललिता	१०७
कन्दुकम्	१४५	कुमारी	१४८
कमलम्	१०३	कुमुदः	१७७
” ”	१०४	कुमुद्वती	१६१
” ”	१०८	कुलटा	११३
” ”	१११	कुमुमवती	१११
कमला	१११	कुसुमविचित्रा	१४०
” ”	११३	कुसुमितलतावेल्लिता	१६२
” ”	१७३	कुसुमिता	१११
करमः	७२	केतुमती	९३
करहन्वी	१०७	केदारः	१७७
कर्पूरम्	११०	केसा	१०३
कलकण्ठकम्	१७१	कोकिलकम्	१८७
कलगीतम्	११२	” ”	१६७
कलहंसः	१४६	क्रीडाचन्द्रः	१६१
कलहंसी	१४६	कौञ्चपदा	१७१
कलातन्त्रम्	१५७	क्षमा	१४५
कलिका	८४	खजा	९९
क्रान्ता	१५७	खञ्जा	९९
क्रान्तोत्पीडा	१४२	गजगतिः	१०८
कामः	१०३	गजविलसितम्	१५६
कामक्रीडा	१५१	गण्डका	१६५
कामिनी	११६	गरुडरुतम्	१५५
कासारः	१७७	गीतिः	५४
किरीटम्	१७०	गीता	१६५
कीर्तिः	११९	गीतिका	१६५
कुडकम्	१५७	गीतिपथ्या	५१
कुटजगतिः	१४५	गीत्यन्तविपुला	५१
कुटिलगतिः	१८३	गीत्यार्या	६७
कुटिलम्	१४८	गीत्युभयविपुला	५१
कुटिला	१८४	गुणाङ्गी	११६
कुङ्कुमवन्ती	१८०	गोकर्णा	१०३

वृत्तनाम	पृष्ठ.	वृत्तनाम	पृष्ठ.
गोविन्दः	१७७	चारु	१०३
गोवृषः	१४८	चारुहासिनी	६२
गौरी	१४१	चित्रम्	६४
” ”	१८१	” ”	१५६
घनमयूरम्	१५७	चित्रपदा	१०९
घनाक्षरी	१७८	चित्ररेखा	१६१
घारी	१०४	चित्रलेखा	१५७
घोटकम्	१७०	” ”	१६०
चकिता	१५६	चित्रा	६४
चक्रपदम्	१४९	” ”	१५१
चक्षरीकावली	१४५	चूडमणिः	१०७
चञ्चला	१५५	चूलिका	६८
चञ्चलाक्षिका	१४१	चेटीगतिः	१७३
चण्डरसा	१०६	चेतोहिता	१५१
चण्डवृष्टिप्रयातः	१७७	छाया	१६३
चण्डी	१४५	” ”	१६३
चतुरंसा	१०६	जघनचपला गीतिपथ्या	५१
चतुर्वर्णा	१०६	जघनचपला गीत्यन्तविपुला	५१
चन्द्रमाला	१६३	जघनचपला गीत्यादिविपुला	५१
चन्द्रलेखा	१४५	जघनचपला गीत्युभयविपुला	५१
” ”	१५१	जघनचपलादिविपुला	५१
चन्द्रवर्त्म	१३७	जघनचपलान्तविपुला	५१
चन्द्रसेना	१५१	जघनचपला पथ्या	५२
चन्द्रावर्ता	१५२	जघनचपलार्या	५३
चन्द्रिका	११६	जघनचपलार्या गीतिपथ्या	५२
” ”	१४५	जघनचपलार्या गीत्यादिविपुला	५२
चन्द्रौरसः	१४८	जघनचपलार्या गीत्यन्तविपुला	५२
चण्डार्या	५२	जघनचपलार्या गीत्युभयविपुला	५२
चपलानुष्टुप्	७६	जघनचपलोद्गीतिपथ्या	५२
चम्पकमाला	११४	जघनचपलोद्गीत्यन्तविपुला	५२
चर्चरी	१६१	जघनचपलोद्गीत्यादिविपुला	५२
चलम्	१६१	जघनचपलोद्गीत्युभयविपुला	५२
चामरम्	१५२	जघनचपलोपगीतिपथ्या	५१

वृत्तनाम	पृष्ठ.	वृत्तनाम	पृष्ठ.
जघनचपलोपगीत्यन्तविपुला	५१	वीपकमाला	११२
जघनचपलोपगीत्यादिविपुला	५१	दुग्धम्	१३६
जघनचपलोपगीत्युभयविपुला	५१	दुर्मिला	१७०
जघनचपलोभयविपुला	५१	दोधकम्	१३७
जलधरमाला	१८१	द्रुतमध्या	९१
” ”	१३६	द्रुतविलम्बितम्	१३८
जलमाला	१३७	दुर्मिला	१७०
जलोद्धतगतिः	१४०	धवला	१६४
जाया	११९	धारावलिका	११७
जीमूतः	१७७	धारी	१०४
ज्योतिः	६८	धीरललिता	१२५
डिल्ला	१०६	नगस्वरूपिणी	७२
ततम्	१४०	नगाणिका	१०४
तनुमध्या	१०५	नदी	१४८
तन्वी	१७१	नन्दनम्	१६१
तरङ्गः	१०७	नन्दिनी	११७
तरलनयनी	१३७	” ”	१४६
तविपुला	८०	नराचम्	१५५
तारकम्	१४५	नरेन्द्रः	१६६
ताली	१०३	नर्कुटकम्	१५७
तिलकम्	६६	नलिनी	१५२
तिलका	१०६	नवमालिनी	१४४
तीर्णा	१०४	नविपुला	७८
तुङ्गा	१०८	नान्दीमुखी	१४८
तूणकम्	१५२	नाराचम्	७२
तोटकम्	१३८	” ”	१६१
तोमरम्	१११	नाराचकम्	१८७
त्रयी	११२	” ”	७३
त्वरितगतिः	११३	नारी	१०३
दक्षिणान्तिका	६३	निशा	१६१
दण्डकः	१७६	निशिपालकम्	१५२
दमनकम्	११७	नीलम्	१५५
दमनकः	१०६	नीहारः	१७७

वृत्तनाम	पृष्ठ.	वृत्तनाम	पृष्ठ.
पङ्कावली	१४६	प्रभा	१४१
पङ्क्तिः	१०५	प्रमदा	१४९
पञ्चकावली	१८९	„ „	१५५
पञ्चचामरम्	१५५	प्रमदाननम्	१६५
पञ्चचामरः	१६३	प्रमाणी	७२
पञ्चालः	१०४	प्रमिताक्षरा	१४२
पणवः	११४	प्रमुदितवदना	१४१
पथ्या	११३	प्रवरललितम्	१५५
„ „	१४८	प्रवृत्तकम्	६२
पथ्यार्या	५०	प्रहरणकलिका	१५०
पथ्यावक्त्रम्	७५	प्रहरणकलिता	१५०
पदचतुरुर्ध्वम्	८२	प्रहर्षिणी	१४६
पद्ममाला	१०८	प्राच्यवृत्तिः	६१
पद्मिनी	१३४	प्रियंवदा	१३६
परावती	९७	प्रिया	१०४
पल्लविताग्रम्	३६	„ „	१०५
पवित्रा	१११	प्रेमा	११९
पाहिता	१११	फुल्लदाम	१६३
पाञ्चालम्	१०३	बन्धुः	११७
पादाकुलकम्	६५	बहुमता	१३६
पारन्तीयम्	१११	बाणिनी	१५५
पुटः	१३९	बालगीतिः	५८
पुष्पदाम	१६३	बालललिता	१०६
पुष्पिताग्रा	९७	बाला	११९
पृथ्वी	५८	बिम्बम्	११०
„ „	१३५	„ „	१६३
प्रचितः	१७७	बिम्बा	११०
प्रणवः	११४	बुद्धिः	११९
प्रत्यापीडः	८२	ब्रह्मरूपकम्	१५४
„ „	८४	भद्रम्	१०६
प्रबोधिनी	१४६	भद्रविराट्	९२
प्रभद्रकम्	१५२	भद्रा	९४
„ „	१६८	„ „	११९

वृत्तनाम	पृष्ठ.	वृत्तनाम	पृष्ठ.
भद्रिका	१२६	मत्तेभम्	१६९
भविपुला	७७	मत्तेभविक्रीडितम्	१६५
भामिनी	१३७	मदकलनी	१६५
भाराकान्ता	१५७	मदनललिता	१५३
भुजगशिशुसृता	१११	मदलेखा	१०७
भुजगशिशुवृता	१११	मदिरा	१६८
भुजगशिशुसृता	१११	मद्रकम्	१६८
भुजगशिशुसृता	१११	मधु	१०३
भुजङ्गः	१७७	मधुगीतिका	५८
भुजङ्गप्रयातम्	१४१	मधुमती	१०७
भुजङ्गविजृम्भितम्	१७३	मधुमाधवी	१५१
भुजङ्गसङ्गता	१११	मध्यक्षामा	१४८
भ्रमरपदकम्	१६२	मनोजशेखरः	१७८
भ्रमरचिलसितम्	१३३	मनोरमा	११३
भ्रमरावली	१५२	मन्थानम्	१०६
मकरन्दिका	१६३	मन्दरः	१०३
मञ्जरी	८४	” ”	१०४
” ”	१४९	मन्दाकिनी	११७
मञ्जरीकावली	१४५	” ”	१५५
मञ्जरी	१६०	मन्दाक्रान्ता	१५९
मञ्जुभाषिणी	१४६	मन्दारः	१७७
मञ्जुहासिनी	१४५	मयूरसारिणी	१५५
मणिकल्पलता	१५५	मरालिका	११३
मणिगुणनिकरः	१५३	मल्लिका	७२
मणिवन्धः	१११	” ”	१६०
मणिमञ्जरी	१६३	मविपुला	८०
मणिमध्यम्	१११	महाचपला गीतिपथ्या	५१
मणिमाला	१४०	महाचपला गीत्यन्तविपुला	५१
मण्डरी	८४	महाचपला गीत्यादिविपुला	५१
मता	१३६	महाचपला गीत्युभयविपुला	५१
मत्तमयूरम्	१४७	महाचपलादिविपुला	५१
मत्ता	११५	महाचपला पथ्या	५१
मत्ताक्रीडा	१६९	महाचपलार्था	५१

वृत्तनाम	पृष्ठं.	वृत्तनाम	पृष्ठं.
महाचपलार्थागीतिपथ्या	५१	मुखचपलादिविपुला	५१
महाचपलार्थागीत्यन्तविपुला	५२	मुखचपलान्तविपुला	५१
महाचपलार्थागीत्यादिविपुला	५२	मुखत्रपलापथ्या	५१
महाचपलार्थागीत्युभयविपुला	५२	मुखचपलार्था	५२
महाचपलोद्गीतिपथ्या	५२	मुखचपलार्थागीतिपथ्या	५२
महाचपलोद्गीत्यन्तविपुला	५२	मुखचपलार्थागीत्यन्तविपुला	५२
महाचपलोद्गीत्यादिविपुला	५२	मुखचपलार्थागीत्यादिविपुला	५२
महाचपलोद्गीत्युभयविपुला	५२	मुखचपलार्थागीत्युभयविपुला	५२
महाचपलोपगीतिपथ्या	५१	मुखचपलोद्गीतिपथ्या	५२
महाचपलोपगीत्यन्तविपुला	५१	मुखचपलोद्गीत्यन्तविपुला	५२
महाचपलोपगीत्यादिविपुला	५१	मुखचपलोद्गीत्यादिविपुला	५२
महाचपलोपगीत्युभयविपुला	५१	मुखचपलोद्गीत्युभयविपुला	५२
महाचपलोभयविपुला	५१	मुखचपलोपगीतिपथ्या	५१
महामालिका	१६१	मुखचपलोपगीत्यन्तविपुला	५१
महालक्ष्मीः	११०	मुखचपलोपगीत्यादिविपुला	५१
महासेनः	१६२	मुखचपलोपगीत्युभयविपुला	५१
महिताज्ज्वला	१३६	मुखचपलोभयविपुला	१५१
मही	१०३	मुदितवदना	१४१
माकन्दः	१७७	मृगी	१०४
माणवकम्	१०८	मृगेन्द्रः	१०३
माणवकाक्रीडितकम्	१०८	मृगेन्द्रमुखम्	१४५
माणिक्यमाला	११३	मृत्युञ्जयः	१०८
मात्रासमकम्	६३	मेघविस्फूर्जिता	१६३
मानसहंसः	१५२	मेरुलपा	११६
माया	११९	मोटनकम्	११७
मालती	१०६, ११६, १३६	मोदः	१०८
मालवम्	१६६	मोदकः	१३७
माला	१५३, ११९	मोहप्रलापः	१४५
मालाधरः	१५७	मौक्तिकदाम	१३७
मालिनी	१५४	मौक्तिकमाला	११७
मुखचपलागीतिपथ्या	५१	यमकम्	१०५
मुखचपलागीत्यन्तविपुला	५१	यचमती	९७
मुखचपलागीत्यादिविपुला	५१	युग्मविपुला	७६
मुखचपलागीत्युभयविपुला	५१	रजनम्	१७२

वृत्तनाम	पृष्ठं.	वृत्तनाम	पृष्ठं.
रञ्जिता	११३	वल्ली	१०६
रतिः	१४६	वसन्ततिलका	१५०
रथोद्धता	१३४	वज्रमती	१०६
रमणम्	१०४	वंशपत्रपतितम्	१५८
रविपुला	७८	वंशस्थविलम्	१३७
राजहंसी	११६	वंशस्था	१३७
रामा	११९	वाणी	११९
रुक्मवती	११४	वातोर्मि	१३२
रुचिरा	१४७	वानवासिका	६४
रूपवती	११४	वासन्ती	१४९
रूपामाला	११०	वाहिनी	१४३, १४४
रूपामाली	११०	विगीतिः	५८
रूपघनाक्षरी	१७८	विज्जोहा	१०६
रेखा	१५१	वितानम्	७२
रक्ष्मीः	१४८	विदग्धकः	१०५
रक्ष्मीघरः	१४२	विद्याघरः	१३६
रत्ना	१०८	विद्युत्	१४५
रत्नना	१३७, १८२	विद्युन्माला	१०९
रत्नलितम्	८७	विद्युल्लेखा	१०५, १०९
रत्नलितपदम्	१३६	विध्वङ्गमाला	११६
रत्नलिता	१३६	विपरीताख्यानकी	९४
रत्नवली	८४	विपरीतापथ्यावकत्रम्	७५
रत्नलसा	१६१	विपिनतिलकम्	१५२
रत्नसिनी	१४	विपुलानुष्टुप्	७६
लीलाकरः	१७७	विपुलार्या	५०
लीलाखेलः	१५१	विबुधप्रिया	१८७, १६१
लोचनम्	११३	विमोहा	१०५
वक्रगतिः	५८	विराट्	११३
वन्दिता	११६	विलासः	११४
वर्तनुः	१८०	विलासः	१६१
वरयुवतिः	१८५, १५६	विलासिनी	१३५
वरसुन्दरीः	१८३	विश्लोकः	६४
वर्धयिनी	१६३	विश्वम्	१४५
वर्द्धमानम्	८९	विस्तरः	१७७

वृत्तनाम	पृष्ठं.	वृत्तनाम	पृष्ठं.
विसिता	१८८	शाला	११९
वीरलक्ष्मीः	११०	शालिनी	१३२
वृत्तम्	१६६	शाल्करम्	१७८
वृत्ता	१३५	शिखण्डितम्	११६
वृद्धिः	११९	शिखरिणी	१५९
वृन्ता	१३४	शिखा	६७, ९८
वेगवती	९१	शिशुभृता	१११
वेद्याप्रीतिः	१७०	शीर्षा	१०७
वैकुण्ठः	१७७	शुद्धविराट्	११३
वैतालीयम्	५८	शुद्धविराडुषभम्	८९
वैतालीयचारुहासिनी	६२	शुभम्	१६२
वैतालीयदक्षिणान्तिका	६३	शुभचरितम्	१६२
वैतालीयप्रवृत्तकम्	६२	शेषराजः	१०५
वैतालीयप्राच्यवृत्तिः	६१	शेषा	१०५
वैतालीयापराश्रितिका	६३	शैलशिखा	१८४
वैतालीयोदीच्यवृत्तिः	६२	शोभा	१६५
वैतिका	१३६	दयेनी	१३५
वैश्वदेवी	१४३	श्रीः	१०३, ११७
व्रीडा	१०४	सङ्कीर्णविपुला	८२
व्यालः	१७७	सङ्ग्रामः	१७७
शङ्खः	१७७	सत्कारः	१७७
शङ्खधारी	१०५	सन्दोहः	१७७
शङ्खनारी	१०५	समानिका	१०७
शम्भुः	१६७	समानी	७२
शरभम्	६७	समुद्रः	१७७
शरभः	१५२	समुद्रतता	१६३
शशिकला	१२२	समृद्धिः	१०४
शशिप्रभा	१०३	सम्मोहा	१०४
शशिवदना	१८९, १०६	सरलम्	८८, १६३
शशी	१०३	सरसी	१६७
शार्ङ्गिका	१११	सलिलनिधिः	१६७
शार्दूलम्	१६०	सविपुला	८२
शार्दूलललितम्	१६१	संज्ञाश्वम्	१०३
शार्दूलविक्रीडितम्	१६४	संयता	११३

वृत्तनाम	पृष्ठं.	वृत्तनाम	पृष्ठं.
संयुता	११३	सुरसा	१६३
संस्कारः	१७७	सुरामः	१७७
संहारः	१७७	सुललिता	१५६
सानन्दः	१७७	सुवदना	१६५
सान्द्रपदम्	११७	सुवासः	१०८
सारः	१७७	सुविलासा	१०८
सारङ्गः	१३७	सुषमा	११३
सारङ्गिका	१११, १५१	सेनिका	१३५
सारवती	११३	सोमराजी	१०५
सारसा	१११	सौम्या	६८
सारुः	१०३	सौरभकम्	८७
सिद्धकम्	१६७	सौरलकम्	८७
सिद्धा	११०	स्कन्धकम्	६७
सिंहः	१७७	स्त्री	१०३
सिंहनादः	१४६	स्वग्धरा	१६७
सिंहविक्रीडितम्	१६१	स्वग्विणी	१४२
सिंहोद्धता	१५१	स्वर्गीतिका	५८
सिंहोन्नता	१५०	स्वागता	१३४
सुकेशरम्	१४९	स्वैरिणीकीडनम्	१७०
सुखेलकम्	१५२	हरनर्तनम्	१६१
सुगीतिका	५९	हरिः	१५७
सुचन्द्राभा	१०८	हरिणस्तुतम्	१६१
सुधा	१६२	हरिणस्तुता	९५
सुधांलहरी	१६९	हरिणी	१५७
सुनन्दिनी	१४५	हलमुखी	११२
सुन्दरी	१३९, १६९	हंसः	१०५
सुपवित्रम्	१४८	हंसमाला	१०७
सुभद्रिका	११७	हंसश्रेणी	१४८
सुमतिः	१०४	हंसी	९४, ११३, ११९, १६७
सुमालतिका	१०६	हारवती	११३
सुमुखी	१०४, ११७	हारी	१०५
सुरनर्तकी	१६७	हारीतबन्धः	१०५

छन्दःसूत्राणां वर्णक्रमेणानुक्रमणी ।

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

(अ)

अक्षरपङ्क्तिः पञ्चका-	३ । ४४ ॥ २५
अभिः सविता सोमो-	३ । ६३ ॥ ३९
अतिशायिनी सौ जम्भौ	८ । १३ ॥ १८५
अत्रानुक्तं गाथा	८ । १ ॥ १७९
अत्रायुङ् न ज	४ । १५ ॥ ४८
अथ लौकिकम्	४ । ८ ॥ ४५
अनुष्टुप् गायत्रीः	३ । २३ ॥ १८
अनुक्तानां कामतो	३ । ६९ ॥ ४०
अन्येनोपगीतिः	४ । २९ ॥ ५५
अन्ये पद्यमः	४ । २० ॥ ४९
अन्यत्र रातमाण्ड-	७ । ३५ ॥ १७७
अपरवक्त्रं नौ-	५ । ४० ॥ ९६
अपराजिता नौसौ	७ । ६ ॥ १४९
अपवाहको मूनौ नौ	७ । ३२ ॥ १७५
अयुक् चारुहासिनी	४ । ४० ॥ ६२
अयुक् तृतीयेनोदी-	४ । ३८ ॥ ६२
अर्धे	५ । ३१ ॥ ९०
अर्धे वसुगण आर्या-	४ । ३१ ॥ ५७
अवितथं नृजौ भृजौ	८ । १४ ॥ १८६
अश्वललितं नृजौ भृजौ	७ । २७ ॥ १६९
अष्टौ वसव इति	१ । १५ ॥ ६
असंबाधा मृतौ नृसौ	७ । ५ ॥ १४९

(आ)

आख्यानकी तौ जूगौ-	५ । ३८ ॥ ९४
आभिवेश्यकाश्यप-	३ । ६६ ॥ ४०
आत्रेष्टुभाच्च यदार्षम् ।	४ । ९ ॥ ४५
आदितः संदिग्धे	३ । ६१ ॥ ३८
आद्यं चतुष्पादतुमिः	३ । ८ ॥ १३

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

आद्यर्धसमा गीतिः	४ । २८ ॥ ५४
आपातलिका भौगू	४ । ३४ ॥ ६०
आभ्यां युगपत्प्रवृत्तकम्	४ । ३९ ॥ ६२
आसुरी पञ्चदश	२ । ४ ॥ ७
आस्तारपङ्क्तिः परतः	३ । ४१ ॥ २४

(इ)

इन्द्रवंशा तौ जूरो	६ । २९ ॥ १३८
इन्द्रवज्रा तौ जूगौ गू	६ । १५ ॥ ११६
इयादिपूरणः	३ । २ ॥ ११

(इ)

उत्क्रमेणोद्गीतिः	४ । ३० ॥ ५६
उद्गतमेकतः स्त्रौ	५ । २५ ॥ ८६
उद्धर्षिणी सैतवस्य	७ । १० ॥ १५१
उपचित्रकं सौ स्त्रौगू	५ । ३३ ॥ ९०
उपरिष्ठाज्योतिरन्येन	३ । ५४ ॥ २९
उपरिष्ठाद्बृहत्त्यन्ते	३ । ३१ ॥ २१
उपस्थितप्रचुपितं	५ । २८ ॥ ८८
उपस्थिता तजौ जूगौ	६ । १४ ॥ ११५
उपेन्द्रवज्रा जूतौ जूगौ गू	६ । १६ ॥ ११८
उभयोर्महाचपला	६ । २७ ॥ ५४
उरोबृहती यास्कस्य	३ । ३० ॥ २१
उष्णिग्गायत्री जागतीश्च	३ । १८ ॥ १६

(ऊ)

ऊनाधिकैर्नैकेन-	३ । ५९ ॥ ३५
-----------------	-------------

(ऋ)

ऋचां त्रिः ।	२ । ८ ॥ ८
ऋषभगजविलसितं	७ । १५ ॥ १५६

(ए)

एकद्वित्रिचतुष्पादुक्पादम्	३ । ७ ॥ १२
----------------------------	------------

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

एकस्मिन्पक्षके छन्दः	३।५५॥	३३
एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती	३।५०॥	२७
एकैकं शेषे	२।१२॥	८
एकोनेऽध्वा	८।३३॥	१९४
एभिः पादाकुलकम्	४।४८॥	६५

(क)

ककुम्भध्ये चेदन्त्यः	३।१९॥	१६
कदा स ज्	१।६॥	४
कनकप्रभा स्रजौ स्रजौ	८।७॥	१८२
का गुहा इ	१।३॥	३
कान्तोत्पीडा भूमौ स्मौ	६।४०॥	१४२
किं वद भू	१।७॥	३
कुटिलगतिर्नौ तौ	८।८॥	१८३
कुटिला स्मौ न्यौ गौ	८।१०॥	१८४
कुम्भलदन्ती भूतौ	८।२॥	१८०
कुमारललिता-	६।३॥	१०७
कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ	६।३५॥	१४०
कुसुमितलतावेल्लिता	७।२१॥	१६२
केतुमती स्रजौ स्रजौ	५।३६॥	९३
कौम्भपदा भूमौ स्मौ	७।३०॥	१७१
क्वचित् त्रिपादभिः	३।९॥	१३
क्वचिन्नवकाश्चत्वारः	३।३३॥	२१

(ख)

खञ्जा महलयुजीति	५।४४॥	९९
-----------------	-------	----

(ग)

गन्ता द्विर्वसवो मात्रा-	४।४२॥	६३
गन्ते	१।१०॥	४
गश्चेत्सौम्या	४।५१॥	६८
गायत्री	२।२॥	७
गायत्र्या वसवः	३।३॥	१२
गावन्त आपीडः	५।२१॥	८३
गावादौ चेत्प्रत्यापीडः	५।२२॥	८३
गीत्यार्या लः	४।४८॥	६७

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

गृह	१।९॥	४
गौ गन्तमध्यादिर्लक्ष	४।१३॥	४६
गौपच्छन्दसकम्	४।३३॥	५९
गौरी नौ न्सौ ग्	७।४॥	१४७
गौरी नौ रौ	९।५॥	१८१
ग्लिति धृतम्	७।२४॥	१६६
ग्लिति समानी	५।६॥	७२
ग्लौ	१।१४॥	६

(च)

चञ्चलाक्षिका नौ रौ	६।३६॥	१४१
चतुःशतमुत्कृतिः	४।१॥	४२
चतुरश्वतुरस्थले-	४।२॥	४२
चतुरश्वतुरः प्राजाप-	२।११॥	८
चतुष्कषदकौ त्रयश्च	३।४७॥	२५
चतुष्पादभिः	३।२२॥	१७
चन्द्रावर्ता नौ नौ स्	७।११॥	१५२
चपला द्वितीय-	४।२४॥	५२
चपला युजो न्	५।१६॥	७६
चित्रपदा भौ गौ	६।५॥	१०९
चित्रा नवमश्च	४।४५॥	६४
चूलिकैकोनत्रिंशदे-	४।५२॥	६८

(छ)

छन्दः	२।१॥	७
-------	------	---

(ज)

जगती	६।२७॥	१३७
जगती षडभिः	३।४९॥	२६
जगत्या आदित्याः	३।४॥	१२
जघनपूर्वैतरत्र	४।२६॥	५३
जलधरमाला भूमौ-	८।४॥	१८१
जलोद्धतगति	६।३३॥	१४०
जम्बादासुरी	२।१३॥	८

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

(त)

ततं नौ मूरी	६।३४॥१४०
ततो ग्येकं जह्यात्	८।२७॥१९३
तथा जगती	३।५१॥२८
तनुमध्या लौ	६।२॥१०५
तन्वी भूती नृसौ भौ	७।२९॥१७१
तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः	४।३॥४२
तान्युष्णिगनुष्टुप्चृह-	२।१४॥८
तावदर्धे तद्गुणितम्	८।३१॥१९३
तिस्त्रस्तिस्त्रः सभास्य	२।१५॥९
तृतीयं द्विपाज्जागत-	३।१६॥१४
तृतीयस्य सौरभकं	५।२६॥८७
तोटकं सः	६।२१॥१३८
त्रिपात्कचिज्जाग-	३।२४॥१८
त्रिपात्रैष्टुभैः	३।१७॥१५
त्रिपादणिष्ठमध्या	३।५७॥३५
त्रिभिर्जागतैर्महा	३।३५॥२२
त्रिषु गणेषु पादः	४।२२॥५०
त्रिष्टुभो रुद्राः	३।६॥१२
त्रींस्त्रीनृचाम्	२।१०॥८

(द)

दण्डको नौ रः	७।३३॥१७६
देवतादितश्च	३।६२॥३८
दैव्येकम्	२।३॥७
दोधकं भौ भृगौ गू	६।१८॥१३१
द्वतमध्या भौ भृगौ	५।३३॥९१
द्वतविलम्बितं नृभौ भृगौ	६।३०॥१३८
द्वादशश्च वानवासिका	४।४३॥६४
द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ	३।६०॥३७
द्वावप्यल्पकाः	३।४५॥२५
द्विः शून्ये	८।३०॥१९३
द्विकौ रलौ	८।२०॥१९०

द्वितीयं द्वितीयमतितः	४।७॥४४
द्वितीयचतुर्थयोरश्च	५।११॥७४
द्विरर्धे	८।२८॥१९३
द्विर्बूनं तदन्तानाम्	८।३२॥१९४
द्वौ द्वौ साम्नां वर्धेत	२।९॥८
द्वौ नवकौ षड्भ्यः	३।१२॥१३

(घ)

धीश्रीस्त्री मू	१।१॥२
धृत्यष्टिशकरीजगल्यः	४।५॥४४
ध्रादिपरः	१।११॥५

(न)

न प्रथमा ल्लौ	५।१०॥७४
नवमालिनी नृजौ	६।४३॥१४४
न हस नृ	१।८॥४
नाराचकं नौ रौ रौ	८।१७॥१८८
न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः	३।२८॥२१
न्लौ चेत्यदं द्वितीयादि	४।१८॥४९
न्लौ वा	४।१७॥४८

(प)

पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ	३।३७॥२३
पञ्चमेन पूर्वः साकं	४।३७॥६१
पणवो त्रौ यूगौ	६।१०॥११४
पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः	३।४८॥२६
पथ्या पूर्वेष्वेतृतीयः	३।२७॥२०
पथ्या युजो जू	५।१४॥७५
पदपङ्क्तिः पञ्च	३।४६॥२५
परयुक्तेनोपचित्रा	४।४६॥६५
परे पूर्णम्	८।३४॥१९४
परे पूर्णमिति	८।३५॥१९५
परोष्णिक् परः	३।२१॥१६
पादः	३।१॥११
पादश्चतुर्भागाः	४।१०॥४६

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

पादस्यानुष्टुब्जकम्	५। ९॥ ७३
पुटो नौ मयौ वसुसमु-	६। ३२॥ १३९
पुरज्जिक् पुरः	३। २०॥ १६
पुरस्ताज्योतिः प्रथमेन	३। ५२॥ २८
पुरस्ताद्दृहतीपुरः	३। ३२॥ २१
पुष्पिताग्रा नौ इयौ-	५। ४१॥ ९७
पूर्वे सुखपूर्वा	४। २५॥ ५२
पूर्वौ चेदयुजौ सतः-	३। ३८॥ २३
पृथक् पृथक् पूर्वत	४। ६॥ ४४
पृथग्ला मिश्राः	८। २२॥ १९०
पृथ्वी जसौ जसौ	७। १७॥ १५८
प्रकृत्या चोपसर्ग-	४। ४॥ ४३
प्रतिपादं चतुर्ध्वजा	५। २०॥ ८२
प्रतिलोमगणं द्विर्लोचं	८। २६॥ १९२
प्रत्यापीडो गावादौ च	५। २३॥ ८४
प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः	७। ३४॥ १७७
प्रथमस्य विपर्यासे	५। २४॥ ८४
प्रमिताक्षरा सजौ सौ	६। २९॥ १४२
प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः	३। ४०॥ २४
प्रहरणकलिता	७। ७॥ १५०
प्रहर्षिणी मनौ ज्यौ ग्	७। १॥ १४६
प्राग्यजुषामावर्ष्य इति	२। १६॥ ९
प्राजापत्याष्टौ	२। ५॥ ७

(च)

वृहतीजागत-	३। २६॥ २७
------------	-----------

(भ)

भद्रविराट् त्र्यौ गौ	५। ३५॥ ९२
भुजगशिञ्जुमृता	६। ७॥ १११
भुजङ्गप्रयातं यः	६। ३७॥ १४१
भुजङ्गविजृम्भितं मौ	७। ३१॥ १७३
अमरविलसिता म्मौ	६। २१॥ १३३
औ न्तौ च	५। १९॥ ७६

(म)

मणिगुणनिकरो वस्तु-	७। १३॥ १५३
--------------------	------------

मत्तमयूरं मृतौ यसौ	७। ३॥ १४७
मत्ताकीडा सौ तनौ	७। २८॥ १६९
मत्ता म्मौ सगौ	६। १३॥ ११५
मद्रकं म्रौ न्रौ न्रौ	७। २६॥ १६८
मध्येऽन्ते च	३। २५॥ १९
मध्ये ज्योतिर्मध्यमेन	३। ५३॥ २८
मन्दाक्रान्ता म्मौ	७। १९॥ १५९
मयूरसारिणी जौ गौ	६। १२॥ ११५
माणवकाकीडितकं	६। ४॥ १०८
मालर्तुनवकौ चेत्	७। १२॥ १५३
मालिनी नौ मयौ	७। १४॥ १५४
मिश्रौ च	८। २१॥ १९०

(य)

य चतुर्थीत्	५। १३॥ ७४
यजुषां षट्	२। ६॥ ७
यतिर्विच्छेदः	६। १॥ १००
यथा वृत्तसमाप्तिर्वा	४। ११॥ ४६
यवमती जौ जौ	५। ४२॥ ९७
युगपरान्तिका	४। ४१॥ ६३

(र)

रयोद्धता इनौ इलौ ग्	६। २२॥ १३४
राक्ष्यूनम्-	५। ५॥ ७१
रुक्मवती म्मौ सगौ	६। ११॥ ११४
रुचिरा ज्मौ सजौ ग्	७। २॥ १४७
रूपे शून्यम्	८। २९॥ १९३
रोचनाभाः कृतयः	३। ६८॥ ४०

(ल)

लः पूर्वध्वज्योतिः	४। ५०॥ ६८
लः समुद्रा गणः	४। १२॥ ४६
लर्धे	८। २४॥ ९२
ललना भूतौ नृसावि-	८। ६॥ १८२
ललितं नौ सौ	५। २७॥ ८७

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

लौ सः १।१३ ॥ ६
लिंगि प्रमाणी ५।७ ॥ ७२

(व)

वंशपत्रपतितं भूरी ७।१८ ॥ १५८
वंशस्था जूतौ जूरी ६।२८ ॥ १३७
वरतनुर्नजौ जूनौ ८।३ ॥ १८०
वरयुवती भूरी ८।१२ ॥ १८५
वरसुन्दरी भूजौ ८।९ ॥ १८३
वरा सा य १।२ ॥ ३
वर्धमानं नौ लौ न्सौ ५।२९ ॥ ८९
वसन्ततिलका ७।८ ॥ १५०
वसवत्रिकाः ८।२३ ॥ १९१
वसुधा स् १।४ ॥ ३
वसिन्द्रियसमुद्रा- ८।१५ ॥ १८७
वातोमीं मूमौ तूगौ ६।२० ॥ १३२
वाचन्ताबुपजातयः ६।१७ ॥ ११९
वान्यत् ५।१२ ॥ ७४
वाहिनी ल्यौ म्यावृ- ६।४२ ॥ १४३
वितानमन्यत् ५।८ ॥ ७२
विद्युन्माला मौ गौ ६।६ ॥ १०९
विपरीताख्यानकी ५।३८ ॥ ९४
विपरीता प्रतिष्ठा ३।१५ ॥ १४
विपरीता यवमध्या ३।५८ ॥ ३४
विपरीता वाराही ३।१३ ॥ १४
विपरीतैकीयम् ५।१५ ॥ ७५
विपरीतौ च ३।३९ ॥ २४
विपुलान्या ४।२३ ॥ ५०
विपुलायुगलः सप्तमः ५।१७ ॥ ७६
विबुधप्रिया सौ ८।१६ ॥ १८७
विराजो दिशः ३।५ ॥ १२
विलासिनी जूरी जुगौ ६।२६ ॥ १३५
विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ४।४४ ॥ ६४
विषमं च ४।५ ॥ ७१

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

विष्टारपङ्क्तिरन्तः ३।४२ ॥ २४
विस्मिता यूमौ त्सौ ८।१८ ॥ १८८
वृत्तम् ५।१ ॥ ७१
वृन्ता नौ स्त्रौग् ६।२४ ॥ १३४
वेगवती सौ ५।३४ ॥ ९१
वैराजौ गायत्रौ च ३।३४ ॥ २२
वैतालीयं द्विःखरा ४।३२ ॥ ५८
वैश्वदेवी मौ यावि ६।४१ ॥ १४३

(श)

शशिवदना जूजौ ८।१९ ॥ १८९
शार्दूलविक्रीडितं ७।२२ ॥ १६४
शालिनी मृतौ तूगौ ग् ६।१९ ॥ १३२
शिखरिणी यूमौ न्सौ ७।२० ॥ १५९
शिखा विपर्यस्तार्धा ४।४९ ॥ ६७
शिल्लैकोनत्रिंश- ५।४३ ॥ ९८
शुद्धविराड् ऋषमं- ५।३० ॥ ८९
शुद्धविराड् म्सौ जूगौ ६।९ ॥ ११३
शेषः प्रचित इति ७।३६ ॥ १७७
शेषे परेण युङ् न- ४।३५ ॥ ६०
शैलशिखां भूरी न्सौ ८।११ ॥ १८४
श्यामान्यतिच्छन्दांसि ३।६७ ॥ ४०
श्येनी जूजौ दूलौ ग् ६।२५ ॥ १३५

(ष)

षट्सप्तकयो- ३।११ ॥ १३
षट्सप्तकाष्टकै- ३।१४ ॥ १४
षट्के ककुद्गती ३।५६ ॥ ३४
षट् चामिश्रा युजि ४।३६ ॥ ६०
षष्ठश्च ल् ४।२१ ॥ ४९
षष्ठो ज् ४।१६ ॥ ४८

(स)

संस्तरपङ्क्तिर्बहिः ३।४३ ॥ २५
सतोवृद्धौ ताण्डिनः ३।३६ ॥ २२
सप्तमः प्रथमादि ४।१९ ॥ ४९
सप्तमर्धसप्तमं विषमं ५।२ ॥ ७१

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

अध्याये. सूत्रम्. पृष्ठे.

समं तावत्कुल्यः	५। ३॥ ७१
सर्वतः सैतवस्य	५। १८॥ ७६
सा ग्येन न समा	४। ५३॥ ६९
सा ते क त्	१। ५॥ ४
सा पादनिचुत्	३। १०॥ १३
साम्रां द्विः	२। ७॥ ८
सिंहोन्नता काश्यपस्य	७। ९॥ १५१
सितसारङ्गपिशाङ्ग-	३। ६५॥ ४०
सुवदना भ्रौ भ्रौ यमौ	७। २३॥ १६५
सैके ग्	८। २५॥ १९२
स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः	३। २९॥ २१

खनधरा मूरौ भ्रनौ यौ	७। २५॥ १६७
सखिवणी रः	६। ३८॥ १४२
खराः षड्जर्षभगान्धा-	३। ६४॥ ४०
खरा अर्ध चार्यार्धम्	४। १४॥ ४७
खागता रनौ भ्रगौ ग्	६। २३॥ १३४
(ह)	
हंसरत्नं भ्रौ गौ	६। ७॥ ११०
हरिणश्रुता सौ स्त्रौ	५। ३९॥ ९५
हरिणी नसौ मूरौ स्त्रौ	७। १६॥ १५७
हलमुखी नौ स्	६। ८॥ ११२
हे	१। १२॥ ६

छन्दःशास्त्रवृत्तौ टिप्पण्यां चोदाहृतश्रुतिसूची ।

प्र.	पृ.	प्र.	पृ.	प्र.	पृ.
अग्निजा अंसि	३२	असौ भीमाय	३१	ओषधे त्रायस्वै-	३३
अग्निना तुर्वशं	२४	आ नः स्तोम	३६	कस्य नूनं कंत-	३०
अग्निमिन्धानो	३५	आपः पृणीत	१४	कां सोसितां	२२
अग्निमीळे पुरो-	९-१५	आपो ज्योती	९	कुधी नो अह-	२८
अग्निरग्निं भर-	३०	आपो वा इदम्	३३	गायत्री प्रथमा	१३
अग्निश्च मा मन्वु-	४३	आ यः पृथो	३३	गायत्र्या स्तौति	२
अग्ने तमद्याध्वं	१३-२६	आरोहतं	३८	घृतं न पृतं	२५-३८
अग्ने तव स्थदु-	३४	आ वो रुक्ण्यु-	२९	चक्षुषो हेते	२२
अग्ने तव श्रवो	२४	इदं तु एकं	३६	चतुश्चत्वारिंश	३०
अग्नेर्गायत्र्य-	३९	इदं नमो	३७	छागस्य हविष	४२
अग्ने वाजस्य	१७	इन्द्रं मित्रं	४५	जोषां सवितु-	३७
अग्ने विवस्व-	३७	इन्द्र वाजेषु	१२	तच्चक्षुर्देव-	४३
अर्जा जनो अमृ-	२२	इन्द्रः सहस्र	१५	तत्सवितु-	१२
अदर्शिं गालु-	४४	इन्द्रस्य त्वा	२७	तदभिराहु	१८
अद्याद्या श्वःश्च	१२	इन्द्रासोमा	३८	तदभिना	२९
अधा ह्यग्ने	२६	इन्द्रो विश्वस्य	९	तं त्वा वयं	२३
अनुष्टुप् प्रथमा	१९	इमं वृषणं	९	तनूनपा-	१८
अप यो रिन्द्रः	३६	इमे सोमाः	४३	तव स्वादिष्टा	१९-३८
अप्स्व१न्तरम्-	१६	उपेन्द्र तव	१२	ताभिरार्यातं	२८
अभि त्वं देवं	४३	उष्णिहा छन्द	१७	तां म आवह	३६
अभि वो वीर-	२३-३५	ऊर्जा मित्रो	३२	ता मे अभ्यानां	१५
अयं लोकः प्रिय-	२०	ऊर्ध्वा अस्य	१८	ता विद्वांसां	१९
अयाश्चामे-	३८	ऋतस्य पथि	२७	तिष्ठो देवी	३३
अरिमा आपो	२७	एकादशाक्षरा	३०	ते सुतासो	१६
अवर्मह इन्द्र	४४	एता असदन्	३२	त्रिकहुकेषु	४४
अश्मानं जागतं	४१	एन्द्र याहि मत्स्व	३४	त्रिष्टुभा यज-	२
अश्विना घर्म	३७	एभिर्नो अकैर्मवा	२६	त्रिष्टुर्भवति	३०
असदन्न सुवी-	३४	एवा त्वामिन्द्र	१२	त्वमग्ने यज्ञा-	१४
अस्मा इदु त्य-	३२	ओम्	९	त्वामग्ने मनी-	३७

प्र.	पृ.	प्र.	पृ.	प्र.	पृ.
स्वामिंश्च हवि-	३७	परि युक्षः	३६	मध्वा युजं	२३
स्वेषस्ते धूम	३५	पर्युषु प्रध-	१९-३५	महीनां पर्यो	२३
इदी रेकण-	१७	पुत्रा न तां	२५	मरुतः पोत्राव	२३
दिवं गच्छ सुवः	१२	पितुं नु स्तोषं	१८-३४	महि वो मह-	२६
दिवस्पृथिव्याः	१२	पितुमृतो न	२५	महो यस्पतिः	२१
दुहीयन्मित्र-	१५	पुरुतमं	१५	मा कस्यै धात	१९
देव इन्द्रो	४४	प्र ऋभुभ्यो	३६	मा चिद्वन्यत्	२१
देवस्य त्वा	३२	प्र ब्रह्मैतु	१२	मा छिदो मृत्यो	२८
देवंगम-	३२	प्र या घोषे	१७	य ऋष्वः श्राव-	२४
देवानां परि-	२३	प्र व इन्द्राय	२७	यच्चिद्धि सत्य	३६
देवीराणो	३६	प्राची दिगग्नि-	२७	यज्ञस्य घोष-	१८
देवो अग्निः	२३	प्राण दा अपा-	३७	यद्वा युजं	२९
देवो वः सवि-	२०	प्रेष्ट सु प्रिया-	१०	यन्मे नोक्तं	२९
दोषो गाय	१३	प्रेष्टवो अति-	१३	यस्तं द्रुप्तः	३७
इन्द्रः सपिंरा	१२	प्रोष्वस्यै पुरो	४५	युक्तेन मनसा	३३
द्वात्रिंशदक्षरा	१९	बधान देव	३३	युवं ह्यास्तं	२२
धिप्त्वा शवः	३१	बलं धे हित-	३६	युवा कु हि	१३
नकिर्देवा	२६	बृहत्या गायति	२	युष्माकं स्त्रा	१६
न तमंहो न	२१	बृहत्युणिहा	१७	युपवस्का	३१
नदं व ओद-	१७	बृहन्निरमे	२९	युयमुसभ्यं	३७
नमः शुर्वाय	३३	ब्रह्मणस्त्वा	१०	यो अग्नीषोमा	३८
नमस्ताराय	२७	भगो न चित्रो	९	यो अयों मर्त-	२६
नमस्ते अस्तु	१८	भद्रं नो अपि	२४	यो वाचा विवा-	३१
नमो वाके प्र-	२८	भद्रमिन्द्रा	२४	यो ह वा अवि-	२
न वा एकेना	३२	सुवः	१८	राजन्तमध्वरा-	३७
नि नो होता	१२	भूर्भुवः स्वः	२३	रात्रिः केतुना	२०
नि येन मुष्टि	३४	भृगूणामग्नि-	२०	लोकं पृण	३०
निर्देग्ध्रश्चक्षो	१८	मलोऽसि	२०	वर्षवृद्ध-	९
निषसाद धू-	१४	मत्स्यपायि ते	२१	वसन्त इक्षु	२७
नून वृद्धि	३७	मस्त्वा सुशिप्र	२०	वसुरभिर्व-	१४
नुभिर्धैमानो	३५	मधु त्वा मधु	३३	वारुणं बार्ह-	३९
न्यग्वातो	३२	मध्वा युजं	१८	वास्तोष्पते	३४

प्र.	पृ.	प्र.	पृ.	प्र.	पृ.
विद्वांसो वि-	१६	श्रुधीहवं	२०	साकं जातः क-	४५
विधुं दद्धानं	३४	स इधानो	३५	सा वा एषर्ग-	१९
वि पृच्छामि	२०	सदो विश्वायुः	२५	सुदेवः संम-	३५
वि य और्णोत्	३२	स हृळे चिद-	२९	सुधीयं स्वस्थं	३४
विराण मित्रावरु	३९	सनिता सुस-	२३	सूर्ये विषमा	३३
विश्वेदेवा	३४	सनो युवेन्द्रो	२९	स्तुहीन्द्रं व्यञ्च-	३४
विश्वे देवा	२०	स नो बाजे	१६	स्वधा पितृभ्यः	३२
विश्वतो दावनू	२७	स पूर्यो मुहा	३४	स्वराव वै तत्	३८
वीतस्तुके	१४	स आतरं	४५	स्वस्तिन इन्द्रो	३१
वृश्च प्रवृश्च	२०	समिन्द्रेरय	३१	स्वस्त्युद्योप-	२३
शतक्रतुमर्ण-	३६	स सुन्वे यो	३५	हयो न विद्वां	३६
शिवा नः सुख्या	३८	सहस्रशीर्षा	१८	हरिः पतङ्गः	३३
शुन्धध्वं वैव्या-	१८	स हि शर्धो न	४४	हरी यस्य	१७-३५
शृणातु ग्रीवाः	१७	सुवेशिनीं संय	३०	होता यक्ष	१८
श्रियं च वा एष	३३				

हलायुधवृत्तावुदहृतवचसामकारादिक्रमेणानुक्रमणी ।

(अ)	पृ.	अन्तादिवच	पृ.	अश्वमुखो	पृ.
अजमजरममर-	५७	अन्यदतो हि वितानं	१०२	अस्त्युतरस्यां दिशि	१२३
अतिदारुणा द्वि-	५२	अपगतघनविशद-	९९	अस्या वक्त्राब्ज-	१०२
अतिविपुलललाटं	१५४	अभिमतवकुल-	९८	(आ)	
अतिशूरभिरभा-	१४१	अभिरमयति	६१	आयतबाहुदण्ड-	१५६
अत्रोपजातिर्वि-	११९	अभ्यस्यता जु	११२	आहवं प्रविशतो	१३४
अथ प्रदोषे दो-	८१	अपि विजहीहि	१८०	(इ)	
अदूरेवर्तिनीं सिद्धिं	८१	अर्धचन्द्रं दधत्	४८	इजादेश्व गुरुम-	५
अय कुरुष्व कर्म	१५९	अर्धं नपुंसकम्	४७	इति धौतपुरन्धि-	१८६
अधरकिसलये	१८३	अर्धाङ्गुलपरी-	६	इदं भरतवंश-	६२
अध्वस्थानां जनय-	१८४	अलं तवालीक-	९५	इदं वदनपद्मं	१०७
अनन्तरत्नप्रभ-	१२३	अलिवाचालित-	६५	इयं सखे चन्द्र-	७७
अनाकृष्टस्य विष-	७९	अवाचकमनूर्जि-	६२	इयमधिकतरं	१११

पृ.	पृ.	पृ.
इयमपरा विपुला ५४	कुञ्जालदन्ती विकट- १८०	जयति भुवनैकवीरः ४९
इह हि भवति १७६	कुन्दकुञ्जलकोमल- १८७	जिते तु लभते ८२
(उ)	कुरु करुणमियं गाढो- १४०	(त)
उत्तुङ्गस्तनकलश- १४६	कुर्वीत यो देवगुरु- १३८	तव तन्नि कटाक्ष- ५९
उद्गीतिरत्र निलं ५६	कुवलयदलश्यामा १५७	तव मन्त्रकृतो मन्त्रै- ७९
उद्धर्षिणी जनहृशां १५०	कुसुमितसहकारे ८३	तव मुञ्ज नराधिप ९२
उद्वेजयत्यङ्गुलिपा- १२१	कूजत्कोयष्टिकोला- १०१	तव मुञ्ज नराधिप ९५
उपचित्रकमत्र ९०	केचित्तु पद- १००	तस्याः कटाक्षविक्षेपैः ८२
उपस्थितं प्राञ्जलि- ७७	कूरदधिरायता- १३५	तस्याः स्मरामि ७३
(ए)	क्वचित्काले प्रसरता ८२	तुरगशताकुलस्य १८९
एकदेशस्थिता ७१	क्षीयमाणाग्रदशना ७६	तुल्यार्थं तुल्यसा- ४८
एतस्या गण्डतल- १०१	क्षुत्क्षीणशरीर- ५८	तृष्णां त्यज धर्म ७२
एतस्या राजति १०१	(ख)	त्यज तोटकमर्थ- १३९
एषा जगदेक ११५	खङ्गे पानीयमाहा- १०१	(द)
एषा तवापरो- ५६	(ग)	दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना- १०२
(ओ)	गण्डयोरतिशय- ११२	दिवाकराद्रक्षति यो १२३
ओं नमो जनार्दन- ७२	गान्धर्व मकरध्वज- ५५	दीर्घं च ५
(क)	गुरोश्च हलः ५	दुःखं मे प्रक्षिपति १०२
कङ्कालमालभा- ७३	गोब्राह्मणस्त्रीव्रति- ११८	दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं ७५
कथमपि निपतित- १५३	(घ)	देवः स जयति श्री- ७७
कनकप्रभा पृथु- १८२	घनपरिमलमिल- ६९	दोधकमर्थविरोधक १३२
कन्येयं कनको- ८९	(च)	दुतगतिः पुरुषो १३८
कपोलकण्डूः करिभिः १२०	चन्द्रमुखी सुन्दर- १७१	द्वारारूढप्रमोदं १०३
कम्बुग्रीवमुदग्र- १६४	चपलानि चक्षुरादीनि ५८	द्विजगुरुपरिभवकारी १३५
कान्तावदनसरोजं ८४	चित्तं भ्राम्यत्यनव- ६६	द्वीपादन्यस्मादपि ४८
कामं चकास्ति गीति- ५५	चित्तं मम रमयति ८३	(घ)
कामशरैर्व्याप्ता खल्ल १४२	चित्तं हरन्ति हरिणी- ५०	धत्ते दान्नः कुव- १८१
कामिनीभिः सह ७८	चिबुके कपोलदेशे ५४	धत्ते शोभां कुवलय १५७
कालक्रमेणाथ तयोः १२२	(ज)	धन्यः पुण्यात्मा १४३
किं ते वक्त्रं चल- १३३	जनयति महतीं ८५	धन्यानामेताः १६२
किं ब्रूय रे व्योम- १२५	जन्तुमात्रदुःखकारि १६६	धन्या त्रिषु नीचा १०५
कुञ्जरकुम्भपीठ- १८५	जम्भारातीभङ्गम्भो- १०२	

धवल्यशोऽशुकेन	१४४	पुरोगतं दैत्यचमू-	१०६	मीमांसारसममृतं	११४
ध्यानैकाग्रालम्बा	१७४	पूर्वान्तवत्	१००	मृगत्वचा रुचिरतरा-	१४७
(न)		प्रणमत चरणार-	१८१	मृगलोचना शशि-	८६
न पर्यायोऽस्ति	८५	प्रणमत भव-	१०१	(य)	
नमस्तस्मै महा-	१००	प्रत्यादिष्टं समर-	१५९	यं सर्वशैलाः परि-	१२३
नमस्तुङ्गशिरः	१०१	प्रत्यादेशादपि च	१०२	यः पूर्यन्कीचक	१२०
नमस्यामि सदोद्भूत	१०१	प्रथमकथितदण्ड-	१७८	यच्चित्तं गुरुसक्त-	६५
नवधारांम्वुसंति-	७४	प्रसन्नदिक् पांसु	१२४	यतिः सर्वत्र पादा-	१००
नवविकसितकुर्वल-	१५३	प्रसीद विश्राम्यतु	१२१	यत्पादतले चकास्ति	९२
नवसहकारपुष्प-	१८७	प्रियं प्रति स्फुरत्पादे	८४	यत्पादस्य कनिष्ठा	५३
न विचलति कथं	१३९	(फ)		यत्रांशुकाक्षेपविल-	१२५
नित्यं नीतिनिपण्णस्य	७५	फणिपतिवलयं	१४९	यदि वाञ्छसि कर्ण-	८५
नित्यं प्राक्पद-	१००	(ब)		यदि वाञ्छसि पर-	६५
नीलोत्पलवनेष्वद्य	७४	विम्बोष्ठी कठिनोन्नत-	८९	यदि सुखमनुपम-	६८
(प)		ब्रह्मक्षत्रकुलीनः	४९	यदीयरतिभूमौ	१०७
पद्मेषुवल्लभः	५५	(भ)		यद्यपि क्षीघ्रगतिः	९१
पद्मजवपवन-	१५२	भङ्क्त्वा दुर्गाणि	१४९	यशःशेषीभूते	१६०
पणार्धक्रीतताम्बूल-	३३	भनक्ति समरे	१४०	यश्चाप्सरोविभ्रम-	१२४
पथ्याशी व्यायामी	५०	भर्तुराज्ञानुवर्तिनी	७५	यस्य मुखे प्रिय-	१०९
पदं तुषारस्रुतिधौत-	१२१	भवन्नखाः कुन्द-	११८	यस्या विभाति	७८
पद्मकं तु कोमले	९८	मृज्जावली मङ्गल-	९४	यस्यां त्रिषट्सप्त-	११७
पद्मं चतुष्पदी	७१	भ्रातर्गुणरहितं	६४	यस्याः पादाङ्गुष्ठं	५३
परमर्मनिरीक्षणा-	६०	(म)		यस्या विलोचने	५२
परयुवतिषु पुत्र-	६१	मकरध्वजसद्वानि	५३	या कपिलाक्षी	१७२
परिवाञ्छसि कर्ण-	६७	मदकलखगकुल-	६७	या करोति विविधै-	१३४
परिशुद्धवाक्यरचना	१४२	मद्रकगीतिभिः	१६८	या कुचगुर्वी मृग-	१८२
परिहृतसर्वपरिग्रह-	६६	मधुरं वीणारणितं	५४	यात्युत्सेकं सपदि	१३३
पर्याप्तं तप्तचामी-	१०१	मनाक् प्रसृतदन्त-	६३	या पीनोद्गाढतुङ्ग-	१६५
पवनविधूतवीचि-	१६९	मनोभिरामाः शृण्वन्तौ	८१	या वनान्तराण्युपैति	११५
पादतले पद्मोदर-	११४	मन्दायन्ते न खलु	१०२	या स्त्री कुचकलश-	५०
पिङ्गलकेशी कपिला-	६०	मन्मथचापध्वनि-	६४	युयुत्सुनेव कवचं	७९
पुरःसाधुवद्वक्ति	१४१	महाकवि कालिदासं	७८	ये दुष्टदैत्या इह	११८
पुंस्कोकिलकृत-	६५	माणवकाक्रीडितक	१०८	ये सन्नक्षानेकानीकैः	१७३

पृ.	पृ.	पृ.
यो रणे युध्यते १४२	विपुलार्थसुवाचका- ६१	सकृदपि कृपणेन ९६
(र)	विपुलोपगीतिसङ्कार- ५५	स जयति वाक्पति- ४९
रघुपतिरपि जात- १८८	विपुलोपगीति ५६	सततं प्रियंवदमनून- ८७
रतिकरमलयमरुति ६९	विरहविधुरद्वण- ८५	समरशिरसि सद्य- ६०
रामा कामकरेण- ८८	विलासिनी विलो- १३६	समसितदशना ९७
रूपान्तरेण देवी ४८	विशुद्धज्ञानदे- १००	समानुषी मेरुसखः ११९
रेखाभ्रूशुभ्रदन्त- १६७	विशुद्धवंशस्थमुदार- १३७	सरोजयोनिरम्बरे ७२
(ल)	विश्वं तिष्ठति कुक्षि- ११४	सर्वातिरिक्तं लावण्यं ८०
लक्ष्मीपतिं लोकनाथं ७८	विषयाभिलाष- ५७	सा जयति जगत्पार्या ४८
लावण्यं वपुषि कान्ते ११०	विषयामिषाभिलाषं ५५	सुरमुनिमनुजैः १५०
लोकवत्प्रतिपत्तव्यो ८०	वैरिहानां तथोच्चा- १०१	सुरासुरशिरोरत्न १०१
(व)	व्याध इवोद्गीति- ५६	सैतवेन पथार्णवं ७६
वटे वटे वैश्रवणः ७७	व्यूढोरस्कः सिंह- १४७	सौम्यां दृष्टिं देहि ६८
वन्दे कविं श्रीभारविं ८०	(श)	स्कन्धं विन्ध्याद्रि- १०२
वन्दे देवं सोमेश्वरं ८०	शक्ता जगतीं कृत्वा १४३	स्तनयुगमश्रुक्तां ७०
वशीकृतजगत् १०१	शवशोणितपङ्क- ५९	स्निग्धच्छाया लावण्य- ५०
वाक्यैर्मधुरैः प्रतार्य ५९	शशधरमुखि मुखं ५०	स्यादस्थानोपगत- १०२
वाताहतोर्मिमाला ५७	शन्नदयामा स्निग्ध- १३२	खादु शिशिरोज्ज्वल- १८३
वान्ते ग्वक् इति ५	शलं तूलं तु गाढं १०२	खादु स्वच्छं च हिम- १०२
वा पदान्ते ग्वक् ५	शैलशिखानिकुञ्ज- १८४	स्थिरविलासनत- ६३
वासवोऽपि विक्रमेण ७३	श्लाघ्यस्यागोऽपि ८१	स्वैरोल्लापैः श्रुतिपटु- ११५
विगलितहारा १४१	श्रियं प्रति स्फुरत् १०२	(ह)
विततघननुषार- १०२	श्रिया जुष्टं दिव्यैः १८८	हताः समितिशत्रवः १५८
विद्युन्मालालोलान् १०९	श्रीकण्ठं त्रिपुर- १७५	हासो हस्ताप्रसंवा- १०१
विनिवारितोऽपि ८७	श्रुतिपरिपूरित- १८६	हतभूरिभूमिपति- ९३
विपुला पयोधर- ५७	श्रेयांसि बहुवि- १०२	हृदयं यस्य विशालं ७३
विपुलाभिजातवंशो- ५३	(स)	हृदयं हरन्ति नार्यो ५४
विपुलाभिलाष- ३९	संयोगे गुरु ५	हृदयं मयं पीत्वा १७०
	सकलभुवनजगण- ४८	

शोधसूचिका ।

अथैतद्ग्रन्थमुद्रणोर्ध्वमुपलब्धजरत्तरमातृकान्तरदृष्टाः केचिदु-
पादेयाः पाठविशेषाः, शुद्धपाठाश्च सङ्गृह्यन्ते ।

पृ० पं०

- १ ११ ...दुद्धृतं देवदानवैः ।
१ १२ ...छन्दोरत्नं...
२ ६ तस्य यदध्ययनं, तद्वेदाङ्गत्वादनु-
ष्ठेयम् ।
२ ७ अर्थयातं त्रिष्टुभादि...
२ ८ ...ज्ञानाच्छ्रुत्योक्तः प्रत्यवायः ।
तथा हि श्रूयते-
२ १० तस्माच्छन्दसः परिज्ञानं
२ ११ तत्र लघुनो
२ १२ ...कारः-एतदग्रे 'मयरस०'
इत्यादि दृश्यते लि०
५ २ दृश्यते । सत्यम्,
५ ५ ...दचोद्य
५ ८ लघुत्वं चेति । तदनु...
५ ११ यैस्तु... । उत्सर्गस्यापवादेन
५ १२ लघुत्वं च... । कस्येच्छा ?
५ १५ त्वाहुः-पदान्ते
५ १६ येनोक्तम्
५ २२ वर्णस्य 'वचनं' 'घण्टा' 'सम्पा'
६ २२ विवादः
६ २३ सा धीस्ते त्वयोपदिष्टा
७ १ तत्रोत्तरं गुरुराह
७ १४ प्रथमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे
७ १९ लघूनि च
८ २ द्वादशा...क्रियते ।-इति ने-
ष्टम् ।
८ ७ क्रियाभ्यामृतिः ।
९ ५ विशेषणम् । एवं

पृ० पं०

- ९ २२ विन्यसेत् । अङ्गानामुपरि
१० ११ आर्ची- 'गोष्ठं मा निर्वृक्षं वा-
जिनं त्वा सपत्नसाहसं मर्हिम्'
(तै. सं. १।१।१०।३)
११ ६ आदिशब्देन
१२ १ यथा-
१२ ४ ...ष्टाक्षरो भवति ।
१८ ८ गायत्रेणैकेन पादेन
२४ ६ द्वितीयचतुर्थौ च
२४ १५ इत्यनेनैव गतार्थमिदं
२५ १० ग्रहणमनुकृत्यते
२६ १० एतदग्रे 'इति पङ्क्त्यधिकारः'
इति, तदनुरोधेनोत्तरसूत्रवृ-
त्तौ च 'जगतीनामच्छन्द' इति
२७ ४ संवन्धः । प्राग् 'जगती षडभिः'
(३।४९) इति निर्देशात् । तेना-
धिकृते त्रिष्टुज्जगलौ सह भवतः,
सह प्रवृत्त्यर्थम् । अत्र शौनक-
काल्यायनादिभ्यः प्रकारान्तरेण
व्याख्यातत्वात् पञ्चसूत्र्या उदाह-
रणान्यन्वेषणीयानि ।
२८ १८ इदं व्याख्यानमेवेतः प्रभृति
मूले । अग्रे च- 'एकेन त्रिष्टुप्
ज्योतिष्मती' (३।५०) इत्यत
आरभ्य 'ऊनाधिकेन-' (३।५९)
इत्यन्तं पुनः प्रकारान्तरादिसं-
वादार्थमत्रेत्यं लिख्यते- 'इत्य-

पृ० पं०

वतार्यात्रोपरि मुद्रितं व्या-
ख्यान्तरं लिखितं दृश्यते ।

- ३४ २ ह्यनन्तरमेव सम्प्र०
४० २ निर्णयनिमित्तभूता
४५ २४ कीर्तिहेतु०
४६ २१ प्रत्येकमभि०
४७ १२ द्रमाधेन
४९ १९ विधीयते । षष्ठो गण एकमात्रो
भवति । एवं च तादृशेऽन्त्येऽर्धे
सप्तविंशतिमात्रा भवन्तीत्यर्थः ।
५१ ७ स्युः ॥' तद्यथा-१ पथ्या. २
पथ्या मुखचपला. ३ पथ्या जघ-
नचपला. ४ पथ्या महाचपला.
५ पथ्या गीतिः ६ पथ्योपगीतिः
७ पथ्योद्गीतिः ८ पथ्यार्यागीतिः
९ पथ्या मुखचपला गीतिः १०
पथ्या मुखचपलोपगीतिः ११ प-
थ्या मुखचपलोद्गीतिः १२ पथ्या
मुखचपलार्यागीतिः १३ पथ्या
जघनचपलागीतिः १४ पथ्या
जघनचपलोपगीतिः १५ पथ्या
जघनचपलोद्गीतिः १६ पथ्या
जघनचपलार्यागीतिः १७ पथ्या
महाचपलागीतिः १८ पथ्या म-
हाचपलोपगीतिः १९ पथ्या म-
हाचपलोद्गीतिः २० पथ्या महा-
चपलार्यागीतिः २१ आदिविपुला
२२ आदिविपुला मुखचपला २३
आदिविपुला जघनचपला २४
आदिविपुला महाचपला २५
आदिविपुलागीतिः २६ आदिवि-
पुलोपगीतिः २७ आदिविपुलो-
द्गीतिः २८ आदिविपुलार्यागीतिः

पृ० पं०

- २९ आदिविपुला मुखचपला
गीतिः ३० आदिविपुला मुख-
चपलोपगीतिः ३१ आदिविपुला
मुखचपलोद्गीतिः ३२ आदिवि-
पुला मुखचपलार्यागीतिः ३३
आदिविपुला जघनचपला गीतिः
३४ आदिविपुला जघनचपलो-
पगीतिः ३५ आदिविपुला जघ-
नचपलोद्गीतिः ३६ आदिविपुला
जघनचपलार्यागीतिः ३७ आदि-
विपुला महाचपलागीतिः ३८
आदिविपुला महाचपलोपगीतिः
३९ आदिविपुला महाचपलोद्गी-
तिः ४० आदिविपुला महाचप-
लार्यागीतिः ४१ अन्त्यविपुला
४२ अन्त्यविपुला मुखचपला
४३ अन्त्यविपुला जघनचपला
४४ अन्त्यविपुला महाचपला
४५ अन्त्यविपुला गीतिः ४६
अन्त्यविपुलोपगीतिः ४७ अन्त्य-
विपुलोद्गीतिः ४८ अन्त्यविपुला-
र्यागीतिः ४९ अन्त्यविपुला मुख-
चपलागीतिः ५० अन्त्यविपुला
मुखचपलोपगीतिः ५१ अन्त्य-
विपुला मुखचपलोद्गीतिः ५२ अ-
न्त्यविपुला मुखचपलार्यागीतिः
५३ अन्त्यविपुला जघनचपला
गीतिः ५४ अन्त्यविपुला जघन-
चपलोपगीतिः ५५ अन्त्यविपुला
जघनचपलोद्गीतिः ५६ अन्त्य-
विपुला जघनचपलार्यागीतिः ५७
अन्त्यविपुला महाचपला गीतिः
५८ अन्त्यविपुला महाचपलोप-

पृ० पं०

गीतिः ५९ अन्यविपुला महा-
चपलोद्गीतिः ६० अन्यविपुला
महाचपलार्यागीतिः ६१ उभय-
विपुला ६२ उभयविपुला मुख-
चपला ६३ उभयविपुला जघन-
चपला ६४ उभयविपुला महाच-
पला ६५ उभयविपुला गीतिः ६६
उभयविपुलोपगीतिः ६७ उभय-
विपुलोद्गीतिः ६८ उभयविपुला-
र्यागीतिः ६९ उभयविपुला मुख-
चपला गीतिः ७० उभयविपुला
मुखचपलोपगीतिः ७१ उभयवि-
पुला मुखचपलोद्गीतिः ७२ उभ-
यविपुला मुखचपलार्यागीतिः ७३
उभयविपुला जघनचपलार्यागी-
तिः ७४ उभयविपुला जघनच-
पलोपगीतिः ७५ उभयविपुला
जघनचपलोद्गीतिः ७६ उभयवि-
पुला जघनचपलार्या गीतिः ७७
उभयविपुला महाचपलागीतिः
७८ उभयविपुला महाचपलोप-
गीतिः ७९ उभयविपुला महाच-
पलोद्गीतिः ८० उभयविपुला म-
हाचपलार्यागीतिः ।

- ५२ ३ ...श्रान्तगुरुर्द्विगुरुर्वा ।
५२ ४ पञ्चमश्वादिगुरुर्द्विगुरुर्वा ।
५३ १३ उभयविपुलापूर्वकं
५४ १० मध्यमपदलोपी
५४ १४ वधूनामधुना कुसु...
५५ ३ निरर्गलालाप
५५ १६ ...भिलाषं करोति
५६ ४ वध्यते
५६ ११ तवायशोद्गीति...
५७ ६ षष्ठ्यगणादिकल्प
६१ ७ नवकिसलय...
६२ ५ श्रुतिकष्टं यतिदुष्टम...

पृ० पं०

- ६३ २ कटाक्षललितेन कामिनां
६३ ४ तद् युगलक्षणम् ?
६३ ७ मिश्राणां प्रयोगप्रति...
६४ ४ निर्मूलहनुः
६४ ७ इति विशेषः
६५ १ एवावतिष्ठते
६५ १७ कृतपञ्चमगीते
६६ ५ कायः क्षायति
६७ ६ ...परिसरशिवसरसि महति
रति...
६८ ११ ...लकार एव, तदा
६९ २ अन्ते च गुरु...
६९ ४ रुचिरशशसृति हत...
६९ ६ पथिक ! हतकरुण ! कथमिह
६९ ११ कुवलयवने
७० २ ...राणि यया सङ्ख्यया न पू...
७१ १३ 'अर्धसमम्' । सर्वावयवेभ्योऽ-
र्धाऽभ्यां
७९ १ ...वल्लभा । स्त्रियश्चतुःषष्टिगुणा
भवन्ति, तेषु निपुणा
८० ११ चकाराकृष्टमकार...
८० १४ चन्द्ररेखाशिखामणिम् ।
८२ १४ तनुः कुटिलै...
८८ १४ रामा कामखल्लरिकौ
८८ २५ २ खल्लरिका=अभ्यासभूमिः ।
'खुरली तु ध्रमो योग्याभ्यासस्तद्भूः
खल्लरिका ।' इत्यभिधान-
चिन्तामणिः (३।४५२)
८९ ६ च भवतः, अन्ये त्रय उपस्थित-
वत्, तदा
९३ २ भद्रं भद्रविराट्
९३ ६ मकाररेफ...
९७ १५ अत्र गकारलकारयोगेन निय-
माभावात् सम्प्र...
९९ १ मनसिजशरततौ
९९ १० प्राविकसदसनकुसुम

पृ० पं०

- १०० ८ ल्यनादिराचार्य...
 १०१ २३ ...चिरगिरामाननानां
 १०१ २४ पृषत्कः ।
 १०१ २६ तु पदमध्ये यतिर्दुष्यति ।
 १०२ ८ स्याहि तत्सूत्रासीत् (?)
 १०२ १४ ...शुभ्रास्तु दूर्वा-
 १०२ २७ न खल्विति ।
 १०३ २ रुढारुढ... परिष्ठन्धमाशास-
 खीभिः ।
 १०३ ४ ...दिहोच्यते ॥ एतस्या अ-
 ग्रिमायाश्च पङ्केर्मध्ये वि-
 भागरेखावधेया ।
 १०९ ४ श्रीमदनन्तपदाब्जे दत्तमनाः
 सततं यः ।
 ११० ६ अभ्यागामिशशिलक्ष्मी मञ्जीर-
 कणित तुल्यम् । तीरे राजति
 नदीनां रम्यं हंसरुतमेतत् ॥
 ११२ ३ अभ्यस्यता तु तरुणी...
 ११२ ४ फणिशिखो । भवता...
 ११४ ८ जयपणवं हत्वा ॥
 ११५ १२ कृतसुकृतानां
 ११८ ४ या जीवेव सद्यः (?)
 १३१ १ इयं पङ्क्तिर्मार्जनीया
 १३४ १२ वायुरुपेतः

पृ० पं०

- १३४ १३ घ्राणवृत्ति...
 १४६ ४ ...कलशद्वयानताज्ञी
 १४७ ४ कृतचिराम्बरक्रियः
 १५८ २१ खुडिगवीर...
 १६० १४ खुडिगनरनाथे
 १६१ २५ इयं पङ्क्तिः, द्वितीयायां
 'वृ०२०' इत्यन्तं च नेष्टम् ।
 १६६ १ सीमासीमन्तिनीनां
 १७१ ७ ...गतिभावा
 १८२ १ यत्सेवितं
 १८४ ९ ...कुहकित...
 १८४ १५ केचित् पादान्ते
 १८९ ५ धृतश्रीर्नृजौ...त्रिःखराः ।
 १८९ ११ धृतश्रिय
 १९० १४ ततो मध्यलेखा...
 १९५ ७ तस्याधस्तात्रयं...चतुष्टयमेवं
 युव...
 १९५ ९ ...रेकैकमङ्कं दद्यात् । द्विती-
 यमेकलघुकोष्ठं, तृतीयं द्विलघु-
 कोष्ठं, चतुर्थं त्रिलघुकोष्ठं, प-
 ञ्चमं चतुर्लघुकोष्ठम् । एवमग्रे-
 ऽपि सर्वत्र हेयम् । ततस्तृती-
 यायां पङ्क्तौ पर्यन्तकोष्ठयोः पर-
 गतकोष्ठ एकैकमेकं दद्यात् ।

काव्यमाला ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमत्पिङ्गलाचार्यविरचितं

छन्दःशास्त्रम् ।

श्रीमद्बृहलायुधप्रणीतमृतसंजीविन्याख्यवृत्तिसमेतम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शंभवे ॥
वेदानां प्रथमाङ्गस्य कवीनां नयनस्य च ।
पिङ्गलाचार्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥
क्षीराब्धेरमृतं यद्वद्धुं देवैः सदानवैः ।
छन्दोऽब्धेः पिङ्गलाचार्यैश्छन्दोऽमृतं तथोद्धृतम् ॥
श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तछन्दःशास्त्रमहोदधौ ।
वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विचिनोम्यहम् ॥

न-च-र-स-त-ज-भ-न-ल-ग-संमितं भ्रमति वाङ्मयं जगति यस्य ।
स जयति पिङ्गलनागः शिवप्रसादाद्विशुद्धमतिः ॥
त्रिगुरुं विद्धि मकारं लघ्वादिसमन्वितं यकाराख्यम् ।
लघुमध्यमं तु रेफं सकारमन्ते गुरुनिबद्धम् ॥
लघ्वन्त्यं हि तकारं जकारमुभयोर्लघुं विजानीयात् ।
आदिगुरुं च भकारं नकारमिह पैङ्गले त्रिलघुम् ॥
दीर्घं संयोगपरं तथा पुनं व्यञ्जनान्तर्मूष्मान्तम् ।
सानुस्वारं च गुरुं क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम् ॥

१. व्यञ्जनान्तोपादानेनोष्मान्तस्यापि लाभात्पुनरूष्मान्तकथनेन विसर्जनीयजिह्वामू-
लीयोपध्मानीयानां ग्रहणम् । यथाह पाणिनीयशिक्षायाम्—‘ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा
रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥’ (३।४) इत्यंत ऊष्मशब्दो
विसर्जनीयादेरुपलक्षको बोद्धव्यः ।

आदिमध्यावसानेषु य-र-ता यान्ति लाघवम् ।
 भ-ज-सा गौरवं यान्ति म-नौ तु गुरुलाघवम् ॥
 त्रिविरामं दशवर्णं षण्मात्रमुवाच पिङ्गलः सूत्रम् ।
 छन्दोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्च शास्त्रादौ ॥

इह हि त्रैवर्णिकानां साङ्गवेदाध्ययनमाम्नायते । अर्थावबोधपर्यन्तश्चाध्ययनविधिः ।
 वेदाङ्गं च छन्दः । ततस्तदध्ययनविधित्वात्तदनुष्ठेयम् । अथ 'त्रिष्टुभा यजति, वृहत्या
 गायति, गायत्र्या स्तौति' इत्येवमादिश्रवणात् अर्थाधीतमनुष्टुभादिज्ञानम् । किं च छन्द-
 सामपरिज्ञानात्प्रत्युत प्रत्यवायः श्रूयते । यथा—'यो ह वा अविदितार्वेयच्छन्दोदैवत-
 ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा पथते वा म्रियते पापी-
 यान् भवति । यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति ।' (छं. ब्रा. ३।७।५) तस्माच्छन्दोज्ञानं
 कर्तव्यं, तदर्थमिदं शास्त्रमारभ्यते । तथा लघुनोपायेन शास्त्रावबोधसिद्ध्यर्थं संज्ञाः परि-
 भाषते सूत्रकारः—

धीश्रीस्त्री मुं । १ । १ ॥

१. छन्दःकौस्तुभे तु—

'मयरसतजभनसंज्ञाश्छन्दस्यष्टौ गणास्त्रिवर्णाः स्युः ।

भूम्यम्बुवह्निवायुव्योमार्कसुधांशुनाकदेवास्ते ॥

('महीजलानलान्तकाः स्वरर्यमेन्दुपञ्चगाः ।

फणीश्वरेण कीर्तिता गणाष्टकेऽष्टदेवताः ॥' (१।२४)

इति चाणीभूषणोक्तेरत्र 'नागदेवा' इति पाठो युक्तः । 'नो नाकश्च सुखप्रद' इति तु
 समविप्रतिपन्नत्वाच्च निर्णायकम् ।)

क्रमतः श्रीवृद्धिमृतिप्रयाणरिक्तत्वस्यशोभोदान् ।

यच्छन्ति फलानि गणा माद्यास्तेऽष्टौ प्रयोक्तृभ्यः ॥

(चम्पूरामायणटीकायां तु—(१।१) 'तो यौरन्त्यलघुः शुभ' इत्युक्तम् ।
 तन्मूलं न विद्मः ।)

सर्वगुरुर्मः कथितो भजसा गुर्वादिमध्यान्ताः ।

छन्दसि नः सर्वलघुर्यरता लघ्वादिमध्यान्ताः ॥

(यदा दैववशादाद्यो गणो दुष्टफलो भवेत् ।

तदा तद्दोषशान्त्यर्थं शोध्यः स्यादपरो गणः ॥ वृ. प्र. को. २।४)

तद्यथा—

मनौ सखायौ कथितौ भयौ मृत्यावुदीरितौ ।

उदासीनौ तजौ प्रोक्तौ सरौ शत्रू मताविह ॥

सिद्धिर्भवेत्सखिभ्यां सखिमृत्याभ्यां जयः स्थिरत्वं च ।

स्याद्भूल्यमित्रभृत्यैः शुभं स्वपीडा तु मित्रशत्रुभ्याम् ॥

धीश्रीस्त्री इत्यनेन गुरुत्रयं संश्लिष्टेनोपलक्षयति, मकारश्च संज्ञात्वेन । ततश्चायमर्थः—
सर्वगुरोस्त्रिकस्य (sss) 'म' इति संज्ञा परिभाष्यते । ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमुपरि-
ष्टाद्वक्ष्यामः । मप्रदेशाः 'विद्युन्माला मौ गौ' (पि० सू० ६।६) इत्येवमादयः ॥

वरा सा य् । १ । २ ॥

वरासा इत्यनेनादिलघोस्त्रिकस्य (iss) 'य' इति संज्ञा परिभाष्यते । यप्रदेशाः
'भुजङ्गप्रयातं यः' (पि० सू० ६।३६) इत्येवमादयः ॥

का गुहा र् । १ । ३ ॥

कागुहा इत्यनेन मध्यलघोस्त्रिकस्य (sis) 'र' इति संज्ञा परिभाष्यते । रप्रदेशाः
'सग्विणी रः' (पि० सू० ६।३७) इत्येवमादयः ॥

वसुधा स् । १ । ४ ॥

वसुधा इत्यनेनान्यगुरोस्त्रिकस्य (lls) 'स' इति संज्ञा परिभाष्यते । सप्रदेशाः
'तोऽकं सः' (पि० सू० ६।३९) इत्येवमादयः ॥

अफलमुदासीनाभ्यां शत्रुसखिभ्यां च तद्भवति ।

शत्रुभ्यां तु विरोधो नायकनाशश्च संप्रोक्तः ॥

शत्रूदासीनाभ्यां हानिरुदासीनमृत्याभ्याम् ।

अस्वायत्तिर्गदिता, श्रीनाशः शत्रुमृत्याभ्याम् ॥

क्षयवैरिभयप्राप्तिर्भवत्युदासीनशत्रुभ्याम् ।

मित्रोदासीनाभ्यामश्रीरिति गणफलान्याहुः ॥'

हजधा हितजीवनधनहरा नृपक्रोधकृद्रेफः

तनुपीडादृग्गणदा घनखा भ इहातिदूरगतिदायी ॥

गणा दुष्टफला राद्या दग्धवर्णाश्च हादयः ।

शुभश्लोकमुखेनैते प्रयोक्तव्याः शुभार्थिभिः ॥

अत्रापवाद उक्त उमापतिना—

'गणफलं हि कलाविषयेष्वलं विभुतया तदुपायितया तया ।

वदति कश्चिद्वितीह न वर्णगे न मृतं पुंसि न पुंसि च केचन ॥

गणफलं न हि काव्यसमूहगे वदति कश्चिद्वितीह मुरवाचके ।

शिवपदे न परत्र विचारणा लिपिगणेषु फलाफलयोस्ततः ॥' इति

अन्यत्रापि—

'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।

ते सर्वे नैव निन्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि च ॥' इति.

सा ते क त् । १ । ५ ॥

सातेकः इत्यनेनान्त्यलघोलिकस्य (SSI) 'त' इति संज्ञात्वेनोपादीयते । तप्रदेशाः 'तनुमध्या लौ' (पि० सू० ६।२) इत्येवमादयः ॥

कदा स ज् । १ । ६ ॥

कदास इत्यनेन मध्यगुरोलिकस्य (ISI) 'ज' इति संज्ञा परिभाष्यते । जप्रदेशाः 'कुमारललिता ज्सौ ग्' (पि० सू० ६।३) इत्येवमादयः ॥

किं वद भ् । १ । ७ ॥

किंवद इत्यनेनादिगुरोलिकस्य (SII) 'भ' इति संज्ञा ज्ञाप्यते । भप्रदेशाः 'चित्रपदा भौ गौ' (पि० सू० ६।५) इत्येवमादयः ॥

न हस न् । १ । ८ ॥

नहस इत्यनेन सर्वलघोलिकस्य (III) 'न' इति संज्ञोपदिश्यते । नप्रदेशाः 'दण्डको नौ रः' (पि० सू० ७।३१) इत्येवमादयः ॥

गृ ल् । १ । ९ ॥

गृ इत्यनेनोपलक्षितस्य ह्रस्वस्य (I) 'ल' इति संज्ञा परिभाष्यते । लशब्दश्च लघु-वाचकः । तेन ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवतीत्येवमर्थः प्रपद्यते । लप्रदेशाः 'लः समुद्रागणः' (पि० सू० ४।१२) इत्येवमादयः ॥

गन्ते । १ । १० ॥

गृप्रहणमनुवर्तते । गृशब्दोपलक्षितस्य ह्रस्वाक्षरस्य पदान्ते वर्तमानस्य गुरुसंज्ञातिदिश्यते । 'ग' इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम् ॥

१. 'गुर्गश्च गुरुरेकः स्याल्लस्त्वेको लघुरुच्यते ।

रेखाभ्यामनुवक्त्राभ्यां ज्ञेयौ लघुगुरु क्रमात् ॥

अनुस्वारी विसर्गी च दीर्घो युक्तपरस्तथा ।

वर्णो गुरुर्मतो हेप्रे पादान्ते चापि वा लघुः ॥' इति छन्दःकौस्तुभे ।

'यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् ।

न च्छन्दोभङ्गमप्याहुस्तदा दोषाय सूरयः ॥' इति छन्दःप्रकाशे ।

अत्र वृत्तप्रत्ययकौमुद्यां विशेषः—

'अथ विभाषितगश्चरणान्तिमो 'ह' 'प्र' परो 'ग्र' परोऽपि च केचन ॥

विषमपादसमाप्त्यविभाषितं मतमिदं न मनीषिमंतं क्वचित् ।

प्रथम एव यदि व्यवलेकितो गुरुरसौ बहुशो हि विभाषितः ॥

अथ पदादियुतः क्रमनामको यदि पुरो लघुताकर ऊनग्रे ।

क्वचिदिति प्रवदन्ति हि कोविदा गतमदा मतिदाः प्रमुदाः सदा ॥

ननु 'ग्लिति समानी' (पि० सू० ५।७) इत्यादीनां पादान्ते वर्तमानस्य ह्रस्वस्य गुरुत्वं न दृश्यते । नैष दोषः । सर्वत्र पादान्ते वर्तमानस्य ह्रस्वस्य गुरुत्वमुत्सर्गसिद्धम् । तच्च लकारश्रुत्यापवादेन बाध्यते । यथा—'ग्लिति समानी' (पि० सू० ५।७) 'गीत्यार्या लः' (पि० सू० ४।४७) इत्यादौ । सामान्येन विशेषस्य बाधः कस्य न संमतः ? तस्मात्कुचोद्यमेतत् ॥

केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषया व्याचक्षते । 'लिंगाति प्रमाणी' (पि० सू० ५।८) इत्यादीनामन्ते गुरुत्वमेव, 'समानी' (पि० सू० ५।७) इत्यादीनामन्ते लघुत्वमेव । तस्मादियं व्यवस्था प्रमाणम् । शेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वं चेत्यनुपपन्नम्, विकल्पस्याप्रस्तुतत्वात्कस्य व्यवस्थेति न विद्यः ॥

ननु केनानुक्तम् 'वा पदान्ते ग्वकः' (वृ. र. १।९) इति गुरुत्वम् । सत्यमुक्तम्, दुरुक्तं हि तत् । 'वान्ते ग्वक इति प्रोक्तं यैश्च श्वेतैपटादिभिः । तदुत्सर्गापवादेन बाधस्तैर्नावधारितः ॥' इच्छया गुरुत्वं लघुत्वं नोपपद्यते । कस्येच्छया ? किं शास्त्रकारस्य ? कदेर्वा ? । न तावदाद्यः पक्षः, सूत्रेष्वदर्शनात् । नापि द्वितीयः, कवेरपीच्छायां व्यवस्थाभावात् । को जानाति कस्य कीदृशीच्छेति ॥

अन्ये त्वाहुः—ननु पदान्ते वर्तमानस्य ह्रस्वस्य पाणिनिना गुरुसंज्ञा न कृता । तेनोक्तम् 'संयोगे गुरु' (पा० सू० १।४।११), 'दीर्घं च' (पा० सू० १।४।१२) इति । नायं संयोगादिर्न च दीर्घः । तस्मात् 'गन्ते' इति सूत्रमयुक्तम् ॥

अत्रोच्यते—पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसंज्ञा कृता । 'गुरोश्च हलः' (पा० सू० ३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात्—कुण्डा, हुण्डा; (इत्यादीनाम् । तथा—) ईहाब्जे, ऊहाब्जे, इत्येवमादीनाम् 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' (पा० सू० ३।१।३६) इत्याम्प्रत्ययश्च । पदान्ते वर्तमानस्य लघोर्गुरुत्वातिदेशे पाणिनेः प्रयोजनमेव नास्ति । किंचानुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य 'बलं' 'संपदि'त्यादौ स्थितस्य गुरुसंज्ञा पाणिनिना न कृता, केनेतावतान्यैरपि न कर्तव्या ? । तस्मात्सूक्तमिदम् 'गन्ते' इति । गप्रदेशाः 'गावन्त आपीडः' (पि० सू० ५।२२) इत्येवमादयः ॥

ध्रादिपरः । १ । ११ ॥

ध्र इति व्यञ्जनसंयोगस्योपलक्षणार्थमेतत् । ध्र आदियेषां ते ध्रादयः । आदिशब्देन

यदि हि युक्तपरः श्रममन्तरा लघुरपि प्रभवेच्चरणान्तरा ।

अणु वदन्ति न वृत्तविदूषणं तमथ भूषणमेव मनीषिणः ॥' (२।१४-१७)

इति । अत एव 'प्राप्तनामिहृदमञ्जनमासु' (१०।६०) इति माद्यप्रयोगे हृदशब्दमपनीय नदशब्दः पठनीय इति दुर्घटवृत्तिकारः । वस्तुतस्तु छन्दोविदां परिभाषया यथाश्रुतपाठेऽपि तत्र न गुरुत्वम् ॥ इति 'संयोगे गुरु' (१।४।११) सूत्रे सिद्धान्तकौमुदीविलासः ।

१. श्वेतपटादिभिर्जनविशेषैरित्यर्थः । २. ध्रग्रहणं गुरुप्रयत्नोच्चार्योपलक्षणार्थम् ।

विसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां ग्रहणम् । ध्रादयः परे यस्मात्स ध्रादिपरः । ततश्चायं सूत्रार्थः—व्यञ्जनसंयोगात्पूर्वस्य ह्रस्वानुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयेभ्यश्च पूर्वस्य गुरुसंज्ञातिदिश्यते ॥

हे । १ । १२ ॥

ग इत्यनुवर्तते । हे इति द्विमात्रोपलक्षणार्थम् । ततश्चायं सूत्रार्थः—द्विमात्रिकस्य दीर्घस्य 'ग' इति संज्ञा क्रियते ॥

लौ सः । १ । १३ ॥

स इति गकारस्य परामर्शः । स गकारो द्विमात्राः—गणनायां द्वौ लकारौ कृत्वा गणयितव्यः ॥

लौ । १ । १४ ॥

अधिकारोऽयमाश्लेषपरिसमाप्तेः । यत्र विशेषान्तरं न श्रूयते तत्र 'लौ' इत्युपतिष्ठते, 'गायत्र्या वसवः' (पि० सू० ३।३) इत्येवमादिबद्ध । हुतेनेह व्यवहारो नास्ति ॥

अष्टौ वसव इति । १ । १५ ॥

अत्र शास्त्रे वसव इत्युच्यमानेऽष्टसंख्योपलक्षिता गुरुलघुस्वरूपा वर्णा गृह्यन्ते । लौकिकप्रसिद्ध्युपलक्षणार्थमिदं सूत्रम् । तेन चैतुर्णां समुद्राः, पञ्चानामिन्द्रियाणि, इत्येवमादयः संज्ञाविशेषा लौकिकेभ्यः प्रत्येतव्याः । इतिकारोऽध्यायसमाप्तिसूचकः ॥

इह ध्यादीनामुपादानप्रयोजनं वर्ण्यते—अध्ययनाद्धीर्भवति । यस्य धीस्तस्य श्रीः, बुद्धिपूर्वकत्वाद्विभूतेः । यस्य श्रीस्तस्य स्त्री, अर्थमूलकत्वाद्गार्हस्थ्यस्य । 'वरा सा' इत्यनेन सर्वेषां स्त्रीसाधनोपायानां बुद्धेरुपायस्य माहात्म्यं दर्शयति । तथा चोक्तम्—'अर्धाङ्गुलीपरीणाहजिह्वाप्रायासमीरवः । सर्वाङ्गीणपरिक्लेशमबुधाः कर्म कुर्वते ॥' तत्राह शिष्यः—'का गुहा' ? गुहाशब्दः स्थानवाचकः । का गुहा यत्रासौ तिष्ठति ? । उपाध्यायो ब्रूते—'वसुधा' । पृथिव्यां लभ्यते धीर्नात्र विषादः कर्तव्यः । पुनरप्याह शिष्यः—'सा ते क ? सा धीस्त्वयोपदिष्टा पृथिव्यां काश्रयस्थितेन लभ्यते ? । तत्र पुनराचार्य आह—'गृहे' । पुनरप्याह शिष्यः—'कदा सः' स गृहस्थः पुरुषः कदा कस्मिन्काले तां धियं प्राप्नोति ? ।

१. 'ए ओ कचित्प्राकृतके लघूस्त' (१।६) इति वाणीभूषणे । २. सङ्ख्येयपरैः पदैर्लोकव्यवहारात्सङ्ख्या लक्ष्यते । 'वसवोऽष्टौ च चत्वारो वेदा इत्यादि लोकतः ।' (३२।८३) इत्यग्निपुराणे । तथा च—'समुद्र' (६।१९ इत्यादौ) पदेन 'वेद' (८।१०) पदेन चात्र चतुःसङ्ख्योपलक्ष्यते । एवं 'इन्द्रियाणि' (६।४१ इ०) 'भूतानि' (७।३० इ०) 'कामशराः' (६।४२) इत्येतैः पञ्च । 'ऋतवः' (३।८।३०) 'रसाः' (६।३३ इ०) इति षट् । 'ऋषयः' (३।९ इ०) 'स्वराः' (७।६ इ०) इति सप्त । 'वसवः' (३।३ इ०) इत्यष्टौ । 'दिशः' (३।५ इ०) इति दश । 'रुद्राः' (३।६ इ०) इत्येकादश । 'आदित्याः' (३।४ इ०) 'मासाः' (७।२९) इति द्वादशेति ज्ञेयम् ।

ततोऽनन्तरं गुरुराह—‘घ्रादिपरः’ धारणार्थावबोधपरोऽसौ यदा स्यात्तदा धियं लभते । भूयोऽपि शिष्यः पृच्छति—‘किं वद’ किं कुर्वेच्चसौ तां धियं लभते ? तद्वद । तत्राह गुरुः—‘न हसन’ हासादिचापल्यमकुर्वाणस्तां धियं लभत इति ॥

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

छन्दः । २ । १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । इत ऊर्ध्वं यद्वक्ष्यामश्छन्दस्तत्रोपतिष्ठते । छन्दः—शब्देनाक्षरसंख्यावच्छेदोऽत्राभिधीयते ॥

गायत्री । २ । २ ॥

अधिकारोऽयमाद्वादशसूत्रपरिसमाप्तेः । ‘तान्युष्णिग्’ (पि० सू० २।१४) इत्यादि-सूत्रात्प्राग्यदुच्यते छन्दः, तद्गायत्रीसंज्ञं वेदितव्यम् ॥

दैव्येकम् । २ । ३ ॥

एकाक्षरं छन्दो दैवी गायत्रीति संज्ञायते । तत्रायं प्रदर्शनोपायः—चतुरङ्गक्रीडाया-मिव चतुःषष्टिकोष्ठान् लिखित्वा तत्र प्रथमपङ्क्तौ आर्षानाम लिखित्वा द्वितीयादिकोष्ठेष्व-क्कानामुपरि गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां नामानि विन्यसेत् । ततो द्वितीयायां पङ्क्तौ प्रथम-कोष्ठे दैवीशब्दं विन्यसेत्, संज्ञाज्ञापनार्थम् । द्वितीये एक (१) संख्याङ्कं विन्यसेत् ॥

आसुरी पञ्चदश । २ । ४ ॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरा । तानि चाक्षराणि ‘ग्लौ’ (पि० सू० १।१४) इत्यधि-काराङ्गुलिं लघूनि वा यथासंभवं द्रष्टव्यानि । अत्र तृतीयायां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे आसुरी-शब्दं लिखित्वा द्वितीये कोष्ठे पञ्चदश (१५) संख्याङ्कं लिखेत् ॥

प्राजापत्याष्टौ । २ । ५ ॥

प्राजापत्या गायत्र्यष्टाक्षरा भवति । यत्र कचिद्वेदेऽष्टाक्षरं छन्दस्तत्प्राजापत्या गाय-त्रीति ज्ञेयम् । चतुर्थ्यामत्र पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे प्राजापत्याशब्दं लिखित्वा द्वितीयेऽष्ट (८)-संख्याङ्कं लिखेत् ॥

यजुषां षट् । २ । ६ ॥

यजुषां गायत्री षडक्षरा भवति । यत्र कचिद्वेदे षडक्षरं छन्दस्तथाजुषी गायत्रीति संज्ञायते । अत्र पञ्चम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे याजुषीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये षट् (६)-संख्याङ्कं लिखेत् ॥

१. ‘चतुःषष्टिपदे लिखेत् ।’ (अ० पु० ३।१९।५)

साम्नां द्विः । २ । ७ ॥

षडित्यनुवर्तते । द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिदर्शनात्करोतिरध्याह्रियते; द्वादशाक्षरेत्यभ्यावृत्त्या क्रियते । तेन द्विः कृता द्विगुणिता षट्संख्या साम्नां गायत्री भवति । यत्र कचिद्वेदे द्वादशाक्षरं छन्दः तत्साम्नां गायत्रीति संज्ञायते । अत्र षष्ठ्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे सानशब्दं लिखित्वा द्वितीये द्वादश(१२)संख्याङ्कं लिखेत् ॥^१

ऋचां त्रिः । २ । ८ ॥

षडित्यनुवर्तते । अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभिव्यावृत्तिः, तेन त्रिगुणा षट्संख्या ऋचां गायत्री भवति । यत्र कचिद्वेदेऽष्टादशाक्षरं छन्दः सा ऋचां गायत्री ज्ञेया । अत्र सप्तम-पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ऋक्शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयेऽष्टादश(१८)संख्याङ्कं लिखेत् ॥^२

द्वौ द्वौ साम्नां वर्धेत । २ । ९ ॥

गायत्रीत्यनुवर्तते । साम्नां पङ्क्तौ गायत्री द्वौ द्वौ संख्याङ्कौ गृहीत्वा वर्धिता पूर्वात् पूर्वाद्वर्धेत यावदष्टमं कोष्ठं प्राप्नोति । तत्र साम्नां पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्धिता-न्यक्षराण्यङ्केन विन्यसेत् ॥

त्रींस्त्रीनृचाम् । २ । १० ॥

गायत्रीत्यनुवर्तते । ऋचां गायत्री त्रींस्त्रींसंख्याङ्कान् गृहीत्वा पूर्ववद्वर्धेत । अत्राप्यृचां पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु त्रि(३)संख्याङ्कक्रमेण वृद्धमङ्कं स्थापयेत् ॥

चतुरश्वतुरः प्राजापत्यायाः । २ । ११ ॥

प्राजापत्यापङ्क्तौ गायत्री चतुरश्वतुरः संख्याङ्कान् गृहीत्वा वर्धेत । अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु विन्यासः पूर्ववदेव ॥

एकैकं शेषे । २ । १२ ॥

अनुक्तः शेषः । यत्र गायत्र्यां संख्यावृद्धिर्नोक्ता सैकैकं संख्याङ्कं गृहीत्वा वर्धेत । दैवी याजुषी च शेषशब्देनोच्यते । आसुर्यां विशेषाभिधानात् । तेन दैवी तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेणैकैकमक्षरं गृहीत्वा वर्धेत । तथैव याजुषी ॥

जह्यादासुरी । २ । १३ ॥

एकैकमित्यनुवर्तते । आसुरी गायत्री एकैकमक्षरं त्यजेत् । उत्तरेषु कोष्ठेषु वृद्धौ प्राप्तायां हासो विधीयते । तेऽङ्काः क्रमेण स्थाप्याः ॥

तान्युष्णिगनुष्टुब्हतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः । २ । १४ ॥

तानीति छन्दांसि गायत्र्याः पुरस्तात् उष्णिग्-अनुष्टुब्-वृहती-पङ्क्ति-त्रिष्टुब्-जगत्या-ख्यानि क्रमेण भवन्ति ॥

१. 'साम्नां स्याद्वादशाक्षरा ।' (अ० पु० ३१९।२)

२. 'ऋचामष्टादशाणां स्यात्-' (अ० पु० ३१९।२)

तिस्रस्तिस्रः सनाङ्गय एकैका ब्राह्मयः । २ । १५ ॥

याजुषीं पङ्क्तिमारभ्य तिस्रो याजुषी साम्नी आर्ची चेति गायत्र्यो मिलिता एका षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री भवति । सनाङ्गय इत्येकसंज्ञा इत्यर्थः । तिस्रस्तिस्र इति वीप्सया परेषामुष्णिगादीनामिह ग्रहणम् । तथैकैकेति वीप्सया ता एव ब्राह्मयो भवन्तीति विधीयते । ब्राह्मय इति गायत्र्यादीनां जगतीपर्यन्तानां विशेषणमेव । याजुषी साम्नी आर्ची चोष्णिज्जालिता एकीकृता द्वाचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्मयुष्णिग्भवति । एवं तिस्रोऽनुष्टुभः संगताः सत्योऽष्टाचत्वारिंशदक्षरैका ब्राह्मयनुष्टुब् भवति । ता एव तिस्रो बृहत्यः संगताः सत्यश्चतुःपञ्चाशदक्षरा एका ब्राह्मी बृहती भवति । ता एव तिस्रः पङ्क्तयः संगताः षष्ठ्यक्षरा एका ब्राह्मी पङ्क्तिर्भवति । ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः संगताः षट्षष्ठ्यक्षरा एका ब्राह्मी त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्यः संगता द्वासप्तत्यक्षरा एका ब्राह्मी जगती भवति । अत्राष्टम्यां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादौ क्रमेण गायत्र्यादीनां षट्त्रिंशदा (३६) यङ्कान् विन्यसेत् ॥

प्राग्यजुषामार्ष्य इति । २ । १६ ॥

तिस्रस्तिस्र इत्यनुवर्तते । यजुषां पङ्क्तेः प्राक् प्राजापत्या आसुरी दैवीति यास्तिस्रो गायत्र्यः, ताः संगताः सत्यश्चतुर्विंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति । ता एव तिस्र उष्णिहः संगता अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णिक् संपद्यते । ता एव तिस्रोऽनुष्टुभः संगता द्वात्रिंशदक्षरा एका आर्षी अनुष्टुब् भवति । ता एव तिस्रो बृहत्यः संगताः षट्त्रिंशदक्षरा एका आर्षी बृहती भवति । ता एव तिस्रः पङ्क्तयः संगताश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी पङ्क्तिर्भवति । ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः संगताश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्यः संगताः अष्टाचत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी जगती भवति । अत्र प्रथमायां पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे आर्षीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु क्रमेण चतुर्विंशत्याद्यङ्कान्विन्यसेत् । प्रथमपङ्क्तेर्द्वितीयादिकोष्ठेष्वङ्कानामुपरि गायत्र्यादीनि नामानि विन्यसेत् । अयं स्पष्टतरः प्रदर्शनोपायः ।

१. गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसामार्ष्याद्यष्टसंज्ञाभिः षट्पञ्चाशद्वेदाः । तेषामुदाहरणानि वृत्तिकृता न दर्शितानि । अतः स्थालीपुलाकन्यायेन कानिचित्प्रदर्श्यन्ते—तत्र आर्षी गायत्री—‘अग्निमीळि पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥’ (ऋ. सं. १।१।१।१) ॥ दैवी—‘ॐ’ ॥ आसुरी—‘भगो न चित्रो अग्निर्महोनां दधाति रत्नम् ।’ (सा. सं. पू. ५।२।७।१०) केचित्तु—‘आपो ज्योतीं रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् ।’ (तै. आ. १०।२७) इत्युदाहरन्ति । तत् ‘गायत्री शिरसः...‘यज्ञश्छन्दः’ (१।८) इत्याश्वलायनपरिशिष्टविरोधादुपेक्ष्यमिलन्ये । वस्तुतस्तु यजुष्ठासुरीत्वयोः सामान्यविशेषभावेनोपपत्तेस्तत्र न कश्चिद्विरोधः ॥ प्राजापत्या—‘इन्द्रो विश्वस्य राजति’ (सा. सं. पू. ५।२।७।१०) ॥ याजुषी—‘वर्षवृद्धमसि’ (य. तै. सं. १।१।२) ॥ साम्नी—‘इमं वृषणं कृणुतैकमिन्माम्’ (सा. सं. पू. ६।३।१०।६) ‘त एक’मिति व्यूहे-

छन्दः	गायत्री	उष्णिग्	अनुष्टुप्	बृहती	पङ्क्तिः	त्रिष्टुप्	जगती
आर्षी	= २४	= २८	= ३२	= ३६	= ४०	= ४४	= ४८
दैवी	३ १	२	३	४	५	६	७
आसुरी	२ १५	१४	१३	१२	११	१०	९
प्राजापत्या	१ ८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
याजुषी	१ ६	७	८	९	१०	११	१२
साम्नी	२ १२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
आर्ची	३ १८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
ब्राह्मी	= ३६	= ४२	= ४८	= ५४	= ६०	= ६६	= ७२

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ।

नोक्तसङ्ख्यापूर्तिः ॥ आर्ची—‘प्रेष्ठसु प्रियाणां स्तुह्यां सावार्तिथिम् । अग्निं रथानां यमम् ॥’ (ऋ. सं. ६।७।१४।५) इयमेकाक्षराधिक्याद् भुरिक् ॥ ब्राह्मी—‘ब्रह्मणस्त्वा परस्पायाः । क्षत्रस्य तुनुवः पाहि । विशस्त्वा धर्मेणा । वयमनुकामाम सुविताय नव्यसे ॥’ (य. तै. आ. ४।१।१।७) इति ॥ एवमुष्णिगादीनामप्युदाहरणानि तत्र तत्र द्रष्टव्यानि । आर्षीणां तु तत्तत्प्रकरणे दर्शितान्येवेति दिक् ।

अत्रेदमवधेयम्—ऋषिभिस्तत्तच्छन्दोभिरुक्ता ये वैदिकमन्त्राः पिङ्गलाचार्यकृतगायत्र्यादिलक्षणैर्व्यभिचरिता भवन्ति, ते वक्ष्यमाणनिचृत्-भुरिक्-विराट्-खराड्-रूपैः समाधेयाः । यथा—खरित्यस्यैकाक्षरत्वेऽपि दैवीविराड्रूपेण नानुष्टुप्छन्दस्त्वं विरुद्धम् । एवं च वेदेषु ये मन्त्राः सन्ति, तेषां कात्यायनादिभिः सर्वानुक्रमणिकाकारैर्मन्वादिभिश्च यानि छन्दानि विहितानि तेषामेव ‘स्थितेर्गतिश्चिन्तनीया’ इति न्यायाद्यथाशास्त्रत्वप्रतिपादनार्थमेव भगवता पिङ्गलाचार्येणेदं छन्दःशास्त्रं प्रणीतम्, न तु तेषां बाधकम् । तथा एकाक्षरादिकमेव गायत्र्यादिछन्दसां शास्त्रविहितत्वं प्रदर्श्यते—

अक्षरा	गायत्री
(१)	दैवी
(२)	भुरिक्
(३)	खराट्
(४)	याजुषी
(५)	निचृत्
(६)	प्राजापत्या विराट्,
(७)	भुरिक्, निचृत्
(८)	प्राजापत्या
(९)	याजुषी खराट्
(१०)	भुरिक्
(११)	खराट्, साम्नी विराट्
(१२)	साम्नी निचृत्

तृतीयोऽध्यायः ।

पादः । ३ । १ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमेष्ठ्यामस्तत् 'पादः' इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च—'गायत्र्या वसवः' (पि० सू० ३।३) इति ॥

इयादिपूरणः । ३ । २ ॥

'पादः' इत्यनुवर्तते । इयादिः पूरणो यस्य स इयादिपूरणः । आदिकरणेन उवाद्योऽपि गृह्यन्ते । तत्रायमर्थः—यत्र गायत्र्यादिच्छन्दसि पादस्याक्षरसंख्या न पूर्यते,

(१२)	”	०
(१३)	”	भुरिक्, आसुरी विराट्
(१४)	”	खराट्, ” निचृत्
(१५)	आसुरी	०
(१६)	”	भुरिक्, आर्ची विराट्
(१७)	आसुरी	खराट्, निचृत्
(१८)	आर्ची	०
(१९)	”	भुरिक्
(२०)	”	खराट्
(२१)	पादनिचृत्	०
(२२)	आर्षी	विराट्
(२३)	”	निचृत्
(२४)	”	०
(२५)	”	भुरिक्
(२६)	”	खराट्
(३४)	ब्राह्मी	विराट्
(३५)	”	निचृत्
(३६)	”	०
(३७)	”	भुरिक्
(३८)	”	खराट्

उष्णिगादिच्छन्दसामप्यनया रीत्याक्षरसंख्योहनीया । एवमेवाथर्ववेदोक्तमन्त्रेष्वपि छन्दैः समाधानमूह्यम् ।

१. 'उवाद्यः' इत्यादिशब्देन यणसंयोगसवर्णवीर्धगुणवृद्धिव्यूहादयो गृह्यन्ते । तथा च शौनकः—'व्यूहेदेकाक्षरीभावान् पादेषूनेषु सम्पदे । क्षैप्रवर्णाश्च संयोगान् व्यवेयात्सदृशैः खरैः ॥' (ऋ. प्रा. १७।३६।३७) इति । सर्वानुक्रमणिकाकारोऽपि (१।३)—'पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेत्' । अत्रैतद्वाच्यकारश्च 'क्षैप्रसंयोगो यका

तत्रेयादिभिः पूरयितव्या । तथा—‘तत्संवित्तुर्वरेणियम्’ (ऋ. सं. ३।४।१०।५),
‘दिवं गच्छ सुर्वः पत’ (यजु. १२।४) इत्यादयः ॥

गायत्र्या वसवः । ३ । ३ ॥

‘पादः’ इत्यनुवर्तते । परिभाषेयम् । गायत्र्याः पादो वसवोऽष्टाक्षराणि भवन्ति ।
यत्र गायत्र्याः पादोऽभिधास्यते तत्राष्टाक्षरो ग्राह्यः ॥

जगत्या आदित्याः । ३ । ४ ॥

‘पादः’ इत्यनुवर्तते । जगत्याः पादो द्वादशाक्षरो भवति । यत्र क्वचिजागतः
पादस्तत्र द्वादशाक्षरो गृह्यते ॥

विराजो दिशः । ३ । ५ ॥

पाद इत्यनुवर्तते । यत्र क्वचिद्वैराजः पाद इत्युच्यते, तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः ॥

त्रिष्टुभो रुद्राः । ३ । ६ ॥

त्रैष्टुभः ‘पादः’ इत्युक्ते सर्वत्रैकादशाक्षरो गृह्यते । अस्मिन्नेवाध्याये परिभाषा एता-
दन्ततः ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् । ३ । ७ ॥

एभिश्चतुर्भिर्लक्षणैरुक्तः पादो यस्य तत् ‘उक्तपादं’ छन्दः । यस्य छन्दसो यादृशः
पादः परिभाषितस्तच्छन्दस्तेनैव पादेन क्वचिदेकपात्, क्वचिद्विपात्, क्वचिन्निपात्, क्वचि-
च्चतुष्पाद् भवति । गायत्री च त्रिपदैव । चतुर्भिरेष्टाक्षरैः पादैरनुष्टुबेव स्यात् ॥

रवकारसंयोगः, यणसंयोग इत्यन्ये, कुत एतत्? यण हि क्षिप्रं भवति इति क्षेप्रः । दध्य-
त्रेत्यादावेकमात्रमर्धमात्रां करोतीति । ‘एकः पूर्वपरयोः’ (पा० सू० ६।१।८४) इत्य-
धिकारसंपन्नः संधिरेकाक्षरीभावः । तत्र द्वे अक्षरे एकाक्षरीक्रियेते इति । तत्र यणव्यूहो
यथा—‘दिवस्पृथिव्याः पर्योज उद्धृतं’ (ऋ. सं. ४।७।३५।२) ‘नि नो होता वरेण्यः’
(ऋ. सं. १।२।२०।२) इत्यादौ यकारं व्यूहेत् । ‘इन्द्रः सर्पिरा सुतिः’ (ऋ. सं. २।
५।२।८।६ इत्यादौ वकारम् । ‘एवा त्वामिन्द्र वज्रिभञ्ज’ (ऋ. सं. ३।६।१।१) इत्यादौ
रेफम् । तथा—‘उपेन्द्र तव वीर्ये’ (ऋ. सं. ४।६।२५।८) इत्यादौ गुणम् । ‘प्र ग्रहोतु
सर्दनाहृतस्य’ (ऋ. सं. ५।४।१।१) इत्यादौ वृद्धिम् । ‘इन्द्र वाजेषु नोऽव’ (ऋ. सं.
१।१।१३।४) इत्यादौ पूर्वरूपम् । अद्याद्याश्चश्च’ (ऋ. सं. ६।४।३९।२) इत्यादौ सव-
र्णदीर्घम् इति । अत्र ‘उपेन्द्र’ इत्यादीन्येकाक्षरीभावस्योदाहरणानि ।

१. छन्दोमात्रविषयकमिदम् । लौकिके तु ‘पादश्चतुर्भागः’ (पि० सू० ४।१०) इति
विशेषोऽपि वक्ष्यते । ‘छन्द एकादिपादकम् ।’ (३३०।२) इत्याग्नेये । ‘पञ्च पङ्केः पद
समेत्यतिच्छन्दसाम्’ इति साङ्ख्यायनश्रौतसूत्रे । (७।२७)

आद्यं चतुष्पादतुभिः । ३ । ८ ॥

‘ऋतु’शब्देन लक्षणया षडक्षरः पादोऽभिधीयते । तैः पादैश्चतुष्पादं गायत्रं छन्दो भवति । एवं चतुर्विंशलक्षराणि संपद्यन्ते । यथा—

[‘द्वेषो गाय बृहद् (१) गाय शुमद्धेहि (२) ।

आथर्वण स्तुहि (३) देवं संवितारम् (४) ॥’]

(अथ० सं० कां० ६ सू० १ मं० १)

क्वचित्रिपादभिः । ३ । ९ ॥

क्वचिद्वेदे सप्ताक्षरोपलक्षितैः पादैस्त्रिभिर्गायत्र्येव भवति । एवमेकविंशलक्षराणि जायन्ते । यथा—

‘युवाकु हि शचीनां (१) युवाकुं सुमतीनाम् (२) ।

भूयाम वाज्रदाज्ञाम् (३) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० १ अ० १ व० ३२ मं० ४)

सा पादनिचृत् । ३ । १० ॥

सैव गायत्री ‘पादनिचृत्’ इति संज्ञां लभते । प्रयोक्तुरदृष्टाभ्युदयसंबन्धज्ञापनार्थमियं संज्ञा वेदस्यानादित्वान्महत्त्वेऽपि च न दुष्टेति ॥

षट्सप्तकयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिचृत् । ३ । ११ ॥

प्रथमः षडक्षरः, द्वितीयोऽष्टाक्षरः, तृतीयः सप्ताक्षरः । एवं त्रिभिः पादैर्या गायत्री सा ‘अतिपादनिचृत्’ इति संज्ञां लभते । ‘त्रिपाद’ इत्यनुवर्तनीयम् । यथा—

[‘प्रेष्ठं वो अतिथिं (१) स्तुपे मित्रमिव प्रियम् (२) ।

अग्निं रथं न वेद्यम् (३) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० ६ अ० ६ व० ५ मं० १)]

द्वौ नवकौ षट्क्ष नागी । ३ । १२ ॥

द्वौ नवाक्षरौ पादौ, षडक्षरस्तृतीयः । एवं त्रिभिः पादैः ‘नागी’ नाम गायत्री भवति ।

यथा—

‘[‘अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः (१) ऋतुं न मद्रं हृदिस्पृशाम् (२) ।

ऋच्यामां तु ओहैः (३) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ५ व० १० मं० १)]

१. आद्यमस्मिन्नध्यायेऽनुकांतेषु प्रथमम्, सकलच्छन्दसामादिभूतं च । ‘गायत्री प्रथमा छन्दसाम्’ इति शतपथश्रुतेः । गीतासु च स्वयं साक्षाद्भगवता ‘गायत्री छन्द-सामहम्’ (१०।३५) इत्युक्तत्वात् प्रधानभूतं चेति षड्गुरुशिष्यः ॥

इदृशस्य गायत्रीछन्दसः प्रायो वेदेष्वदर्शनात्, उत्तरत्र लक्षितस्य सप्ताक्षरपादत्रयोपेतस्य दाशतय्यादौ बहुलमुपलम्भात्, गायत्र्यास्त्रिपात्त्वस्यैव सर्वत्र प्रसिद्धेश्चात्र ‘आद्यं चतुष्पा-दतुभिः क्वचित्’ इति सूत्रविभाग एव युक्तः । ‘लक्ष्यानुसारि हि लक्षणम्’ इति न्यायात् ।

२. शौनककाल्यायनमते त्वयं पदपङ्क्तिः । पादाश्च पञ्च, आदितत्त्वयः पञ्चाक्षराः, चतुर्थश्चतुरक्षरः, अन्त्यः षडक्षर इति ।

विपरीता वाराही । ३ । १३ ॥

इयमेव नागी गायत्री विपरीता यदा भवति तदा 'वाराही' नाम भवति । प्रथमः षडक्षरः पादो, द्वितीयतृतीयौ नवाक्षरौ । यथा—

['वीतस्तुके स्तुके (१) युवमस्मासु नियच्छतम् (२) ।
 प्रं प्रं यज्ञपतिं तिर (३) ॥' (तै० आ० प्रपा० ३ अ० ११ मं० २०)]

षड्गसप्तकाष्टकैर्वर्धमाना । ३ । १४ ॥

षडक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, तृतीयोऽष्टाक्षरः । एवं त्रिभिः पादैः 'वर्धमाना' गायत्री भवति । यथा—

'त्वमग्ने यज्ञानां (१) होता विश्वेषां हितः (२) ।
 देवेभिर्मनुषे जने (३) ॥' (ऋग्वेदे—अ० ४ अ० ५ व० २१ मं० १)

विपरीता प्रतिष्ठा । ३ । १५ ॥

सैव वर्धमाना गायत्री विपरीता यदा भवति तदा 'प्रतिष्ठा' नाम गायत्री भवति । अष्टाक्षरः प्रथमः पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, षडक्षरस्तृतीयः । यथा—

'आपः पृणीत भेषजं (१) वरुथं तन्वे ३ मम (२) ।
 ज्योक्च सूर्यं द्यौः (३) ॥' (ऋग्वेदे—अ० १ अ० २ व० १२ मं० १)

तृतीयं द्विपाज्ञागतगायत्राभ्याम् । ३ । १६ ॥

तृतीयशब्देनैतदध्यायस्थसुत्रपाठकमापेक्षया विराजमाह । तथा चोक्तम्—'विराजो दिशः' (पि० सू० ३।५) इति । यदा द्वादशाक्षरोऽष्टाक्षरश्च पादः स्यात्, ततस्ताभ्यां 'द्विपाद् विराड्' नाम गायत्री भवति । यथा—

'नृभिर्धेमानो हयतो विचक्षणो (१) राजा देवः संमुद्रियः (२) ॥'
 (ऋग्वेदे—अ० ७ अ० ५ व० १५ मं० १)

१. 'पर' इति व्यूहाच्चवाक्षरत्वम् । उदाहरणान्तरं मृग्यम् ।

२. प्रातिशाख्ये वर्धमानाया मेदान्तरमपि दृश्यते—'अष्टकौ मध्यमः षड्ग एकेषामु-
 पदिश्यते ।' (१६।२२) इति । उदाहरणं तु—

'निषसाद् धृतव्रतो (१) वरुणः पुस्त्या ३ स्वा (२) ।

साम्राज्याय सुकृतः (३) ॥' (ऋ० सं० अ० १ अ० २ व० १७ मं० ५)

तृतीयो व्यूहेनाष्टाक्षरः ।

३. अत्र क्रमोऽविवक्षितः । जागतग्रहणं च त्रैष्टुभस्याप्युपलक्षकम् । तेन—

'वसुरभिर्वसुश्रवा (१) अच्छानक्षि शुमत्तमं रयिदाः (२) ॥'

(ऋ० सं० अ० ४ अ० १ व० १६ मं० २)

इत्यादीनामपि सङ्ग्रहः । यद्यपि भूम्ना विराडाख्यं स्वतन्त्रमेव छन्दः श्रूयते, तथापि लाघवार्थमस्य मेदानां तत्र तत्रान्तर्भावः सप्तच्छन्दोवादावष्टम्भेन विहित इति बोध्यम् ।

त्रिपात्रैष्टुभैः । ३ । १७ ॥

‘तृतीयम्’ इत्यनुवर्तते । एकादशाक्षरैः पादैः ‘त्रिपाद् विराट्’ नाम गायत्री भवति ।

यथा—

‘दुहीयन्मित्रधितये युवाकुं (१) राये च नो मिसीतं वाजवत्यै (२) ।

इये च नो मिसीतं धेनुमत्यै (३) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० १ अ० ८ व० २३ मं० ४)

इति गायत्र्यधिकारः ।

१. शौनककात्यायनाभ्यां त्विदमनुष्टुब्भेदेषु परिगणितम् ।

२. गायतां त्राणात् गायत्री । ‘गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः । त्रिगमना वा विपरीता गायतो मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणम् ।’ (नि. अ. ७ खं. १२) इति यास्कः ।

भगवता कात्यायनेन तु गायत्र्या नव मेदाः प्रदर्शिताः—‘प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री [१] पञ्चकाश्चत्वारः षड्द्वयैः, चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः [२] षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भा [३] त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् [४] मध्यमः षड्द्वयेदतिनिचृत् [५] दशकश्चेद्यवमध्या [६] यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना [७] विपरीता प्रतिष्ठा [८] द्वौ षड्द्वौ सप्तकश्च हसीयसी [९]’ इति । (ऋ० सर्वा० ४ शु० य० सर्वा० ५।२)

[१] तत्र त्रिपदा गायत्री यथा—

‘अग्निमीळे पुरोहितं (१) यज्ञस्य देवमृत्विजम् (२) ।

होतारं रत्नधातमम् (३) ॥’ (ऋ० सं० १।१।१।१)

[२] पदपङ्क्तिः पङ्क्त्यधिकारे दर्शयिष्यते ।

[३] उष्णिग्गर्भा—

‘ता मे अश्व्यानां (१) हरीणां नितोशना (२) ।

उतो नु कृत्वाणां नृवाहसा (३) ॥’ (ऋ० सं० ६।२।२।५।३)

प्रथमतृतीयपादयोः संयोगव्यूहेनाक्षरसङ्ख्यापूर्तिः ।

[४] पादनिचृत्तुदाहृतैव (३।९) ।

[५] अतिनिचृत्—

‘पुरुतमं पुरुणां (१) स्तोत्राणां विवाचि (२) ।

वाजैर्भिर्वाजयुताम् (३) ॥’ (ऋ० सं० ४।७।२।६।४)

[६] यवमध्या दर्शयिष्यते (३।५८)

[७] वर्धमाना [८] प्रतिष्ठा चोदाहृते (३।१४, १५) यथास्थानम् ।

[९] हसीयसी—आर्चात्वेनोदाहृतैव (ऋ० सं० ६।७।१।४।५) अत्राप्यनुसन्धेया ।

लक्षणे क्रमस्याविवक्षितत्वात्—

‘इन्द्रः सहस्रदानां (१) वरुणः शंस्यानाम् (२) ।

ऋतुर्भवत्युक्थ्यः (३) ॥’ (ऋ० सं० १।१।३।२।५) इत्यादीनामपि सङ्ग्रहः ॥

उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च । ३ । १८ ॥

यत्र गायत्रावष्टाक्षरौ पादौ, जागतश्च द्वादशाक्षरः, एवं त्रिभिः 'उष्णिग्' नाम छन्दो भवति । अत्र च क्रमो न विवक्षितः । पादसंख्यामात्रं विधीयते ॥

ककुम्मध्ये चेदन्त्यः । ३ । १९ ॥

गायत्रयोः पादयोर्मध्ये जागतश्चेत्पादो भवति, तदेयम् उष्णिक् 'ककुप्'संज्ञां लभते ।

यथा—

['युष्मार्कं स्मार्थं अनु' (१) मुदे दधे मरुतो जीरदानवः (२) ।

वृष्टीद्यावो यतीरिव (३) ॥' (ऋग्वेदे—अ० ४ अ० ३ व० ११ मं० ५)]

पुरउष्णिक्पुरः । ३ । २० ॥

स एव पादो जागतश्चेत् प्रथमो भवति, गायत्रौ च परतः, तदा 'पुरउष्णिक्' नाम भवति । यथा—

'अप्स्वन्तरमृत्तमप्सु भेषज (१) मपामुत् प्रशस्तये (२) ।

देवा भवत वाजिनः (३) ॥' (ऋग्वेदे—अ० १ अ० २ व० ११ मं० ४) ।

परोष्णिक्परः । ३ । २१ ॥

एवं जागतः पादः परतश्चेद्भवति, पूर्वौ च गायत्रौ, तदा 'परोष्णिक्' नाम छन्दो भवति ।

'उष्णिग्गायत्रौ जागतश्च' (पि० सू० ३।१८) इत्यनेन गतार्थमेतत् विशेषसंज्ञामि-
धानार्थं पुनरुच्यते । प्रथमसूत्रे (पि० सू० ३।२०) उष्णिग्ग्रहणमधिकारार्थम् ॥

प्रातिशाख्येऽन्यदपि मेदद्वयं दृश्यते—'अष्टको दशकः सप्तको विद्वांसा-
विति सा भुरिक् ।' 'स नो वाजेषु पादौ द्वौ जागतौ द्विपदोच्यते ।' (पटलः
१६ सू० १७, २३) इति । आद्या यथा—

'विद्वांसा विदुरः पृच्छे (१) दविद्वानित्यापरो अचेताः (२) ।

नृचिन्नु मते अक्रौ (३) ॥' (ऋ० सं० १।८।२।२) ।

कात्यायनस्त्विमां ककुभमुक्तवान् । द्वितीया यथा—

'स नो वाजेष्वविता पुरुर्वसुः (१) पुरस्थाता मघवा वृत्रहा भुवत् (२) ॥'

(ऋ० सं० ६।४।३।३)

क्वचिदष्टाक्षरपादद्वयवत्यपि द्विपदा गायत्री दृश्यते । यथा—

'ते सुतासो मदिन्तमाः (१) शुक्रा वायुमसृक्षत् (२) ॥'

(ऋ० सं० ७।२।१६।३)

एवं शङ्कुमती—ककुब्जत्यादयोऽन्येऽपि गायत्रीमेदास्तत्र तत्र वक्ष्यमाणा इहानुस-
न्धेयाः । दैव्यादयस्तूष्णा एवेति दिक् ।

१ 'अप्सु अन्तः' इति व्यूहात् पादपूर्तिः ।

यथा—

‘अग्ने वाजस्य गोमत् (१) ईशानः सहस्रो यहो (२) ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः (३) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० १ अ० ५ व० २७ मं० ४)

चतुष्पादपिभिः । ३ । २२ ॥

सप्ताक्षरैश्चतुर्भिः पादैः ‘उष्णिक्’ एव भवति । यथा—

नवं व ओदतीनां (१) नवं ओ युवतीनाम् (२) ।

पतिं वो अह्यानां (३) धेनुनामिपुध्यसि (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ६ अ० ५ व० ५ मं० २)

इत्युष्णिगधिकारः ।

१. ‘अग्नीयानाम्’ इतीयशब्देन पूर्तिः. २. ‘चतुस्तरवृक्षारम्भादूर्ध्वं लिखतीत्युष्णिक् । उष्णिगुत्प्लाता भवति । लिखतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः । उष्णीपिणी वेलौपमिकम्’ इति यास्कः (नि. अ. ७ खं. १२) । अयमेव शब्द आकारान्तोऽपि यथा—‘उष्णिहा छन्द इन्द्रियम्’, (यजुर्वेदे-अ० २१ मं० १३), ‘बृहत्पुष्णिहा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा’ (यजुर्वेदे-अ० २३ मं० ३३), ‘शृणातु ग्रीवाः प्रशृणातुष्णिहा वृत्रस्येव शची-पतिः’ (अथर्ववेदे-कां० ६ अ० १३४ सू० १) । भगवता कात्यायनेन तूष्णिहोऽष्टौ भेदा उक्ताः, यथा—‘द्वितीयमुष्णिक्त्रिपदान्त्यो द्वादशकः [१] आद्यश्चेत्पुर-उष्णिक् [२] मध्यमश्चेत्ककुप् [३] त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुप् न्यङ्कु-शिराः [४] एकादशिनोः परःषट्स्तनुशिरा [५] मध्यश्चेत्पिपीलिकमध्या [६] आद्यः पञ्चकल्योऽष्टका अनुष्टुब्गर्मा [७] चतुःसप्तकोष्णिगेव [८] इति’ (सर्वा. खं. ५)

एषु [१] उष्णिक्—परोष्णिगेव (३।२१) । सा च दर्शिता ।

[२-३] पुरउष्णिक्—ककुप्—चोदाहते (३।२०, १९)

[४] ककुप्यङ्कुशिराः—

‘द्वदी रेकर्णस्तन्वे द्दिर्वसु (१) द्दिर्वाजेषु पुरुहूत वाजिनम् (२) ।

नूनमथ (३) ॥’ (ऋ० सं० ६।४।३।५)

प्रथमपादे व्युहात्पूरणम् ।

[५] तनुशिराः—

‘प्र या घोषे ऋग्राणे न शोभे (१) यया वाचा यजति पञ्चियो वास (२) ।

प्रैषयुर्न विद्वान् (३) ॥’ (ऋ० सं० १।८।२।५)

[६] पिपीलिकमध्या—

‘हरी यस्य सुयुजा विव्रता वे (१) र्वन्तानुशेषां (२) ।

उमा रजी न केशिना पतिर्दन् (३) ॥’ (ऋ. सं. ८।५।२।१२)

अनुष्टुप्गायत्रैः । ३ । २३ ॥

‘चतुष्पाद्’ इत्यनुवर्तते । गायत्रैरष्टाक्षरैः पादैश्चतुष्पाच्छन्दः ‘अनुष्टुप्’संज्ञं भवति ।
यथा—

सहस्रशीर्षां पुरुषः (१) सहस्राक्षः सहस्रपात् (२) ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वा (३) त्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ८ अ० ४ व० १७ मं० १)

त्रिपात्कचिज्जागताभ्यां च । ३ । २४ ॥

‘अनुष्टुप्’ इत्यनुवर्तते । चकाराद्गायत्रग्रहणं च । गायत्रेणैकेन ततो द्वाभ्यां जागताभ्यां क्वचित् ‘त्रिपादनुष्टुप्’ भवति ॥

[७] अनुष्टुप्गर्भा—

‘पितुं नु स्तोषं (१) महो धर्माणं तर्विषीम् (२) ।

यस्य त्रितो व्योजसा (३) वृत्रं वि पर्वमर्दयत् (४) ॥’ (ऋ० सं० २।५।६।१)
तृतीयपादे ‘विओ’ इति विकर्षणेन पूर्तिः ।

[८] चतुष्पादुदाहृता (३।२२)

प्राग्दर्शिता दैव्यादिमेदा (२।३-८, १५) अप्यत्रानुसन्धेयाः । तदुदाहरणानि तु—

[१] दैवी—‘भुवः’ (तै० आ० प्र० १० अ० २७)

[२] आसुरी—नर्मस्ते अस्तु पश्यत् पश्य मा पश्यत ।’

(अथ० सं० कां० १३ सू० ४ मं० ५५)

[३] प्राजापत्या—‘निर्दग्धश् रक्षो निर्दग्धा अरातयः ।’

(तै० सं० कां० १ प्र० १ अ० ७)

[४] याजुषी—‘यज्ञस्य घोषदसि ।’ (तै० सं० कां० १ प्र० १ अ० २ मं० १)

[५] साम्नी—‘शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै ।’ (तै० सं० १।१।३।१)

[६] आर्ची—‘तदग्निराहु तद् सोम आह पूषा मा धात्सुकृतस्य लोके ।’

(अथ० सं० १६।९।२)

[७] ब्राह्मी—‘होता यक्षदिङाग्निरिन्द्रमीडितमाजुह्वानममर्त्यम् ।

देवो देवैः सर्वार्यो वज्रहस्तः पुरंदरो वेत्वाज्यस्य होतुर्यजं ।’

(शु० य० वा० सं० अ० २८ मं० ३) इति ।

यानि तूक्तेभ्य ईषत् विलक्षणानि—

‘ऊर्ध्वा अस्व समिधो भव (१) न्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीऽप्यग्नेः (२) ।

सुमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः (३) ॥’

‘तनूनपादसुरो विश्ववेदा (१) देवो देवेषु देवः (२) ।

पृथ आनक्ति मध्वा घृतेन (३) ॥’

‘मध्वा यज्ञं नक्षसे (१) प्रीणानो नराश्चक्षुःसो अग्ने (२) ।

सुकृद्देवः संविता विश्ववारः (३) ॥’ (तै० सं० ४।१।४।१-३)

इत्यादीनि छन्दांसि वेदेषूपलक्ष्यन्ते, तेषां निचृदादिविशेषणवत्त्वकल्पनयोक्तेष्वेवान्तर्भाव ऊर्ध्व इति दिक् ।

मध्येऽन्ते च । ३। २५ ॥

जागतयोः पादयोर्मध्येऽन्ते च यदा गायत्रः पादो भवति, तदाप्यनुष्टुबेव स्यात् ।

यथा—

‘पर्युषु प्रधन्व वाजसातये (१) परिवृत्राणि सक्षणिः (२) ।

द्विषस्तुरेध्या ऋणया न ईयसे (३) ॥’ (ऋग्वेदे—अ० ७ अ० ५ व० २२ मं० १)

अन्तपक्ष उदाहरणम्—

‘मा कस्मै धातमैर्म्यमित्रिणे नो (१) माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः (२) ।

स्तनामुजो अक्षिन्धीः (३) ॥’ (ऋग्वेदे—अ० १ अ० ८ व० २३ मं० ३)

इत्यनुष्टुबधिकारः ।

१.-२. ‘प्रधन्व,’ ‘अधिया,’ इत्यवियशब्देन पादपूर्तिः. ३.-४. ‘अभिय,’ ‘अशि-
शुवी’ इति पादपूर्तिः. ५. ‘अनुष्टुबनुष्टोभनात् । गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादे-
नानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम् ।’ इति यास्कः (नि. ७।१२।९) ।

कचिदयं शब्दो हान्तोऽपि दृश्यते । यथा—‘द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुक् ।’ (तै० सं०
७।४।४) ‘सा वा पुषर्गानुष्टुग्वार्गानुष्टुक् ।’ (तै० सं० ६।१।२) अनुष्टुक्प्रथमा भवति ।
अनुष्टुगुत्तमा । वाग्वा अनुष्टुक् ।’ (तै० ब्रा० १।८।८) इत्यादौ ।

सर्वानुक्रमणिकायां कात्यायनेन तु—‘तृतीयमनुष्टुप्, चत्वारोऽष्टकाः [१]
पञ्च पञ्चकाः षट्कश्चैको महापदपङ्क्तिः [२] जागतावष्टकश्च कृतिः [३]
मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्या [४] नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् [५]
नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपी [६] दशकास्त्रयो विराट् [७] एकादशका वा [८]
(ऋ० सर्वा० ६) इत्यष्टावनुष्टुभो भेदा उक्ताः । तत्र—

[१] अनुष्टुप् उदाहृता (३।२३) ।

[२] महापदपङ्क्तिः—

‘तव स्वादिष्टा (१) ऽग्ने सन्दष्टि (२) रिदा चिदहं (३) इदा चिदुक्तोः (४) ।

श्रिये रुक्मो न (५) रोचत उप्राके (६) ॥’ (ऋ० सं० ३।५।१०।५)

[३] कृतिः—

‘मा कस्मै० ।’ (ऋ० सं० १।८।२३।३) इत्युदाहृता ।

[४] पिपीलिकमध्या—

‘पर्युषु प्र० ।’ (ऋ० सं० ७।५।२२।१)

[५] काविराट्—

‘ता विद्वांसा हवामहे वां (१) ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य (२) ।

प्रार्चद्ध्यमानो युवाकुः (३) ॥’ (ऋ० सं० १।८।२२।३)

बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः । ३ । २६ ॥

एको जागतः पादः, त्रयश्च गायत्राः, तदा 'बृहती' नाम छन्दो भवति ॥

यथा—

‘मत्स्वा सुशिप्र हरिवस्तदीमहे (१) त्वे आ भूषन्ति वेधसः (२) ।

तव श्रवांस्युपमान्युक्थ्या (३) सुतेष्विन्द्र गिर्वणः (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ६ अ० ७ व० ३ मं० २)

पथ्या पूर्वश्चेतृतीयः । ३ । २७ ॥

‘बृहती’ इत्यनुवर्तते । पूर्वः पादो जागतो यदि तृतीयो भवति, अन्ये गायत्राः, तदासौ बृहती ‘पथ्या’ नाम छन्दो भवति । यथा—

‘मा चिद्वन्यद्विशंसतु (१) सखायो मा रिषण्यत (२) ।

इन्द्रमित्स्त्रोता वृषणं सचा सुते (३) मुहुर्मुक्था च शंसत (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ५ अ० ७ व० १० मं० १)

[६] नष्टरूपी—

‘वि पृच्छामि पाक्यं न देवान् (१) वर्षदकृतस्याद्भुतस्य दत्ता (२) ।

पातं च सहस्रो युवं च रभ्यसो नः (३) ॥’ (ऋ० सं० १।८।२।४)

[७] विराट्—

‘श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रे (१) वोधा विप्रस्याचैर्तो मनीषाम् (२) ।

कृष्वा दुवांस्यन्तमा सचेमा (३) ॥’ (ऋ० सं० ५।३।५।४)

[८] विराट्—(३।१७) इत्यत्रोक्तैव ।

दैव्यादिप्रागुक्तमेदानामुदाहरणानि तु—

[१] दैवी—‘मुखोऽसि ।’ (तै० आ० ४।२)

[२] आसुरी—‘मृगूणामङ्गिरसां तपसां तप्यध्वम् ।’ (तै० सं० १।१।७।१०)

[३] प्राजापत्या—‘वृश्च प्र वृश्च सं वृश्च ददु प्र ददु सं ददु ।’ (अथ० सं० १।२।५।६२)

[४] याजुषी—‘विश्वे देवा विश्वे देवाः ।’ (तै० सं० ४।१।१।१)

[५] साम्नी—‘रान्निः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ।’

(शु० य० वा० सं० ३।२।१)

[६] आर्ची—‘देवो वः सवितोऽनुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रुदिमिः ।

(तै० सं० १।१।५।१)

[७] ब्राह्मी—‘अयं लोकः प्रियतमो देवानामपराजितः ।

यस्यै त्वमिह मूल्यवै द्विष्टः पुरुष जज्ञिषे ।

स च त्वानु ह्वयामसि मा पुरा जरसो मृथाः ॥’ (अथ० सं० ५।३०।१७)

१. पूर्वसूत्रपठितः । प्रथम इत्यर्थः ॥

न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः । ३ । २८ ॥

‘पूर्वथेद्’ इत्यनुवर्तते । पूर्वथेज्जागतः पादो द्वितीयो भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा ‘न्यङ्कुसारिणी’ नाम्नी बृहती भवति । यथा—

‘मत्स्यपायि ते महः’ (१) पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः (२) ।

वृषा ते वृष्ण इन्दुं (३) वांजी सहस्रसार्तमः (४) ॥’

(ऋग्वेदे—अ० २ अ० ४ व० १८ मं० १)

स्कन्धोग्रीवी कौष्टुकेः । ३ । २९ ॥

इयमेव ‘न्यङ्कुसारिणी’ कौष्टुकेराचार्यस्य मतेन ‘स्कन्धोग्रीवी’ नाम छन्दो भवति । आचार्यग्रहणं पूजार्थम् ॥

उरोबृहती यास्कस्य । ३ । ३० ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्याचार्यस्य मतेन ‘उरोबृहती’ नाम्नी भवति ॥

उपरिष्ठाद्बृहत्यन्ते । ३ । ३१ ॥

यदा जागतः पादोऽन्ते भवति, तदा ‘उपरिष्ठाद्बृहती’ नाम भवति । यथा—

‘न तमंहो न दुरितं’ (१) देवासो अष्ट मर्त्यम् (२) ।

सृजोपंसो यमर्यमा (३) मित्रो नर्यन्ति वरुणो अतिद्विषः (४) ॥’

(ऋग्वेदे—अ० ८ अ० ७ व० १३ मं० १)

पुरस्ताद्बृहती पुरः । ३ । ३२ ॥

स एव जागतः पादः पूर्वथेद् भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा ‘पुरस्ताद्बृहती’ नाम भवति । यथा—

‘महो यस्पतिः शर्वसो अस्माभ्या (१) महो नृग्नस्य तूतुजिः (२) ।

भर्ता वज्रस्य धृष्णोः (३) पिता पुत्रमिव प्रियम् (४) ॥’

(ऋग्वेदे—अ० ७ अ० ७ व० ६ मं० ३)

‘बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः’ (पि० सू० ३।२६) इत्यनेनैव गतार्थमेतत् । संज्ञा-विशेषप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते ॥

कैचिन्नवकाश्चत्वारः । ३ । ३३ ॥

कचिद्वेदे नवाक्षराश्चत्वारः पादा दृश्यन्ते, सापि बृहत्स्येव ।

-
१. ‘मत्सीय’ ‘वृष्ण’ इति पूर्वा विराट्त्वाद्वा न दोषः । २. ‘मर्तीयम्’ इति पूर्तिः । ३. ‘यदि जागतः पादः पुरो भवति, अन्ते च त्रयो’ इति लिखितपुस्तकयोः । ४. ‘असामिया’ इति पूरणात्पादपूर्तिः । ५. कचिदिति हि प्रयोगाल्पत्वं सूच्यते इति षड्गुरुशिष्यः ।

यथा—

[^१‘चक्षुषो हेते मनसो हेते (१) वाचो हेते ब्रह्मणो हेते (२) ।

यो माध्यायुरभिदासति (३) तमग्ने मेन्या मेनिं कृणु (४) ॥’

(यजुर्वेदे तै० ब्रा० कां० २ प्र० ४ अ० २ मं० १)]

वैराजौ गायत्रौ च । ३ । ३४ ॥

यत्र वैराजौ पादौ पूर्वौ दशाक्षरौ भवतः, ततो गायत्रौ च, सापि बृहती । यथा—

[‘कां सोस्मिन् हिरण्यग्राकारां (१) मार्द्रां ज्वलन्तीं तुसां तर्पयन्तीम् (२) ।

पृष्ठेस्थितां पञ्चवर्णां (३) तामिहोपह्वये श्रियम् (४) ॥’

(ऋग्वेदे—अ० ४ अ० ४ परि० मं० ४)

त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती । ३ । ३५ ॥

त्रिभिर्जागतैः पादैश्छन्दो ‘महाबृहती’ नाम । यथा—

‘अजीजनो अमृतं मर्त्येष्वौ (१) कृतस्य धर्मैश्चमृतस्य चारुणः (२) ।

सदासरो वाजमच्छा स निष्यदत् (३) ॥’

(ऋग्वेदे—अ० ७ अ० ५ व० २२ मं० ४)

सतोबृहती ताण्डिनः । ३ । ३६ ॥

इयमेव महाबृहती ताण्डिन आचार्यस्य मतेन ‘सतोबृहती’ नाम भवति ॥

इति बृहत्संहिताधिकारः ।

१. प्रथमपादेऽक्षराधिक्याद्भूरिगुणा । २. द्वितीयेऽक्षराधिक्यादियमपि भुरिक् ।
३. ‘बृहती परिवर्हणात् ।’ (नि० ७।१२।१०) इति यास्कः । सर्वानुक्रमणिकायां
तु—‘चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादश [१] आद्यश्चेत्पुरस्ताद्बृहती [२] द्विती-
यश्चेन्न्यङ्कुसारिणी, उरोबृहती, स्कन्धोग्रीवी वा [३] अन्त्यश्चेदुपरिष्ठाद्बृ-
हती [४] अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती [५] त्रिजागतोर्ध्वबृहती [६]
त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या [७] नवकाष्ठयैकादश्याष्टिनो वि-
षमपदा [८] चतुर्नवका बृहत्येष [९]’ (ऋ. सर्वा. ७) इति नवविधा बृहत्संज्ञाः ।
तत्र [१-४] बृहती-पद्या (३।२७) पुरस्ताद्बृहती (३।३२) उरोबृहती
(३।२८-३०) उपरिष्ठाद्बृहत्संज्ञा (३।३१) उदाहृता एव ।

[५] विष्टारबृहती—

‘युवं शालं महो रन् (१) युवं वा यन्निरतंतंसतम् (२) ।

तानो वसू सुगोपा स्यातं (३) पातं नो वृकादघ्रायोः (४) ॥’

(ऋ० सं० १।८।२३।२)

प्रथमतृतीयपादयोः ‘हिया’ ‘सिया’ इति व्यूहादक्षरपूर्तिः ।

[६] ऊर्ध्वबृहती—महाबृहत्सा (३।३५) निरुक्ता ।

पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च । ३ । ३७ ॥

यदा द्वौ पादौ जागतौ भवतस्ततो गायत्रौ च, तदा 'पङ्क्तिः' नाम छन्दः ॥

पूर्वौ चेदयुजौ सतः पङ्क्तिः । ३ । ३८ ॥

यत्र पूर्वोद्दिष्टौ पादानयुजौ भवतः, प्रथमतृतीयौ पादौ जागतावित्यर्थः, द्वितीय-
चतुर्थौ च गायत्रौ तच्छन्दः 'सतःपङ्क्तिः' नाम भवति ॥ यथा—

[७] पिपीलिकमध्या—

'अभिवो' वीरमन्धसो मदेयु गाय (१) गिरा मुहा विचेतसम् (२) ।

इन्द्रं नाम श्रुत्यं शाकिनं वचो यथा (३) ॥' (ऋ० सं० ६।४।३।४)

[८] विषप्रपदा—

'सनिनितः सुसनिनितस्तु (१) चित्र चेतिष्ठ स्रुत (२) ।

प्रासहा सन्नाद सहुंरिं सहन्तं (३) भुज्युं वाजेपु पूर्यम् (४) ॥'

(ऋ० सं० ६।४।४।५) चतुर्थपादे 'पूर्विय'सिति व्यूहेन पूर्तिः ।

[९] बृहती—(३।३३) इत्यत्रोदाहृता । शौनकस्तु—

'तं त्वा वयं पितो वचोभि (१) गावो न इव्या सुपूदिम (२) ।

देवेभ्यस्त्वा सधमाद (३) मस्मभ्यं त्वा सधमादम् (४) ॥'

(ऋ० सं० २।५।७।६) इतीमामुदाजहार (प्रा० शा० १६।४७)

तत्रोत्तमयोः पादयोः 'देवेभ्य' 'अस्मभ्यं' इति व्यूहेन पूरणम् ।

दैव्यादयः प्रागुक्ता भेदा इहाप्यनुसन्धेयाः । तदुदाहरणानि तु—

[१] दैवी—'भूर्भुवः स्वः ।' (तै० ब्रा० ३।१०।५।१)

[२] आसुरी—'महीनां पयोऽसि विहितं देवत्रा ।' (तै० आ० ४।१२।१)

[३] प्राजापत्या—'स्वस्त्यश्चोषसो दोषसश्च सर्वं आपः सर्वगणो अशीय ।'
(अथ० सं० १६।४।६)

[४] याजुषी—'देवानां परिषूतमसि ।' (तै० सं० १।१।२।५)

[५] साम्नी—'मरुतः पोत्रात् सुष्टुभः स्वर्कादुतना सोमं पिबतु ।'
(अथ० सं० २०।२।१)

[६] आर्ची—'मध्वा यज्ञं नक्षति प्रैणानो नराशंसो अग्निः सुकृदेवः संविता
विश्ववारः ।' (अथ० सं० १।५।२।७।३)

[७] ब्राह्मी—'देवो अग्निः स्विष्टकृदेवमिन्द्रं वयोधसम् । देवो देवमवर्द्धयत् ।

अतिच्छन्दसा छन्दसेन्द्रियम् । क्षत्रमिन्द्रे वयो दधत् ।

वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज्ञ ॥' (तै० ब्रा० ६।२०।१०)

१. उदाहरणमस्याः प्रस्तारपङ्क्त्यां द्रष्टव्यम् ।

‘अग्निना तुर्वशं यदु परावर्त (१) उग्रादेवं हवामहे (२) ।

अग्निर्नैयन्नववास्त्वं बृहद्रथं (३) तुर्वीति दस्यवे संहः (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० १ अ० ३ व० ११ मं० ३)

विपरीतौ च । ३ । ३९ ॥

यदा तावेव पादौ विपरीतौ भवतः; तदापि सतःपङ्क्तिरेव । अयमर्थः—प्रथमतृतीयौ पादौ गायत्रौ, द्वितीयचतुर्थौ [च] जागतौ तदापि सतःपङ्क्तिरेव भवति ॥ यथा—

‘य ऋष्वः श्रावयत्सखा (१) विश्वेत्स वेदु जनिमा पुरुष्टुतः (२) ।

तं विश्वे मानुषा युगे (३) न्द्रं हवन्ते तविषं यतस्तुचः (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ६ अ० ४ व० ३ मं० २)

प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः । ३ । ४० ॥

यदा जागतौ पादौ पूर्वौ भवतः, गायत्रौ च परतः, तदा ‘प्रस्तारपङ्क्तिः’ नाम । यथा—

‘भद्रमिन्द्रा कृणवत्सरस्वत्य (१) कंचारी चेतति वाजिनीवती (२) ।

गुणाना जमदग्निवत् (३) स्तुवाना च वसिष्ठवत् (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ५ अ० ६ व० २० मं० ३)

‘पङ्क्तिर्जागतौ गायत्रौ च’ (पि० सू० ३।३७) इत्यनेन गतार्थमिदं संज्ञाविशेषज्ञापनार्थं पुनरुच्यते ॥

आस्तारपङ्क्तिः परतः । ३ । ४१ ॥

यदा जागतौ पादौ परौ भवतः, गायत्रौ च पूर्वौ, तदा ‘आस्तारपङ्क्तिः’ नाम । यथा—

‘भद्रं नो अपि वातय (१) मनो दक्षमुत क्रतुम् (२) ।

अधा ते सुख्ये अन्धसो वि वो मदे (३) रणन् गावो न यवसे विवक्षसे (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ७ अ० ७ व० ११ मं० १)

विष्टारपङ्क्तिरन्तः । ३ । ४२ ॥

यदा जागतौ पादौ मध्ये भवतः, आद्यन्तयोश्च गायत्रौ, तदा ‘विष्टारपङ्क्तिः’ नाम यथा—

‘अग्ने तव श्रवो वयो (१) महिं भ्राजन्ते अर्चयौ विभावसो (२) ।

बृहन्नानो शवसा वाजसुक्थ्यं (३) दधासि दाक्षुषे कवे (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ८ अ० ७ व० २८ मं० १)

१. सायणभाष्ये तु सतोबृहती नाम । २. लाघवाय ‘युजौ चे’ति वक्तव्ये गौरवाङ्गीकारो ‘विपरीते’ति संज्ञापीति सूचनार्थः । तथा चोक्तं शौनकेन—‘विपरीता विपर्यये ।’ (प्रा० शा० १६।५४) इति । ३. कलिकातामुद्रितपुस्तके प्रथममास्तारपङ्क्तिः । तदयुक्तम्, ‘आस्तारपङ्क्तिः पुरतः पश्चादास्तारपङ्क्तिका ।’ (३३०।१२) इत्यग्निपुराणविरोधात्, सर्वानुक्रमविरोधाच्च ।

संस्तारपङ्क्तिर्बहिः । ३ । ४३ ॥

यदा तावेव जागतौ पादौ बहिर्भवतः, मध्ये च गायत्रौ, तदा 'संस्तारपङ्क्तिः' नाम छन्दः । यथा—

‘पितृभृतो न तन्तुमिस्तुदानवः (१) प्रतिं दध्मो यजामसि (२) ।

उषा अप स्वसुखसुः (३) संवर्तयति वर्तुनि सुजातता (४) ॥’

(ऋग्वेदे—अ० ८ अ० ८ व० ३० मं० ३, ४)

अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाश्चत्वारः । ३ । ४४ ॥

पञ्चाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः ‘अक्षरपङ्क्तिः’ नाम छन्दः । ननु चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिश्छन्दः, तत्कथं ‘पञ्चकाश्चत्वारः’ इत्युच्यते ? तत्रोत्तरम्—‘द्वावप्यल्पशः’ (पि० सू० ३।४५) इत्यस्मात् सिंहावलोकितन्यायेनाल्पग्रहणमनुवर्तते । तेन पङ्क्तेरल्पत्वं विशेषात्प्रतिपादितं भवति । यथा—

‘पृश्ना न तायुं (१) गुह्यं चतन्तुं (२)

नमो युजानं (३) नमो वहन्तम् (४) ॥’

(ऋग्वेदे—अ० १ अ० ५ व० ९ मं० १)

द्वावप्यल्पशः । ३ । ४५ ॥

पञ्चग्रहणमनुवर्तते । पञ्चाक्षराभ्यां पादाभ्यामल्पशः पङ्क्तिर्नाम छन्दो भवति, क्वचिदेव वेदे न सर्वत्र ॥ यथा—

‘सदो विश्वायुः (१) शर्मै सुप्रथाः ।’ (तै० आ० ४।११)

पदपङ्क्तिः पञ्च । ३ । ४६ ॥

‘पञ्चकाः’ इत्यनुवर्तते । यदा पञ्चाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति, तदा ‘पदपङ्क्तिः’ नाम छन्दः । यथा—

‘धृतं न पूतं (१) तनुररेपाः (२) शुचि हिरण्यम् (३) ।

तत्तै रुक्मो न (४) रौचत स्वधावः (५) ॥’

(ऋग्वेदे—अ० ३ अ० ५ व० १० मं० ६)

चतुष्कषट्को त्रयश्च । ३ । ४७ ॥

१. कात्यायनमते त्रियं दशाक्षरपादद्वयवती द्विपदा विराट् । शौनकेन पक्षद्वयमप्युक्तम्—‘विराजो द्विपदाः केचित्सर्वा आहुश्चतुष्पदाः । कृत्वा पञ्चाक्षरान् पादांस्तान्श्चाक्षरपङ्क्तयः ॥’ (ऋ० प्रा० शा० १।५०) इति । साङ्ख्यानोऽप्याह—‘उत्तरस्या दशाक्षरौ, तामक्षरपङ्क्तिरित्यप्याचक्षते ।’ (श्रौ० सू० ७।२७) इति ।

२. भुरिभूतत्वादेकाक्षराधिक्यम् । कात्यायनेन तु ‘पञ्चकाश्चत्वारः षड्ध्वैकः’ (सर्वा० ४।२) इत्येव सूत्रितम् ।

छ० शा० ३

चकारः 'पञ्चकाः' इत्यनुकर्षणार्थः । यदा प्रथमश्चतुरक्षरः पादः द्वितीयः षडक्षरः, ततस्तृतीयः पञ्चाक्षरास्तदा पञ्चपदा पदपङ्क्तिरेव । यथा—

‘अधा ह्यग्ने (१) क्रतोर्भद्रस्य (२) दक्षस्य साधोः (३) ।

रथीर्कृतस्य (४) बृहतो बभूव (५) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ५ व० १० मं० २)

पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः । ३ । ४८ ॥

पञ्चभिर्गष्टाक्षरैः पादैः ‘पथ्या’ नाम पङ्क्तिर्भवति । अस्योदाहरणम्—

‘यो अयों मर्तुमोजनं (१) पराददाति द्वाशुषे (२) ।

इन्द्रो अस्मभ्यं शिक्षतु (३) विमजा भूरि ते वसु (४)

भक्षीय तव राघसः (५) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० १ अ० ६ व० २ मं० १)

जगती षडभिः । ३ । ४९ ॥

‘गायत्रैः’ इत्यनुवर्तते । गायत्रैः षडभिः पादैः ‘जगती’ नाम पङ्क्तिर्भवति । यथा—

‘महि वो महतामवो (१) वरुण मित्रं द्वाशुषे (२) ।

यमादित्या अग्निं द्रुहो (३) रक्षथा नेमघं नश (४)

दनेहसो व ऊतयः (५) सुऊतयो व ऊतयः (६) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ६ अ० ४ व० ७ मं० १)

१. वस्तुतस्तत्र क्रमो न विवक्षितः । यथा कथञ्चित्पादत्रयं पञ्चाक्षरम्, एकश्चतुरक्षरः, एकश्च षडक्षर इत्यर्थः । अत एव ‘द्वौ वा पादौ चतुष्कश्च षड्भ्यैकस्त्रिपञ्चकाः । (ऋ० प्रा० शा० १६।१५) इति शौनकीयलक्षणम् ‘द्वौ पादौ एकश्चतुष्कः, एकः षड्कः, त्रयश्च पञ्चाक्षरा भवन्तीति क्रमनैरपेक्ष्येणैव व्याख्येयानुवच्यतः । तत्रायचतुष्कान्त्यषड्कोदाहरणम्—

‘अधा ह्यग्ने० (ऋ० सं० ३।५।१०।२) इत्येव ।

तृतीयचतुष्कान्त्यषड्कोदाहरणम्—

‘एभिर्नो अकै (१) भवानो अर्वाङ् (२) स्वर्णं ज्योतिः (३) ।

अग्ने विश्वेभिः (४) सुमना अनीकैः (५) ॥’ (ऋ० सं० ३।५।१०।३)

चतुर्थचतुष्कपञ्चमषड्कोदाहरणम्—

‘अग्ने तमघा- (१) श्वं न स्तोमैः (२) क्रतुं न भद्रं (३) हविस्पशाम् (४) ।

ऋष्यामां त ओहैः (५) ॥’ (ऋ० सं० ३।५।१०।१)

अन्यान्यप्युदाहरणानि शास्त्रान्तरे स्मर्याणीति दिक् ।

२. यद्यप्यस्याः प्रथमेऽर्धे पादद्वयम्, उत्तरार्धे च त्रयमिति प्रायो दृश्यते; तथापि कचिद्वैपरीत्यस्यापि विद्यमानत्वात् न तथा नियमः । यथा—

‘नकिर्देवा मिनीमसि (१) नकिरा योपयामसि (२) मन्त्रश्रुत्यं चरामसि (३) ।

पक्षेभिरपि कक्षेभि (४) रत्राभि सं रमामहे (५) ॥’ (ऋ० सं० ८।७।२।७)

३. ‘महापङ्क्तिः षडष्टकाः’ (प्रा० शा० १६।७१) इति शौनकः । कदाचिदत्रापि मूले ‘महती’ इति पाठः सम्भाव्यते ।

इति पङ्क्त्यधिकारः ।

अथ त्रिष्टुब्जगत्याधिकारः ।

एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती । ३ । ५० ॥

त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात्प्रत्यासत्तेश्च तस्या एव संबन्धः । एकेन त्रैष्टुभेन पादेनाधिकारा-
च्चतुर्भिर्गायत्रैः पञ्चपात् 'त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती' नाम छन्दो भवति । त्रैष्टुभेन सह 'पञ्चभि-

१. 'पङ्क्तिः पञ्चपदे'ति यास्कः । (निरु० ७।१२।११) । सर्वानुक्रमणिकायां
कात्यायनेन तु पङ्क्तेरष्टौ भेदा उक्ताः—'पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा [१] अथ चतु-
ष्पदा—विराड् दशकैः [२] अयुजौ जागतौ सतोवृहती [३] युजौ चेद्विप-
रीता [४] आद्यौ चेत्यस्तारपङ्क्तिः [५] अन्यौ चेदास्तारपङ्क्तिः [६] आद्यन्त्यौ
चेत्संस्तारपङ्क्तिः [७] मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः [८]' (ऋ० सर्वा० ८) इति ।
तत्र [१] पङ्क्तिः—(३।४८) इत्यत्रोदाहृता ।

[२] विराट्—

'ऋतस्य पृथि वेधा अपायि (१) श्रिये मनांसि देवासो अक्रन् (२) ।

दर्शनो नाम महो वर्चोभि (३) वेपुर्दृश्ये वेन्यो न्यावः (४) ॥'

(ऋ० सं० ४।७।१७।३)

चतुर्थपादे व्यूहेनाक्षरपूर्तिः ।

[३-८] सतोवृहती-सतःपङ्क्तिः (३।३८), विपरीता (३।३९), प्रस्तारपङ्क्तिः (३।४०),
आस्तारपङ्क्तिः (३।४१), संस्तारपङ्क्तिः (३।४३), विष्टारपङ्क्तिः (३।४२)
इति उदाहृता एव ।

दैव्यादिभेदानामुदाहरणानि तु—

[१] दैवी—'नमस्ताराय ।' (तै० सं० ४।५।८।८)

[२] आसुरी—'अग्निं आपो अपं रिप्रमस्रत् ।' (अथ० सं० १६।१।१०)

[३] प्राजापत्या—'प्र व इन्द्राय वृत्रहन्तसाय विप्राय गार्थं गायत यं जुजोषते ।'
(साम० सं० पू० ५।२।६।१०)

[४] याजुषी—'इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुर्ध्वे ।' (तै० सं० १।१।२)

[५] साम्नी—'विश्वतो दावन् विश्वतो न आभर यं त्वा शविष्टमीमहे ।'

(सा० सं० पू० ५।२।६।१)

[६] आर्ची—'वसन्त इक्षु रन्त्यो ग्रीष्म इक्षु रन्त्यः ।

वर्षाण्यनु शरदो हेमन्तः शिशिर इक्षु रन्त्यः ॥'

(सा० सं० पू० ६।३।१३।२)

[७] ब्राह्मी—'प्राची दिग्भिरधिपतिरसितो रक्षितादित्या इषवः । तेभ्यो नमोऽ-
धिपतिभ्यो नमो रक्षितुभ्यो नम इषुभ्यो नम पृथ्व्यो अस्तु । योऽ-
स्मान्द्वेष्टि यं वयं द्विष्मस्तं वो जम्भे दध्मः ॥' (अथ० सं० ३।२।७।१)

गायत्रैः' (पि० सू० ३।४८) इत्युक्ते चत्वार एव गायत्राः पादा लभ्यन्ते । यथा 'उपा-
ध्यायेन सह पञ्च शिष्या आगता' इत्युक्ते उपाध्यायपञ्चमाः प्रतीयन्ते ॥

तथा जगती । ३ । ५१ ॥

एकेन जागतेन पादेन चतुर्भिर्गायत्रैः पादैः पञ्चपाज्जगती 'ज्योतिष्मती' नाम छन्दो
भवति ॥

पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन । ३ । ५२ ॥

प्रथमेन त्रैष्टुमेन पादेन, शेषैश्च गायत्रैः पादैः 'पुरस्ताज्ज्योतिः' नाम त्रिष्टुप्
भवति । यथा—

'कृधी नो अहं यो देव सवितुः (१) स च स्तुपे मघोनाम् (२) ।
सहो न इन्द्रो वह्निमि (३) न्येषां चर्षणीनां (४) चक्रं रुद्रिम् न यीयुवे' (५) ॥'
(ऋग्वेदे-अ० ८ अ० ४ व० २७ मं० ४)

पूर्वैर्गैव गतार्थत्वाद्विशेषसंज्ञाज्ञापनार्थमिदम् । 'तथा जगती' इत्यनुवर्तनीयम् । तेना-
द्येन जागतेन पादेन चतुर्भिश्च गायत्रैः 'पुरस्ताज्ज्योतिः' नाम जगती भवति । यथा—

'नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे नरा (१) विवक्षणस्य पीतये (२) ।
आयातमग्निना गत (३) मवस्युर्वा महं हुवे (४) धत्तं रत्नानि दाक्षुषे (५) ॥'
(ऋग्वेदे-अ० ६ अ० ३ व० १७ मं० ५)

मध्येज्योतिर्मध्यमेन । ३ । ५३ ॥

१. वस्तुतस्तत्र एकेनेति 'पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः' (३।४८) इत्यतो गायत्रपादस्य
प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्यैव संबन्धः । तस्मात् गायत्रैरेकेन पादेनाधिकारात् त्रिभिर्ब्र-
ह्मैः पादैश्चतुष्पाद् त्रिष्टुप् 'ज्योतिष्मती' नाम—इति व्याख्यानमेव युक्तम्, 'ततो ज्योति-
र्यतोऽष्टकः ।' (ऋ० प्रा० १६।६६) इति शौनकीयमप्येवं सङ्गच्छते ।

२. 'एकेन गायत्रेण पादेन त्रिभिर्जागतैश्चतुष्पाद् 'ज्योतिष्मती' नाम ।' इति व्याख्या-
नान्तरम् ।

३. 'प्रथमेन गायत्रेण पादेन शेषैश्च त्रैष्टुभैस्त्रिभिः 'पुरस्ताज्ज्योतिः त्रिष्टुप्' ।' यथा—
'मा छिदो मृत्यो मा वधीः (१) । मा मे बलं विवृहो मा प्रमोषीः (२) ।
प्रजां मा मे रीरिष आयुस्त्र्य (३) । नृचक्षंसं त्वा हविषा विधेम (४) ॥'
(तै० आ० ३।१।५।२)

४. द्वितीयचतुर्थपादयोर्व्यूहेनाक्षरपूर्तिः । ५. 'गायत्रेण पादेन त्रिभिर्जागतैः' । यथा—
'तामिरायातं वृषणो (१) पं मे हवं विश्वस्तु विश्ववार्यम् (२) ।
इषां महिष्ठा पुरुभूर्तमा नरा (३) याभिः किंविं वावृधुस्तामिरां गतम् (४) ॥'
(ऋ० सं० ६।२।७।२)

यदा मध्यमल्लैष्टुभः पादो भवति, उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ, तदा 'मध्येज्योतिः' नाम त्रिष्टुप् भवति । मध्येज्योतिरित्यल्लुक्समासः । यथा—

‘बृहद्भिरग्ने अर्धिमिः (१) शुक्लेण देव शोचिषा (२) ।

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य (३) रेवर्तः शुक्र दीदिहि (४) धुमत्पावक दीदिहि (५) ॥’
(ऋग्वेदे-अ० ४ अ० ८ व० २ मं० २)

‘तथा जगती’ इत्यनुवर्तनीयम् । तेन मध्यमेन जागतेन एकेन जागतेन मध्यमेन तृतीयेनोभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ, तदा ‘मध्येज्योतिः’ नाम जगती भवति । यथा—

‘यन्मे नोक्तं तद्रवतां (१) शक्यं यदनुब्रुवे (२) ।

निशामतं निशामहै मयि ब्रतं (३) सह ब्रतेषु भूयासं (४) ब्रह्मणा सङ्गमेमहि (५) ॥’
(ऋग्वेदे-अ० ८ अ० ८ व० ९ परि० मं० ४)

उपरिष्ठाज्ज्योतिरन्त्येन । ३ । ५४ ॥

यदा चत्वारो गायत्राः पादा भवन्ति, अन्ते च त्रैष्टुभः, तदा ‘उपरिष्ठाज्ज्योतिः’ नाम त्रिष्टुप् भवति ।

१. यदा मध्यमो गायत्रो द्वितीयः पादो भवति उत्तरतश्च द्वौ त्रैष्टुभौ [१], यदा वा पूर्वौ अन्तिमश्चैकल्लैष्टुभः [२], तदा ‘मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुप्’ भवति । यथा—

[१] ‘स नो युवेन्द्रो ज्योहूत्रः सखा (१) शिवो नरामस्तु पाता (२) ।

यः शंसन्तं यः शशमानमूती (३) पचन्तं च स्तुवन्तं च प्रणेपन्तं (४) ॥’
(ऋ० सं० २।६।२।५।३)

[२] ‘आवो रुवण्युमौशिजो हुवध्यै (१) घोषेव शंसमर्जुनस्य नशं (२) ।

प्र वः पूष्णे दावन् औ (३) अच्छा वोचेय वसुताति मग्नेः (४) ॥’
(ऋ० सं० २।१।१।५)

२. ‘एकेन गायत्रेण मध्यमेन द्वितीयेनोत्तरतश्च जागताभ्यां [१], प्रथमद्वितीयाभ्यां चतुर्थेन च जागतेन [२], ‘मध्येज्योतिर्जगती’ भवति ।’ यथा—

[१] ‘यद्वा यज्ञं मनवे सं मिमिक्षथु (१) रेवेत्क्राण्वस्य बोधतम् (२) ।

बृहस्पतिं विश्वान्देवाँ अहं हुव (३) इन्द्राविष्णू अश्विना वा शुहेषसा (४) ॥’
(ऋ० सं० ५।८।३।४।२)

[२] ‘तदश्विना मिषजा रुद्रवर्तनी (१) । सरस्वती वयति पेशो अन्तरः (२) ।

अस्थि मज्जानं मासरैः (३) । कारोतरेण दधतो गावाँ त्वचि (४) ॥’
(तै० ब्रा० २।६।४।३)

३. ‘यदा त्रयल्लैष्टुभाः पादा भवन्ति, अन्ते च गायत्रस्तदा ‘उपरिष्ठाज्ज्योतिस्त्रिष्टुप्’ नाम भवति ।’ यथा—

‘स बृहत्केचिदमि तृणसि वाज (१) मर्वता स धत्ते अक्षिति श्रवः (२) ।

त्वे देवत्रा सदा पुरुवसो (३) विश्वा वामानि धीमहि (४) ॥’
(ऋ० सं० ६।७।१।५)

यथा—

‘सुवेशिनीं संयमिनीं (१) ग्रहनक्षत्रमालिनीम् (२) ।

प्रपन्नोऽहं शिवां रात्रीं (३) भद्रे पारमशीमहि (४) भद्रे पारमशीमह्यो नमः (५) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ८ अ० ७ व० १४ परि० मं० ४)

‘तैथा जगती’ इत्यनुवर्तनीयम् । तेनान्तेन जागतेन पादेन शेषैश्च गायत्रैश्चतुर्भिः

‘उपरिष्टाज्ज्योतिः’ नाम जगती भवति । यथा—

‘लोकं पृण छिद्रं पृण (१) । अथो सीदं शिवास्वैम् (२) । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिः (३) ।

अस्मिन् योनावसीषदन् (४) । तया देवतयाक्षिरस्वङ्गुवा सीदं (५) ॥’

(यजुर्वेदे-तै० ब्रा० अ० ३ प्र० ११ अ० ६ मं० ३)

इति त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः ।

१. ‘हिओं’ इति व्यूहेनाक्षरपूर्तिः । २. ‘तथा जगती’ इत्यनुवर्तनीयम् । तेनान्तेन गायत्रेण शेषैश्च जागतैस्त्रिभिः ‘उपरिष्टाज्ज्योतिर्जगती’ नाम भवति । यथा—

‘अग्निरग्निं भरद्वाजं गविष्ठिरं (१) प्रावन्नः कण्वं व्रसदस्युमाहवे (२) ।

अग्निं वसिष्ठो हवते पुरोहितो (३) मृलीकायं पुरोहितो (४) ॥’

(ऋ० सं० ८।८।८।५)

३. ‘तु अ’ इति व्यूहेनाक्षरपूर्तिः । ४. अक्षराधिक्याद्भुक्तिः । एवमेवोत्तरत्र समाधेयम् । ५. ‘त्रिष्टुप् स्तोभत्युत्तरपदा । का तु त्रिता स्यात् ? तीर्णतमं छन्दः । त्रिष्टुप् स्तोभतीति वा । यत्रिरस्तोभत्तत्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्त्वमिति विज्ञायते ।’ इति यास्कः । (नि० ७।१५।१२) । क्वचित्तु त्रिष्टुगित्यपि श्रूयते—‘एकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुक् ।’ (तै० सं० ६।३।३) ‘चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुक् ।’ (तै० सं० ७।२।६) ‘त्रिष्टुग्भवति । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् ।’ (तै० ब्रा० ३।३।९) इत्यादौ ।

सर्वानुक्रमणिकायां कात्यायनाचार्योक्त्याः—‘षष्ठं त्रिष्टुप्, त्रैष्टुभपदा [१] द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती, त्रैष्टुमे त्रिष्टुप् [२] वैराजौ जागतौ त्रामिसारिणी [३] नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च; द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विरादस्थाना [४] एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा [५] द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती [६] यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः [७] चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती [८] मध्ये चेद्यवमध्या [९] आद्यौ दशकावष्टकाख्यः पङ्क्त्युत्तरा, विराट्पूर्वा वा [१०]’ (ऋ० सर्वा० ९) इति दशविधास्त्रिष्टुभः.

तत्र विशिष्टानामुदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते ।

[१] त्रिष्टुप्—

‘कस्य नूनं कृतमस्यामृतानां (१) मनामहे चारुं देवस्य नाम (२) ।

को नो मया अदितये पुनर्दात् (३) पितरं च ह्येयं मातरं च (४) ॥’

(ऋ० सं० १।२।१३।१)

[२] जागतद्विपादा १ त्रिष्टुप्—

‘यूपद्वस्का उत ये यूपवाहा (१) श्रृषालं ये अश्वयूपाय तक्षति (२) ।
ये चार्वतो पचनं सम्भरं (३) न्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु (४) ॥’
(ऋ० सं० २।३।६।१)

२ जगती—

‘असौ भीमाय नमसा समध्वर (१) उषो न शुभ्र आभरा पर्नीयसे (२) ।
यस्य धाम श्रवंसे नामेन्द्रियं (३) ज्योतिरकारि हरितो नायसे (४) ॥’
(ऋ० सं० १।४।२।३)

[३] अभिसारिणी—

‘यो वत्सा विवाचो मुध्रवाचः (१) पुरु सहस्राक्षिवा जुघानं (२) ।
तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसि (३) पितेव यस्तविषीं वानुधे शवः (४) ॥’
(ऋ० सं० ७।७।१।५)

[४] विराट्स्थाना १—

‘स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः (१) स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः (२) ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः (३) स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु (४) ॥’
(ऋ० सं० १।६।१६।१)

२—

‘धिष्वा शवः शूर येन वृत्र (१) मवाभिनुहानुमौर्णवाभम् (२) ।
अपावृणोज्योतिरायौय (३) नि संव्यतः सावि दस्युरिन्द्र (४) ॥’
(ऋ० सं० २।६।६।३)

अत्र क्रमस्याविवक्षितत्वादन्येऽपि भेदा भवन्ति, तेषामुदाहरणानि (ऋ० सं० २।६।३-६) इत्यादौ द्रष्टव्यानि ।

[५] विराटरूपा—व्याख्यानान्तरपक्षे ज्योतिष्मत्या गता ।

[६] ज्योतिष्मती—उदाहता ।

[७] ज्योतिः—सभेदा पुरस्तादुदाहता ।

[८] महावृहती—उपरिष्टाज्ज्योतिषा गता ।

[९] यवमध्या—मध्येज्योतिरेव ।

[१०] पङ्क्त्युत्तरा, विराट्पूर्वा वा—

‘समिन्द्रेय गार्गनुद्गाहं (१) य आवहदुशीनराण्या अनः (२) । भरतामप चद्रपो
(३) द्यौः पृथिवि क्षमा रपो (४) मोषु ते किञ्चना ममत् (५) ॥’
(ऋ० सं० ८।१।२३।५)

तत्रैतादृशि त्रिष्टुप्छन्दसि विशेषमाह कात्यायनाचार्यः—‘बहुना अपि त्रिष्टुभ एवेत्युद्देशः’ (ऋ० सर्वा० ३।१०) इति । अस्यार्थस्तु—त्रिष्टुभश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वे प्राप्ते सति बहुभिरक्षरैरुना अपि विराटरूपादयस्त्रिष्टुबधिकारोक्तास्त्रिष्टुभ एव स्युः । एतेन पञ्चभिश्च-

तुर्मिक्तिभिर्वाक्षरैरूना अपि ऋचस्त्रिष्टुप्सूक्तस्थास्त्रिष्टुभ एव, न तु तासां निचृत्तपङ्क्तिवधु-
रिक्पङ्क्तित्वादि । यथा—

‘अस्मा इदु त्यमुपमं स्वयां (१) भराभ्याङ्गुषमाख्येन (२) ।
मंहिष्टमच्छोक्तिभिर्मतीनां (३) सुवृक्तिभिः सूरि वावृधष्यै (४) ॥’

(ऋ० सं० १।४।२।७३)

इत्येषा षड्भिरक्षरैरूनापि त्रिष्टुवेव । इतिशब्दः प्रकारे । उद्देशः सङ्क्षेपः । पूर्वोक्त-
प्रकारो बहूनेषु तत्तदधिकारात्तदात्मकसप्तच्छन्दस्सु गायत्र्यादिष्वभिमत इत्यर्थः । तेन
‘त्रयः सप्तकाः पादनिचृदि’त्येकविंशलक्षरापि, ‘मध्यमः षट्क्षेदतिनिचृदि’ति च विंश-
लक्षरापि गायत्र्येवेत्यादि सिद्धं भवति । समामनन्ति हि—‘न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि
वियन्ति, न द्वाभ्याम्’ (ऐ० ब्रा० १।६।१) इति । न वियन्ति अन्यत्वं न गच्छन्ती-
त्यर्थः । बेकयोरुपलक्षणत्वाद्वहूनेष्वपि भवतीति । एतेन—‘न्यग्वातोऽव वाति (१)
न्यक्तपति सूर्यः (२) । नीचीनमुभ्या दुहे (३) न्यग्भवतु ते रपः (४) ॥’ (ऋ० सं०
८।१।२।५।५) इत्यस्याः षड्विंशलक्षराया अप्यनुष्टुप्स्वमपि व्याख्यातम् ।

अथ दैव्यादयः प्रदर्श्यन्ते—

[१] दैवी—‘देवं गममसि ।’ (तै० सं० १।१।२।२०)

[२] आसुरी—‘स्वधा पितृभ्यः पृथिविषद्भयः ।’ (अथ० सं० १८।४।७८)

[३] प्राज्ञापत्या—‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
आददे नारिरसि ।’ (शु० वा० सं० ३।७।१)

[४] याजुषी—‘अग्निजा असि प्रजापते रेतः ।’ (तै० आ० ४।२।१५)

[५] साम्नी—‘ऊर्जा मित्रो वरुणः पिन्वतेडाः पीवरीमिषं कृणुही न इन्द्र ।’
(सा० सं० पू० ५।२।७।९)

[६] आर्ची—‘एता असदन्त्सुकृतस्य लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञ-
पतिं पाहि मां यज्ञनियम् ।’ (तै० सं० १।१।११)

[७] ब्राह्मी—‘वि य औणोत् पृथिवीं जार्यमान् आ समुद्रमदधादन्तरिक्षे ।
तस्य देवस्य क्रुद्धस्यैतदागो य एवं विद्वांसं ब्राह्मणं जिनाति ।
उद्वेपय रोहितं प्रक्षिणीहि ब्रह्मज्यस्य प्रति मुञ्च पाशान् ॥’

(अथ० सं० १३।३।२२)

६. ‘जगती गततमं छन्दः । जलचरगतिर्वा, जलगत्यमानोऽसृजदिति च ब्राह्म-
णम् ।’ इति निरुक्तम् (७।१३।१) । कात्यायनाचार्योक्ता यथा—‘सप्तमं जगती,
जागतपदा [१] अष्टिनस्त्रयः स्रौ च द्वौ महासतोबृहती [२] अष्टकौ सप्तकः
षड्को दशको नवकश्च; षडष्टका वा महापङ्क्तिः [३] (ऋ० सर्वा० १०) इति
त्रिविधा जगलः.

[१] तत्र जगती—प्रदर्शयिष्यते (४।७) इत्यत्र ।

एकस्मिन्पञ्चके छन्दः शङ्कुमती । ३ । ५५ ॥

यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति, त्रयश्च षडक्षराः, तदा 'शङ्कुमती' नाम गायत्री ।
यथा—

['तिस्रो देवीर्द्विहिं (१) रेद५सदन्विडा (२) सरस्वती भारती (३) ।

मही गृणाना (४) ॥' (य० तैत्तिरीयसंहिता—का० ४ प्र० १ अ० ८ मं० १)]

[२] महासतो वृहती—

आ यः पुनो भानुना रोदसी उभे (१) धूमेन धावते दिवि (२) ।

तिरस्तमो ददश ऊर्ग्यास्त्रा (३) श्यावास्वरूपो वृषा (४)

श्यावा०अरूपो वृषा (५) ॥' (ऋ० सं० ४।८।२।१)

[३] महावक्त्रिः—१—

'सूर्ये विपमा संजामि (१) दत्तिं सुरावतो गुहे (२) । सो चिबु न मराति (३) ।

नो वयं मरामा (४) रे अस्त्र योजनं हरिष्ठा (५) मधु त्वा मधुला चकार (६) ॥'

(ऋ० सं० २।५।१।५।५)

२—षडष्टका (३।४९) इत्यत्रोदाहृता ।

दैव्यादिप्रागुक्तमेदोदाहरणान्यपि प्रदर्श्यन्ते । तत्र—

[१] दैवी—'ओषधे त्रायस्त्रैनम् ।' (तै० सं० १।२।१।२)

[२] आसुरी—'मधु त्वा मधुला करोतु ।' (तै० आ० ४।२।१८)

[३] प्राजापत्या—'हरिः पतङ्गः पटरी सुपर्णः । दिविक्षयो नर्मसा य एति ।

स न इन्द्रः कामवरं ददातु ॥' (तै० आ० ३।११)

[४] याजुषी—'नर्मः शुवायं च पशुपतये च ।' (तै० सं० ४।५।५।२)

[५] साम्नी—'श्रियं च वा पुष सुविदं च गृहार्णामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेऽश्नाति ।'

(अथ० सं० १।६।३।६)

[६] आर्ची—'वधान देव सवितः परमस्य परावति शूतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि

यं च वयं द्विभस्तमतो मा मौक् ।' (तै० सं० १।१।१।६)

[७] ब्राह्मी—'आपो वा इदं सर्वं विश्वा भूतान्यापः । प्राणा वा आपः पशव

आपोऽन्नमापोऽमृतमापः सुम्राढापो विराढापः स्वराढापश्छन्दाश्-

स्यापो ज्योतीश्प्यापो यजूश्प्यापः संत्यमापः सर्वो देवता आपो

भूमवः सुवराप ओम् ।' (तै० आ० १०।२२)

१. 'यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति त्रयश्च द्वादशाक्षरास्तदा 'शङ्कुमती जगती' नाम छन्दो भवति ।' इति क. सु. पु. टिप्पण्यां लिखितपुस्तके च । २. इदं चिन्त्यमेव । एकस्य पादस्य पञ्चाक्षरत्वमात्रं ह्यत्र विवक्षितम् । तथा च लक्ष्यमपि—

१ 'युक्तेन मनसा वयं (१) देवस्य सन्निधुः संवे (२) ।

स्वर्गाय शक्या (३) ॥' (शु० य० सं० १।१।२)

छन्दोग्रहणे प्रकृते पुनश्छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन सर्वेषु छन्दःसु पञ्चाक्षरैकपादक्षिता शङ्कुमती भवति । इतरथा ह्यनन्तरं सप्रत्ययः स्यात् ॥

षट्के ककुब्जती । ३ । ५६ ॥

एकस्मिन् षडक्षरे पादे, अन्येषु यथालक्षणमुपात्तेषु छन्दोमात्रं, ककुब्जती नाम ।

१.-२ उष्णिहो यथा—‘सुवीर्यं स्वशूर्यं (१) सुगान्धमिन्द्र दद्धि नः (२) ।

होतेव पूर्वचित्तये प्राध्वरे ॥’ (ऋ० सं० ६।१।६।८)

३ अनुष्टुभो यथा—‘पितुं तु स्तोषं (१) महो धर्माणं तविषीम् (२) । यस्य त्रितो ज्योत्सना (३) वृत्रं विपर्वं मर्दयत् (४) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० २ अ० ५ व० ६ मं० १)

४ बृहत्या यथा—‘वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणां (१) संत्रं सोम्यानाम् (२) ।

ब्रह्मो भेत्ता पुरां शश्वतीनां (३) मिन्द्रो मुनीनां संखां (४) ॥’ (ऋ० सं० ६।१।२४।४)

५ पङ्क्त्या यथा—‘अग्ने तव त्यदुक्थ्यं (१) देवेष्वस्त्याप्यम् (२) ।

स नः सुतो मनुष्वदा (३) देवान्यक्षि विदुष्टरो (४)

वित्तं मे अस्य रोदसी (५) ॥’ (ऋ० सं० १।७।२२।३)

६ त्रिष्टुभो यथा—‘विधुं दद्वानं समने बहूनाम् (१) । युवानं सन्तं पलितो जगार (२) । देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्याममारं (३) ।

स ह्यः समानं (४) ॥’ (तै० आ० ४।२०।३)

७ जगत्या—मृग्यम् ।

२. अत्र दकारो ‘यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा’ (पाणि० सू० ८।४।४५) इति छन्दसि पाक्षिकः । भाषायां तु यवादिगणे निपातनात् । ककुब्जती, ककुब्जती, इति क. मु. पुस्तके । तत्र—

१ गायत्र्या यथा—‘नि येन मुष्टिहृत्या (१) नि वृत्रा रुणधामहे (२) ।

त्वोतासो न्यर्बता (३) ॥’ (ऋ० सं० १।१।१५।२)

२ उष्णिहो यथा—‘स्तुहीन्द्रं व्यश्वव (१) दनूर्मिं वाजिनं यमम् (२) ।

अर्यो गयं महर्मानं वि दाशुषे (३) ॥’ (ऋ० सं० ६।२।११।२)

३ अनुष्टुभो यथा—‘स पूर्यो महानां (१) वेनः क्रतुभिरानजे (२) । यस्य द्वारा मनुष्यिता (३) देवेषु धियं आनजे (४) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० ६ अ० ४ व० ४२ मं० ३)

४ बृहत्या यथा—‘एन्द्रं याहि मत्स्व (१) चित्रेण देवराधसा (२) । सरो न प्रा-स्युदरं सपीतिभि (३) रा सोमैभिरु स्फुरम् (४) ॥’ (ऋ० सं० अ० ५ अ० ७ व० १४ मं० ३)

५ पङ्क्त्या यथा—‘असदत्र सुवीर्यं (१) मुत त्यदाश्वशूर्यम् (२) । देवानां य इ-न्मनो (३) यजमान इयक्षत् (४) भीदयज्वनो भुवत् ॥’ (ऋ० सं० अ० ६ अ० २ व० ४० मं० ८)

६ त्रिष्टुभो यथा—‘विश्वेदेवा अनमस्यन्मियाना (१) स्वाभाम्ने तमसि तस्थिवां-सम् (२) । वैश्वानरोऽवतृतये नोऽमल्यो (३) ऽवतृतये नः (४) ॥’

(ऋ० सं० अ० ४ अ० ५ व० ११ मं० ७)

‘त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या’ । ३ । ५७ ॥

यदाद्यन्तौ पादौ बह्वक्षरौ, मध्यमोऽल्पतराक्षरः, तदाणिष्ठमध्या सती ‘पिपीलिक-
मध्या’ नाम भवति । अयमर्थः—आद्यन्तौ पादावष्टाक्षरौ, मध्यमश्चक्षरः, एवं त्रिपादा-
यत्री पिपीलिकमध्या नाम भवति । एवं चतुरक्षरे पञ्चाक्षरेऽपि मध्यमे पादे पिपीलिक-
मध्या सिद्ध्यति । यत्किञ्चिन्निपाच्छन्दो लघुमध्यमपादं तत्सर्वं पिपीलिकमध्यमुच्यते ॥

विपरीता यवमध्या । ३ । ५८ ॥

आद्यन्तौ पादौ लघ्वक्षरौ, मध्यमश्च बह्वक्षरः, सा गायत्री ‘यवमध्या’ नाम भवति ।
एवमुष्णिगादिष्वपि योज्यम् ॥

ऊनाधिकेनैकेन निचृद्गुरिजौ । ३ । ५९ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री एकेनाक्षरेण न्यूनेन सा ‘निचृत्’ इति विशेषसंज्ञां लभते ।
एकेनाधिकेन ‘भूरिक्’ इति । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

१. ‘पिपीलिकमध्येत्यौपमिकम्’ (नि० ७।१३।३) इति यास्कः ।

१ गायत्र्या यथा—‘नृभिर्येमानो ह्यर्यतो (१) विचक्षणो (२) राजा देवः
समुद्रियः (३) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० ७ अ० ५ व० १५ मं० १)

२ उष्णिहो यथा—‘हरी यस्य सुयुजा विव्रता वे (१) र्वन्ता नु शेपा (२) । उमा
रुजी न केशिना पतिर्दन् (३) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० ८ अ० ५ व० २६ मं० २)

३ अनुष्टुभो यथा—‘पर्युष प्र धन्व वाजसातये (१) परि वृत्राणि सुक्षणिः (२) ।
द्विषस्तर्ध्या ऋण्या न ईयसे (३) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० ७ अ० ५ व० २२ मं० १)

४ बृहत्या यथा—‘अभिवो वीरमन्धसो मदेषु गाय (१) गिरा महा विचैतसम्
(२) । इन्द्रं नाम श्रुत्यं शाकिनं वचो यथा (३) ॥’ (ऋ० सं० अ० ६ अ० ४ व० ३ मं० ४)

२. गायत्र्या यथा—‘स सुन्वे यो वसूनां (१) यो रायामानेता य इळांनाम् (२) ।
सोमो यः सुक्षितोनाम् (३) ॥’ (ऋ० सं० ७।५।१९।३)

उष्णिहो यथा—‘सुदेवः समहासति (१) सुवीरौ नरो मरुतः स मर्यः (२) ।
यं त्रायध्वे स्याम ते (३) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० ४ अ० ३ व० १३ मं० ५)

३. निचृद्गायत्र्या यथा—‘अग्निमिन्धानो मनसा (१) धियं सचेतु मर्यः (२) ।
अग्निमीधे विवस्वभिः (३) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० ६ अ० ७ व० १२ मं० ७)

निचृद्गुष्णिहो यथा—‘स इधानो वसुष्कृवि (१) रुश्रीरेलेन्यो गिरा (२) ।
देवदुस्सम्यं पुर्वणीक दीदिहि (३) ॥’ (ऋ० सं० १।५।२७।५)

निचृदनुष्टुभो यथा—‘स्वेषस्ते धूम ऋण्वति (१) द्विविषन्धुक् आततः (२) ।
सूरो नहि ध्रुता त्वं (३) कृपा पात्रक रोचसे (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ४ अ० ५ व० २ मं० १)

निचृद्धहत्या यथा—‘बलं धेहि तनूषु नो (१) बलमिन्द्रान्कुलसु नः (२) ।
बलं तोकाय तनयाय जीवसे (३) त्वं हि बलदा असिं (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ३ व० २२ मं० ३)

निचृत्पङ्क्त्या यथा—‘यच्चिद्धि संत्यसोमपा (१) अनाशुस्ता इव ससिं (२) ।
आतून इन्द्र शंसय (३) गोष्वश्वेषु शुभिषु (४) सहस्रेषु तुवीमघ (५) ॥’

(ऋ० सं० १।२।२।७।१)

निचृत्रिष्टुभो यथा—‘इदन्त एकं पुर कं त एकं (१) तुतीयैः ज्योतिषा सं वि-
शस्व (२) । संवेशने तन्वश्चाहरेधि (३) प्रियो देवानां परमे जनित्रे (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ८ अ० १ व० ३८ मं० १)

निचृज्जगत्या यथा—‘शतक्रतुमर्षं शाकितं नरं (१) गिरो म इन्द्रमुपयन्ति
विश्वतः (२) । वाजसनिं पुभिदं तूर्णिमसुरं (३) धामसाचमभिषाचं स्वविदम् (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ३ व० १५ मं० २)

साङ्ख्यायनसूत्रे तु—‘एकेन द्वाभ्यामित्यूनके निचृत्, अतिरिक्ते भुरिक्’ (शां०
श्रौ० सू० ७।२७) इति विराट् स्वराजावप्यत्रैवान्तर्भाविते ।

४. भुरिगायत्र्या यथा—‘परि युक्षः सुनद्रयि (१) भैरद्वाजं नो अन्धसा (२) ।
सुवानो अर्षं पवित्र आ (३) ॥’ (ऋ० सं० ७।१।१।१)

भुरिगुष्णिहो यथा—‘अप योरिन्द्रः पापंज (१) आ मतो न शंश्रमाणो वि-
सीवान् (२) । शुभे यद्युयुजे तविषीवान् (३) ॥’ (ऋ० सं० ८।५।२६।३)

भुरिगनुष्टुभो यथा—‘तां म आवह जातवेदो (१) लक्ष्मीमनपगामिनीम् (२) ।
यस्यां हिरण्यं विन्देयं (३) गामश्वं पुरुषानहम् (४) ॥’ (ऋ० सं० ४।४।३४ परि० २)

भुरिगृहत्या यथा—‘आ नः स्तोममुप द्रव (१) द्वियानो अश्वो न सोतृभिः
(२) । शं तं स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव (३) इन्द्र कण्वेषु रातयः (४) ॥’

(ऋ० सं० ६।४।१४।५)

भुरिक्पङ्क्त्या यथा—‘देवीरापो अपाज्जपा (१) द्यो व ऊर्मिर्हविष्य (२) इन्द्रि-
यावान्मदिन्तमः (३) । तं देवेभ्यो देवत्रा दत्त (४) शुक्रपेभ्यो येषां भागःस्थ
(५) ॥’ (शु० य० ६।२७)

भुरिक्त्रिष्टुभो यथा—‘प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वार्चमिष्य (१) उपस्तिरे श्वैतरीं
धेनुमीळे (२) । ये वार्तजूतास्तरणिभिरेवैः (३) परि द्यां सुद्यो अपसो बभूवुः (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ७ व० १ मं० १)

भुरिज्जगत्या यथा—‘हयो न विद्रां अयुजि स्वयं धुरि (१) तां वहामि प्रतर-
णीमवस्युवम् (२) । नास्या वदिम विमुचं नावृतं पुनं (३) विद्वान्पथःपुरएत क्रुजु
नैषति (४) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० ४ अ० २ व० २८ मं० १)

द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ । ३ । ६० ॥

‘ऊनाधिक’ग्रहणमनुवर्तते । द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनाधिकाभ्यां गायत्री यथाक्रमं विराट्-स्वराट्-संज्ञा भवति । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥^३

१. विराड्गायत्र्या यथा—‘राजन्तमध्वराणां (१) गोपामृतस्य दीदिविम् (२) । वर्धमानं स्वे दमे (३) (ऋग्वेदे-अ० १ अ० १ व० २ मं० ३)

विराडुष्णिहो यथा—‘त्वामग्ने मनीषिणः (१) सुम्राजं चर्षणीनाम् (२) । देवं मर्तास इन्धते समध्वरे (३) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० ३ अ० १ व० ७ मं० १)

विराडनुष्टुभो यथा—‘त्वामग्ने हविष्मन्तो (१) देवं मर्तास ईळते (२) । मन्ये त्वा ज्ञातवेदसं (३) स हव्या वक्ष्यानुषक् (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० ४ अ० १ व० १ मं० १)

विराड्वृहत्या यथा—‘अग्ने विवस्वदुषसं (१) श्वित्रं राधो अमर्त्यं (२) । आ दाक्षुषे जातवेदो बहा त्वं (३) मया देवा उषर्बुधः (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० १ अ० ३ व० २८ मं० १)

विराट्पङ्क्त्या यथा—‘चून इद्धि वार्यं (१) मासा संचन्त सूरयः (२) । ऊर्जो न पादमिष्ट्ये (३) पाहि शुनिध स्वस्त्यं (४) उतैधि पृत्सुनो वृधे (५) ॥’

(ऋ० सं० ४।१।१।५)

विरादत्रिष्टुभो यथा—‘इदं नमो वृषभार्यं स्वराजे (१) सत्यशुष्माय तुवसे-ऽवाचि (२) । अस्मिन्निन्द्र वृजने सर्ववीराः (३) सत्सूरिभिस्त्व व शर्मन्स्याम (४) ॥’

(ऋग्वेदे-अ० १ अ० ४ व० ११ मं० ५)

विराड्जगत्या यथा—‘यूयमसम्यं धिषणाभ्युस्परिं (१) विद्वांसो विश्वा नर्याणि भोजना (२) । शुमन्तं वाजं वृषशुष्ममुत्तमं (३) मानो रयिसृभवस्तक्षता वयः (४) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ७ व० ८ मं० ३)

२. स्वराट्गायत्र्या यथा—‘जोषां सवितुर्यस्य ते (१) हरः शतं सुवाँ अहँति (२) । पाहि नो दिव्युतः पतन्त्याः (३) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० ८ अ० ८ व० १६ मं० २)

स्वराडुष्णिहो यथा—‘अग्निना घर्मं पातुं ह्यद्वाँ न (१) महर्दिवाभिरुतिभिः (२) । तन्नायिणे नमो वावा पृथिवीभ्याम् (३) ॥’ (शु० य० ३८।१२)

स्वराडनुष्टुभो यथा—‘यस्ते वृषसः स्कन्नो यस्ते अंशु (१) रवश्च यः पुरः क्षुचा (२) । अयं देवो बृहस्पतिः (३) सं तं सिञ्चतु राधसे (४) ॥’

(ऋ० सं० ७।६।२५।३)

स्वराड्वृहत्या यथा—‘प्राणदा अपानदा व्यानदा (१) वचोदा वरिवोदाः (२) । अन्यास्ते असत्पन्तु हेतयः (३) पावको असम्यक्शिवो भव (४) ॥’

(शु० य० १७।१५)

आदितः संदिग्धे । ३ । ६१ ॥

यदा षड्विंशत्यक्षरं छन्दो भवति, तदा किं प्रतिपत्तव्यम् ? किं गायत्री खराड् ? उतो-
ष्णिग्विराड् ? इति । एवं संदिग्धे सति छन्दस्यादिभूतात् पादाभिर्णयः कर्तव्यः । यदि
प्रथमः पादो गायत्र्यास्तदा गायत्र्येवासौ । अथोष्णिहस्तदोष्णिग् इति । एवं सर्वत्र ॥

देवतादितश्च । ३ । ६२ ॥

इदमपरं निर्णयनिमित्तमुच्यते । संदिग्धे छन्दसि देवतादेश्च निर्णयः कर्तव्यः ।
'आदि'ग्रहणं खरादिपरिग्रहार्थम् ॥

खरादपङ्क्त्या यथा—अयाश्चाग्नेऽस्य न भिशस्तीश्च (१) सत्यमिच्छन्मया अंसि (२) ।
अयासावयसा कृतो (३) ज्या सन् हव्यमूहिषे (४) ज्या नो धेहि भेषजम् (५) ॥'
(आश्व० श्रौ० सू० १।१।१।१३)

खरादत्रिष्टुभो यथा—'इन्द्रासोमा परि वां भूत विश्वत (१) इयं मतिः कक्ष्या-
श्वेव वाजिनां (२) । यां वां होत्रां परिद्विनोर्मि मेधये (३) मा ब्रह्माणि नृपतीव जि-
न्वतम् (४) ॥' (ऋग्वेदे-अ० ५ अ० ७ व० ६ मं० १)

खराड्जगत्या यथा—'आरोहतं दशतशकरीर्मम (१) । ऋतेनाग्न आयुषा
वर्चसा सह (२) । ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तराः समाम् (३) । दर्शमहं पूर्णमासं
यज्ञं यथा यज्ञै (४) ॥' (तै० ब्रा० १।२।१।३५)

३. 'खराड्वै तच्छन्दो यत्किञ्च चतुर्विंशदक्षरम्' (सां० ब्रा० १।७।१) इति श्रुतिस्त्व-
नुष्टुप्परा । विशेषेण राजत इति विराट् । स्वेनैव राजत इति खराट् ।

१. 'उष्णिग्गायत्री जागतश्च' (छं० शा० ३।१८) इत्यनुशासनेनोष्णिहः प्रथमपा-
दस्यापि गायत्रत्वाच्चेदं सूत्रं गायत्र्युष्णिहोः सन्देहे नियामकं भवितुमर्हति । अतः—

'यो अग्नीषोमा हविषा सपर्या (१) देवद्रीचा मनसा यो घृतेन (२) ।

तस्य त्रुतं रक्षतं पातमंहसो (३) विशो जनाय महि शर्म यच्छतम् (४) ॥'
(ऋ० सं० १।६।२।९।२)

इतीयं षट्चत्वारिंशदक्षरा किं त्रिष्टुप्खराट् ? उत जगती विराट् ? इति सन्देहे प्रथमा-
पादस्यैकादशक्षरत्वाभिष्टुबेवेत्युदाहार्यम् ।

२. "भवत्येव संशये छन्दसां दैवतेनाध्यवसायः, यथा—'तव स्वादिष्टा—' (ऋ०
सं० ३।५।१०।५) 'शिवानः सुख्या—' (ऋ० सं० ३।५।१०।८) इत्यनुष्टुबुष्णिहो-
मध्ये 'घृतं न पूतं—' (ऋ० सं० ३।५।१०।६) इति षड्विंशत्यक्षरे द्वे ऋचौ दैवतेन
खराजौ गायत्र्यावध्यवसीयेत, न विराजाबुणिहौ ।" इत्यृक्प्रातिशाख्यव्याख्यायामु-
द्धटः (१७।२०) ।

कस्य छन्दसः का देवता, यथा निर्णयः कर्तव्यः ? इत्यपेक्षायामिदमुच्यते—

**अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्मित्रावरुणाविन्द्रो विश्वेदेवा
देवताः । ३ । ६३ ॥**

गायत्र्यादीनां जगतीपर्यन्तानां यथाक्रममभ्यादयो देवता वेदितव्याः । तत्र संदिग्धे छन्दसि यदाभेयं, तदा गायत्री । यदि सावित्रं, तदोष्णिग् । एवं सर्वत्र । वैदिकेष्वेव

१. मित्रावरुणौ विराजो देवते, न पङ्केः । अत्रोद्देशक्रमानुसारेण (छं० शा० २।१५) गायत्र्यादिछन्दःसप्तके पञ्चमस्य पङ्क्तित्वेन तत्र तद्देवताया एव वक्तव्यत्वेऽपि, तत्स्थाने विराड्देवतोक्तिः पङ्क्तिविराजोऽश्वत्वारिंशदक्षरत्वाविशेषेण 'अक्षराण्येव सर्वत्र निमित्तं बलवत्तरम् । विद्याद्विप्रतिपन्नानां पादवृत्ताक्षरैर्ऋचाम् ॥' (ऋ० प्रा० १।७।३५) इति शौन-कौक्तिबलादभेदाभिप्रायेण, उपजीव्यश्रुत्यर्थानुसरणैकपरतया चेति ज्ञेयम् । तथा चैतन्मूलभूतौ मन्त्रौ दृश्येते—अग्नेर्गायत्र्यभक्त्युगोष्णिग्या सविता सम्बभूव । अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वार्चमावत् ॥ विराण् मित्रावरुणयोरभिश्चरिन्द्रस्य त्रिष्टुबिह मागो अह्नः । विश्वां देवान् जगत्या विवेश तेन चाह्व्य ऋषयो मनुष्याः ॥' (ऋ० सं० ८।७।१८।४-५) इति । कात्यायनस्तु शुक्लयजुःसर्वानुक्रमणिकायाम्—'विराजो मित्रः, खराजो वरुण' (४।१०) इति विशेषमाह । 'पङ्केर्वरुण' इत्यपि तत्रैव दृश्यते, परं भगवता शौनकेन पङ्क्तिं प्रकृत्य 'सा तु वासवी' (ऋ० प्रा० १।७।२२) इत्युक्तत्वात्, अनुपदमेव वरुणस्य विराड्देवतात्वाभिधानाच्च 'वासव' इत्यस्य स्थले 'वरुण' इति लेखकप्रमाद एवेति सम्भाव्यते । 'छन्दसां देवताः क्रमात् । अग्निः सूर्यः शशी जीवो वरुणश्चेन्द्र एव च ॥ विश्वेदेवाश्च' (३३०।१९) इत्याग्नेयसंवादाच्छाखामेदेन वा व्यवस्था । वासवी वसुदेवत्या । जगत्या देवता अवयुत्याह साङ्ख्यायनब्राह्मणम्—'वारुणं बार्हस्पत्यं वैष्णवमिति शंसति, जगती वा एतेषां छन्दः' (३०।२) इति । अन्येषामपि छन्दसां देवता आह शौनकः—'प्राजापत्यांस्त्वतिच्छन्दा, विच्छन्दा वायुदैवता । द्विपदा पौरुषं छन्दो, ब्राह्मी त्वेकपदा स्मृता ॥' (ऋ० प्रा० १।७।२३-२६) इति । अति-जगत्यादीनि छन्दसांस्त्यतिच्छन्दः शब्देनोच्यन्ते । विच्छन्दा अवान्तरमेदाः पदपङ्क्त्या-दय' इत्युच्यते । कृष्णीये त्वन्या एव देवता उक्ताः—

'गायत्र्या देवता बहिर्विश्वेदेवास्तथोष्णिहः ।

बृहत्या देवता सूर्यो बृहस्पतिरनुष्टुभः ॥

अश्विनौ देवता पङ्केऽबिष्टुभश्च सुधाकरः ।

जगतीछन्दसः प्रोक्तो देवता नाकनायकः ॥

पृथ्वी विराट्छन्दसः स्यात्कुदस्तु त्रिविक्रमः ।

ककुद्विराट्छन्दसस्तु केचिदेवं हरिं विदुः ॥' (मं० म० विं० ११)

इति । तत्र मूलं मृग्यम् ।

छन्दःसु-निचृद्भुरिजौ, तथा विराट्स्वराजौ च दृश्येते; न लौकिकेषु । अतो लौकिकेषु
संदेहाभावात्तन्निर्णयभूता देवतादयो नेष्यन्ते ॥

स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः । ३ । ६४ ॥

स्वरा गायत्र्यादिषु क्रमेण द्रष्टव्याः ॥

सितसारङ्गपिशङ्गकृष्णनीललोहितगौरा वर्णाः । ३ । ६५ ॥

गायत्र्यादिषु क्रमेण वर्णा वर्णनिर्णयनिमित्तमभिधीयन्ते ॥

आग्निवेश्यकाश्यपगौतमाङ्गिरसभार्गवकौशिकवासिष्ठानि गोत्राणि
३ । ६६ ॥

१. एतदग्रे—‘इयामान्यतिच्छन्दांसि’ ३।६७

रोचनाभाः कृतयः ३।६८

अनुक्तानां कामतो वर्णा इति ३।६९

इति सूत्रत्रयं स्पष्टार्थमेव ।

हलायुधीयमस्यानुपपन्नत्वप्रतिपादनमव्याख्यानं च ‘द्वाभ्यां—’ (छं० शा० ३।६०) इ-
त्यस्योपलक्षणार्थत्वेन त्र्याद्युनाधिकेष्वतिच्छन्दस्सु निर्णयकान्तरापेक्षासत्वात्, ‘यश्छन्दसां
वेद विशेषमेनं भूतानि च त्रैष्टुभजागतानि । सर्वाणि रूपाणि च भक्तितो यः स्वर्गं जय-
त्येति तथामृतत्वम् ॥’ (ऋ० प्रा० १८।४६) इति विशेषज्ञानस्य श्रेयोहेतुत्वस्मरणात्,
एतत्सूत्रत्रयत्यागे च प्रत्यध्यायसमाप्तिं दृश्यमानेति शब्दाभविनात्र तृतीयाध्यायसमाप्त्य-
निश्चयात्, अविच्छिन्नवैदिकाध्ययनपरम्परया ‘गोरोचनाभाः कृतयो ह्यतिच्छन्दो हि
इयामलम् ।’ (३३०।२२) इत्यग्निपुराणेऽनुवाददर्शनेन चास्य मौलिकत्वनिश्चयात्,
आर्षशास्त्रदूषणे ‘यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक् शास्त्रं वा मुनिभिः कृतम् । दूषयत्यनभिज्ञाय तं
विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥’ (म० भा० अनु० २।४।८) इत्यादौ महादोषस्मरणाच्चातिसाहस-
मात्रम् ॥

अत्र विशेषः प्रातिशाख्ये—‘अरुणं श्यामगौरै च बभ्रु वै नकुलं तथा । पृश्निवर्णं
च वैराजं निचृच्छयावं पृषद्भुरिक् ॥ ब्रह्मसामर्ग्यजुश्छन्दः कपिलं वर्णतः स्मृतम् ।
(१७।२८-३२) इति । अरुणं प्रातःसन्ध्याभिवर्णं पाङ्कम् । श्यामं कृष्णवर्णमतिच्छन्दः ।
गौरं सिद्धार्थवर्णं विच्छन्दः । बभ्रु कपिलवर्णं द्वैपदं छन्दः । नकुलवर्णमेकपदं छन्दः ।
पृश्निवर्णं बहुवर्णचित्रं वैराजम् । अथ कस्मात् वैराजस्य द्विवर्णोपदेशः क्रियते? । तत्र
क्रमेणैव नीलत्वं सिद्धम् । न सिद्ध्यति; कथम्? एतास्तिस्रो विराजः,—अनुष्टुबेका, पङ्क्ति-
रेका, द्वाभ्यां न्यूना चैका । तत्र पूर्वयोर्नीलवर्णः, अस्याः पृश्निरिति वेदितव्यम् । एवमपि
कथमेतदध्यवसीयते—पूर्वयोर्नीलः, अस्याः पृश्निरिति? । निचृद्भुरिजोर्न्यूनाधिकयोः समी-
पोपदेशात् अस्याः पृश्निरिति, परिशेषादितरयोर्नील इत्यध्यवसीयते । एके क्रमात्पङ्क्तेरेव
विराजो नीलत्वं मन्यन्ते । श्यावं कृमिदूषितपत्रवर्णं निचृद्भवति । विदुमवद्भुरिक् भवति ।

गायत्र्यादीनां क्रमेणैतानि गोत्राणि भवन्तीति वाक्यशेषः । अत्र 'रोचनाभाः कृतयः; श्यामान्यतिच्छन्दांसि', इत्येवमादिकमधीयते छान्दसाः । तत्रोपपद्यते । कृतीनामति-
च्छन्दसां च निचुद्धरिजोर्विराट्स्वराजोश्च प्रदेशाभावात् कश्चिन्नास्ति संशयः, यस्य
निर्णयनिमित्तं वर्णोपन्यासः कियते । तदपि ऋषिदेवतास्वरवर्णानां ज्ञानाभिः श्रेयस-
मिच्छन्ति छान्दसाः ॥

इति भट्टहल्युधकृतायां पिङ्गलछन्दोवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ।

ब्रह्मणः सामर्थ्यजुषां च छन्दो वर्णतः कपिलं जटाकलापसूर्यरदिमवर्णं स्मृतम् ।—इत्यु-
च्यटभाष्यम् ॥

छन्दसां धातवोऽप्युक्ताः साङ्ख्यायनारण्यके—'अस्मानं जागतमयल्लेष्टुमं लोहमौ-
ष्णिहं सीसं काङ्कुमं रजतं स्वाराज्यं सुवर्णं गायत्रम्' (११।७) इति । एवमन्यदप्यति-
च्छन्दसां स्वरादिग्रन्थान्तराज्ज्ञेयम् । विस्तरभयाच्च सङ्गृह्यते ।

ननु भगवतां पिङ्गलाचार्येण कृतो योऽयं देवतादिनियमः, स किं विधिनियमोऽनुवा-
दार्थो वा, ? । नायः, तत्तद्वेदानुक्रमणिकाकारैः स्मृतिकारैश्च संहितास्थमन्त्राणां कर्मकाण्ड-
यमन्त्राणां च देवतादीनां विहितत्वेनापूर्वत्वाभावात् । किंच 'गायत्र्याः सविता जातवे-
दसः' 'त्रिष्टुभोऽग्निर्देवता' इत्यादिनां, सप्तव्याहृतीनामपि छन्दसां देवतानां चानेन महा-
विरोधापातात् । यथाह संवर्तः—'व्याहृतीनां च सर्वेषामार्षं चैव प्रजापतिः । गायत्र्युष्णि-
गनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तिरेव च ॥ त्रिष्टुप् च जगती चैव छन्दांस्तेतानि सप्त वै । अग्निर्वायुस्तथा
सूर्यो बृहस्पतिरपांपतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥' इति । नापि द्वितीयः,
अनन्तव्यभिचारात् । नापि तृतीयः, निष्फलत्वाद्बिरोधापाताच्च ।

अत्रेदमवधेयम्—येषां मन्त्राणां छन्दोदेवतादीनि नोक्तानि, अपि तु विराट्स्वराडा-
दिलक्षणद्वयलक्षितत्वेन 'गायत्र्युष्णिग्भ्याम्' 'उष्णिगनुष्टुब्भ्याम्' इत्यादि संशयो भवेत्,
तत्राद्यपादेन क्वचिदेवतादिभ्यश्च विरोधः परिहरणीय इत्यभिप्रयता भगवता पिङ्गलाचा-
र्येण 'आदितः संदिग्धे' (पि० सू० ३ । ६१) इत्यादि नव सूत्राणि विहितानि, इति ।
एतेषामुदाहरणानि बहूनां वेदशास्त्रानामनुपलम्भादुल्लभाणि । यत्तु—'शुक्रमुच्चं विजानी-
याचीचं लोहितमेव च । स्मरामं तु स्वरितं विद्यादग्निश्चक्षुः देवता ॥ नीचे सोमं विजानी-
यात्स्वरिते सविता भवेत् । उदात्तं ब्राह्मणं विद्याचीचं क्षत्रियमेव च ॥ वैश्यं तु स्वरितं
विद्यादुदात्तं तु भारद्वाजम् । नीचं गोतममित्याहुर्गार्ग्यं तु स्वरितं विदुः ॥ विद्यादुदात्तां
गायत्रीं नीचं त्रैष्टुभमेव च । जागतं स्वरितं विद्यादेवमेव नियोगतः ॥ गान्धर्ववेदे ये
प्रोक्ताः सप्त षड्जादयः स्वराः । त एव वेदे विज्ञेयास्त्रय उच्चादयः स्वराः ॥ उच्चौ त्रिषा-
दगान्धारौ नीचावृषभधैवतौ । शेषास्तु स्वरिते ज्ञेयाः षड्जमध्यमधैवताः ॥' इति याज्ञ-
वल्कीयशिक्षोकेल्लेष्टुमो लोहितो वर्णः, सोमो देवता, ऋषभधैवतौ स्वरौ, गोतमऋषिः ।
जगत्याः श्यामो वर्णः, सविता देवता, षड्जमध्यमपञ्चमाः स्वराः, गार्ग्यऋषिरित्यादिभिः
पिङ्गलोक्तेनानैक्यं; तदपि शास्त्रामेवेन परिहरणीयम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

चतुःशतमुत्कृतिः । ४ । १ ॥

चतुरधिकं शतं चतुःशतम् । मध्यमपदलोपी समासः । अथ वा चत्वारि च शतं च चतुःशतम् । द्वन्द्वसमासः । कर्मधारयस्तु नेष्यते । तत्र चतुःशतानीति प्राप्नोति । यत्र चतुःशतमक्षराणां संख्या भवति, तत् 'उत्कृतिः' नाम छन्दः । यथा—

छागस्य हविष आत्तामय (१) मध्यतो मेढ उद्धृतं (२) पुरा द्वेषोऽभ्यः (३) पुरा पौरुषेय्या गुभो (४) वस्तां नूनं (५) घ्रासे अज्राणां यवसप्रथमानां (६) सुमत्क्षराणां शतरुदिर्याणाम् (७) अग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां (८) पार्श्वतः श्रोणितः (९) वितामृतः उत्सादतः (१०) अङ्गादङ्गादवत्तानां (११) करत एवाश्विनां (१२) जुषेतां हविः (१३) (यजुर्वेदे-अ० २१ मं० ४३)

चतुरश्वतुरस्त्यजेदुत्कृतेः । ४ । २ ॥

चतुःशताक्षराच्छन्दसः क्रमेण चतुरश्वतुरः संख्याविशेषास्त्यजेत् । एतदुक्तं भवति—
उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरनूतानि छन्दांस्यन्यानि स्थापयेत्, अष्टाचत्वारिंशदक्षरं आवत् ॥

तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः । ४ । ३ ॥

तान्युत्कृतेरनन्तराणि छन्दांसि अभि-सं-वि-आङ्-प्र इत्येतेभ्यः पराणि 'कृति'संज्ञानि भवन्ति । तत्र शताक्षरं छन्दः 'अभिकृतिः' । यथा—

'देवो अग्निः स्विष्टकृत् (१) । देवान्यक्षयथायुथम् (२) । होतारविन्द्रमश्विनां (३) । वाचा वाचश् सरस्वतीम् (४) । अग्निश् सोमश् स्विष्टकृत् (५) । स्विष्ट इन्द्रः सुत्रामां (६) । सविता वरुणो भिषक् (७) । इष्टो देवो वनस्पतिः (८) । स्विष्टा देवा आज्यपाः (९) । इष्टो अग्निरग्निनां (१०) । होता होत्रे स्विष्टकृत् (११) । यशो न दधदिन्द्रियम् (१२) । ऊर्जमपचितिं स्वधाम् (१३) ॥' (तैत्तिरीयब्राह्मणे—अ० २ प्र० ६ अ० १४ मं० ११)

षण्वल्यक्षरं संकृतिः । यथा—

'देवो अग्निः स्विष्टकृत् (१) । सुदर्विणा मुन्द्रः कुविः (२) । सुत्यमन्मा युजी होतां (३) । होतुर्होतुरायजी यान् (४) । अग्ने यान् देवानयाद् (५) । याश् अपि प्रेः (६) । येतै होत्रे अमत्सत् (७) । ताश् संसुनुधीश् होत्रां देवंगमां (८) । दिवि

१. उत्कृत्यादिकृतिपर्यन्तानामुदाहरणानि श्रीमता हलायुधेन न दर्शितानि, अतस्तानि सर्वानुक्रममाध्योपलब्धानि, अन्यत्र सुप्रसिद्धानि च सर्वोपकृतये वृत्तिमध्येऽस्माभिर्निवेशितानि ।

२. 'कृतिः प्रकृतिराकृतिः । विकृतिः सङ्कृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृतिः ॥' (नार० पु० पू० ५७।१३)

देवेषु यज्ञमेरयेमम् (९) । स्विष्ट कृच्छ्राग्ने होताभूः (१०) । वसुवने वसुधेर्यस्य नमो
वाके वीहि (११) ॥' (तैत्तिरीयब्राह्मणे-अ० ३ अ० ६ अ० १४ मं० १)

द्वानवत्यक्षरं विकृतिः । यथा—

‘इमे सोमाः सुरामाणः (१) । छागैर्न मेपैर्ऋषभैः सुताः (२) । शुण्वैर्न तोक्मभिः
(३) । लाजैर्महस्वन्तः (४) । मदा मासरेण परिकृताः (५) । शुक्राः पयस्वन्तोऽ-
मृताः (६) । प्रस्थिता वो मधुक्षुतः (७) । तानुभिना सरस्वती (८) । नद्रः सुत्रामा
वृत्रहा (९) । जुषन्तां सोम्यं मधु (१०) । पिबन्तु मदन्तु वियन्तु सोमम्
(११) ॥’ (तैत्तिरीयब्राह्मणे-अ० २ प्र० ६ अ० ११)

अष्टाशीत्यक्षरमाकृतिः । यथा—

‘तच्चक्षुर्देवहितं (१) । पुरस्ताच्छुक्रमुचरत् (२) । पश्येम शरदः शतं (३) । जीवेम
शरदः शतं (४) । नन्दाम शरदः शतं (५) । मोदाम शरदः शतं (६) । भवाम शरदः
शतं (७) । शृण्वाम शरदः शतं (८) । प्रब्रवाम शरदः शतं (९) । मजीताः स्याम
शरदः शतं (१०) । ज्योक्च सूर्यं इदो ॥’ (तैत्तिरीयारण्यके-प्र० ४ अ० ४२ मं० २२)

चतुरशीत्यक्षरं प्रकृतिः । यथा—

‘अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः (१) । पापेभ्यो रक्षन्ताम् (२) ।
यदह्ना पापमकार्षम् (३) । मनसा वाचा हस्ताभ्याम् (४) । पद्यामुदरेण शिक्षा
(५) । अहस्तद्वलुम्पत (६) । यत्किञ्च दुरितं मयि (७) । इदमहं माममृतयोनौ
(८) । सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा (९) ॥’ (तै० आ० प्र० १० अ० २४)

प्रकृत्या चोपसर्गवर्जितः । ४ । ४ ॥

उपसर्गेण वर्जितः शुद्धः कृतिशब्दः प्रकृत्या स्वरूपेणैवावतिष्ठते । तेनैतदुक्तं भवति—
अशीत्यक्षरं छन्दः ‘कृतिः’ नाम । यथा—

१. कात्यायनेन त्वतिच्छन्दसां पादनियमविशेष उक्तः—‘पादा अतिजग-
त्यास्तु त्रयो द्वादशकाः परौ । अष्टकौ शकरीपादाः सप्तैवाष्टाक्षराः स्मृताः
॥१॥ अतिशाकरपादौ द्वावादितः षोडशाक्षरौ । जागतोऽथाष्टका वष्टि-
पादाः षोडशाक्षराः ॥२॥ अष्टकौ चात्यष्टिपादौ जागतौ चाष्टकास्त्रयः ।
जागतश्चाष्टकाश्चाथ धृतिपादौ तु जागतौ ॥३॥ पादास्त्रयोऽष्टकाश्चाथ षो-
डशाक्षर एव च । अष्टकाश्चाथातिधृतौ द्वौ पादौ जागतौ ततः ॥४॥ त्रयो-
ऽष्टका जागतश्च तथाष्टाक्षरकावपि । परः सप्तकपादास्तु प्रसङ्गात्स्वयमी-
रिताः ॥५॥’ इति । शौनकोऽप्याह—‘सन्त्यतिच्छन्दसां पादा एकोत्कर्षेण जागतात् ।
षोडशाक्षरपर्यन्ता एकश्चाष्टादशाक्षरः ॥’ (ऋ० प्रा० १७।५८) इति । एक एवाष्टाद-
शाक्षरः—‘अभि त्वं देवं संवितारं मोष्योः कुर्वितु (१) । मर्चामि सुत्यसवं रत्नधाममि
प्रियं मतिं कविम् (२) । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्मा अदिशुतस्सर्वीमनि (३) । हिरण्यपाणि-
रमिमीत सुकृतः कृपा स्वः (४) ॥’ (आश्व० श्रौ० सू० ४।६ शु० य० ४।२५)
इत्यस्यामृचि द्वितीयः ।

‘देव इन्द्रो नराशङ्कः (१) शिवरूपश्चिवन्धुरो (२) देवमिन्द्रमवर्धयत् (३) ।
शतेन शितिपुष्टानामाहितः (४) सहस्रेण प्रवर्तते (५) मित्रावरुणेदस्य होत्रमहोतो
(६) बृहस्पतिः स्तोत्र (७) मन्विनाध्वर्यवं (८) वसुधने वसुधेर्यस्य वेतु यज (९) ॥’
(यजुर्वेदे—अ० २८ मं० १९)

धृत्यष्टिशकरीजगत्यः । ४ । ५ ॥

कृतेरधस्ताद्धृतिरष्टिः शकरी जगतीत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थापनीयाः ॥

पृथक्पृथक्पूर्वत एतान्येवैषाम् । ४ । ६ ॥

एषां धृत्यादीनां पूर्वतः पृथक्पृथगेतान्येव शब्दरूपाणि विन्यसेत् । पृथक्पृथग्ग्रहणं
प्रत्येकं पूर्वत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा हि समुदायपूर्वत्वमेषां स्यात् । तेनायमर्थः—धृति-
शब्दात् पूर्व धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात्पूर्वमष्टिशब्दः, शकरीशब्दात्पूर्व शकरीशब्दः, जग-
तीशब्दात् पूर्व जगतीशब्दः ॥

द्वितीयं द्वितीयमतितः । ४ । ७ ॥

अत्र द्वितीयं द्वितीयं शब्दरूपमतिशब्दात्परतः प्रयोजक्यम् । एवं सत्युत्तरेषां छन्द-
सामेताः संज्ञाः क्रमेण भवन्ति । तत्र षट्सप्तत्यक्षरमतिधृतिः । यथा—

‘स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणि (१) रमस्वतीपूर्वरास्त्रिष्टनि (२) रातौनास्त्रि-
ष्टनिः (३) । आदद्बुध्यान्याददि (४) यज्ञस्य केतुरहणा (५) । अथ स्मास्य हर्षतो
हर्षवतो (६) विश्वे जुषन्त पन्थां (७) नरः शुमेन पन्थाम् (८) ॥’ (ऋग्वेदे—अ० २
अ० १ व० १३ मं० १)

द्वासप्तत्यक्षरं धृतिः । यथा—

‘अवर्मह इन्द्र दादहि शुधी नः (१) शुशोच हि यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवो (२)
धृणाञ्च भीषाँ अद्रिवः (३) । शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभि (४) वधैरुषेभिरीयसे (५) ।
अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्त्वभि (६) च्छिससैः शूरसत्त्वभिः (७) ॥’ (ऋग्वेदे—अ० २
अ० १ व० २२ मं० ६)

अष्टषष्ठ्यक्षरमत्यष्टिः । यथा—

‘अदशिं गातुरुरवे वरीयसी (१) पन्थां ऋतस्य समयंस्त रश्मिभि (२) अक्षुर्म-
गस्य रश्मिभिः (३) । शुक्षं मित्रस्य सादनं (४) मर्यम्णो वरुणस्य च (५) । अथाद-
धाते बृहदुक्थ्यं वयं (६) उपस्तुत्यं बृहद्वयः (७) ॥’
(ऋग्वेदे—अ० २ अ० १ व० २६ मं० २)

चतुःषष्ठ्यक्षरमष्टिः । यथा—

‘त्रिकंजुकेषु महिषो यवांशिरं (१) तुविष्णुर्मस्तुपत्सोर्ममपिव (२) द्विष्णुना सुतं

१. एषु व्यूहाभ्युनता परिह्वार्यः ।

यथावशत् (३) । स ईं समाद् महि कर्म कर्तव्ये महामुरुं (४) सैनं सश्वदेवो देवं (५) सत्यमिन्द्रं सत्य इन्द्रुः (६) ॥' (ऋग्वेदे-अ० २ अ० ६ व० २८ मं० १)

षष्ठ्यक्षरमतिशक्ती । यथा—

‘साकं जातः ऋतुना साकमोजसा ववक्षिथ (१) साकं वृद्धो वीर्यैः सासुहिरुंष्टो विचर्षणिः (२) । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु (३) सै न सश्वदेवो देवं (४) सत्यमिन्द्रं सत्य इन्द्रुः (५) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० २ अ० ६ व० २८ मं० ३)

पदपञ्चाशदक्षरा शक्ती । यथा—

‘प्रौष्वस्मै पुरोरथ (१) मिन्द्राय शूषमर्चत (२) । अभीके चिदु लोककृत् (३) सृजे समस्तु वृत्रहा (४) ऽस्माकं बोधि चोदिता (५) नभन्तामन्युकेषाम् (६) ज्याका अधिधन्वसु (७)’ (ऋग्वेदे-अ० ८ अ० ७ व० २१ मं० १)

द्विपञ्चाशदक्षरमतिजगती । यथा—

‘स आतरं वरुणमभ्र आववृत्स्व (१) देवाँ अच्छा सुमती युज्वनसं (२) ज्येष्ठं युज्वनसम् (३) । ऋतावानमादित्यं चर्षणीधृतं (४) राजानं चर्षणीधृतम् (५) ॥’ (ऋग्वेदे-अ० ३ अ० ४ व० १२ मं० २)

अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । यथा—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतये (१) मारुतं शश्रुं अदितिं हवामहे (२) ।

रथं न दुर्गाद्विसवः सुदानवो (३) विश्वस्मात्रो अंहसो निष्पिपर्तन (४) ॥

(ऋग्वेदे-अ० १ अ० ७ व० २४ मं० १)

अथ लौकिकम् । ४ । ८ ॥

अधिकारोऽयमाशालपरिसमाप्तेः । पूर्वेषां छन्दसां वैदिकत्वमेव । इतः प्रमुखा-
र्यादीनां चूलिकापर्यन्तानां लौकिकत्वमेव । समान्यादीनामुत्कृतिपर्यन्तानां वैदिकत्वं
लौकिकत्वं च । अत्र वैदिकच्छन्दसां प्रस्तावे प्रसङ्गाद्वेदवदनादिमुनिपारम्पर्यागतं
स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमार्यादिदण्डकपर्यन्तं लौकिकच्छन्दोजातमधिक्रियते ।
तन्मूलत्वात्काव्यस्य । काव्यं च कीर्तिरूपत्वादानन्दहेतुत्वाच्च पुरुषार्थः ॥

आत्रैष्टुभाच्च यदार्षम् । ४ । ९ ॥

आलभिविधौ । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । स्वार्थे तद्धितः । गायत्र्यादित्रिष्टुपपर्यन्तं यदार्षं
छन्दोजातं वैदिके व्याख्यातं, लौकिके च तत्तथैव द्रष्टव्यम् । किं तदार्षम्? चतुर्विंशलक्षरा
गायत्री, अष्टाविंशलक्षरोष्णिक्, द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्, षड्विंशदक्षरा बृहती, चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः, चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । चः समुच्चये ॥

१. २...३. एषु व्यूहाभ्यूनता परिहार्या. ४. ‘निलति समानी’ (पि० सू० ५।६)
इति सूत्रबोधितं छन्दः. ५. ‘आर्षमा त्रैष्टुभात्स्मृतम् । त्रिष्टुप्पङ्क्तिश्च बृहती अनुष्टुप्पङ्क्ति-
गीरितम् ॥ गायत्री स्यात्सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा मध्यया सह । अत्युक्तोक्ता आदितश्च एकैकाक्ष-
रवर्जितम् ॥’ (३३।१।३-४) इत्याग्नेये ।

पादश्चतुर्भागः । ४ । १० ॥

चतुर्भागश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्थो भागः पादसंज्ञां लभते । गायत्र्याः षडक्षरपादः । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् । समवृत्तविषयमेतत् ॥

यथावृत्तसमाप्तिर्वा । ४ । ११ ॥

यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैर्न्यूनाक्षरैरधिकाक्षरैर्वा समाप्तिर्दृश्यते, तस्य तादृशा एव पादा ग्रहीतव्याः । वाशब्दो व्यवस्थितविभाषा । उद्गतादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागा-तिक्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात् ।

आदौ तावद्गणच्छन्दो मात्राछन्दस्ततः परम् ।

तृतीयमक्षरच्छन्दश्छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥

आर्याद्युद्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।

वैताल्यादिचूलिकान्तं मात्राछन्दः प्रकीर्तितम् ।

समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च ॥

तत्रादौ तावदार्यालक्षणसिद्ध्यर्थं गणसंज्ञां करोति—

लः समुद्रा गणः । ४ । १२ ॥

ल इत्येकमात्रिकस्याक्षरस्य ग्रहणम् । समुद्रा इति चतुःसंख्योपलक्षणार्थम् । चतुर्णां लकाराणां 'गणः' इत्येषा संज्ञा विधीयते ॥

गौ गन्तमध्यादिर्लश्च । ४ । १३ ॥

अनेन गणस्य विन्यासमेदं दर्शयति । स हि गणः कदाचिदुरुद्धयेन (५५) भवति, कदाचिदन्तेनैकेन गुरुणा (॥५), कदाचिन्मध्यमेन (॥५॥), कदाचिदाद्येन (॥५॥), कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः (॥५॥) । षष्ठस्य मेदस्याभावाद् विस्पष्टार्थमिदं सूत्रम् । अन्तमध्यादिरिति प्रथमं द्वन्द्वसमासं कृत्वा पश्चाद्भावेण बहुव्रीहिः । द्वन्द्वात् परो यः श्रूयते लभतेऽसौ प्रत्येकाभि-

१. इदं च लक्षणं प्रायिकत्वात् । आर्यासु अर्धसमविषयेषु च न्यूनाधिकाक्षरदर्शनात् । विपुलाचूलिकादिषु विपुलायां यतिमात्रं निषिद्धं त्रिषु गणेषु; 'चूलिकार्धमेकोनत्रिंशत्—' (छं० शा० ४।५२) इत्यर्धस्य लक्षणकथनेऽपि एकाक्षरन्यूनाधिकभावेन पादः कल्पनीयः इति तरुणवाचस्पतिः । पादलक्षणं मन्दारमरन्दे—'छन्दसा ग्रथितः शब्दः पाद इत्यभिधीयते ।' (१।९) इति । इदमत्रावगन्तव्यम्—एकद्वयादिवर्णघटितपादचतुष्टयात्मकवृत्ते वक्तुः श्रोतुर्वा पादत्वेन तात्पर्यं सति पाद एव, वृत्तत्वेन तात्पर्यं सति वृत्तमेव । एतदेकाक्षरमारभ्य चतुर्विंशतिवर्णपर्यन्तवर्णघटितवाक्य एव । पञ्चविंशतिषड्विंशतिवर्णात्मकवाक्ये पादत्वमेव । तत ऊर्ध्वं तु न पादत्वम् इति तद्व्याख्यायाम् । २. 'गायत्र्या वसवः' (पि० सू० ३।३) इति यत्तृतीयाध्याये दर्शितं, तद्वैदिकविषयमात्रम् । तेन लौकिकच्छन्दसां त्रिपञ्चषट्पदता निषिद्धा । यतो लौकिकविषमवृत्तेऽपि लौकिकविषम एव भविष्यति न तु वैदिकोक्तः, किं तु चतुष्पदत्वं तत्राप्यक्षतमेव ज्ञेयम् ।

संवन्धम् । द्वौ गकारौ चत्वारो लघवो भवन्ति, स एको (५५) गणः । गकारोऽन्ते यस्य स गन्तो द्वितीयो (॥५) गणः । गकारो मध्ये यस्य स गमध्यस्तृतीयो (॥५॥) गणः । गकार आदौ यस्यासौ गादिश्चतुर्थो (॥५॥) गणः । नकारलकारौ मिलितौ चत्वारो लघवो भवन्ति, स पञ्चमो (॥५॥) गणः ॥

एवं गणेषु सिद्धेष्विदानीमार्यालक्षणं करोति—

स्वरा अर्धं चार्यार्धम् । ४ । १४ ॥

गणग्रहणमनुवर्तते । स्वरा इति समानां संज्ञा । यत्र प्रस्तारे गणाः सप्त भवन्ति, अर्धं च गैणस्य, तदार्यार्धं निष्पद्यते । द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । समप्रविभागेऽर्धशब्दः । यद्येवमर्धशब्दस्य 'अर्धं नपुंसकम्' (पा० सू० २।२।२) इत्यनेनैकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातः प्राप्नोति, यथा—अर्धाढकम्, अर्धपलम्, अर्धखारीति । नैष दोषः; सत्यपि समप्रविभागतत्वे संवन्धमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात् । समप्रविभागस्याप्यर्धशब्दस्यैकदेशि-समासव्यभिचारदर्शनात् । यथा—तुलार्धेन गां क्रीणाति ।

पणार्धक्रीतताम्यूलचर्वणाद्भुविताननाः ।

अनभ्यासाद्गललाला यान्त्येते वारयात्रिकाः ॥

१. आर्यायाः प्रथमं लक्षणप्रयोजनमुक्तं वृत्तमणिकोशे—

‘घटिकासहस्रयुग्मिः शिवो जगौ पञ्चभिर्मुखैरार्याम् ।

त्र्यब्दान् द्वादश दिवसान् षोडश घटिकासु निर्निद्रः ॥

आर्याद्वोधः कठिनो ज्ञातुं व्यक्तानि वर्णवृत्तानि ।

आदौ सलक्षणममूं तानि च परतः सलक्षणं ब्रूमः ॥’ (वि० ३ श्लो० १-२)

‘पढमं वारहमत्ता वीए अट्टादहेहिं संजुत्ता ।

जह पढमं तह तीअं दहपञ्चविहसिआ गाहा ॥’ इति प्रा० पि० सू० १।४९.

‘सव्वाए गाहाए सत्तावण्णाईं होन्ति मत्ताईं ।

पुव्वद्धम्मि अ तीसा सत्ताईसा परद्धम्मि ॥’ इति प्रा० पि० १।५१.

‘गाथा’ इति नामान्तरमार्यायाः प्राकृतपिङ्गले. २. गुरुल्लो द्विमात्र इत्यर्थः. ३. इदं सूत्रं श्रीमता भगवता पतञ्जलिना प्रत्याख्यातम् ‘परबल्लिञ्जं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः’ (पा० सू० २।४।२६) इति सूत्रे भाष्ये. तथा च भाष्यम्—‘एकदेशिसमासो नारप्यते । कथमर्धपिप्पलीति ? । समानाधिकरणसमासो भविष्यति, अर्धं च सा पिप्पली चार्धपिप्पलीति । न सिध्यति, परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति । अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते । इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि । तद्यथा—अपूर्वार्धं मया भक्षितम् । प्रामार्धं मया लब्धमिति । एवं पिप्पल्यर्धमिति भवितव्यम् ।’ इति. अत एव ‘प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य’ (कु० सं० १।४९.) इति कालिदासप्रयोगः संगच्छते ।

तथात्रासमप्रविभागत्वेऽप्यर्धशब्दस्यैकदेशिसमादर्शनाच्च ।

अर्धचन्द्रं दधन्मूर्ध्नि पातु वः पार्वतीपतिः ।

कालकूटविषं हन्तुं संगृहीतमिवामृतम् ॥

तथा च ।

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।

अर्धराज्यहरं मृत्युं यो न हन्यात्स हन्यते ॥

अत्रार्धस्य लक्षणं कुर्वाण एवं ज्ञापयत्याचार्यो यं दार्यायामवान्तरपादव्यवस्था नास्ति ।

तेन 'द्वीपादन्यस्मादपि' इत्यादौ गणत्रयस्यान्ते गुरुत्वं न स्यात् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 ५.५ ५.५ ५.१.१ ५.५ १.१.१.१ १.५.१ ५.५ ५
 द्वीपा—दन्य—स्मादपि मध्या—दपि जल—निधेर्दि—शोऽप्य—न्तात् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 ५.५ १.१.१.१ १.१.१.१ १.१.१.१ १.१.१.१ १ ५.५ ५
 आनी—य ज्ञपिति घटयति विधिरभि—मतमभि—मु—खीभू—तः ।

(रत्नावली—अं० १ श्लो० ६)

अत्रायुङ् न ज् । ४ । १५ ॥

अत्रार्याच्छन्दसि, अयुगगणः, प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः सप्तमश्च, न जगणो (१५) मध्य-
 गुरुर्न कर्तव्यः । शेषास्तु कामतो भवन्ति ॥

षष्ठो ज् । ४ । १६ ॥

अत्रार्याच्छन्दसि षष्ठो जगणो (१५) मध्यगुरुरेव भवति । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 ५.१.१ १.१.५ ५.५ ५.५ १.१.५ १.५.१ १.१.१.१ ५
 सा जय—ति जग—त्यार्या देवी दिवमु—त्पतिष्णु—रतिरुचि—रा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 ५.५ १.५.१.१ १.१.५.५ ५.५ ५.५ १.५.१ १ ५,
 या ह—श्यते ऽम्ब—रतले कंसव—धोत्पा—तविद्यु—दि—व ॥

तृतीयौ वा । ४ । १७ ॥

'षष्ठः' इत्यनुवर्तते । आर्यायाः षष्ठो गणः (॥॥॥) सर्वलघुर्वा भवति । तत्रोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 ५.५ १.५.१ ५.५ ५.५ ५.५ १.१.१.१ १.१.१.१ ५
 रूपा—न्तरेण देवीं तामे—व स्तौ—मि सपदि किल महि—षः ।

१.-२.-३. एतदर्थानुवादकं प्राकृतपिङ्गलसूत्रम्.

'सत्तगणा दीहंता जो णलहू छट्टु गेह जो विसमे ।

तह गाहे विअअद्धे छट्टुं लहुअं विआणेहु ॥' (१५५०) इति.

त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च । ४ । २२ ॥

चकारोऽन्य इत्यनुकर्षार्थः । यस्या आर्याया अन्येऽर्थे आद्ये च त्रिषु गणेषु पादः समाप्यते, सा आर्या 'पथ्या' नाम भवति । तद्यथा—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S-S S-S S-S S-I-I S-S I-S I-S S,
पथ्या—शी व्या—यामी स्त्रीषु जि—तात्मा नरो न रोगी स्यात् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
I-I-I-I S-I-I S-S S-I-I S-S I-S S-S S,
यदि वच—सा मन—सा वा—दुहति नित्यं न भूते—भ्यः ॥

पादग्रहणं यत्युपलक्षणार्थम् ॥

विपुलान्या । ४ । २३ ॥

यस्य आर्याया अन्येऽर्थे, आद्ये बोभयोर्वा त्रिषु गणेषु पादो न विश्राम्यति, सा आर्या 'विपुला' नाम । सा चाद्यन्तोभयपूर्वकत्वाग्निधा भवति । सामान्येन विधानमेतत् ॥ तत्रादिविपुला—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S-S S-S S-S I-S I-S S-S I-I-I S-S-S,
स्निग्ध—छाया लाव—प्यलेपि—नी किं—चिदवन—तप्रा—णा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
I-I-I S-S S-S I-I-S S-S I S-S S,
मुखविपु—ला सौ—भाग्यं लभते स्त्रीला—ह माण्ड—व्यः ॥

अन्यविपुला—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S-S I-S I-I-I S-S S-I-I S-S I-S I-S S-S-S,
वित्तं हरन्ति हरिणी—दीर्घदृ—शः का—मिनां क—लाला—पैः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S-S I-S I-S S-S I-I-I-I I-S I-I-I-I I-S,
नीवी—विमोच—नव्या—जकथित—जघना जघनवि—पु—लाः ॥

उभयविपुला—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S-S I-I-I-I I-I-S I-S I-S S-S I-S I-S S-I-I-S,
या स्त्री कुचकल—शानित—म्बमण्ड—ले जा—यते म—हाविपु—ला ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
S-S I-S I-I-S I-S I-S S-I-I I-S I-I-I-I I-S,
गम्भी—रनाभि—रतिदी—र्घलोच—ना भव—ति सा सु—भ—गा ॥

अत्रोच्यते—पथ्याविपुलालक्षणयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोधः, तेन मिश्रीभावो नास्ति । य एवांशो विपुलयाभिस्पृष्टस्तेनैव पथ्यात्वं नष्टं भवति, उभयाश्रयत्वाच्च ।

पथ्यालक्षणस्य विपुलायास्तत्रांशेनापि प्रवेशो दुर्लभः । ततश्च पथ्यालक्षणैकांशवैकल्येऽपि तदन्यमात्रविषयत्वाद्विपुला भवत्येव । पथ्याचपलयोश्च विरोधाभावाद्वाध्यबाधकभावो नास्ति । तत्रायं संप्रहः—

‘एकैव भवति पथ्या तिस्रो विपुलाश्चतस्र एवं ताः ।

चपलाभेदैस्त्रिभिरपि सिद्धा इति षोडशार्थाः स्युः ॥

गीतिचतुष्टयमित्यं प्रत्येकं षोडशप्रकारं स्यात् ।

साकल्येनार्याणामशीतिरेवं विकल्पाः स्युः ॥’

१. उच्चा आर्याभेदाः सुखावबोधाय क्रमेण प्रदर्श्यन्ते—

१ पथ्यार्था	२६ जघनचपला गीत्यादिविपुला
२ आदिविपुला	२७ जघनचपला गीत्यन्तविपुला
३ अन्तविपुला	२८ जघनचपला गीत्युभयविपुला
४ उभयविपुला	२९ महाचपला गीतिपथ्या
५ मुखचपला पथ्या	३० महाचपला गीत्यादिविपुला
६ मुखचपलादिविपुला	३१ महाचपला गीत्यन्तविपुला
७ मुखचपलान्तविपुला	३२ महाचपला गीत्युभयविपुला
८ मुखचपलोभयविपुला	३३ उपगीति पथ्यार्था
९ जघनचपला पथ्या	३४ उपगीत्यादिविपुला
१० जघनचपलादिविपुला	३५ उपगीत्यन्तविपुला
११ जघनचपलान्तविपुला	३६ उपगीत्युभयविपुला
१२ जघनचपलोभयविपुला	३७ मुखचपलोपगीतिपथ्या
१३ महाचपला पथ्या	३८ मुखचपलोपगीत्यादिविपुला
१४ महाचपलादिविपुला	३९ मुखचपलोपगीत्यन्तविपुला
१५ महाचपलान्तविपुला	४० मुखचपलोपगीत्युभयविपुला
१६ महाचपलोभयविपुला	४१ जघनचपलोपगीतिपथ्या
१७ गीतिपथ्या	४२ जघनचपलोपगीत्यादिविपुला
१८ गीत्यादिविपुला	४३ जघनचपलोपगीत्यन्तविपुला
१९ गीत्यन्तविपुला	४४ जघनचपलोपगीत्युभयविपुला
२० गीत्युभयविपुला	४५ महाचपलोपगीतिपथ्या
२१ मुखचपला गीतिपथ्या	४६ महाचपलोपगीत्यादिविपुला
२२ मुखचपला गीत्यादिविपुला	४७ महाचपलोपगीत्यन्तविपुला
२३ मुखचपला गीत्यन्तविपुला	४८ महाचपलोपगीत्युभयविपुला
२४ मुखचपला गीत्युभयविपुला	४९ उद्गीतिपथ्या
२५ जघनचपला गीतिपथ्या	५० उद्गीत्यादिविपुला

तेषामनुजोदाहरणान्युद्धानि ॥

चपला द्वितीयचतुर्थौ मध्ये जौ । ४ । २४ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयचतुर्थौ गणौ मध्यगुरु (।s।) भवतः । प्रथमश्चान्तगुरुः (।।s), तृतीयो द्विगुरुः (ss), पञ्चमश्चादिगुरुः (s।।) । शेषं यथाप्राप्तम् । एवं गकारयोर्मध्ये द्वितीयचतुर्थौ जकारौ भवतः, सा आर्या 'चपला' नाम । उदाहरणमग्रतः ॥

पूर्वे मुखपूर्वा । ४ । २५ ॥

पूर्वेऽर्धे चपलालक्षणं चेद्भवति, तदासौ 'मुखचपला' आर्या । पथ्यापूर्वकं मुखचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
।.।.s—।.s.।—s.s—।.s.।.s.s—।.s.।—s.।.।—s, ००
अतिदा—रुणा द्वि—जिह्वा परस्य रन्ध्रा—नुचारि—णी कुटि—ला ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
s.s—।.।.।—s.s—s.s—s.s—।.।.।—।—s,
दूरा—त्परिहर—णीया नारी नागी—व मुखच—प—ला ॥

आदिविपुलापूर्वकं मुखचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
s.s—।.s.।—s.s—।.s.।—s.s—।.s.।—s.s—s,
यस्या विलोच—ने पि—जले भु—वौ सं—गते सु—खं दी—र्घम् ।

- ५१ उद्गीत्यन्तविपुला
- ५२ उद्गीत्युभयविपुला
- ५३ मुखचपलोद्गीतिपथ्या
- ५४ मुखचपलोद्गीत्यादिविपुला
- ५५ मुखचपलोद्गीत्यन्तविपुला
- ५६ मुखचपलोद्गीत्युभयविपुला
- ५७ जघनचपलोद्गीतिपथ्या
- ५८ जघनचपलोद्गीत्यादिविपुला
- ५९ जघनचपलोद्गीत्यन्तविपुला
- ६० जघनचपलोद्गीत्युभयविपुला
- ६१ महाचपलोद्गीतिपथ्या
- ६२ महाचपलोद्गीत्यादिविपुला
- ६३ महाचपलोद्गीत्यन्तविपुला
- ६४ महाचपलोद्गीत्युभयविपुला
- ६५ आर्यागीतिपथ्या

- ६६ आर्यागीत्यादिविपुला
- ६७ आर्यागीत्यन्तविपुला
- ६८ आर्यागीत्युभयविपुला
- ६९ मुखचपलार्यागीतिपथ्या
- ७० मुखचपलार्यागीत्यादिविपुला
- ७१ मुखचपलार्यागीत्यन्तविपुला
- ७२ मुखचपलार्यागीत्युभयविपुला
- ७३ जघनचपलार्यागीतिपथ्या
- ७४ जघनचपलार्यागीत्यादिविपुला
- ७५ जघनचपलार्यागीत्यन्तविपुला
- ७६ जघनचपलार्यागीत्युभयविपुला
- ७७ महाचपलार्यागीतिपथ्या
- ७८ महाचपलार्यागीत्यादिविपुला
- ७९ महाचपलार्यागीत्यन्तविपुला
- ८० महाचपलार्यागीत्युभयविपुला

१. 'मर्मानुसारिणी' इति लिखितोदाहरणपुस्तके । २. 'यस्याश्च' इत्यपि तत्रैव ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १.१.५—१.५.१—५.५—५.५—५.१.१—१.१.१.१—१—५,

विपुलो—व्रताश्च दन्ताः कान्ता—सौ भव—ति मुखच—प—ला ॥

अन्यविपुलापूर्वकं मुखचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १.१.५—१.५.१—५.५—१.५.१—५.५—१.५.१—५.५—५,

विपुला—भिजात—वंशो—द्भवापि रूपा—तिरेक—रम्या—पि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५.५—१.५.१—५.५—१.५.१—५.१.१—१.१.१.१—१—५,

निर्वा—स्यते गृ—हाद्भ—लभापि चेद्भव—ति मुखच—प—ला ॥

जघनपूर्वतरत्र । ४ । २६ ॥

द्वितीयेऽर्धे चपलालक्षणं चेद्भवति, सार्या 'जघनचपला' नाम । तत्र पर्यापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५.५—५.१.१—५.५—५.१.१—१.१.५—१.५.१—५.५—५,

यत्पा—दस्य क—निष्ठा न स्पृश—ति मही—मनामि—का वा—पि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५.५—१.५.१—५.५—१.५.१—५.५—१.१.१.१—१—५,

सा स—वर्धूर्त—भोग्या भवेद—वस्यं जघनच—प—ला ॥

अन्यविपुलापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५.५—५.५—५.५—१.५.१—५.५—१.५.१—५.५—५,

यस्याः पादा—हृष्टं व्यतीत्य याति प्रदेशि—नी वी—र्षा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १.१.५—१.५.१—५.५—१.५.१—५.१.१—१—१.१.५ ५,

विपुले कुले प्र—सूता—पि सा ध्रु—वं जघ—न—चपला स्यात् ॥

महाविपुलापूर्वकं जघनचपलोदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १.१.५—१.१.५—१.१.५—१.५.१—५.१.१—१.५.१—५.५—५,

मकर—ध्वजस—न्नि दृ—श्यते स्फु—टं तिल—कलाञ्छ—नं य—स्याः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १.१.५—१.५.१—५.५—१.५.१—५.१.१—१—१.१.५—५,

विपुला—न्वयप्र—जाता—पि जाय—ते जघ—न—च—पला—सौ ॥

पथ्यामहाचपलागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५.५.१.५.१—५.५—१.५.१—५.५—१.५.१—१.५.१—५,
 कामं चकास्ति—गीति—मृगीह—शां सी—धुपान—चपला—नाम् ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १.१.५—१.५.१—५.५—१.५.१—५.५—१.१.१.१—१.१.५—५,
 सुरतं—च मुक्त—लज्जं निर्ग—लोह्ला—पमणित—रमणी—यम् ॥

महाविपुलामहाचपलागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५.५—१.५.१—५.५—१.५.१—५.५—१.१.१.१—१.१.१.१—५,
 पञ्चे—पुवह—भः प—अमध्व—निस्त—त्र भवति—यदि विपु—लः ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १.१.५—१.५.१—५.५—१.५.१—५.५—१.५.१—५.५—५,
 चपलं—करोति कामा—कुलं म—नः का—मिनाम—सौ गी—तिः ॥

अन्त्येनोपगीतिः । ४ । २९ ॥

‘समा’ इत्यनुवर्तते । अन्त्येनाथेन सममाद्यमर्थं यस्याः, सार्या ‘उपगीतिः’ नाम ।

तत्र पथ्योपगीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५.५—५.१.१—५.१.१—५.५—५.५—१.५.१—१—५,
 गान्ध—र्व मक—रध्वज—देव—स्यालं जगद्धि—ज—यि ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १.१.१.१—५.१.१—५.१.१—१.१.५—५.५—१—५.५—५,
 इति सम—वेक्ष्य मु—मुक्षुभि—रुपगी—तिस्त्य—ज्य—ते दे—शः ॥

महाविपुलोपगीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १.१.५—१.५.१—५.५—१.१.१.१—५.१.१—१—५.५—५,
 विपुलो—पगीति—झक्का—रमुखरिं—ते अम—र—माला—नाम् ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५.१.१—५.१.१—५.५—१.५.१—१.१.५—१—५.५—५,
 रैवत—कोपव—ने व—स्तुमस्तु सततं म—म प्री—तिः ॥

पथ्यामहाचपलोपगीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १.१.५—१.५.१—५.५—१.५.१—५.५—१.५.१—१—५,
 विषया—मिषाभि—लषं करोति चित्तं सदा च—प—लम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५-५-१-५-१-५-५ १-५-१-५-५ १-५-५-५,

वैरा-ग्यभाव-नानां तथोप-गीत्या भ-वेत्स्व-स्थम् ॥

महाविपुलामहाचपलोपगीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १-१-५-१-५-१ ५-५-१-५-१-५-५-१-५-५-५,

विपुलो-पगीति संत्य-ज्यतामि-दं स्था-न-कं भि-क्षो ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 १-१-५-१-५-१-५-५-१ ५-१-५-५-१-५-५-५,

विषया-भिलाष-दोषे-ण वाच्य-ते च-ञ्च-लं वि-तम् ॥

उत्क्रमेणोद्गीतिः । ४ । ३० ॥

पूर्वोक्तात्क्रमाद्विपरीतः क्रम उत्क्रमः । अयमर्थः—आद्यमन्त्यं भवत्यर्धम्, अन्त्यमादौ, सा 'उद्गीतिः' नाम आर्या । तत्र पथ्योद्गीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५-१-१-५-५-१-१-५ १-१-५ ५-५-१-५-१-१-५,

व्याध इ-बोद्गी-तिरवैः प्रथमं ताव-न्मनो ह-र-सि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५-१-१-१-५-५-१-१ ५-५-५-५-१-५-१-५-५-५,

दुर्नय-कर वि-श्राम्यसि पश्चा-त्प्राणे-षु विप्रि-यैः श-ल्यैः ॥

महाविपुलोद्गीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५-५ १-५-१-५-५-१-५-१ १-१-५ १-५-१-१-५,

एषा तवाप-रोद्गी-तिरत्र विपुल परित्र-म-ति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५-५-१-५-१ ५-५-१-१-१-१-५-५-१-५-१-१-५-५,

त्वद्-लभापि-यत्की-तिरखिल-दिक्पा-लपार्ध-मुपया-ति ॥

पथ्यामहाचपलोद्गीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५-५-१-५-१ ५-५ १-५-१-५-५-१-१-१-५-५,

उद्गी-तिरत्र नित्यं प्रवर्त-ते का-म-चपल-नाम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 ५-५-१-५-१-५-५ १-५-१-५-५ १-५-१-५-५-५,

तस्मा-न्मुने वि-मुच्य-प्रदेश-मेतं समेत-मेता-भिः ॥

१. व्युत्क्रमेणेति क्वचित्पाठः । २. उद्गीतिर्विगीतिः, दुष्कीर्तिरिति यावत् । अत्र निन्दया स्तुतिव्यक्तिरूपो व्याजस्तुतिरलङ्कारः ।

४. 'विपुलाभिलाष' इति लि० पु०. ५. 'हन्ति' इति लि० पु०.

महाविपुलमहाचपलार्यागीत्युदाहरणम्—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
१.१.३—१. ३.१—३.३—१.३.१—३.३ १.३.१ १.१.१.१—१.१.३,

चपला—नि चक्षु—रादी—नि चित्त—हारी च हन्त हतविष—ग्रगणः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
३.३—१.३.१—३.३—१.३.१—३.१.१—१.१.१.१—१.१.३—३.३,

एका—न्तशीलि—नों यो—गिनाम—तो भव—ति परम—मुखसं—प्राप्तिः ॥

इत्यार्याधिकारः ।

वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसवोऽन्ते र्त्वाः । ४ । ३२ ॥

‘लः’ इत्यनुवर्तते । यत्रायुक्पादे प्रथमे तृतीये च द्विःस्वराश्चतुर्दश लकारा भवन्ति, युक्पादे च द्वितीये चतुर्थे च युग्वसवः षोडश लकाराः, तद् ‘वैतालीयं’ नाम छन्दः । तेषां र्त्वा मध्ये उभयोरपि पादयोरन्ते रेफलकारगकाराः कर्तव्याः । आवे पादे षड् लकाराः पश्चादैवशिष्यन्ते, द्वितीये चाष्टौ । एवं वैतालीयार्थं सिध्यति । द्वितीयमप्यर्थं तादृशमेव । तत्रोदाहरणम्—

रगणः ल. गु. रगणः ल. गु.
२. ३. ५. ६. ८. ९. ११. १२. १४. २. ३. ६. ७. ८. १०. ११. १३. १४. १६.
३-३-१-१-३-१-३-१-३ ३-३-३-१-१-३-१-३-१-३,
क्षु-त्सी-ण-श-री-र-सं-च-या व्य-क्ती-भू-त-शि-रा-स्थि-प-ज-राः ।

रगणः ल. गु. रगणः ल. गु.
२. ३. ५. ६. ८. ९. ११. १२. १४. २. ३. ६. ७. ८. १०. ११. १३. १४. १६.
३-३-१-१-३-१-३-१-३ ३-३-३-१-१-३-१-३-१-३,
के-दौः प-रु-वै-स्त-वा-र-यो वै-ता-ली-य-त-तुं वि-त-न्व-ते ॥

१. मन्दारमरन्देऽन्येपि केचिद्गीतिभेदा दृश्यन्ते—

‘तत्रैकद्वित्रिमात्राणामाधिक्यं प्रथमे यदि ।

तदा विगीतिः कथिता द्वितीये चेत्सुगीतिका ॥

तृतीये त्वतिगीतिः स्याच्चतुर्थे स्वरगीतिका ।

कटुगीतिस्त्वोजयोश्चेत्समयोर्मधुगीतिका ॥

यदि द्वितीयादिमयोर्बालगीतिरुदाहृता ।

चक्रगीतिस्तु कथिता चेत्तृतीयचतुर्थयोः ॥’ इति । (वि० १)

२. पश्चात् रेफलकारगकाराणां प्राणिति भावः ।

१. लगयोरन्ते गकारेऽधिके यगणः सिध्यति । अत एवोक्तं गारुडे—‘अन्तेयौ पूर्ववदिदमौपच्छन्दसिकं मतम् ।’ (पू. खं. २०८१६) इति ।

रगणः ल. गु. रगणः ल. गु.
 १. २. ३. ४. ५. ६. ८. ९. ११. १२. १४. १. २. ३. ४. ५. ८. ९. ११. १२. १४. १६.
 १-१-१-१-१-१-५-१-५-१-५ १-१-५-५ १-१-५-१-५-१-५,
 कु-व-ल-य-द-ल-दी-र्घ-च-क्षु-षां प्र-म-दा-नां न क-टा-क्ष-वी-क्षि-तम् ॥

औपच्छन्दसकोदाहरणम्—

रगणः यगणः रगणः यगणः
 १. २. ३. ४.-५. ६. ८. ९. ११. १२. १३. १६. २. ३. ६. ७. ८. १०. ११. १३. १४. १६. १८.
 १-१-१-१-१-१ ५-१-५-१-५-५ ५-५-५-१-१-५ १-५ १-५-५,
 प-र-यु-व-ति-षु पु-त्र-भा-व-मा-दौ कृ-त्वा-प्रा-यं-य-ते त-तः प-ति-त्वम् ।

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

अपातलिकोदाहरणम्—

मगणः यु. यु. मगणः यु. यु.
 १. २. ३. ४. ५. ६. ८. ९. १०. १२. १४. २. ३. ४. ६. ८. ९. १०. ११. १२. १४. १६.
 १-१-१-१-१-१ ५-१-१-५-५ ५-१-१-५ १-१-५-१-१-५-५,
 अ-मि-र-म-य-ति किं न-र-क-ण्ठी हं-स-ग-तिः श्र-व-णा-य-त-ने-त्रा ।

मगणः उ. शु.

१. २. ३. ४. ५. ६. ८. ९. १०. १२. १४. १. २. ३. ४. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १४. १६.

१-१-१-१-१-१-५-१-१-५-५ १-१-१-१-५ १-१-५ १-१-५-५,

वि-श-द-क-म-ल-को-म-ल-गा-त्री यु-व-ति-रि-यं हृ-द-यं त-रु-णा-नाम् ॥

पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः । ४ । ३७ ॥

इदानीं विशेषलक्षणमाह—‘शेषे परेण युद्धं न साकम्’ (पि० सू० ४।३५) इत्यत्र पञ्चमचतुर्थयोरेकीभाक्त्वे निषिद्धः सोऽनेन विधीयते । ‘युजि’ इत्यनुवर्तते । यदा युष्मद्वा पञ्चमेन लकारेण पूर्वंः संगच्छते तदा ‘प्राच्यवृत्तिः’ नाम वैतालीयं भवति । शेषं यथा-प्राप्तम् । तत्रोदाहरणम्—

रगणः ल. गु. रगणः ल. गु.
 १. २. ४. ५. ६. ८. ९. ११. १२. १४. २. ३. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १३. १४. १६.
 १-१-५-१-१-५-१-५-१-५, ५-१ ५-१ ११-५-१ ५-१-५,
 वि-पु-लार्थ-सु-वा-च-का-क्ष-राः क-स्य ना-म न ह-र-न्ति मा-न-सम् ? ।

१. 'वैतालीयप्राच्यवृत्तिः, औपच्छन्दसकप्राच्यवृत्तिः, आपातलिकाप्राच्यवृत्तिः' इति मेदत्रयमुपलभ्यते छन्दःकौस्तुभादौ ।

रगणः ल. गु.

रगणः ल. गु.

१. २. ३. ४. ५. ६. ८. ९. ११. १२. १३. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १३. १६.
 १-१-५-१-१-५-१-५-१-५ ५-१-५-१-१-१-५-१-५-१-५,

र-स-भा-व-वि-शे-ष-पे-श-लाः प्रा-च्य-वृ-त्ति-क-वि-का-व्य-सं-प-दः ॥

अयुक्त्वृत्तीयेनोदीच्यवृत्तिः । ४ । ३८ ॥

‘पूर्वः साकम्’ इत्यनुवर्तते । अयुक्पादे तृतीयेन लकारेण यदि पूर्वः संगच्छते, तदा ‘उदीच्यवृत्तिः’ नाम वैतालीयम् । शेषं यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम्—

रगणः ल. गु.

रगणः ल. गु.

१. २. ३. ४. ५. ६. ८. ९. ११. १२. १३. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १३. १६.
 १-५-१-१-१-५-१-५-१-५ १-१-५-५ १-१-५-१-५-१-५,

अ-वा-च-क-म-नू-र्जि-ता-क्ष-रं शु-ति-दु-ष्टं य-ति-क-ष्ट-म-क-मम् ।

रगणः ल. गु.

रगणः ल. गु.

१. २. ३. ४. ५. ६. ८. ९. ११. १२. १३. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १३. १६.
 १-५-१-१-१-५ ५-१-५ १-१-५ ५-१-१-५-१-५-१-५,

प्र-सा-द-र-हि-तं च ने-ष्य-ते क-वि-भिः का-व्य-मु-दी-च्य-वृ-त्ति-भिः ॥

आभ्यां युगपत्प्रवृत्तकम् । ४ । ३९ ॥

आभ्यां पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां युगपत्प्रवृत्ताभ्यां ‘प्रवृत्तकं’ नाम वैतालीयम् । युक्पादे पञ्चमेन पूर्वः संगच्छते, अयुक्पादे तृतीयेन द्वितीय इत्यर्थः । तत्रोदाहरणम्—

रगणः ल. गु.

रगणः ल. गु.

१. २. ३. ४. ५. ६. ८. ९. ११. १२. १३. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १३. १६.
 १-५ १-१-१-५-१-५-१-५ ५-१-५ १-१-१-५-१-५-१-५,

इ-दं म-र-त-वं-श-भू-ष्ट-तां श्रू-य-तां शु-ति-म-नो-र-सा-य-नम् ।

रगणः ल. गु.

रगणः ल. गु.

१. २. ३. ४. ५. ६. ८. ९. ११. १२. १३. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १३. १६.
 १-५-१-१-१-५ १-५-१-५ ५-१-५-१-१-१-५ १-५-१-५,

प-वि-त्र-म-धि-कं शु-भो-द-यं व्या-स-व-क-क-थि-तं प्र-वृ-त्त-कम् ॥

अयुक्चारुहासिनी । ४ । ४० ॥

यस्य सर्वे पादा अयुगलक्षणयुक्तास्तद्वैतालीयं ‘चारुहासिनी’ नाम । किं तल्लक्षणम् ? चतुर्दशमात्रत्वं, तृतीयेन पूर्वस्य योगः । तत्रोदाहरणम्—

१. अस्यापि ‘वैतालीयोदीच्यवृत्तिः, औपच्छन्दसकोदीच्यवृत्तिः, आपातलिकोदीच्य-वृत्तिः’ इति भेदत्रयमुपलभ्यते तत्रैव । २. ‘वैतालीयप्रवृत्तम्, औपच्छन्दसकप्रवृत्तम्, आपातलिकाप्रवृत्तकम्’ एवं त्रिविधं छन्दःकौस्तुभादौ । ३. तथैव चारुहासिन्यपि त्रिविधा ।

रगणः ल. गु.	रगणः ल. गु.
१. २. ३. ४. ५. ६. ८. ९. ११. १२. १४.	१. २. ३. ४. ५. ६. ८. ९. ११. १२. १४.
१-५-१-१-१-५-१-५-१-५	१-५-१-१-१-५-१-५-१-५,

म-ना-क्प्र-सू-त-द-न्त-दी-धि-तिः स्म-रो-ह-सि-त-ग-ण्ड-म-ण्ड-ला ।

रगणः ल. गु.	रगणः ल. गु.
१. २. ३. ४. ५. ६. ८. ९. ११. १२. १४.	१. २. ३. ४. ५. ६. ८. ९. ११. १२. १४.
१-५-१-१-१-५ १-५-१-५-१-५,	१-५-१-१-१ ५-१-५-१-५,

क-टा-क्ष-ल-लि-ता तु का-मि-नी म-नो ह-र-ति चा-रु-हा-सि-नी ॥

युगंपरान्तिका । ४ । ४१ ॥

युगलक्षणयुक्तैश्चतुर्भिः पादैः 'अपरान्तिका' नाम वैतालीयम् । किं तल्लक्षणम् ? षोडशमात्रत्वम्, पञ्चमेन पूर्वस्य योगः, घण्णां मिश्राणां प्रयोगश्च । तत्रोदाहरणम्—

रगणः ल. गु.	रगणः ल. गु.
१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १४. १६.	१. २. ३. ४. ५. ६. ८. १०. ११. १२. १४. १६.
१-१-१-५-१-१-१-५-१-५-१-५,	१-१-१-५-१-५-५ १-५-१-५,

स्थि-र-वि-ला-स-न-त-मौ-क्ति-का-व-ली क-म-ल-को-म-ला-ङ्गी मृ-गे-क्ष-णा ।

रगणः ल. गु.	रगणः ल. गु.
१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १४. १६.	१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १४. १६.
१-१-१ ५-१ १-१-५ १-५-१-५,	१-१-१-५-१-१-१-५-१-५-१-५,

ह-र-ति क-स्य ह-द-यं न का-मि-नः ? सु-र-त-के-लि-कु-श-ला-प-रा-न्ति-का ॥

अपरस्यान्तिके समीपे स्थिता, परकीयेत्यर्थः ३ ॥

इति वैतालीयाधिकारः ।

गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं ल नवमः । ४ । ४२ ॥

'वैतालीयम्' (पि० सू० ४।३२) इत्यादिसूत्रात्सप्तम्यन्तं 'पाद'ग्रहणमनुवर्तते । 'ल' इति च महानधिकारः । तेनायमर्थः—यत्र पादे गन्ताः सन्तः, षोडश लकारा भवन्ति, तत् 'मात्रासमकं' नाम छन्दः । अन्ते द्वाभ्यामेको गुरुः (५) कर्तव्यः । नवमश्च लकार

१. अपरान्तिकापि त्रिघोषलभ्यते तत्रैव. अस्या एकपादिकेति संज्ञा गारुडे (पू. २०८।९). २. 'स्मितविलासरसोक्तिपेशला' इति लि. पु. ३. वस्तुतस्तु—'वानवासिका' (४।४३) वत् अपरान्तिका अपरान्तदेशोद्भवा ली इत्येव युक्तम् । ४. छन्दः—कौस्तुभवृत्तरत्नकरादिग्रन्थेषु नव वैतालीयमेदा उपलभ्यन्ते, तेष्वेकतमो 'दक्षिणान्तिका' इति नामा मेदोऽत्र नोपलभ्यते । गारुडपुराणे तु लक्षितोऽसौ 'ज्ञेयायो दक्षिणान्तिका । पराश्रितो द्वितीयो लः पादेषु निखिलेष्वपि ॥ (पू. २०८।७) इति । इयमपि पूर्ववन्निविधैव. ५. 'मात्रासमकं नवमो ल् गोऽन्यः' इति वृ० २०.

(i) एव । 'द्विसंवः' इति द्विगुणिता वसवः, लकाराः षोडशेत्यर्थः । 'शेषे परेण युङ् न साकम्' (पि० सू० ४।३५) इत्यनुवर्तनीयम् । तत्रोदाहरणम्—

२. ४. ५. ६. ८. ९. १०. १२. १४. १६. २. ४. ६. ८. ९. १०. १२. १४. १६.

५-५-१-१-५ १-१-५-५-५, ५-५-५-५ १-१-५-५-५,

अ-श्म-धु-मु-खो वि-र-लै-र्द-न्तै र्ग-म्भी-रा-क्षो न-त-ना-सा-ग्रः ।

२. ४. ५. ६. ८. ९. १०. १२. १४. १६. २. ४. ५. ६. ८. ९. १०. १२. १४. १६.

५-५-१-१-५ १-१-५ ५-५, ५-५-५-१-५ १-१-५ ५-५,

नि-र्मा-स-ह-नुः स्फु-टि-तैः के-शै र्मा-त्रा-स-म-कं ल-भ-ते दुः-खम् ॥

'गन्त-' (पि० सू० ४।३२) इत्यनेनैवान्तस्य गुरुत्वे सिद्धे पुनर्गन्तप्रहणमातिदेशि-
कगुरुत्वनिवृत्त्यर्थम् । तेनात्र द्वौ लकारौ (ii) भङ्क्त्वा द्विमात्रिको गुरुः (५) क्रियत
इति वाक्यशेषः ॥

द्वादशश्च वानवासिका । ४ । ४३ ॥

यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः (i) स्वरूपेणावतिष्ठते चकाराक्षवमश्च,
तन्मात्रासमकं 'वानवासिका' नाम । तत्रोदाहरणम्—

२. ३. ४. ६. ८. ९. १०. ११. १२. १४. १६. १. २. ३. ४. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १४. १६.

५-१-१-५-५-१-१-१-१-५-५, १-१-१-१-५-१-१-१-१-१-५-५,

म-न्म-थ-चा-प-ध्व-नि-र-म-णी-यः सु-र-त-म-हो-त्स-व-प-ट-ह-नि-ना-दः ।

१. २. ४. ६. ८. ९. १०. ११. १२. १४. १६. २. ३. ४. ६. ८. ९. १०. ११. १२. १४. १६.

१-१-५-५-५-१-१-१-१-५-५, ५-१ १ ५-५ १-१-१-१ ५-५,

व-न-वा-सै-स्त्री-ख-नि-त-वि-शेषः क-स्य न चि-त्तं र-म-य-ति पुं-सः ॥

विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ । ४ । ४४ ॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणं च निवृत्तम् । यत्र चतुर्षु पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ (i)
तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तम्, तन्मात्रासमकं 'विश्लोको' नाम । तत्रोदाहरणम्—

२. ४. ५. ६. ७. ८. १०. १२. १४. १६. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १४. १६.

५-५-१-१-१-१-५ ५-५-५ ५-१-१-१-१-१-१-५-१-१-५-५,

आ-त-र्गु-ण-र-हि-तं वि-श्लो-कं दु-र्न-य-क-र-ण-क-द-र्थि-त-लो-कम् ।

२. ४. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १४. १६. २. ४. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १४. १६.

५-५ १-१-१-१-५-१-१-५-५, ५-५ १-१-१-१ ५-१-१-५-५,

जा-तं म-हि-त-कु-ले-ऽप्य-वि-नी-तं मि-त्रं प-रि-ह-र सा-धु-वि-गी तम् ॥

चित्रा नवमश्च । ४ । ४५ ॥

१. 'अन्त्यस्य' इति लि० पु०. २. 'तद्युगलाद्धानवासिका स्यात्' इति वृ० र०.
३. कोङ्कणदेशात्पूर्वो भागो वनवासदेशः, 'सर्वसहा मध्यमवेगभाजस्त्रियो रमन्ते वनवास-
देश्याः ।' (५।१८) इति रतिरहस्ये । ४. 'जो ल्नावथाम्युधेर्विश्लोकः' इति वृ० र०.
५. 'वाणाष्टनवसु यदि लश्चित्रा' इति वृ० र० 'चित्रा नाम च्छन्दश्चित्रं चेन्नयो मा
यकारौ' इति च्छन्दोमञ्जर्यादिषूपलब्धं चित्रा चित्रं वा च्छन्दस्त्वन्यत्.

यस्य नवमो लकार (१) एवावशिष्यते चकारात्पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रासमकं 'चित्रा'-
नाम । तत्रोदाहरणम्—

१. २. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १६. २. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १६.
१-१ ५-१-१-१-१-१-१-५-५-५, ५-५ १-१-१-१-१-१-१-५-५,

य-दि वा-ञ्छ-सि प-र-प-द-मा-रो-हुं मै-त्रीं प-रि-ह-र-स-ह व-नि-ता-मिः ।

२. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १६. २. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १६.
५-१-१ १-१-१-१ १-१-५-५-५, ५-५-१-१-१ १ १-१-५ ५-५,

मु-ह्य-ति मु-नि-र-पि वि-ष-या-स-ज्ञा-चि-त्रा भ-व-ति हि-म-न-सो वृ-त्तिः ॥

'नवमः' (पि० सू० ४।४२) इत्यनुवर्तमानेऽपि पुनर्नवमग्रहणमुपचित्राप्रतिप्रसवार्थम् ।

परयुक्तेनोपचित्रा । ४ । ४६ ॥

परयुक्तेन दशमेन सहैकीभूतेन नवमेन 'उपचित्रा' नाम भवति । पूर्वं लघुनियमेन
लक्षणं प्रोक्तम् । इदं तु गुरुनियमेनोच्यते । तत्रोदाहरणम्—

२. ४. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १३. १६. २. ४. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १३. १६.
५-५-५ १-१-५-१-१-५-५, ५-५-५ १-१-५-१-१-५ ५,

य-च्चि-तं गु-रु-स-क्त-मु-दा-रं वि-द्या-भ्या-स-म-हा-व्य-स-नं च ।

२. ४. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १३. १६. २. ४. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १३. १६.
५-५ ५-१ १-५-१-१-५-५, ५-१-१-५-१-१-५-१-१-५-५,

पृ-थ्वी त-स्य गु-णै-रु-प-चि-त्रा च-न्द्र-म-री-चि-नि-मै-र्भ-व-ती-यम् ॥

एभिः पादाकुलकम् । ४ । ४७ ॥

एषां पद्यानां मध्ये यैः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः 'पादाकुलकं' नाम ।

मात्रासमकविश्लोकवानवासिकोपचित्राणां पादैरुदाहरणम्—

१. २. ४. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १६. २. ४. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १३. १६.
१-१-५-५-१-१-१ १-१-१-५-५ ५-५ १-१-१-१-५-१-१-५-५,

अ-लि-वा-चा-लि-त-वि-क-सि-त-चू-ते का-ले म-द-न-स-मा-ग-म-दू-ते ।

२. ४. ६. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १६. २. ४. ५. ६. ८. १०. ११. १२. १३. १६.
५-५ ५-५ १-१-१-१-५-५ ५-५-१-१-५ ५-१-१ ५-५,

स्मृ-त्वा का-न्तां प-रि-हृ-त-सा-र्थः पा-दा-कु-ल-कं धा-व-ति पा-न्यः ॥

तथा विश्लोकोपचित्रामात्रासमकोपचित्राणां पादैः 'पादाकुलकम्' । तत्रोदाहरणम्—

२. ४. ५. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १३. १६. २. ४. ५. ६. ८. १०. ११. १२. १३. १६.
५-५-१-१-१-१-५-१-१-५-५ ५-१-१-१-१-५-५-१-१-५-५,

पुं-स्को-कि-ल-कृ-त-शो-भ-न-गी-ते द-क्षि-ण-प-व-न-प्रे-रि-त-शी-ते ।

१. 'उपचित्रा नवमे परयुक्ते' इति वृ० र०. अर्घसमवृत्तान्तर्गतमुपचित्र-
नामकं छन्दस्त्वितोऽन्यत् । २. 'लहु गुरु एक णिम्म णहि जेहा, पअ पअ लेक्खह
उत्तमरेहा । सुकइ फणिंदह कंठहवलअं, सोरहमत्ता पाआकुलअम् ॥ इति प्रा०
पि० सू० १।१०४ ।

१. २. ३. ४. ६. ८. ९. १०. १२. १४. १६. २. ४. ५. ६. ८. १०. ११. १२. १४. १६.

१-१-१-१-५- ५-१-१-५- ५-५ ५-५-१-१-५ ५-१-१ ५-५,

म-धु-स-म-ये-ऽस्मि-न्कृ-त-वि-श्लो-कः पा-दा-कु-ल-कं वृ-त्य-ति लो-कः ॥

मात्रासमकस्यैकेन पादेन, द्वाभ्यामुपचित्रायाः, विश्लोकस्यैकेन 'पादाकुलकम्' ।
तत्रोदाहरणम्—

२. ४. ६. ८. ९. १०. १२. १४. १६. २. ४. ५. ६. ८. १०. ११. १२. १४. १६.

५-५ ५-५-१-१-५- ५-५ ५-५-१-१-५-५-१-१-५-५,

चि-त्तं आ-म्य-त्य-न-व-स्था-नं पा-दा-कु-ल-क-श्लो-क-स-मा-नम् ।

२. ४. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १४. १६. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. १०. १२. १४. १६.

५-५ ५-१-१ ५-१-१ ५-५-१-१-१ १ १-१ १-१-५-५ ५-५,

का-यः का-य-ति शा-य-ति श-क्ति-स्त-द-पि न म-म प-र-लो-के म-क्तिः ॥

यथा पादाकुलकनाम्नः श्लोकस्य पादेष्वस्थिरता तथेत्यर्थः ।

उपचित्रापादेनैकेन, वानवासिकापादेन, पुनरुपचित्रापादाभ्यां पादाकुलकम् ।

तत्रोदाहरणम्—

१. २. ३. ४. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १४. १६.

१-१-१-१-५-१-१-५-१-१-५-५.

प-रि-हृ-त-स-र्व-प-रि-ग्र-ह-लो-कः

१. २. ३. ४. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १४. १६.

१-१-१-१-५-१-१-१-१-१-१-५-५,

प्र-ति-दि-न-व-धिं-त-गु-रु-त-र-शो-कः ।

२. ३. ४. ६. ७. ८. १०. ११. १२. १४. १६.

५-१-१-५-१-१-५-१-१-५-५,

दुःख-वि-व-धिं-त-लो-च-न-वा-रिः

२. ४. ५. ६. ८. १०. ११. १२. १४. १६.

५-५-१-१-५ ५-१ १-५-५,

पा-दा-कु-ल-कं या-ति त-वा-रिः ॥

इति मात्रासमकाधिकारः ।

१. 'यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितम् । अनियतवृत्तपरिणाम-
सहितं प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम् ॥' इति वृ० र०.

२. 'त्यक्त्वा दलयुगनियमं वृत्तानि चतुष्पदानि बहुधा स्युः ।

त्रयमधिकरणं तेषां मात्रासमकं च कुलकमथ तिलकम् ॥ (२१४)

मात्रासमकपद्मेदाः शतोपर्यष्ट्यविंशतिः ।

सर्वेषु योग्येष्वल्पानां निष्फलं नामकल्पनम् ॥

चतुर्धा यदि युक्तोऽङ्गिर्मात्राभिः पञ्चभिर्यदि ।

षड्भिर्वा सप्तभिः पूर्णैर्लिङ्गाकुलकमीदृमहे ॥'

मात्रासमकद्वयघटितं यदि । तिलकमिति प्रथयन्तु महान्तः ॥,

—(३१४, १५, १९) इति वृत्तमणिकोशे ।

Figure 1

यत्र पादे द्विवसवः षोडश लकारा भवन्ति सा 'गीर्धार्या' नाम जातिः । 'लः' इत्यनुवर्तमाने पुनर्लघ्वहणं द्विमात्रिकनिवृत्त्यर्थम् । तत्रोदाहरणम्—

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15.

I - I - I - I - I - I - I - I - I - I - I - I - I - I - I

म-द-क-ल-ख-ग-कु-ल-क-ल-र-व-मु-ख-रि-णि

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५.

1-1-1-1-1-1-1-1-1-1-1-1-1-1-1-1-1

वि-क-सि-त-स-र-सि-ज-प-रि-म-ल-सु-र-भि-णि ।

7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15.

I W I - I - I - I - I - I - I - I - I - I I - I - I - I -

गि-रि-व-र-प-रि-स-र-स-र-सि म-ह-ति ख-ल

୧. ୨. ୩. ୪. ୫. ୬. ୭. ୮. ୯. ୧୦. ୧୧. ୧୨. ୧୩. ୧୪. ୧୫.

[illegible]

र-ति-र-ति-श-य-मि-ह म-म ह-दि वि-ल-स-ति ॥

सर्वलघुच्छन्दसि गीत्यार्याशब्दस्य प्रवेशयितुमशक्यत्वात्तन्नाम नोक्तम् ॥

शिखा विपर्यस्तार्धा । ४ । ४९ ॥

सैव गीत्यार्या विपर्यस्तार्था यदा भवति तदा 'शिर्खा' इत्याख्यां लभते । अयमर्थः—
यत्रार्थं सर्वलघु भवति, अर्धं च सर्वशुरु, इति ।

‘चतुष्पदानां पादस्तु षोडशारभ्य मातृकाः ।

द्वात्रिंशद्भिः परिमितश्चरितार्थो विभाति नः ॥

यदि द्वात्रिंशतोऽप्युर्ध्वं मात्राः पादे नियोजिताः ।

ध्वन्यादिसंज्ञं गीतं स्यान्न तद्वृत्तं प्रशस्यते ॥' (२।६,७) इत्यपि तत्रैव ।

१. 'द्विगुणितवसुलधुरचलधृतिः' इति नामान्तरं वृ० र०. २. 'चउमत्ता अट्टगणा पुव्वद्धे, उत्तरद्ध होइ समरूआ । सो खंधआ विआणहु पिंगल पमणेइ मुद्धि बहुसं-
मेआ ॥' इति प्रा० पि० सू० ११६३ इत्यनुसारेण स्कन्धकमित्यपि संज्ञान्तरं भवेत् ।
३. 'मत्त अठाइस पढमे, वीए वत्तीस मत्ताइ । पअ पअ अंते लहुआ सुद्धा सिखा
विहाणेहु ॥' इति प्रा० पि० सू० १११२७ उक्तशिखाच्छन्दस्त्वन्यत् । वृत्तमणिकोशे
तु—'दशनगणोपरि गुरुयुतमल्लघुयुगं वा दलं पुरः परतः । उभयं द्वात्रिंशद्विंशसु सगुण नव-
गणं च सम्मतास्ति शिखा ॥' (३।८) इत्यन्यथैव शिखा दृश्यते । सा च 'शिखा कल-
यते चतुर्विधान् भेदान्' (२।३) इति तत्रैव । ४. 'गंदउभइउसेससारंगसिववंभवार-
णवरुण । णील्लुमअणतालंकेसेहुरुसरुगअणुसरहुविमइरवीर ॥' इति प्रा० पि० सू० ११६४
इति सूत्रोक्तस्कन्धकभेदान्तर्गतशरभाख्यं छन्दोनामान्तरम् ।

१. 'अतिरुचिरा' इति संज्ञान्तरं वृत्तरत्नाकरादिषु । २. अत एवैतत्प्रकरणं 'द्विपात्प्रकरण'मिति निर्दिष्टं रत्नाकरे ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

वृत्तम् । ५ । १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद् 'वृत्तम्' वेदितव्यम् । तेन प्राक्तनं लौकिकं छन्दोजातं 'जातिः' इत्युच्यते । इत उत्तरं च 'वृत्तम्' । तथा चोक्तम्—

‘पद्यं चतुष्पदी तच्च-वृत्तं जातिरिति द्विधा ।’ (का० द० १।११)

गायत्र्यादौ छन्दसि वर्तते इति 'वृत्तम्' । तच्च स्थिरगुरुलघ्वक्षरविन्यासमिष्यते । पादेन संयोगात् 'पद्यम्' । यथा—आर्यादिच्छन्दःस्वपि पादव्यवस्था नास्तीति पादौ संयुजौ, वृत्ते पुनः पृथग्भवत इत्यर्थः । पादेन संयोगाभावात् । तथा चोक्तम्—

‘एकदेशस्थिता जातिवृत्तं गुरुलघुस्थितम्’ इति ॥

सममर्धसमं विषमं च । ५ । २ ॥

समसर्वावयवत्वात् 'समम्' । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तत् 'समं' वृत्तम् । शेषं च संज्ञानुरूपमेव । तत्रार्धे समे यस्य तत् 'अर्धसमम्' सर्वावयववेभ्यः । अर्धाभ्यां च विगतं समं यस्य तद् 'विषमम्' । एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तम् ॥

समं तावत्कृत्वः कृतमर्धसमम् । ५ । ३ ॥

'समम्' इति समवृत्तसंख्योच्यते । तथैव गुणितं 'तावत्कृत्वः कृतम्' उच्यते । एतदुक्तं भवति—समवृत्तसंख्यागुणिते समवृत्तसंख्यायाः पिण्डे या संख्या निष्पद्यते, तावत्संख्य-मर्धसमं वेदितव्यम् । तत्र गीयत्रे छन्दसि समवृत्तसंख्या चतुःषष्टि (६४) रश्ममाध्याय-सिद्धा । तस्यां चतुःषष्टि (६४) संख्यागुणितायामर्धसमवृत्त संख्या संपद्यते—चत्वारि सहस्राणि, षण्णवतिश्च वृत्तानि । अङ्कतोऽपि (६४×६४)=४०९६ ॥

विषमं च । ५ । ४ ॥

अर्धसमं तावत्कृत्वः कृतं 'विषमं' भवति । एतदुक्तं भवति—अर्धसमवृत्तसंख्या (४०९६) अर्धसमवृत्तसंख्यया (४०९६) एव गुणिता विषमवृत्तसंख्या संपद्यते—एका कोटिः, सप्तषष्टिरिक्षाणि, सप्तसप्ततिसहस्राणि, द्वे शते, षोडशोत्तरे । अङ्कतोऽपि (४०९६×४०९६)=१६७७७२१६ इति ॥

समसमार्धसमोपचितमर्धसमं विषमं च यथाक्रमं समोपचितं समार्धसमाभ्यां चोपचितं वेदितव्यम् ॥

राश्व्यूनम् । ५ । ५ ॥

तद् विषमं वृत्तं (१६७७७२१६) अर्धसमं (४०९६) वा राश्व्यूनम् (१६७७७२१६)

१. अत्र पादपर्यायः पदशब्दः । चतुर्णां पदानां समाहारश्चतुष्पदी । चतुष्पदीति पद्यलक्षणं प्रायिकत्वादुक्तम्, द्विपदीपञ्चपदीषट्पदीनामपि दृश्यमानत्वात्—इति तरुण-वाचस्पतिः ।

-४०९६=१६७७३१२०) कर्तव्यम् । मूलराशिः (४०९६) समुदायात् (१६७७३१६) अपनेतव्य इति । कोटिरेका, सप्तषष्टिलक्षाणि, त्रिसप्ततिसहस्राणि, विंशत्युत्तरं शतं शुद्धविषमवृत्तस्य संख्या । अङ्कतः १६७७३१२० । चत्वारि सहस्राणि, द्वात्रिंशच्चेति शुद्धार्धसमसंख्या । अङ्कतोऽपि-(४०९६-६४)=४०३२ उभयशेषोऽयं राश्यूनमिति ॥

ग्लिति समानी । ५ । ६ ॥

गकार (ऽ) लकारा (।) भ्यां यद्वृत्तं समाप्यते, तत् 'समानी' नाम । 'पादस्थानुष्टुप्-कम्' (पि० सू० ५।९) इत्यतः सूत्रात् सिंहावलोकितन्यायेनानुष्टुप्ग्रहणमनुवर्तते । तेनाष्टाक्षरः पादो यावद्विर्गकारलकारैः पूर्यते, तावतामेव ग्रहणम् । तत्रोदाहरणम्—

स-।-स-। स-।-स-। स-।-स-।-स-। स-।

वा-स-वो-ऽपि वि-क-मे-ण य-त्स-मा-न-तां न या-ति ।

स-। स-।-स-।-स-। स-। स-।-स-।-स-।

त-स्य व-ल्ल-भे-श्व-र-स्य के-न-तु-ल्य-ता कि-ये-तः ॥

अपि च ।

स-।-स-।-स-।-स-। स-।-स-।-स-।-स-।

ओ-न-मो-ज-ना-र्द-ना-य पा-प-वं-ध-मो-च-ना-य ।

स-।-स-।-स-।-स-। स-।-स-।-स-।-स-।

दु-ष्ट-दै-त्य-म-र्द-ना-य पु-ण्ड-री-क-लो-च-ना-य ॥

ग्लिति प्रमाणी । ५ । ७ ॥

लकार (।) गकारा (ऽ) भ्यां यद्वृत्तं समाप्यते तत् 'प्रमाणी' नाम । 'जरौ लैगौ' इत्यपरे । तत्रोदाहरणम्—

।-स-।-स-।-स-।-स-। स-।-स-।-स-।-स-।

स-रो-ज-यो-नि-र-म्ब-रे र-सा-त-ले त-था-च्यु-तः ।

।-स-।-स-।-स-।-स-। स-। स-।-स-।-स-।

त-व प्र-मा-ण-मी-क्षि-तुं क्ष-मौ न तौ व-भू-व-तुः ॥

वितानमन्यत् । ५ । ८ ॥

आभ्यां समानी-प्रमाणीभ्यामन्यदष्टाक्षरपादं छन्दो 'वितानं' नाम । तत्रोदाहरणम्—

स-स-।-। स-स-।-। स-स-।-।-स-स-।-।

तृ-ष्णां त्य-ज ध-र्मं भ-ज पा-पे ह-द-यं मा कु-रु ।

१. 'हारगंधवंधुरेण दिट्टअट्टअक्खरेण । वारहाहि मत्त जाण मल्लिआसुछंदमाण ॥' इति प्रा० पि० सू० २।७१ इत्यनुसारेण मल्लिकाख्यं नामान्तरम् । नव्यमतेऽस्य सूत्रस्य गद्यपरत्वमाह व्यङ्कटाचलसूरिः । २. 'लट्टू गुरु णिरंतरा पमाणि अट्टअक्खरा ।' इति प्रा० पि० सू० २।६९. 'द्वितुर्यषष्ठमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा । तदा निवेदयन्ति तां बुधा नगस्वरूपिणीम् ॥' इति श्रुतबोधानुसारेण नगस्वरूपिणीत्यपि नामान्तरम् । ३. 'नाराचम्' इति कलिकातामुद्रिते. ४. छन्दोमञ्जरीकाराः. ५. प्राकृतपिङ्गलानुसारेणात्र दोहमेदान्तर्गतकरभच्छन्दः ।

५-५ १-१ ५-५ १-१ ५-५ १-१-५ ५-१-१

इ-ष्टा य-दि ल-क्ष्मी-स्त-व शि-ष्टा-न-नि-शं सं-श्र-य ॥

द्वितीयं च—

१-१-५ ५-१ १-५-५ १-१-५-५-१-१-५-५

ह-द-यं य-स्य वि-शा-लं ग-ग-ना-भो-ग-स-मा-नम् ।

१-१-५-५ १-१-५-५ १-१-५-५-१ १-५-५

ल-भ-ते-ऽसौ म-णि-चि-त्रं नृ-प-ति-मूर्-ध्नि मि-ता-नम् ॥

अन्यच्च—

५-५-१-५-१-५-१-५ ५-५-१-५-१-५-१-५

कै-ट्का-ल-मा-ल-भा-रि-णं कं-द-र्प-द-र्प-हा-रि-णम् ।

५-५-१-५-१-५-१-५ ५-५-१-५-१-५-१-५

सं-सा-र-व-न्ध-मो-च-नं व-न्दा-म-हे त्रि-लो-च-नम् ॥

अपि च—

५-५ १-५-१ ५-१-५ ५-५-१-५-१-५-१-५

त-स्याः स्म-रा-मि सु-न्द-रं च-न्द्रो-प-मा-न-मा-न-नम् ।

५-५-१-५-१-५-१-५ ५-५-१-५-१-५-१-५

कं-द-र्प-चा-प-भ-ङ्ग-र-भ्रू-वि-भ्र-मो-प-शो-भि-तम् ॥

[अपि च]—

५-१-१-५ १-५-५ ५-१-१-५-१-५-५

अ-न्य-द-तो हि वि-ता-नं श्वे-त-प-टे-न य-दु-क्तम् ।

५-१-१-५-१ १-५-५ ५-१ १-५-१-१-५-५

चि-त्र-प-दा-पि च भौ गौ ते-न ग-ता-र्थ-मि-वै-तत् ॥

किं च 'वितानमन्यत्' इति श्रुत्वा सूत्रकारो वितानस्यानेकप्रकारतां दर्शयति ।
अन्यथा 'वितानं भौ गौ' इत्येव ब्रूयात् ॥

पादस्यानुष्टुप्चक्रम् । ५ । ९ ॥

'पादस्य' इत्ययमधिकार आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । 'अनुष्टुप्चक्रम्' इति च प्राक्
पदचतुर्ध्वत् (वि० सू० ५।२०) अधिकृतं वेदितव्यम् ॥

१. 'नाराचकं तरौ लगौ' इति छन्दःकौस्तुभानुसारेणात्र नाराचकं छन्दः ।
२. 'चित्रपदा भौ गौ' इति (६।५) सूत्रानुसारेणात्र चित्रपदाख्यं छन्दः । ३. यद्यपि
सभेदमिदमुत्तरत्र षष्ठेऽध्यायेऽनुष्टुबधिकार एव वक्तुमुचितम् ; तथापि यथा मात्राछन्दसि
लघुगुरुनियमो नास्ति, तथात्रापीति पृथगुक्तम् इति केचित् ।

न प्रथमात्सौ । ५ । १० ॥

प्रतिषेधार्थमिदं सूत्रम् । अत्र वक्रजातौ पादस्य प्रथमादक्षरादूर्ध्वं सगण-(॥९) नगणौ (॥३) न कर्तव्यौ ॥

द्वितीयचतुर्थयो रश्च । ५ । ११ ॥

द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रेफो (॥९) न कर्तव्य इत्युपदेशः ॥

वान्यत् । ५ । १२ ॥

अन्येषां षण्णां गणानां मध्ये यत्किञ्चित् गणान्तरं प्रथमान्तरं कर्तव्यम् ॥

यै चतुर्थात् । ५ । १३ ॥

‘य’ इति छत्रविभक्तिको निर्देशः । पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं यगणः (॥९) प्रयोक्तव्यः । सर्वेषामुदाहरणानि—

ल०	यगणः	यगणः	ल०	ल०	यगणः	यगणः	गु०
—	—	—	—	—	—	—	—
१	१.५.५	१.५.५	१	१	१.५.५	१.५.५	५
नै(१)वधारा(४)म्बुसंसि-क्त-व(१)सुधाग(४)न्धिनिःश्वा-सम् ।							
गु०	मगणः	यगणः	गु०	ल०	तगणः	यगणः	गु०
—	—	—	—	—	—	—	—
५	१.५.१	१.५.५	५	१	५.५.१	१.५.५	५
किं(१)चिदुज्ज(४)तघोणा-ग्रं म(१)ही काम(४)यते व-क्रम् ॥							

अन्यैरप्युक्तम्—

गु०	मगणः	यगणः	ल०	ल०	मगणः	यगणः	गु०
—	—	—	—	—	—	—	—
५	५.१.१	१.५.५	१	१	५.५.५	१.५.५	५
नी(१)लोत्पल(४)वनेष्व-य च(१)रन्त्यश्वा(४)रुसंरा-वाः ।							
गु०	मगणः	यगणः	गु०	ल०	मगणः	यगणः	गु०
—	—	—	—	—	—	—	—
५	५.५.५	५.५.५	५	१	५.५.५	५.५.५	५
रा(१)माः कौशेय(२)यसंवी-ताः प्र(१)वृत्त्यन्ती-व(४)काद-म्बाः ॥							

१. ‘रेफोऽपि’ इति क. का. सु. पुस्तके. २. कलिकातामुद्रिते तु ‘सगण (॥९), नगणाभ्या (॥३) मन्यन्मगणा (SSS) दित्रिकषट्कमध्ये यत्किञ्चित्किञ्चिन्तरं वा कर्तव्यम् ॥’ ३. यश्चतुर्थात्-इत्येव वैदिकपाठः । ‘अन्वेष्योऽनुष्टुभि ख्यातम्’ इति प्रा० पि० सू० २।३३२. ४. पि० सू० ५।१० सूत्रस्योदाहरणम्. ५. पि० सू० ५।१३ इत्यस्योदाहरणम् । श्लोकोऽयं शबरस्वामिना भीमांसाभाष्ये (१।१।२४) उदाहृतः । तत्र ‘...चरन्तः...नील-कौशेय...प्रणश्यन्तीव...’ इति पाठः ।

तथा—

गु० रगणः यगणः गु० गु० मगणः यगणः गु०
 ५—५.१.५— १.५.५—५ ५—५.१.१— १.५.५—५
 दु(१)र्भाषिते(४)ऽपि सौभा-य्यं प्रा(१)यः प्रकु(४)रुते ग्री-तिः ।
 गु० रगणः यगणः ल० गु० मगणः यगणः गु०
 ५—५.१.५— १.५.५—५ ५—५.५.५— १.५.५—५
 मा(१)तुर्मनो(४)हरन्त्ये-व दौ(१)र्लालित्यो(४)क्तिमिर्वा-लाः ॥

इत्यादि ॥

पथ्या युजो ज् । ५ । १४ ॥

‘चतुर्थात्’ (पि० सू० ५।१३) इति वर्तते । अत्र वक्ते युजः (२,४) पादस्य चतुर्था-
 दक्षरादूर्ध्वं जगणः (।५।) प्रयुज्यते, तद्वक्तं ‘पथ्या’ नाम । ‘य’ (।५५) स्यापवादः । अत्रो-
 दाहरणम्—

गु० तगणः यगणः ल० गु० मगणः जगणः ल०
 ५—५.५.१— १.५.५—१ ५—५.५.५— १.५.१—१
 नि(१)खं नीति(४)निषण्ण-स्य रा(१)ज्ञो राष्ट्रं(४)न सीद-ति ।
 ल० यगणः यगणः गु० गु० मगणः जगणः गु०
 १—१.५.५— १.५.५—५ ५—५.५.५— १.५.१—५
 न(१)हि पथ्या(४)शिनः का-ये जा(१)यन्ते व्या(४)धिबेद नाः ॥

विपरीतैकीयम् । ५ । १५ ॥

उक्तलक्षणाद्विपरीता ‘पथ्या’ भवतीत्येकीयं मतम्, अयुक्तादे चतुर्थादक्षरात् परतो
 जकारः कर्तव्यः, युक्तादे य एवावतिष्ठते । अत्रोदाहरणम्—

गु० यगणः जगणः गु० गु० मगणः यगणः गु०
 ५—१.५.५— १.५.१—५ ५—५.५.५— १.५.५—५
 भ(१)र्तुराज्ञा(४)नुवर्ति- नी या(१)स्त्री स्यात्सा(४) गृहे ल-क्ष्मीः ।
 गु० यगणः जगणः गु० ल० यगणः यगणः गु०
 ५—१.५.५— १.५.१—५ १—१.५.५— १.५.५—५
 स्व(१)प्रमुत्वा(४)भिमानि-नी वि(१)परीता(४)परित्या-ज्या ॥

१. पि० सू० ५।११ इत्यस्योदाहरणम्, ‘दुर्भाषिते’ इति लि. पुस्तके । २. ‘युजोश्च-
 तुर्यतो जेन पथ्यावक्तं प्रकीर्तितम्’ इति प्रा० पि० सू० २।३३४. ‘पथ्यायुजो जः’
 इति लि. पुस्तके. ३. ‘ओजयोर्जेन वारिधेस्तदेव विपरीतादि’ इति छन्दःकौस्तुभे.
 ४. कलिकातामुद्रिते तु—‘उक्तलक्षणाद्विपरीतलक्षणा एकीयमते ‘पथ्या’ भवति । यथा—’

चपलायुजो न् । ५ । १६ ॥

अयुक् (१,३) पादस्य यदा चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं नकारो (॥॥) भवति युक्—(२,४) पादे य (॥॥) एवावतिष्ठते, तदा 'चपल' नाम सानुष्टुप् । तत्रोदाहरणम्—

गु० षगणः षगणः गु० गु० षगणः षगणः गु०
 ५—१.५.५—१.१.१—५ ५—१.५.५—१.५.५—५

क्षी(१)यमाणा(४)अदश-ना व(१)कनिर्मा(४)सनासा-ग्रा ।

गु० षगणः षगणः गु० ल० षगणः षगणः गु०
 ५—१.५.५—१.१.१—५ १—१.५.५—१.५.५—५

क(१)न्यका वा(४)क्यचप-ला ल(१)भते धू(४)र्तसौभा-ग्यम् ॥

विपुला युगलः सप्तमः । ५ । १७ ॥

अधिकारोऽयम् । 'य' चतुर्थात् (पि० सू० ५।१३) इत्यनेन सर्वत्र यकारे (॥॥) कृते यदा युक् (२,४) पादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति, तदा 'विपुला' नाम सानुष्टुप् ॥

ननु पथ्यालक्षणेऽन्तर्भूतत्वात् पुनरुक्तमेतत् । नैवम्, विपुलावर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात्तद्विनानुपपत्तेः । युक् (२,४) पादे सप्तमेन लघुनावश्यमेव भवितव्यम् । प्रथमतः तीययोश्चैतावता यकारस्यापवादः । तथा च वक्ष्यति—'सर्वतः सैतवस्य' (पि० सू० ५।१८) इत्यादिना । पथ्यायां तु यकार (॥॥) एवावतिष्ठते ॥

सर्वतः सैतवस्य । ५ । १८ ॥

सैतवस्याचार्यस्य मतेन युक् (२,४)पादे अयुक् (१,३) पादे च सप्तमो लकार (१) एव कर्तव्यः । अत्रोदाहरणम्—

गु० षगणः षगणः गु० गु० षगणः षगणः गु०
 ५—१.५.१—१.५.१—५ ५—५.१.१—१.५.१—५

सै(१)तवेन(४)पथार्ण(७)वं ती(१)र्णो दश(४)रथात्म(७)जः ।

गु० षगणः षगणः गु० ल० षगणः षगणः गु०
 ५—५.१.१—१.५.१—५ १—५.५.५—१.५.१—५

र(१)क्षः क्षय(४)करीं पु(७)नः प्र(१)तिज्ञां खे(४)न बाहु(७)ना ॥

औ न्तौ च । ५ । १९ ॥

'सर्वतः सैतवस्य' (पि० सू० ५।१८) इति निवृत्तम् । 'चपलायुजो न्' (पि० सू० ५।१६) इत्येतस्मादयुगग्रहणमनुवर्तते । 'विपुला युगलः सप्तमः' (पि० सू० ५।१७) इति

१. चपलावक्रमयुजोर्नकारश्चेत्पयोराशेः' इति छन्दःकौस्तुभे. २. 'यस्यां तसप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला' इति छन्दःकौस्तुभे युग्मविपुलेति नामान्तरम्. ३. लिखित-पुस्तके सूत्रमत्रैतन्नास्ति. ४. 'सैतवस्याखिलेष्वपि' इति छन्दःकौस्तुभे.

सर्वमनुवर्तनीयम् । अयुक् (१,३) पादे यदा चतुर्थादक्षरात्परतो यकारं (ISS) बाधित्वा भकार (SII) रेफ (SIS) नकार (III) तकारा (SSI) विकल्पेन भवन्ति, तदासौ 'विपुला' नाम । तत्र भकारेण विपुलोदाहरणम्—

ल० रगणः भगणः शु० ल० मगणः जगणः शु०
 १—५. १. ५—५. १. १—५ १—५. ५. ५—१. ५. १—५
 इ(१)यं सखे(४)चन्द्रमु(७)खी स्मि(१)तज्योत्स्ना(४)चमानि(७)नी ।

शु० रगणः भगणः शु० शु० जगणः जगणः शु०
 ५—५. १. ५—५. १. १—५ ५—१. ५. १—१. ५. १—५
 इ(१)न्दीवरा(४)क्षी हृद(७)यं द(१)न्दहीति(४)तथापि(७)मै ॥

'अयुजः' (पि० सू० ५।१६) इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणम् । व्यक्तिपक्षे पुनरेकस्य । एकपक्षे पुनः प्रथमस्य तृतीयस्य वा । तथा च महाकवीनां प्रयोगाः—

ल० रगणः भगणः शु० शु० यगणः जगणः शु०
 १—५. १. ५—५. १. १—५ ५—१. ५. ५—१. ५. १—५
 व(१)टे वटे(४)वैश्रव(७)णैः च(१)त्वरे च(४)त्वरे क्षि(७)वैः ।

शु० यगणः यगणः शु० शु० भगणः जगणः शु०
 ५—१. ५. ५—१. ५. ५—५ ५—५. १. १—१. ५. १—५
 प(१)र्वते प(४)र्वते रा(७)मैः स(१)र्वत्र म(४)धुसूद(७)नैः ॥

(अभिपु० ३०५।१४)

शु० भगणः यगणः शु० शु० यगणः जगणः शु०
 ५—५. १. १—१. ५. ५—५ ५—१. ५. ५—१. ५. १—५
 दे(१)वः स ज(४)यति श्री(७)मान् द(१)ण्डधौरो(४)महाम(७)तिः ।

शु० रगणः भगणः शु० शु० जगणः जगणः ल०
 ५—५. १. ५—५. १. १—५ ५—१. ५. १—१. ५. १—१
 य(१)स्य प्रसा(४)दाद्भुव(७)नं शा(१)श्वते प(४)थि तिष्ठ(७)ति ॥

ल० रगणः भगणः शु० ल० तगणः जगणः शु०
 १—५. १. ५—५. १. १—५ १—५. ५. १—१. ५. १—५
 उ(१)पस्थितं(४)प्राञ्जलि(७)ना वि(१)नीतेन(४)गरुड(७)ता ।

१. 'मेनाऽब्धितो भाद्विपुला' इति छन्दःकौस्तुभे. २. मूले त्वेतद् द्वितीयान्तं दृश्यते, तत्र 'संस्मरन् भुक्तिमुक्तिभाक्' (३०५।१५) इत्युत्तरेण सम्वन्धः । ३. 'दण्डधारी महीपतिः' इति क. पुस्तके.

शु० रगणः मगणः शु० शु० तगणः जगणः शु०
 ५ — ५. १. ५ — ५. १. १ — ५ ५ — ५. ५. १ — १. ५. १ — ५

ना(१)रायणं(४)स्तौमि स(७)दा भ(१)क्तानां भ(४)यनाश(७)नम् ॥

इत्यादि ॥

इदानीं रेफ(५)विपुलोदाहरणम्—

शु० रगणः रगणः शु० ल० मगणः जगणः शु०
 ५ — ५. १. ५ — ५. १. ५ — ५ १ — ५. १. १ — १. ५. १ — ५

ल(१)क्ष्मीपतिं(४)लोकना(७)थं र(१)थाङ्गध(४)रमैच्यु(७)तम् ।

शु० रगणः रगणः शु० ल० जगणः जगणः शु०
 ५ — ५. १. ५ — ५. १. ५ — ५ १ — १. ५. १ — १. ५. १ — ५

य(१)ज्ञेश्वरं(४)शार्ङ्गपा(७)णिं प्र(१)णमामि(४)त्रयीत(७)नुम् ॥

व्यक्तिपक्षे प्रथमे पादे—

ल० रगणः रगणः शु० शु० मगणः जगणः शु०
 १ — ५. १. ५ — ५. १. ५ — ५ ५ — ५. ५. ५ — १. ५. १ — ५

म(१)हाकविं(४)कालिदा(७)सं व(१)न्दे वाग्दे(४)वतां शु(७)रम् ।

शु० मगणः जगणः ल० शु० जगणः जगणः शु०
 ५ — ५. ५. ५ — १. ५. ५ — १ ५ — १. ५. १ — १. ५. १ — ५

य(१)ज्ज्ञाने वि(४)श्वमाभा(७)ति द(१)र्पणे प्र(४)तिविम्ब(७)वत् ॥

तृतीये पादे—

शु० जगणः जगणः शु० शु० तगणः जगणः शु०
 ५ — १. ५. ५ — १. १. ५ — ५ ५ — ५. ५. १ — १. ५. १ — ५

का(१)मिनीभिः(४)सह प्री(७)तिः क(१)स्मै नाम(४)न रोच(७)ते ।

ल० जगणः रगणः ल० शु० जगणः जगणः शु०
 १ — १. ५. ५ — ५. १. ५ — १ ५ — १. ५. १ — १. ५. १ — ५

य(१)दि न स्या(४)द्वारिवी(७)चि च(१)क्षलं ह(४)तजीवि(७)तम् ॥

इदानीं नैकार(॥)विपुलोदाहरणम्—

शु० रगणः जगणः शु० शु० जगणः जगणः शु०
 ५ — ५. १. ५ — १. १. १ — ५ ५ — १. ५. ५ — १. ५. १ — ५

य(१)स्या विमा(४)ति विपु(७)ला म(१)नम्यस्था(४)नपिण्ड(७)का ।

१. 'इत्थमन्या रश्चतुर्था' इति छ. कौ०. २. 'ईश्वरम्' इति क. पुस्तके. ३. 'नोऽम्बु-
 धेश्वेन्नविपुला' इति छन्दःकौस्तुभकारः.

गु० यगणः नगणः गु० गु० तगणः जगणः गु०
 ५ — १.५.५ — १.१.१ — ५ ५ — ५.५.१ — १.५.१ — ५
 या(१)चतुःष(४)ष्टिर्चतु(७)रा सा(१)स्त्री स्यावृ(४)पवल्(७)भा ॥

तथैव भारविः—

ल० रगणः नगणः गु० ल० तगणः जगणः गु०
 १ — ५.१.५ — १.१.१ — ५ १ — ५.५.१ — १.५.१ — ५
 यु(१)युत्सुने(४)व कव(७)चं कि(१)सामुक्त(४)मिदं त्व(७)या? ।
 ल० रगणः नगणः गु० गु० जगणः जगणः ३गु०
 १ — ५.१.५ — १.१.१ — ५ ५ — १.५.१ — १.५.१ — ५
 त(१)पस्विनो(४)हि वस(७)ने के(१)वलाजि(४)नवल्क(७)ले ॥

(कि० १११५५)

व्यक्तिपक्षे कालिदासः—

ल० मगणः नगणः गु० गु० मगणः जगणः गु०
 १ — ५.५.५ — १.१.१ — ५ ५ — ५.५.५ — १.५.१ — ५
 ओ(१)नाकृष्ट(४)स्य विष(७)यैर् वि(१)द्यानां पा(४)रदृश्च(७)नः ।
 गु० जगणः मगणः गु० गु० तगणः जगणः गु०
 ५ — १.५.१ — १.५.५ — ५ ५ — ५.५.१ — १.५.१ — ५
 त(१)स्य धर्म(४)रतेरा(७)सीद् वृ(१)द्धत्वं ज(४)रसा वि(७)ना ॥

(२० वं० ११२३)

तथा च—

ल० जगणः यगणः गु० गु० तगणः जगणः गु०
 १ — १.५.१ — १.५.५ — ५ ५ — ५.५.१ — १.५.१ — ५
 तै(१)व मन्त्र(४)कृतो म(७)न्त्रैर् वृ(१)रात्संश(४)मितारि(७)भिः ।
 गु० मगणः नगणः गु० गु० जगणः जगणः गु०
 ५ — ५.५.५ — १.१.१ — ५ ५ — १.५.१ — १.५.१ — ५
 प्र(१)त्यादिश्य(४)न्त इव(७)मे दृ(१)ष्टलक्ष्य(४)मिदःश(७)राः ॥

(२० वं० ११६१)

१. 'चतुःषष्टिरङ्गविद्याः कामसूत्रस्यावयविन्यः' चात्स्यायनसूत्रे (११३१६)
 द्रष्टव्याः । २. नकारविपुलोदाहरणानि । ३. 'वसते' इति मूले ।

इदानीं तकार (SSI) विपुलोदाहरणम्—

जातिपक्षे—

गु० मगणः तगणः गु० ल० भगणः जगणः गु०
 S — S. S. S — S. S. I — S I — S. I. I — I. S. I — S
 व(१)न्दे देवं(४)सोमेश्व(७)रं ज(१)टामुकु(४)टमण्डि(७)तम् ।
 गु० भगणः तगणः गु० ल० भगणः भगणः गु०
 S — S. I. I — S. S. I — S I — S. I. I — I. S. I — S
 ख(१)द्वाङ्गध(४)रं चन्द्र(७)मः शि(१)खामणि(४)विभूषि(७)तम् ॥

व्यक्तिपक्षे—

गु० रगणः तगणः गु० गु० जगणः जगणः गु०
 S — S. I. S — S. S. I — S S — I. S. I — I. S. I — S
 व(१)न्दे कविं(४)श्रीभार(७)विं लो(१)कसंत(४)मसच्छि(७)दम् ।
 ल० मगणः यगणः ल० गु० तगणः जगणः गु०
 I — S. S. S — I. S. S — I S — S. S. I — I. S. I — S
 दि(१)वा दीपा(४)इवामा(७)न्ति य(१)स्याग्रे क(४)वयोऽप(७)रे ॥

तथान्येषामपि प्रयोगाः—

गु० जगणः यगणः गु० गु० यगणः जगणः गु०
 S — I. S. I — I. S. S — S S — I. S. S — I. S. I — S
 लो(१)कवत्प्र(४)तिपत्त(७)व्यो लौ(१)किकोऽर्थः(४)परीक्ष(७)कैः ।
 गु० भगणः तगणः ल० ल० यगणः जगणः गु०
 S — S. I. I — S. S. I — I I — I. S. S — I. S. I — S
 लो(१)कव्यव(४)हारं प्र(७)ति स(१)दृशौ वा(४)लपण्डि(७)तौ ॥

इदानीं चकाराकृष्टं मैकार (SSS) विपुलोदाहरणम्—

गु० रगणः मगणः गु० गु० यगणः जगणः गु०
 S — S. I. S — S. S. S — S S — I. S. S — I. S. I — S
 स(१)र्वातिरि(४)क्तं लाव(७)प्यं वि(१)अती चा(४)रुविभ्र(७)मा ।
 गु० रगणः मगणः ल० गु० मगणः जगणः गु०
 S — S. I. S — S. S. S — I S — S. S. S — I. S. I — S
 स्त्री(१)लोकसु(४)ष्टिस्त्वन्यै(७)व निः(१)सामान्य(४)स्य वेध(७)सः ॥

१. 'शंकरं चन्द्ररेखाशिवाननम्' इति लि. पुस्तके । २. एते विपुलामेदाश्छन्दःकौ-
 स्तुभादौ नोपलभ्यन्ते ।

व्यक्तिपक्षे श्रीकालिदासः—

ल० रगणः मगणः गु० ल० यगणः जगणः गु०
 १—५.१.५—५.५.५—५ १—१.५.५—१.५.१—५
 म(१)नोभिरा(४)माः शृण्व(७)न्तौ र(१)थनेमि(४)स्वनोन्मु(७)स्रैः ।
 गु० यगणः यगणः गु० ल० मगणः जगणः गु०
 ५—१.५.५—१.५.५—५ १—६.५.५—१.५.१—५
 ष(१)ङ्गसंवा(४)दिनीः के(७)का द्वि(१)धा भिन्नाः(४)शिखण्डि(७)भिः ॥
 (२० वं० १।३९)

ल० रगणः मगणः गु० गु० तगणः जगणः गु०
 १—५.१.५—५.५.५—५ ५—५.५.१—१.५.१—५
 अ(१)थ प्रदो(४)षे दोष(७)ज्ञः सं(१)वेशाय(४)विशोप(७)तिम् ।
 गु० तगणः यगणः गु० ल० यगणः जगणः गु०
 ५—५.५.१—१.५.५—५ १—१.५.५—१.५.१—५
 सू(१)नुः सू(४)तवाक्त्र(७)ष्टु—विं(१)ससजो(४)र्जितभ्रि(७)यम् ॥
 (२० वं० १।९३)

तृतीयपादे—

ल० रगणः यगणः गु० गु० मगणः जगणः गु०
 १—५.१.५—१.५.५—५ ५—५.१.१—१.५.१—५
 अ(१)दूरव(४)तिनीं सि(७)द्धिं रा(१)जन्विग(४)णयात्म(७)नः ।
 ल० रगणः मगणः गु० गु० जगणः जगणः गु०
 १—५.१.५—५.५.५—५ ५—१.५.१—१.५.१—५
 उ(१)पस्थिते(४)यं कल्या(७)णी ना(१)न्नि कीर्ति(४)त एव(७)यत् ॥
 (२० वं० १।८७)

गु० मगणः यगणः गु० गु० मगणः जगणः गु०
 ५—५.५.५—१.५.५—५ ५—५.५.५—१.५.१—५
 श्ला(१)घ्यस्त्यागो(४)ऽपि वैदे(७)ह्याः प(१)त्युः प्राग्वं(४)शवासि(७)नः ।
 ल० रगणः मगणः गु० गु० यगणः जगणः गु०
 १—५.१.५—५.५.५—५ ५—१.५.५—१.५.१—५
 अ(१)नन्यजा(४)नेस्त्रस्या(७)सीत् सै(१)व जाया(४)हिरण्म(७)यी ॥
 (२० वं० १।५।६१)

१. 'अनन्यजानेर्यस्यासीत्' इति लि. पुस्तके । 'अनन्यजानेः सैवासीद् यस्माज्जाया' इति मुद्रिते रघुवंशे ।

संकारेणा(॥५)पि कचिद्विपुला दृश्यते । यथा—

ल० मगणः यगणः शु० ल० तगणः जगणः शु०
 १ — ५. १. १ — १. ५. ५ — ५ १ — ५. ५. १ — १. ५. १ — ५

जि(१)ते न ल(४)भते ल(७)क्ष्मीं मृ(१)तेनापि(४)सुराङ्ग(७)नाः ।

ल० यगणः सगणः शु० शु० तगणः जगणः शु०
 १ — १. ५. ५ — १. १. ५ — ५ २ — ५. ५. १ — १. ५. १ — ५

क्षे(१)णविध्वं(४)सिनि का(७)ये का(१)चिन्ता म(४)रणे र(७)णे ? ॥

(परा० स्मृ० ३।३८)

संकीर्णाश्च विपुलाप्रकारा दृश्यन्ते । तथा च भामहेनोक्तम्—

ल० मगणः नगणः शु० ल० यगणः जगणः शु०
 १ — ५. ५. ५ — १. १. १ — ५ १ — १. ५. ५ — १. ५. १ — ५

क(१)चित्काले(४)प्रसर(७)ता क(१)चिदाप(४)त्य निघ्न(७)ता ।

ल० रगणः मगणः शु० ल० मगणः जगणः शु०
 १ — ५. १. ५ — ५. १. १ — ५ १ — ५. ५. ५ — १. ५. १ — ५

शु(१)नेव सा(४)रङ्गकु(७)लं त्व(१)या भिन्नं(४)द्विषां व(७)लम् ॥

(का० लं० २।५४)

इत्यादयो विपुलाविकल्पाः संकीर्णाश्च कोटिशैः काव्येषु दृश्यन्ते । सर्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण शुरुर्भवतीत्यान्नायः ॥

अतः परं विषमवृत्तान्याह—

प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदैचतुरूर्ध्वम् । ५ । २० ॥

चतुर्णामक्षराणां वृद्धिश्चतुर्वृद्धिः । अनुष्टुभः पादादूर्ध्वं प्रतिपादं चतुरक्षरवृद्ध्या यद्वृत्तं निष्पद्यते, तत् 'पदचतुरूर्ध्वं' नाम । तत्रोदाहरणम्—

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८.

त-स्याः क-टा-क्ष-वि-क्षे-पैः

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२.

क-म्पि-त-त-नु-कु-टि-लै-र-ति-दी-धैः ।

१. 'यकारेण' इति लि. पुस्तके । एते विपुलाभेदाश्छन्दःकौस्तुभादौ नोपलभ्यन्ते ।

२. 'क्षणध्वंसिनि कायेऽस्मिन्' इति मूले पाठः ।

३. 'विषमसमाङ्ग्योर्भेदैराविरभूवन्ननुष्टुभि श्लोकाः ।

षोडशलक्षायष्टात्रिंशत्साहस्रसागरशतानि ॥' (वृ० म० को० ५।१)

४. 'आद्यः पादोऽष्टमिवैर्वैस्ततोऽन्ये चतुरक्षरैः क्रमाद्वृद्धाः । पादा यस्य द्वितीयाद्याः षट्पञ्चाशद्वर्णा यत्र तदिह विबुधजनैरुक्तं पदचतुरूर्ध्वं नाम वृत्तम् ॥' इति छन्दःकौस्तुभे ।

१. 'आपीड इदमेवान्छौ वर्णौ चेद्गौ' इति छन्दःकौस्तुभे । २. 'आपीडः सर्वलः प्रोक्तः पूर्वपादान्तगद्वयः' (ग० पु० पू० खं० २१११२) ३. अयं भेदश्छन्दःकौस्तुभ-वृत्तरत्नाकरादिषु नोपलभ्यते । मन्दारमरन्दे त्वस्ति ।

विपर्यासे 'मञ्जरी' । प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे 'लवली' । प्रथमस्य चतुर्थेन विपर्यासे 'अमृतधारा' ॥

तत्र मञ्जर्युदाहरणम्—

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२.

ज-न-य-ति म-ह-तीं प्री-तिं हृ-द-ये

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८.

का-मि-नां चू-त-म-ञ्ज-री ।

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६.

मि-ल-द-लि-च-क्र-च-बु-प-रि-चु-म्बि-त-के-स-रा

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०.

को-मल-म-लय-वा-त-प-रि-न-ति-त-त-रु-शि-र-सि स्थि-ता ॥

लवल्युदाहरणम्—

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६.

वि-र-ह-वि-धु-र-हृ-ण-का-ङ्ग-ना-क-पो-लो-प-मं

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२.

पै-रि-ण-ति-ध-रं पी-त-पा-ण्डु-च्छ-वि ।

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८.

ल-व-ली-फ-लं नि-दा-ये

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०.

भे-व-ति ज-ग-ति हि-म-क-र-शी-त-ल-म-ति-खा-दू-ष्ण-ह-रम् ॥

अमृतधारोदाहरणम्—

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०.

य-दि वा-ञ्छ-सि क-र्ण-र-सा-य-नं स-त-त-म-मृत-त-धा-रा-मिः

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२.

य-दि हृ-दि वा प-र-मा-न-न्द-र-सम् ।

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६.

चे-तः ! शृ-णु ध-र-णी-ध-र-वा-णी-म-मृत-त-म-यीं

१. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८.

त-त्का-व्य-गु-ण-भू-ष-णम् ॥

केचिदापीडादिष्वपि पादविपर्यासे सति मञ्जर्यादिनामानीच्छन्ति ॥

इति पदचतुर्वर्धाधिकारः ।

१. 'आपीडस्यादिमस्तुर्यस्तुरीयश्चेत्तृतीयकः । तृतीयोऽपि द्वितीयोऽङ्घ्रिर्द्वितीयः प्रथमो यदि । उक्ता साऽमृतधारेति मञ्जरीत्यपि कैश्चन ॥' इति मं० मं० । २. 'कपोलावदा-तपरिणति आपीतपाण्डुच्छवि' इति लि. पुस्तके. ३. 'जयति हिमशीतलं खण्डवत्खादु नृणाहरं सुन्दरम्' इति लि. पुस्तके.

उद्भूतामेकतः सजौ सलौ, नसौ जगौ, भनौ जलौ ग, सजौ
सजौ ग । ५ । २५ ॥

‘पाद-’ (पि० सू० ५।९) इति प्रकृतमनुवर्तते । यत्र प्रथमे पादे सकार (॥S)ज-
कार(।S)सकार(॥S)ल(।)कारैर्दशक्षराणि भवन्ति, द्वितीये पादे नकार(॥)सकार(॥S)-
जकार(।S)ग(S)कारैर्दशैव, तृतीये पादे भकार(।S)नकार(॥)जकार(।S)लकार(।)-
ग(S)कारैरेकादशैव, चतुर्थे पादे सकार(॥S)जकार(।S)सकार(॥S)जकार(।S)ग(S)-
कारैर्लघोदश तद्वृत्तम् ‘उद्भूता’ नाम । तत्रोदाहरणम्—

सगणः जगणः सगणः ल०
१ ० १ ० S — १ S १ — १ ० १ ० S १

मृ-ग-लो-च-ना श-शि-मु-खी च
(१).(२).(३).(४).(५).(६).(७).(८).(९).(१०).

नगणः सगणः जगणः शु०
१ ० १ ० १ — १ ० १ ० S १ ० S १ — S

रु-चि-र-द-श-ना नि-त-म्बि-नी ।
(१).(२).(३).(४).(५).(६). (७).(८).(९).(१०).

मगणः नगणः जगणः ल० शु०
S १ ० १ — १ ० १ ० १ — १ ० S १ — १ — S

हं-स-ल-लि-त-ग-म-ना ल-ल-ना
(१).(२).(३).(४).(५).(६). (७).(८).(९).(१०).(११).

सगणः जगणः सगणः जगणः शु०
१ ० १ ० S — १ ० S १ — १ ० १ ० S — १ ० S १ — S

प-रि-णी-य-ते य-दि भ-वे-त्कु-लो-द्ग-ता ॥
(१).(२).(३). (४).(५).(६).(७).(८).(९).(१०).(११).(१२).(१३).

यत्र सूत्रे गकारो(S) लकारो(।) वा श्रूयते, तत्र तेनैव वृत्तस्य पादः परिसमाप्यते ।
‘उद्भूताम्’ इति कर्मविभक्तिश्रवणात् पठेदित्यध्याहार्यम् । ‘एकतः’ इति प्रथमं पादं द्विती-
येन सहाविलम्बेन पठेदित्यर्थः । ‘उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यम्’ (पि० सू० ५।२८)

१. ‘प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरे । यद्यथ भनजलगाः स्युरथो
सजसा जगौ प्रभवतीयमुद्भूता ॥’, ‘प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरे ।
यद्यथ च भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ भवतीयमुद्भूता ॥’ इति प्रा० पि० सू० २।३२४,
३२२ एवं च प्राकृतपिङ्गले लक्षणद्वयमुक्तमुद्भूतायाः.

इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन 'आद्य'ग्रहणमनुवर्तनीयम् । तेनाद्यमेव पादमेकतः पठेत् ।
'एकतः' इति ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥

तृतीयस्य सौरभकं इनौ भृगौ । ५ । २६ ॥

‘तृतीयस्य’ इति ग्रहणात्तस्या उद्गताया एवान्ये त्रयः पादा गृह्यन्ते । तृतीयपादे तु विशेषः । तृतीये पादे रेफः(S)नकारः(॥)भकारः(॥)गः(S)कारैर्दशाक्षराणि भवन्ति तत् ‘सौरभक’ नाम । तत्रोदाहरणम्—

सगणः जगणः सगणः छ० नगणः सगणः जगणः शु०
 १. १. ५-१. ५. १ १. १. ५-१ १. १. १ १. १. ५-१. ५. १-५
 वि-नि-वा-रि-तौऽपि न-य-ने-न त-द-पि कि-मि-हा-ग-तो भ-वान् ? ।
 (१). (२). (३). (४). (५). (६). (७). (८). (९). (१०). (१). (२). (३). (४). (५). (६). (७). (८). (९). (१०).

रगणः निगणः भगणः शु० सगणः जगणः सगणः जगणः शु०
 ५-१-० ५-१-० १ ५-१-० ५ १-० ५-१-० ५ २-१-० १-० ५-१-० ५-१-० ५
 ए-त-दे-व त-व सौ-र-भ-कं य-दु-दी-रि-ता र्थ-म-पि ना-व-बु-ध्य-ते ॥
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०) (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)

ललितं नौ सौ । ५ । २७ ॥

तस्या एव उद्गतायास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ(॥१.॥)सौ(॥१५.॥) भवतस्तदा 'ललितं'
नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम्—

सगणः जगणः सगणः ल०
 १. १. २ १. २. १. १. १. २ — १
 स-त-तं प्रि-यं-व-द-मु-दा-र-
 (१). (२). (३). (३). (५). (४). (७). (८). (९). (१०).
 नगणः सगणः जगणः शु०
 १. १. १ — १. १. २ १. २ — २
 म-म-ल-ह-द-यं शु-णो-त्त-रैम् ।
 (१). (३). (३). (४). (५). (४). (७). (८). (९). (१०).

१. 'एकतः पठे'दिति—अर्धद्वयमप्येकीकृत्य एकत उच्चारयेत् । द्वितीयपादस्तृतीयपादश्च सन्धिसमासवशादेकीभवतीत्यर्थः । उक्तं च जयदेवेन—'तरसोदिता सजसले च्वि'त्यादि । तत्र च तरसोदिता वेगेनोच्चारिता—अर्धान्ते विराममन्तरेणार्धद्वयमेकीकृत्य पठितेत्यर्थः—इति वृत्तरत्नाकरपञ्चिका (५।६) । २. 'त्रयमुद्रतासदृशमेव पदमिह तृतीयमन्यथा । जायते रनभगैर्ग्रथितं कथयन्ति सौरभकमेतवीदृशम् ॥' इति प्रा० पि० सू० २।३२७. । 'अन्ये सौरल्लकमूचिरे ।' इति कृष्णीये । ३. 'नयुगं सकारयुगलं च भवति चरणे तृतीयके । तदुदितमुष्मतिभिर्लेखितं यदि शेषमस्य सकलं यथोद्गता ॥' इति प्रा० पि० सू० २।३२९। ४. 'गुणोजतं' इति लि. पुस्तके.

‘पृथगाद्यम्’ इति उद्गतामेकतः पठेत् (पि० सू० ५।२५) इत्यनुवृत्तिनिरासार्थम् ।
अत्र तृतीयपादव्यवस्था सैकारस्य विभज्य पाठलिङ्गात् ॥

वर्द्धमानं नौ सनौ नसौ । ५ । २९ ॥

‘तृतीयस्य’ (पि० सू० ५।२६) इत्यनुवर्तते । तस्मिन्नपस्थितप्रचुपिते तृतीयस्य पादस्य स्थाने यदा नैकारौ (III.III) सकार(II.S) नकारौ(III) पुनर्नकार(III) सकारौ(SII) च भवतस्तदा ‘वर्द्धमानं’ नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम्—

मगणः सगणः जगणः भगणः गु० गु०
S. S. S I. I. S — I. S. I — S. I. I — S S

वि-म्बो-ष्टी क-ठि-नो-ज-त-स्त-ना-व-न-ता-ङ्गी
(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११) (१२) (१३) (१४)

सगणः नगणः जगणः रगणः गु०
I. I. S — I. I. I — I. S. I — S. I. S — S

ह-रि-णी-शि-शु-न-य-ना नि-त-म्ब-गु-र्वी ।
(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११) (१२) (१३)

नगणः नगणः सगणः नगणः नगणः सगणः
I. I. I — I. I. I — I. I. S — I. I. I — I. I. I — I. I. S

म-द-क-ल-क-रि-ग-म-ना प-रि-ण-त-श-शि-व-द-ना
(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११) (१२) (१३) (१४) (१५) (१६) (१७) (१८)

नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः
I. I. I — I. I. I — I. I. I — I. S. I — I. S. S

ज-न-य-ति म-म म-न-सि मु-दं म-दि-रा-क्षी ॥
(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११) (१२) (१३) (१४) (१५)

शुद्धविराडृषमं तजराः । ५ । ३० ॥

तस्मिन्नेव उपस्थितप्रचुपिते यदा तृतीयस्य पादस्य स्थाने तकार(SSI) जकार(SI)-रेफा(SIS) भवन्ति, तदा ‘शुद्धविराडृषमं’ नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम्—

मगणः सगणः जगणः भगणः गु० गु०
S. S. S I. I. S — I. S. I — S. I. I — S S

क-न्ये-यं क-न-को-ज्ज्व-ल्य म-नो-ह-र-दी-सिः
(१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११) (१२) (१३) (१४)

१. ‘शङ्कानिरासार्थम्’ इति लि. पुस्तके. २. ‘सनौ’ इति सूत्रस्थपाठदेहे नकारात्सकारं दूरीकृत्येत्यर्थः । ३. ‘वर्द्धमानं तृतीये नौ-’ इत्येव वैदिकपाठः । ‘वर्द्धमानं तृतीय-श्चेन्ननसैननसैरिह’ इति छन्दःकौस्तुभे । ४. लिखितपुस्तके सर्वत्रापि ‘नगणौ सगण-नगणौ’ इत्यादि । ५. ‘तजरैस्तु शुद्धविराजर्षभम्’ इति छन्दःकौस्तुभे ।

सगणः नगणः जगणः रगणः शु०
 १० १० ५ — १० १० १ — १० ५ १ — ५ १० ५ — ५
 श-शि-नि-मै-ल-व-द-ना-वि-शा-ल-ने-त्रा ।
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११) (१२) (१३)

तगणः जगणः रगणः
 ५ ५ १ — १० ५ १ — ५ १० ५
 पी-नो-रु-नि-त-म्ब-शा-लि-नी
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९)

नगणः नगणः नगणः जगणः यगणः
 १० १० १ — १० १० १ — १० १० १ — १० ५ १ — १० ५ ५
 सु-ख-य-ति-हृ-द-य-म-ति-श-यं-त-रु-णा-नाम् ॥
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११) (१२) (१३) (१४) (१५)

उपस्थितप्रबुपितादीनामस्मिन्प्रवेशयितुं न शक्यन्ते संज्ञाः, इति नोक्ताः ॥

अर्द्धे । ५ । ३१ ॥

पूर्वमुच्चावचानि छन्दांस्युक्तानि । इदानीं नियमेनोच्यन्ते । 'अर्द्धे' इत्यधिकारोऽय-
 माध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुकमिध्यामः, अर्द्ध एव तद्वेदितव्यम् ॥

उपचित्रकं सौ सलौ ग, भौ भगौ ग । ५ । ३२ ॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयः (॥S.॥S.॥S), लकार(१) गकारौ(S) च क्रमेण, द्वितीये
 भकारास्त्रयो(S॥.S॥.S॥) गकारौ(SS) च भवतः, तत् 'उपचित्रकं' नाम वृत्तम् ।
 अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागवचनत्वाद्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । तत्रोदाहरणम्—

सगणः सगणः सगणः ल० शु०
 १० १० ५ — १० १० ५ — १० १० ५ — १० ५
 उ-प-चि-त्र-क-म-त्र-वि-रा-ज-ते
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११)

भगणः भगणः भगणः शु० शु०
 ५ १० १ — ५ १० १ — ५ १० १ — ५ ५
 चू-त-व-नं-कु-सु-मै-र्वि-क-स-द्भिः ।
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९) (१०) (११)

१. 'विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाङ्गुकाबुपचित्रम्' इति प्रा० पि०
 सू० २।३११ ।

सगणः सगणः सगणः ल० गु०
 १० १० ५—१० १० ५—१० १० ५—१—५
 प-र-पु-ष्ट-वि-ष्ट-म-नो-ह-रं
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

भगणः भगणः भगणः गु० गु०
 ५० १० १—५० १० १—५० १० १—५—५
 म-न्म-थ-के-छि-नि-के-त-न-मे-तत् ॥
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९)(१०)(११)

द्वुतमध्या भौ भगौ ग, नजौ ज्यौ । ५ । ३३ ॥

यस्य प्रथमेपादे त्रयो भकारा (५॥५॥५॥) गकारौ (५.५) च, द्वितीये नकार (॥॥)-
 जकारौ (॥५) जकार (॥५) यकारौ (॥५५) च, तद् 'द्वुतमध्या' नाम वृत्तम् । अत्रापि
 प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ । तत्रोदाहरणम्—

भगणः भगणः भगणः गु० गु०
 ५० १० १ ५० १० १—५० १० १—५—५
 य-य-पि शी-घ्र-ग-ति-र्धृ-दु-गा-मी
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

नगणः जगणः जगणः यगणः
 १० १० १—१० ५० १—१० ५० १—१० ५० ५
 व-हु-ध-न-वा-न-पि दुः-ख-मु-पै-ति ।
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

भगणः भगणः भगणः गु० गु०
 ५० १० १—५० १० १—५० १० १—५—५
 ना-ति-श-य-स्त्व-रि-ता न च मृ-द्धी
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

नगणः जगणः जगणः यगणः
 १० १० १—१० ५० १—१० ५० १—१० ५० ५
 नृ-प-ति-ग-तिः क-धि-ता द्रु-त-म-ध्या ॥
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

वेगवती सौ सगौ, भौ भगौ ग । ५ । ३४ ॥

१. 'भत्रयमोजगतं गुरुकौ चेत् युजि च नजौ ज्ययुतौ द्वुतमध्या' इति छन्दःकौ-
 स्तुमे । २. 'विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोषकवृत्तमेव वेगवती स्यात्' इति प्रा० पि० सू०
 २।३।१३.

यस्य प्रथमे पादे त्रयः सकारा (॥S.॥S.॥S) गकार(S)श्चैकः, द्वितीये भकारास्त्रयो (S॥.S॥.S॥) गकारौ(SS) च भवतः, तत् 'वेगवती' नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम्—

सगणः सगणः सगणः गु०
 १. १. S—१. १. S—१. १. S—S

त-व मु-ञ्ज न-रा-धि-प ! से-नां
 (१)(२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९)(१०)

भगणः भगणः भगणः गु० गु०
 S. १. १—S. १. १—S. १. १—S—S

वे-ग-व-तीं स-ह-ते स-म-रे-षु ।
 (१) (२)(३) (४) (५)(६)(७) (८)(९)(१०)(११)

सगणः सगणः सगणः गु०
 १. १. S—१. १. S—१. १. S—S

प्र-ल-यो-र्मि-मि-वा-भि-मु-खीं तां
 (१)(२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९)(१०)

भगणः भगणः भगणः गु० गु०
 S. १. १—S. १. १—S. १. १—S—S

कः स-क-ल-क्षि-ति-मृ-ञ्चि-व-हे-षु ? ॥
 (१) (२) (३)(४) (५) (६) (७) (८)(९)(१०)(११)

भद्रविराट् त्रौ गौ, मसौ ज्गौ ग् । ५ । ३५ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकार (SS) जकारौ(१S) रेफ(S)S गकारौ(S) च, द्वितीये मकार-
 (SSS) सकार (॥S) जकारा (१S) गकारौ (SS) च, तद् वृत्तं 'भद्रविराट्' नाम ।
 तत्रोदाहरणम्—

तगणः जगणः रगणः गु०
 S. S. १—१. S. १—S. १. S—S

य-त्पा-द-त-ले च-का-स्ति च-कं
 (१) (२) (३)(४)(५) (६) (७) (८) (९)(१०)

भगणः सगणः जगणः गु० गु०
 S. S. S १. १. S १. S. १—S S

ह-स्ते वा कु-लि-शं स-रो-रु-हं वा ।
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७)(८)(९)(१०)(११)

१. 'ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् मसौ ज्गौ ग् भद्रविराट् भवेदनो जे' इति छन्दःकौस्तुभे ।

तगणः जगणः रगणः गु०
 ५ ५ १ १ ५ १ ५ १ ५ ५
 रा-जा ज-ग-दे-क-च-क-व-ती
 (१)(२) (३)(४) (५)(६) (७)(८) (९)(१०)

मगणः सगणः जगणः गु० गु०
 ५ ५ ५ १ ५ ५ १ ५ १ ५ ५
 स्या-च्छं भ-द्र-वि-राट् स-म-क्षु-ते ऽसौ ।
 (१) (२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९)(१०)(११)

अस्यौपच्छन्दसिकान्तःपातित्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमर्द्धसमाधिकारे पाठः ॥

केतुमती 'सजौ सगौ, भ्रौ न्गौ ग् । ५ । ३६ ॥

यस्य प्रथमे पादे सकार (॥५) जकारौ (॥५) सकार (॥५) गकारौ (५) च, द्वितीये भकार (५॥) रेभ (५॥५) नकारा (॥॥) गकारौ (५५) च, तत् 'केतुमती' नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम्—

सगणः जगणः सगणः गु०
 १ १ ५ १ ५ १ १ १ ५ ५
 ह-त-भू-रि-भू-मि-प-ति-वि-हां
 (१)(२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९)(१०)

मगणः रगणः जगणः गु० गु०
 ५ १ १ ५ १ ५ १ १ १ ५ ५
 यु-द्ध-स-ह-स-ल-ब्ध-ज-य-ल-क्ष्मीम् ।
 (१)(२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९)(१०)(११)

सगणः जगणः सगणः गु०
 १ १ ५ १ ५ १ १ १ ५ ५
 स-ह-ते न-कोऽपि व-सु-धा-यां
 (१)(२) (३) (४) (५) (६) (७) (८) (९)(१०)

१. अत्र केषाञ्चिद्भद्रविराडादीनामौपच्छन्दसिकादिभ्यो नैतालीयमेदेभ्योऽमेदेऽपि गणनियमानियमरूपोपाधिमेदाद्भेदो बोध्यः । अत एव केदारोऽपि औपच्छन्दसिकं विराड्वृत्तमप्याह स्म—'वदन्त्यपरवक्त्राख्यं नैतालीयं विपश्चितः । पुष्पिताग्राभिधं केचि-द्रौपच्छन्दसिकं तथा ॥' (वृ० र० ४।१२) इति माधुर्यरञ्जनी । २. 'विषमे सजौ सगुर्युक्तौ केतुमती समे भरनगाद्रः' इति छन्दःकौस्तुभे ।

मगणः रगणः नगणः गु० गु०
 ५-१-१-५-१-५-१-१-१-५-५

के-तु-म-तीं न-रे-न्द्र! त-व से-नाम् ॥

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

आख्यानकी तौ जगौ ग, जतौ जगौ ग । ५ । ३७ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकारौ (SSI.SSI) जकारौ (IḥI) गकारौ (SS) च, द्वितीये जकार-
 (ISI) तकारौ (SSI) जकार (ISI) गकारौ (SS) च, तत् 'आख्यानकी' नाम वृत्तम् ।
 तत्रोदाहरणम्—

तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 ५-५-१-५-५-१-१-५-१-५-५

मृ-हा-व-ली म-ङ्ग-ल-गी-त-ना-दै-

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

जगणः तगणः जगणः गु० गु०
 १-५-१-५-५-१-१-५-१-५-५

र्ज-न-स्य चि-त्ते सु-द-मा-द-धा-ति ।

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 ५-५-१-५-५-१-१-५-१-५-५

आ-ख्या-न-की-व स्म-र-ज-न्म-वै-ता-

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

जगणः तगणः जगणः गु० गु०
 १-५-१-५-५-१-१-५-१-५-५

म-हो-त्स-व-स्या-म्र-व-णे क-ण-न्ती ॥

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

आख्यानकी वार्ताहारिकोच्यते ॥

विपरीताख्यानकी जतौ जगौ ग, तौ जगौ ग । ५ । ३८ ॥

१. 'अख्यानिकी' इति कलिकातामुद्रितपुस्तके पाठः । एवं वृत्तावपि तत्र । 'आख्या-
 तकी'ति रत्नाकरे । 'आख्यानकी तौ जगुरु गमोजे जतावनोजे जगुरु गुरुश्चेत्' इति
 छन्दःकौस्तुभे । उपजातिचतुर्दशमेदान्तर्गतप्राकृतपिङ्गलोक्तभद्राख्यदशमभेदरूपत्वात्
 'भद्रा' इत्यपरं नाम. २. 'यात्रामहोत्सवस्य श्रवणे कणन्ती' इति लिखितोदाहरणपुस्तके.
 ३. 'विपरीताख्यानिकी इति क. मु. पु. 'जतौ जगौ गो विषमे समे तौ जगौ ग एषा
 विपरीतपूर्वा' इति छन्दःकौस्तुभे । प्राकृतपिङ्गलोक्तोपजातिचतुर्दशमेदान्तर्गतहंसीनाम-
 कपञ्चमभेदरूपत्वात्पञ्चमोऽयं भेद उपजातेः, अतो 'हंसी' इति नामान्तरम्.

यस्य प्रथमे पादे जकार (।।) तकारौ (।।) जकारौ (।।) गकारौ (।।) च, द्वितीये तकारौ (।।) जकारौ (।।) गकारौ (।।) च, तद् 'विपरीताख्यानकी' नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम्—

जगणः तगणः जगणः गु० गु०
 १. ३. १. ३. ३. १. ३. ३. १. ३. ३.
 अ-लं त-वा-ली-क-म्ब-चो-मि-रे-मिः
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 ३. ३. १. ३. ३. १. ३. ३. १. ३. ३.
 स्था-र्थं प्रि-ये। सा-ध-य का-र्यं-म-न्यत् ।
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

जगणः तगणः जगणः गु० गु०
 १. ३. १. ३. ३. १. ३. ३. १. ३. ३.
 क-थं क-था-क-र्ण-न-कौ-तु-कं स्या-
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 ३. ३. १. ३. ३. १. ३. ३. १. ३. ३.
 दा-ख्या-न-की चे-द्वि-प-री-त-वृ-त्तिः ? ॥
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

एतयोश्च वक्ष्यमाणोपजात्यन्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमर्द्धसमाधिकारे पाठः ।

हरिणप्लुता सौ सलौ ग, नमौ भुरौ । ५ । ३९ ॥

यस्य प्रथमे पादे सकाराख्यौ (।।) लकार (।) गकारौ (।) च, द्वितीये नकार (।।) भकारौ (।।) भकार (।।) रेफौ (।।) च, तद् वृत्तं 'हरिणप्लुता' नाम । तत्रोदाहरणम्—

सगणः सगणः सगणः ल० गु०
 १. १. ३. १. १. ३. १. १. ३. १. ३.
 त-व-मु-ञ्ज-न-रा-धि-म। वि-द्वि-षां
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

१. 'अयुजि प्रथमेन विवर्जितो वृत्तविलम्बिततो हरिणप्लुता' इति प्रा० पि० सू० २।३१५.

नगणः भगणः भगणः रगणः
 १. १. १—५. १. १—५. १. १—५. १. ५
 भ-य-वि-व-जि-त-के-तु-ल-धी-य-साम् ।
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

सगणः सगणः सगणः ल० गु०
 १. १. ५—१. १. ५—१. १. ५—१०—५
 र-ण-भू-मि-प-रा-ञ्च-ख-व-र्त्म-नां
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

नगणः भगणः भगणः रगणः
 १. १. १—५. १. १—५. १. १—५. १. ५
 भ-व-ति शी-घ्र-ग-ति-र्ह-रि-ण-धु-ता ॥
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

अपरवक्त्रं नौ इलौ ग, नृजौ जरौ । ५ । ४० ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ (॥॥.॥॥) रेफ (ऽऽऽ) लकार (ऽ) गकारा (ऽ) च, द्वितीये
 नकार (॥॥) जकारौ (ऽऽ) जकार (ऽऽ) रेफौ (ऽऽऽ) च, तद्वृत्तम् 'अपरवक्त्रं' नाम ।
 तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः रगणः ल० गु०
 १. १. १—१. १. १—५. १. ५—१—५
 स-कृ-द-पि कृ-प-णे-न च-क्षु-षा
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

नगणः जगणः जगणः रगणः
 १. १. १—१. ५. १—१. ५. १—५. १. ५
 न-र-व-र! प-श्य-ति-य-स्त-वा-न-नम् ।
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

नगणः नगणः रगणः ल० गु०
 १. १. १—१. १. १—५. १. ५—१—५
 न-पु-न-र-प-र-व-क्त्र-मी-क्ष-ते
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)

१. 'भयविसर्जितहेतिलधीयसाम्' इति लि. पुस्तके. २. 'अयुजि ननरला गुरुः समे
 यदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ' इति प्रा० पि० सू० २।३।१८ अस्यैव 'पल्लविताग्र'मिति
 नामान्तरं वृ० म० को० ।

रगणः जगणः रगणः जगणः
 S. I. S. I. S. I. S. I. S. I.
 प-ञ्च-क-न्तु को-म-ले क-रे वि-भा-ति
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

जगणः रगणः जगणः रगणः गु०
 I. S. I. S. I. S. I. S. I. S. S.
 प्र-श-स्त-म-त्स्य-ला-च्छ-नं प-दे च य-स्याः ।
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)

रगणः जगणः रगणः जगणः
 S. I. S. I. S. I. S. I. S. I.
 सा य-वा-न्वि-ता भ-वे-द्ध-ना-धि-का च
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)

जगणः रगणः जगणः रगणः गु०
 I. S. I. S. I. S. I. S. I. S. S.
 स-म-स्त-व-न्धु-पू-जि-ता प्रि-या च प-त्युः ॥
 (१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)

यवान्विता यवमतीत्यर्थः ॥

शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् । ५ । ४३ ॥

यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशद् (२९) अक्षराणि, द्वितीये च एकत्रिंशत् (३१), द्वयो-
 रपि (१. २) पादयोरन्ते च प्रत्येकं गुरुः (S), तद्वृत्तं 'शिखा' नाम । 'अधै' (पि० सू०
 ५।३१) इत्यधिकाराद्वितीयमप्यर्थं तादृशमेव । 'अन्ते ग्' इति नियमार्थमेतत् । अन्ते
 एव गुरुर्नान्यत्र । तेन अयुक् (१, ३) पादे अष्टाविंशति (२८) अक्षराणि लघूनि, अन्ते
 गुरु (१) रेकः । युक् (२, ४) पादे त्रिंश (३०) लघवः, अन्ते गुरु (१) श्व । तत्रो-
 दाहरणम्—

गु०

~

S

अभिमतवकुलकुसुमघनपरिमलमिलदलिमुखरितहरिति मधौ

(२९).

१. 'तथा च यस्याः' इति लि. पु०. २. 'शिखैकात्रिंश-दिति वैदिकपाठः । पिङ्ग-
 लसूत्र (४।४९) प्राकृतपिङ्गलसूत्र (१।१२६) बोधित 'शिखा' छन्दस्त्वस्माद्विज्ञमेव । ३. 'अ-
 भिनव' इति लि. पुस्तके.

सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसि शयंतरणिवितते ।

(११).

विकसितविविधकुसुमसुलभसुरभिशरमदननिहतसकलजने

(२९).

ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह सुतनु ! तव विरहदहनविषमशिखा ॥

(११).

खञ्जा महत्ययुजीति । ५ । ४४ ॥

इयमेव शिखा पूर्वोक्ते महति बह्वक्षरे पादे अयुजि (१, ३) सति, पारिशेष्यादितर-
स्मिंश्च युजि (२, ४) सति 'खञ्जा' नाम च्छन्दो भवति । अयमर्थः—एकत्रिंशदक्षरो
विषमः पादः कर्तव्यः; एकोनत्रिंशद(२९)क्षरश्च समः पादः । शेषं यथाप्राप्तमेव ।
तत्रोदाहरणम्—

अपगतघनविशददशदिशि हृतजनदृशि परिणतकणकपिलकलमे

(११).

प्रविकसदसमकुसुमघनपरिमलसुरभितमरुति शरदि समये ।

(२९).

शुचिशशिमहसि विवृतसरसिरुहि मुदितमधुलिहि विमलितधरणिगले

(११).

१. 'मनसि शयवितते'ति लि. पुस्तके, लिखितोदाहरणपुस्तके च. २. 'प्राकृतपिङ्ग-
लसूत्र(१।१२४)बोधित'खञ्जा'छन्दस्त्वस्मान्निज्ञमेव । 'खञ्जा' इति नामान्तरमस्याः
क्रचित् । 'शिखाखञ्जे दण्डकभेदौ । अत्र दर्शिते मात्रासमकप्रस्तावात्'—इति वृ० २०
पञ्चिका ।

किमपरमिह कमलमुखि ! सुखमनुभवति मम हृदयकमलमधुना ॥
(२२).

अर्धसमवृत्ताधिकारो निवृत्तः ।

इति भट्टहल्लयुधविरचितायां छन्दोवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

यतिर्विच्छेदः । ६ । १ ॥

विच्छिद्यते विभज्यते पदपाठोऽस्मिन्निति विच्छेदो विभ्रामस्थानं, स च यतिरित्युच्यते । नन्वत्र शास्त्रे यतिशब्देन व्यवहारादर्शनोक्तिरर्थकं संज्ञाकरणम् । नैष दोषः, यतिरित्यागमादिष्वाचार्यपारम्पर्यागता संज्ञेयं 'तनुमध्यादि'वत् । तस्याः शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमर्थकथनम् 'यतिर्विच्छेदः' इति । अस्ति च लोके शास्त्रान्तरेषु च यतिसंज्ञाव्यवहारः । अपि च 'यतिः' इत्यधिकार आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः समुद्रेन्द्रियरसादिनिर्देशेषूपतिष्ठते । समुद्रादिशब्दाः साकाङ्क्षत्वात् 'यतिः' इत्यनेनैव संबध्यन्ते । यतिशब्दस्याधिकरणव्युत्पत्त्या समुद्राद्यवच्छिन्नेष्वक्षरेषु यतिः कर्तव्येत्यर्थः सिध्यति । तत्रैषा यत्युपदेशोपनिषद्भवति —

'यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः ।

समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥

कचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥

पूर्वान्तवत्स्वरः संधौ कचिदेव परादिवत् ।

द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यणादेशः परादिवत् ॥

नित्यं प्राक्पदसंबन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत् ।

परेण नित्यसंबन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥'

'यतिः सर्वत्र पादान्ते' इत्यस्योदाहरणम् — 'विशुद्धज्ञानदेहाय' (मी. श्लो. वा. १११) इत्यादि । तस्यैव प्रत्युदाहरणम् —

'नमस्तस्मै महादेवा, - यं शशाङ्कार्धधारिणे' इत्यादि ।

१. यतिश्छन्दोऽधिरूढानां शब्दानां या विधारणा ।' (का. लं. ४।२४) इति भामहः ।

२. 'पादान्त एव केचित् पादमध्येऽपि केचन । यतिं वदन्ति तत्रापि विशेषः स्फुटमुच्यते ॥ धातुनामस्वभिन्नेषु यतिर्भवति नान्यथा । उपसर्गान्ततच्छेदः प्रत्ययादौ तयोः कचित् ॥ स्वरसन्धौ तु सम्प्राप्तसौन्दर्याद्यतिरिच्यते । तु चादयो न प्रयोज्या विच्छेदात्परतस्तथा ॥ प्रत्ययादौ यतिर्नात्रां षष्ठ्यामेवेति केचन ।' इति मन्दारमरन्दे (शे. वि.) ।

‘श्लोकार्धे तु विशेषतः’ इत्यत्र संधिकार्याभावः स्पष्टविभक्तिकत्वं च विशेषः । तत्रोदाहरणं यथा—

‘नमस्यामि सदोद्भूतमिन्धनीकृतमन्मथम् ।

ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहम् ॥’

अत्र ‘ईश्वराख्यम्’ इत्यस्य पूर्वमकारेण संयोगो न कर्तव्यः । समासे प्रत्युदाहरणं [यथा—]

‘सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी- ।

पिञ्जरीकृतपादाब्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ॥’

‘समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके’ तत्र श्रूयमाणविभक्त्यन्तं व्यक्ताविभक्तिकम्, समासान्तभूतविभक्त्यन्तमव्यक्तविभक्तिकम् । तत्रोदाहरणं [यथा—]

‘यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु’ (मे. सं. १११) इत्यादि ।

‘व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके’ इति ‘यतिः सर्वत्र पादान्ते’ इत्यनेन संबध्यते । तत्रोदाहरणम्—

‘वशीकृतजगत्कालं कण्ठेकालं नमाम्यहम् ।

महाकालं कलाशेषशशिलेखाशिखामणिम् ॥’

अपि च ।

‘नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥’

‘कचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् । यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥’ तत्रोदाहरणम्—

‘पर्याप्तं तप्तचामी,—करकटकतटे श्लिष्टशीतेतरांशौ’ इत्यादि । तथा—‘कूजत्कोयष्टि-
कोला,—हलमुखरभुवः प्रान्तकान्तारदेशाः’ इत्यादि । तथा—‘हासो हस्ताग्रसंवा,—
हनमपि तुलिता,—द्रीन्द्रसारद्विषोऽसौ’ इत्यादि । तथा—‘वैरिस्नानां तथोच्चा,—रितरु-
चिरऋचां चाननानां चतुर्णाम्’ इत्यादि । तथा—‘खण्डे पानीयमाह्ला,—दयति च महिषं
पक्षपाती पृथक्कः’ इत्यादि । समुद्रादाविति किम् ? । पदमध्ये यतिः पादान्ते मा भूत् ।
तद्यथा—‘प्रणमन्तं भवबन्धक्लेशनाशाय नारा,—यणचरणसरोजद्वन्द्वमानन्दहेतुम्’ इत्यादि ।

पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु यतिर्बुध्यति । तत्रोदाहरणम्—

‘एतस्या ग,—ण्डतलममलं गाहते चन्द्रकक्षाम्’ इत्यादि । ‘एतस्या रा,—जति सुसु-
खमिदं पूर्णचन्द्रप्रकाशम् ।’ इत्यादि । तथा—‘सुरासुरशिरोनिष्ठ,—ष्टचरणारविन्दः
शिवः’ इत्यादि ।

‘पूर्वान्तवत्स्वरः संघौ क्वचिदेव परादिवत्’ । अस्यार्थः—योऽयं पूर्वपरयोरेकादेशः
स्वरसंघौ विधीयते, स क्वचित्पूर्वस्थान्तवद्भवति क्वचित्परस्थादिवत् । तथा च पाणिनेः

स्मरणम्—‘अन्तादिवच्च’ (पा० सू० ६।१।८५) । तत्र पूर्वान्तवद्भावे उदाहरणम्—
‘स्यादस्थानो—पगतयमुनासंगमेवामिरामा’ (मे. सं. १।५१) । ‘जम्भारातीभकुम्भो,—
झवमिव दधतः’ इत्यादि ।

तथा—

‘दिकालाद्यनवच्छिन्ना—नन्तचिन्मात्रमूर्तये ।

स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥’ (नी. श. १) इत्यादि ।

परादिवद्भावे उदाहरणम्—

‘स्कन्धं विन्ध्याद्रिवुज्झा, निकषति महिष—स्याहितोऽसूनहार्षात्’ इत्यादि ।

‘शूलं शूलं तु गाढं प्रहर हर ! हृषीकेश ! केशोऽपि वक्र—श्चक्रेणाकारि किं ते’ इत्यादि ।

तत्र हि स्वरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि तद्भक्तत्वात्तदादिवद्भवति ।

‘यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ’ इत्यन्तादिवद्भावविधावपि संबध्यते । तेन

‘अस्या वक्त्रा—वज्रमवजितपूर्णेन्दुशोभं विभाति’ इत्येवंविधा यतिर्न भवति ।

‘यणादेशः परादिवत्’ इत्यस्योदाहरणम्—

‘विततघनतुषारक्षोदशुभ्रांशुपूर्वा-

स्वविरलपदमालां श्यामलामुल्लिखन्तः’ इत्यादि ।

‘नित्यं प्राक्पदसंबन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत्’ । तेभ्यः पूर्वा यतिर्न कर्तव्येत्यर्थः ।

तत्रोदाहरणम्—

‘स्वादु खच्छं च हिमसलिलं प्रीतये कस्य न स्यात्’ ? इत्यादि ।

नित्यं प्राक्पदसंबन्धा इति किम् ? । अन्येषां पूर्वपदान्तवद्भावो मा भूत् । तद् यथा—

‘मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः’ (मे. सं. १।३८)

तथा—‘इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचं’ (मे. सं. १।५) इत्यादि ।

‘परेण नित्यसंबन्धाः प्रादयश्च परादिवत्’ । तेभ्यः परा यतिर्न भवतीत्यर्थः । तत्रो-
दाहरणम्—

‘दुःखं मे प्र—क्षिपति हृदये दुःसहस्त्वद्वियोगः’ इत्यादि ।

परेण नित्यसंबन्धा इति किम् ? । कर्मप्रवचनीयेभ्यः परापि यतिर्यथा स्यात् इति,
तत्रोदाहरणम्—

‘प्रियं प्रतिस्फुरत्पादे मन्दायन्ते नखत्विषः ।’

‘श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि’ इत्यादि ।

अयं तु चादीनां प्रादीनां चैकाक्षरत्वेनैकाक्षराणामेव पादान्ते यतावन्तादिवद्भाव
इष्यते, न त्वनेकाक्षराणां पदमध्ये यतौ । तत्र हि पदमध्येऽपि चाभीकरादिष्विव यतेरभ्य-
नुज्ञातत्वात् । तत्र चादीनामुदाहरणम्—

‘प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम्’ (मे. सं. २।२८) इति ।

प्रादीनामुदाहरणम्—

‘द्वारारूढप्रमोदं हसितमिव परिस्पष्टमासौ सखीभिः’ इत्यादि ।

न पर्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रेस्तारगणनाविधौ ।

पूर्वाचार्यकृतौभिख्याचिह्नं किंचिदिहोच्यते ॥

(उक्थायाम्) एकाक्षरायाम्—

श्रीच्छन्दः (११)—श्री सा ।

जं गो ॥ प्रा० पि० सू० २११ ॥

(अत्युक्थायाम्) द्व्यक्षरायाम्—

कामच्छन्दः (२१)—सीहा वीहा ।

— . कामो रामो ॥ प्रा० पि० सू० २१४ ॥

(‘स्त्री’ इति नामान्तरं कामस्य छन्दःकौस्तुभादौ ।)

महीच्छन्दः (२२)—ल्लो जहीं ।

मही कही ॥ प्रा० पि० सू० २१८ ॥

सारुच्छन्दः (२३)—सार एह ।

गो वि रेह ॥ प्रा० पि० सू० २१९ ॥

(चारु—वृत्तचन्द्रिकायाम्)

मधुच्छन्दः (२४)—लहु जुअ ।

महु जुअ ॥ प्रा० पि० सू० २१६ ॥

(मध्यायाम्) त्र्यक्षरायाम्—

तालीच्छन्दः (३१)—ताली ए जाणीए ।

गो कण्णो तिच्चण्णो ॥ प्रा० पि० सू० २१९२ ॥

(‘नारी’—वृ० २०)

शशीच्छन्दः (३२)—ससी यो जणीयो ।

फणीदो भणीओ ॥ प्रा० पि० सू० २१९६ ॥

(‘किसा’—वृ० २०)

१. ‘परिस्पष्टमाशासखीभिः’ इति क. सु. पुस्तके । २. प्रेस्तारगणना त्वष्टमाध्याये प्रपञ्चयिष्यते । अत्र तु श्रीमता भगवता पिङ्गलाचार्येण गायत्र्याद्युत्कृतिपर्यन्तच्छन्दोऽनुसारीणि वृत्तानि, दण्डकजातयश्च प्रदर्शिताः, न तूक्थादिच्छन्दःपञ्चकानुसारीणि वृत्तानि । तानि च्छन्दांसि प्राकृतपिङ्गलच्छन्दःकौस्तुभप्रभृतिग्रन्थोपलब्धानि प्रदर्श्यन्ते । यथा—

३. ‘पूर्वाचार्यकृतं वृत्तचिह्नं’ इति क. सु. पुस्तके । ४. ‘प्राकृतेष्वष्टभिर्माद्यैर्गोर्कर्णा’ च ‘शशिप्रभा’ । ‘रमणं’ चैव ‘पाञ्चालं’ ‘मृगेन्द्र’ चैव ‘मन्दरः’ ॥ ‘कमलं’ चैव ‘संज्ञाश्वं’ वृत्ताष्टकमुदीरितम् ॥

प्रियाच्छन्दः (३।३)—हे पिप लेखिष्य ।

अक्खरे तिण्णि रे ॥ प्रा० पि० सू० २।१४ ॥

('मृगी' इति छन्दःकौस्तुभादौ ।)

रमणच्छन्दः (३।४)—सगणो रमणो ।

सहिओ कहिओ ॥ प्रा० पि० सू० २।१८ ॥

पञ्चालच्छन्दः (३।५)—तक्कार जं दिट्ठ ।

पंचाल उक्किट्ठ ॥ प्रा० पि० सू० २।२० ॥

मृगेन्द्रच्छन्दः (३।६)—णरेंद ठवेहु ।

मिपंद करेहु ॥ प्रा० पि० सू० २।२२ ॥

मन्दरच्छन्दः (३।७)—भो जहि सो सहि ।

मंदर सुंदर ॥ प्रा० पि० सू० २।२४ ॥

कमलच्छन्दः (३।८)—कमल पमण ।

सुसुहि णगण ॥ प्रा० पि० सू० २।२६ ॥

(प्रतिष्ठायाम्) चतुरक्षरायाम्—

तीर्णाच्छन्दः (४।१)—चारी हारा इट्ठा कारा ।

वीए कण्णा जाणे तिण्णा ॥ प्रा० पि० सू० २।२८ ॥

व्रीडाच्छन्दः (४।२)—यगौ व्रीडा । वृ० र० ३।७

समृद्धिच्छन्दः (४।३)—गौ समृद्धिः । वृ० र० ३।११

सुमतिच्छन्दः (४।४)—सुमतिः सौ । वृ० र० ३।१०

लासिनीच्छन्दः (४।६)—ज्ग लासिनी । वृ० र० ३।८

('नगाणिका'—प्रा० पि० सू० २।३२)

सुमुखीच्छन्दः (४।७)—भगौ सुमुखी । वृ० र० ३।९

घारीच्छन्दः (४।११)—वण्ण चारि मुद्धि घारि ।

विण्णि हार दो स सार ॥ प्रा० पि० सू० २।३० ॥

('घारि'—वा० भू०)

(सुप्रतिष्ठायाम्) पञ्चाक्षरायाम्—

संमोहाच्छन्दः (५।१)—संमोहारुअं दिट्ठो सो भूअं ।

वे कण्णा हारा भूअत्तासारा ॥ प्रा० पि० सू० २।३४ ॥

('पङ्क्तिः' इति नामान्तरं संमोहाख्यच्छन्दसः)

('कन्या'—ग० पु०, वृ० र० । 'कीर्णा'—वृ० च०)

तत्र गायत्रे छन्दसि वृत्तम्—

तनुमध्यां त्यौ ॥ ६ । २ ॥

यस्य पादे तकार (ऽऽ) यकारौ (ऽऽ), तत् 'तनुमध्यां' नाम वृत्तम् । तत्रो-
दाहरणम्—

तगणः	यगणः	तगणः	यगणः
५ . ५ .	१ — १ . ५ . ५	५ . ५ .	१ — १ . ५ . ५
ध-न्या त्रि-षु नी-चा; क-न्या त-नु-मी-ध्या ।			

हारीच्छन्दः (५।५)—आईहि अंते हारे सुजुते ।

मज्जेक्कगंधो हारी अछंदो ॥ प्रा० पि० सू० २।३६ ॥

(‘हारीतबन्ध’ इति नामान्तरं हारीच्छन्दसः)

हंसच्छन्दः (५।७)—पिंगलदिट्टो भ इइ सिट्टो ।

कण्णइ दिज्जो हंस मुण्णिज्जो ॥ प्रा० पि० सू० २।३८ ॥

(‘पङ्क्तिः’ इति नामान्तरं हंसस्य छन्दःकौस्तुभादौ, छन्दोमजर्यां न.)

विदग्धकच्छन्दः (५।११)—‘रो लगौ यदा स्याद्विदग्धकः’ ।

प्रियाच्छन्दः (५।१२)—‘सलगैः प्रिया’ इत्यधिकं छन्दःकौस्तुभवृत्तरत्नाकरादा-
वुपलभ्यते, न प्राकृतपिङ्गले ॥

यमकच्छन्दः (५।३२)—सुपिअगण सरसुगुण ।

सरह गण जमअ भण ॥ प्रा० पि० सू० २।४० ॥

१. षडक्षरचतुष्पादार्षगायत्रीच्छन्दसः प्रस्तारे क्रियमाणे चतुःषष्टिमेदा जायन्ते तत्र
त्रयोदशोऽयं मेदः, प्राकृतपिङ्गले नायं वर्णितः.

अत्र त्वेकमेव वृत्तं दर्शितम्, प्राकृतपिङ्गलच्छन्दःकौस्तुभादावुपलब्धानि वृत्तानि
प्रदर्श्यन्ते । यथा—

शेषाच्छन्दः (६।१)—‘बाराहा मत्ता जं कण्णा तीआ होतं ।

हारा छक्का बंधो सेसा राआ छंदो’ ॥

प्रा० पि० सू० २।४२ ॥

(‘शेषराज’ इत्यपि नामान्तरं रविदासमते, ‘विद्युल्लेखा’ इति च नामान्तरं वृत्त-
रत्नाकरादौ शेषाख्यच्छन्दसः) ।

शङ्खनारीच्छन्दः (६।१०)—‘खडावण्णबद्धो भुअंगापअद्धो ।

पआ पाअ चारी कही संखणारी ॥’

प्रा० पि० सू० २।५३ ॥

(‘सोमराजी, शङ्खधारी’ इति नामान्तरे छन्दःकौस्तुभादौ शङ्खनार्याख्य-
च्छन्दसः) ।

तगणः	वगणः	तगणः	वगणः
S . S . I	I . S . S	S . S . I	I . S . S
श्रो-णी-स्त	न-गु-वी	उ-वी-प-ति-भो-ग्या	॥

अत्र तु पादान्ते विशेषेण विश्रामः कर्तव्य इत्यात्रायः ॥

(उष्णिहि)

चतुरंसाच्छन्दः (६।१६) — 'ठउ चउरंसा' फणिवइभासा ।

दिअवरकण्णो फुल रसवण्णो ॥'

प्रा० पि० सू० २।४८ ॥

('शशिवदना, चण्डरसा, चतुर्वर्णा' इति नामान्तराणि छन्दःकौस्तुभादौ चतुरंसाख्यच्छन्दसः । गारुडे (पृ० खं० २०९।२) तु 'बालललितम्' इति ।

विज्जोहाच्छन्दः (६।१९) — 'अक्खरा जे छआ पाअ पाअ ट्टिआ ।

मत्त पंच हुणा विण्णि जोह्वागणा' ॥

प्रा० पि० सू० २।४६ ॥

('विमोहा' इति नामान्तरं वाणीभूषणे, 'वल्लरी' इति छन्दःकौस्तुभादौ विज्जो-
हाख्यच्छन्दसः) ।

अनघच्छन्दः (६।२५) — 'मो सधेदनघः ॥' अ० वृ० २०

तिलकाच्छन्दः (६।२८) — 'पिअ तिल्ल धुअं सगणेण जुअं ।

छअ वण्ण पओ कल अट्ट धओ ॥'

प्रा० पि० सू० २।४४ ॥

(रविदासमते 'डिल्ला, भद्र' इति नामान्तरे तिलकाच्छन्दसः) ।

वसुमतीच्छन्दः (६।२९) — 'त्सौ चेद्वसुमती' इत्यधिकं छन्दःकौस्तुभादौ ।

मन्थानच्छन्दः (६।३७) — 'कामावआरेण अद्रेण पाएण ।

मत्ता दहा सुद्ध मंथाण सो सुद्ध ॥'

प्रा० पि० सू० २।५१ ॥

मालतीच्छन्दः (६।५६) — 'धअं सरवीअ मणीगुण तीय ।

दई लहु अंत स मालइ कंत ॥'

प्रा० पि० सू० २।५५ ॥

('सुमालतिका' इति नामान्तरं वाणीभूषणे मालत्याख्यच्छन्दसः) ।

दमनकच्छन्दः (६।६४) — 'दिअवर किअ भणहि सुपिअ ।

दमणअ गुणि फणिवइ भणि ॥'

प्रा० पि० सू० २।५७ ॥

१. 'इकोऽसवर्णे' (पा० सू० ६।१।१२७) इति प्रकृतिभावः । 'भूयात् पति-
भोग्या' इति पाठः । २. 'अत्र त्वेकमेव वृत्तं दर्शितम्, प्राकृतपिङ्गलच्छन्दःकौस्तुभप्रभृ-
तिग्रन्थोपलब्धानि वृत्तानि प्रदर्श्यन्ते यथा—

कुमारललिता जसौ गू ॥ ६ । ३ ॥

यस्य पादे जकार (।५।) सकारौ (॥५) गकार (ऽ) च तद्वत् 'कुमारललिता' नाम ।
त्रिभिश्चतुर्भिश्च यत्युपदेशं वर्णयन्ति । तत्रोदाहरणम्—

जगणः	सगणः	गु०	जगणः	सगणः	गु०
१. ५. ।	१. । १. ५. ५		१. ५. ।	१. । १. ५. ५	
(१)	(४)		(१)	(४)	
य-वी-य,-र-ति-भू-मौ			वि-भा-ति,-ति-ले-का-ङ्कः ।		
जगणः	सगणः	गु०	जगणः	सगणः	गु०
१. ५. ।	१. । १. ५. ५		१. ५. ।	१. । १. ५. ५	
(१)	(४)		(१)	(४)	
कु-मा-र,-ल-लि-ता-सौ			कु-ला-न्य,-ट-ति ना-री ॥		

अत्र केचिद् द्वाभ्यां(२) पञ्चभिः(५) च यतिमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणम्—

जगणः	सगणः	गु०	जगणः	सगणः	गु०
१. ५. ।	१. । १. ५. ५		१. ५. ।	१. । १. ५. ५	
इ-दं(२), व-द-न-प-द्मं(५)			प्रि-ये(२), त-व वि-भा-ति(५) ।		
जगणः	सगणः	गु०	जगणः	सगणः	गु०
१. ५. ।	१. । १. ५. ५		१. ५. ।	१. । १. ५. ५	
इ-ह(२), व्र-ज-ति मु-ग्धे(५)			म-नो(२), अ-म-र-तां मे(५) ॥		

१. उक्त सप्ताक्षरप्रस्तारस्य त्रिंशत्तमो (३०) मेदः 'कुमारललिता' इति प्रसिद्धः ।

शीर्षाच्छन्दः (७।१)—'सत्ता दीहा जाणेही कण्णा ती गो माणेही ।

चाउद्दाहा मत्ताणा सीसारुअं छंदाणा ॥'

प्रा० पि० सू० २।६५ ॥

हंसमालाच्छन्दः (७।२०)—'सरणा हंसमाला ॥'

मदलेखाच्छन्दः (७।२५)—'मसौ गः स्यात् मदलेखा ॥'

समानिकाच्छन्दः (७।४३)—'चारि हार किज्जही तिण्णि गंध दिज्जही ।

सत्त अक्खरा ठिआ सा समानिआ पिआ' ॥

प्रा० पि० सू० २।५९ ॥

चूडामणिच्छन्दः (७।५३)—'चूडामणिस्तभगाः ॥'

मधुमतीच्छन्दः (७।६०)—'ननगा मधुमती ॥'

करहञ्चीच्छन्दः (७।९६)—'चरण गण विप्प पढम लइ थप्प ।

जगण तसु अंत मुणइ करहंच ॥'

प्रा० पि० सू० २।६३ ॥

(अनुष्टुप्)

माणवकाक्रीडितकं भूतौ लग्नौ ॥ ६ । ४ ॥

यस्य पादे भकार(५॥)तकारौ (५॥) लकार(१)गकारौ (५) च, तत् 'माणवका-
क्रीडितकं' नाम वृत्तम् ॥ तत्रोदाहरणम्—भगणः तगणः ल० गु०
५ . १ . १ - ५ . ५ . १ - १ - ५

माणव-का(४), क्रीडि-त-कं(४)

भगणः तगणः ल० गु०
५ . १ . १ - ५ - ५ . १ - १ - ५

यः-कुरु-ते(४), वृद्ध-व-याः ।

भगणः तगणः ल० गु०
५ . १ . १ - ५ . ५ . १ - १ . ५

हास्यम-सौ(४), याति ज-ने(४)

भगणः तगणः ल० गु०
५ . १ . १ - ५ . ५ . १ - १ - ५

मिथुरि-व(४), ब्रीच-प-लः ॥

अत्र चतुर्भिः(४)श्चतुर्भिश्च यतिरित्यात्रायः ॥

सुवासच्छन्दः (७।११२)—'भणउ सुवासउ लहु सुविसेसउ ।

रचि चतुसत्तह भंगणइ अंतह ॥'

प्रा० पि० सू० २।६१ ॥

१. 'अत्र तु चत्वार्येव वृत्तानि दर्शितानि, परंतु प्राकृतपिप्पलच्छन्दः कौस्तुभप्रभृति-
च्छन्दोऽप्रन्धेष्वन्यान्यपि छन्दांस्युपलभ्यन्ते ।' यथा—

पद्ममालाच्छन्दः (८।१९)—'पद्ममाला च रौ गौः (छन्दः कौस्तुभादौ ॥)

मोदच्छन्दः (८।५२)—'स भगा गो यदि मोदः ।' अ० वृ० २०

तुङ्गाच्छन्दः (८।६४)—'तरलणअणि तुंगो पढमगणसुरंगो ।

णगणजुअलवद्धो गुरुजुअलपसिद्धो ॥'

प्रा० पि० सू० २।७३ ॥

मृत्युञ्जयच्छन्दः (८।६९)—'तो मोगला मृत्युञ्जयः ।' अ० वृ० २०

लताच्छन्दः (८।७५)—'रौ यलौ गुरुः स्याल्लता' (क्वचित्)

कमलच्छन्दः (८।९६)—'पढम गण विप्पओ विहु तह णरेंदओ ।

गुरुसहित अंतिणा कमल एम भत्तिणा ॥'

प्रा० पि० सू० २।७५ ॥

गजगतिच्छन्दः (८।१२०)—'नभलगा गजगतिः' (छन्दोमञ्जर्याम् ॥)

सुविलासाच्छन्दः (८।१३२)—'सुविलासा सरो ग्लौ हि (छन्दः कौस्तुभादौ ॥)

सुचन्द्रामाच्छन्दः (८।१४६)—'सुचन्द्रामा यरो ग्लौ' (छन्दः कौस्तुभादौ ॥)

अचलच्छन्दः (८।२५६)—'विमुलमचलमिति' (क्वचित्)

२. उक्ताष्टाक्षरप्रस्तारस्य त्र्यधिकं शततमोऽयं (१०३) भेदो 'माणवकाक्रीडितकं'
इति प्रसिद्धः । ३. 'माणवकम्' इति नामान्तरं छन्दः कौस्तुभवृत्तरत्नाकरादौ ॥

चित्रपदा भौ गौ ॥ ६ । ५ ॥

यस्य पादे भकारौ (SII.SII) गकारौ (S.S) च भवतस्तत् 'चित्रपदा' नाम वृत्तम् ।

तत्रोदाहरणम्—

भगणः	भगणः	गु० गु०	भगणः	भगणः	गु० गु०
—	—	—	—	—	—
S.I.I	S.I.I	S.S	S.I.I	S.I.I	S.S
यस्य सु-खे प्रिय-वा-णी चेतसि सज्जन-ता च ।					
भगणः	भगणः	गु० गु०	भगणः	भगणः	गु० गु०
—	—	—	—	—	—
S.I.I	S.I.I	S.S	S.I.I	S.I.I	S.S
चित्रप-दापि च लक्ष्मी-स्तं पुरु-षं न ज-हा-ति ॥					

अत्र पादान्ते यतिः ॥

विद्युन्माला भौ गौ ॥ ६ । ६ ॥

यस्य पादे भकारौ (SSS.SSS) गकारौ (S.S) च तद् 'विद्युन्माला' नाम वृत्तम् ॥

तत्रोदाहरणम्—

भगणः	भगणः	गु० गु०
—	—	—
S.S.S	S.S	S.S
विद्युन्मा-ल्ला(४), लोलान् भो-गान्		
भगणः	भगणः	गु० गु०
—	—	—
S.S.S	S.S	S.S
मुक्त्वा सु-क्तौ(४), यत्नं कु-र्यात् ।		
भगणः	भगणः	गु० गु०
—	—	—
S.S.S	S.S	S.S
ध्यानोत्प-न्नं(४), निःसा-मा-न्यं		

१. उक्ताष्टाक्षरप्रस्तारमेदानां मध्ये पञ्चपञ्चाशत्तमो (५५) भेदश्चित्रपदेति नाम्ना प्रसिद्धः । 'वितानम्' इति नामान्तरं चित्रपदायाः 'वितानमन्यत्' पिं० सू० ५।८ इति रीत्या । २. उक्ताष्टाक्षरप्रस्तारे सर्वगुर्वात्मक आद्यो भेदो 'विद्युन्माला' इति नाम्ना प्रसिद्धः । 'विज्जूमाला मत्ता सोला पाए कण्णा चारी लोल । एअंरुअं चारी पाआ मत्ती खत्ती विज्जू राआ ॥' (प्रा० पिं० सू० २।६७) विद्युल्लेखा इति नामान्तरम् । एतदतिरिक्तानि 'समानिका-प्रमाणिका-वितान-नाराचक'-प्रसृतीनि छन्दांसि पञ्चमाध्याये समालोच्यानि ।

मगणः

मगणः गु० गु०

सौख्यं भो-(४), कुं यथा-का-हेत् ॥

अत्र चतुर्भिः (४) श्रुतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः ॥

[हंसरुतं औ गौ ॥ ६ । ७ ॥]

यस्य पादे मगणः (ऽऽऽऽ) नगणौ (।।।) गकारौ (ऽ.ऽ) च भवतस्तद् 'हंसरुतं' नाम ॥

तत्रोदाहरणम्—

मगणः

नगणः

गु०

गु०

मगणः

नगणः

गु०

गु०

ऽ.ऽ.ऽ.

।.।.

ऽ.ऽ.

ऽ.ऽ.ऽ.

।.।.

ऽ.ऽ.

लावप्यं

वपुषि

का-न्ते

लोकाती-

तमति-

सौ-म्यम् ।

मगणः

नगणः

गु०

गु०

मगणः

नगणः

गु०

गु०

ऽ.ऽ.ऽ.

।.।.

ऽ.ऽ.

ऽ.ऽ.ऽ.

।.।.

ऽ.ऽ.

नैष्ठुर्यं

मनसि

य-त्ते

द्वैविध्यं

किमिति

ध-त्ते ? ॥

(बृहत्याम्)

१. उक्ताष्टाक्षरप्रस्तारभेदेषु सप्तपञ्चाशत्तमो भेदो (५७) 'हंसरुतं' इति नाम्ना प्रसिद्धः-
लिखितपुस्तकेऽस्य सूत्रस्य नवमत्वेन, भुजगशिखुसृतालक्षणात्मकस्याग्रिमसूत्रस्य चाष्टम-
त्वेन निर्देशः । २. अत्र तु द्वावेव भेदौ संदर्शितौ, परन्तु प्राकृतपिङ्गलच्छन्दःकौ-
स्तुभप्रसूतिग्रन्थेषूपलब्धा भेदाः प्रकाश्यन्ते यथा—

रूपामालीच्छन्दः (९।१)—'णाआराआ जप्पे सारा ए चारी कृष्णा हन्ते हारा ए ।

अट्टादाहा मत्ता पाआए रूआमाली छंदा जंपीए ॥

प्रा० २।८९ ॥

'रूपामाला' 'कर्पूरम्' इति नामान्तरे रूपामाल्याः क्वचित् ॥

स्निग्धाच्छन्दः (९।७)—'स्निग्धा स्याद्भ्रममा यत्र हराननयुगेर्यतिः ।' (श्रीकृष्णः)

विम्बच्छन्दः (९।९६)—'रइअ ऋणि बिंव एसो गुरुजुअल सव्वसेसो ।

सिरहि दिअ मज्झ राओ गुणह गुणि एसहाओ ॥'

प्रा० २।८५ ॥

'विम्बा' इति नामान्तरे क्वचित् । वाणीभूषणे तु गणभेदेन विम्बलक्षणमुक्तम् ।

महालक्ष्मीच्छन्दः (९।१४७)—

'दिट्ठ जोहा गणा तिण्णिआ णाअराएण जा विण्णिआ ।

मासअदेण पाअ ट्ठिअं जाण मुद्धे महालच्छिअं ॥'

प्रा० २।७७ ॥ 'वीरलक्ष्मी' नामान्तरमस्य ।

भुजगशिशुसृता नौ म् ॥ ६ । ७ ॥

यस्य पादे नकारौ (।।।।।) मकार (sss) श्व भवति, तत् 'भुजगशिशुसृता' नाम वृत्तम् ॥ तत्रोदाहरणम्—

नगणः	नगणः	मगणः	नगणः	नगणः	मगणः
1-1-1	1-1-1	5-5-5	1-1-1	1-1-1	5-5-5

इयम-धिकत-रं(७), रम्या विकच-कुवल-य(७), ह्यामा ।

कुसुमिताच्छन्दः (१।१५२)—'कुसुमिता नरौ रो यदा ।' क्वचित् ।

भुजङ्गसंगताच्छन्दः (१।१७२)—'सजरैर्भुजङ्गसंगता ।' छन्दःकौस्तुभे ।

भद्रिकाच्छन्दः (१।१८७)—'भद्रिका भवति रो नरौ' वृत्तरत्नाकरे.

मणिमध्यच्छन्दः (१।१९९)—'स्यान्मणिमध्यं चेद्भ्रमसाः ।' छन्दःकौस्तुभे ।

'मणिवन्ध' इति श्रुतबोधे ।

सारङ्गिकाच्छन्दः (१।२०८)—

'दिअवर कण्णो सअणं पअ पअ मत्तागणणं ।

सुरमुणिमत्ता लहिअं सहि सरगिक्का कहिअं ॥'

प्रा० २।७९ ॥

'सारसा, शार्ङ्गिका' इत्यपि नामान्तरे सारङ्गिकायाः क्वचित् ।

पाइत्ताच्छन्दः (१।२४१)—'कुंतीपुत्ताजुअ लहिअं तीए विण्णो धुअ कहिअं ।

अंते हारो जह जणिअं पाइत्तारु फणिमणिअं ॥

प्रा० २।८१-॥

'कुसुमवती, 'पवित्रा, 'पारन्तीयम्' इति नामान्तराणि पाइत्ताख्यस्य ।

तोमरच्छन्दः (१।३४४)—'जसु आइ हत्थ विआण तह व पओहर जाण ।

पमणेइ णाअणरिंद इम माणु तोमरछंद ॥'

प्रा० २।८७ ॥

कमलच्छन्दः (१।५१२)—'सरसगणरमणिआ दिअगणजुअ पलिआ ।

शुरु धरिअ पइपउ दहकलअ कमलउ ॥'

प्रा० २।८३ ॥

'कमला' इत्यपि नामान्तरं कमलस्य क्वचित् ।

१. चतुष्पादार्धवृद्धतीपादघटकीभूतानां नवाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे द्वादशाधिक-पञ्चशतभेदा (५१२) भवन्ति । तत्र (६४) चतुःषष्टितमोऽयं भेदो 'भुजगशिशुसृता' इति नाम्ना प्रसिद्धः, अस्या एव 'भुजगशिशुभृता', 'भुजगशिशुयुता', 'भुजग-शिशुवृता', 'भुजगशिशुसुता' इति नामान्तराणि छन्दःकौस्तुभादौ लभ्यन्ते । गारुडे तु 'शिशुभृता' इत्येव, 'नौ मः शिशुभृता भवेत् ।' (१।२०९।५) इति ।

नगणः नगणः मगणः नगणः नगणः मगणः
 १.१.१—१.१.१—१.१.१ १.१.१—१.१.१—१.१.१ १.१.१—१.१.१—१.१.१

रमय—ति हृद-यं(७), यूनां भुजग-शिशुस्य-ता(७), नारी ॥

वक्रगतिरित्यर्थः ॥ शिशुशब्दस्य सार्थकत्वात् । अन्यैरप्युक्तम्—

‘अभ्यस्यता नु तरणीगतिवक्रभावा-

नुन्मूलिताः फणिशिशोर्भवतापरापाः ।’ इति

सप्तभिर्वाभ्यां च यतिरित्यान्नायः ॥

हलमुखीनौ स् ॥ ६ । ८ ॥

यस्य पादे रेफ (ऽ।ऽ) नकार (।।।) सकारा (।।ऽ) भवन्ति तद्वत्तं ‘हलमुखी’ । तत्रो-
 दाहरणम्—

रगणः नगणः सगणः रगणः नगणः सगणः
 १.१.१— १.१.१—१.१.१ १.१.१— १.१.१—१.१.१

गण्डयो(३),-रतिश-यकृशं(६) यन्मुखं(३), प्रकट-दशनम् (६) ॥

रगणः नगणः सगणः रगणः नगणः सगणः
 १.१.१— १.१.१—१.१.१ १.१.१— १.१.१—१.१.१

आयतं(३), कलह-निरतं(६) तां स्त्रियं(३), लज ह-लमुखीम् (६) ॥

त्रिभिः षड्भिश्च यतिरित्यान्नायः ।

(पैङ्क्तौ)

१. उक्तनवाक्षरप्रस्तारस्यैकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽयं भेदो (२५१) ‘हलमुखी’ति नाम्ना ख्यातः । कलिकातामुद्रिते प्राचीनपुस्तके हंसरुतलक्षणसूत्रस्यास्मात् सूत्रात् प्रथमं निर्देशः । “हलमुखीति संज्ञात्वेऽपि पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात् ङीप् भवतीति ‘नखमुखात् संज्ञायाम्-’ (पा० सू० ४।१।५८) इत्यस्य न प्रवृत्तिः ।”-इति वेङ्कटाचलसूरिः ।
 २.—पङ्क्तिच्छन्दःपादघटकीभूतानां दशाक्षराणां प्रस्तारे क्रियमाणे चतुर्विंशत्यधिकस-
 हस्रभेदा (१०२४) जायन्ते । तेष्वत्र षडेव भेदाः प्रदर्शिताः सन्ति, परंतु प्राकृतपिङ्गल-
 च्छन्दःकौस्तुभादिग्रन्थेषूपलभ्यमाना भेदा अपि प्रदर्श्यन्ते । यथा—

कलगीतच्छन्दः (१०।१००)—‘कलगीतं सतयगाः शरैर्वाणैर्यतिर्भवेत् ।’
 मं० म० ।

आन्दोलिकाच्छन्दः (१०।१२९)—‘आन्दोलिका ततरगाः सायकैः सायकै-
 र्यतिः ।’ मं० म० ॥

त्रयीच्छन्दः (१०।१४७)—‘रत्नयश्चेन्नयीनामकं गः ।’ अ० वृ० २० ॥

दीपकमालाच्छन्दः (१०।३२७)—‘दीपकमाला भो मजौ गुरुः ।’ कचित् ।

शुद्धविराड् मसौ जगौ ॥ ६ । ९ ॥

यस्य पादे मकार (sss) सकार (lls) जकार (lsl) गकारा (s) भवन्ति तद्वत्
'शुद्धविराड्' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

पथ्याच्छन्दः (१०।३३१)—'रो यजौ च पथ्या गुरुतरा ।' 'लोचनं' इति
क्वचित् । 'मरालिका' इति नामान्तरं 'शिवाननशरैर्यतिः' इति विशेषश्च कृष्णीये ।

मनोरमाच्छन्दः (१०।३४४)—'नरजगैर्मवेन्मनोरमा ।' छन्दःकौस्तुभे ।
'शास्त्रसागरैः ।' इति यतिरप्युक्तः कृष्णीये ।

कमलाच्छन्दः (१०।३६४)—'कमला स्यात्सङ्गगा विच्छिन्ना सायकैः शरैः ।'
मं० म० ॥

कमलाया एव 'संयुता' इति नाम प्राकृतपिङ्गले ।

सुषमाच्छन्दः (१०।३९७)—

'कण्ठो पदमो हृत्थो जुअलो कण्ठो तिअलो हृत्थो पअलो ।
सोला कलआ छका बलआ एसा सुसमा दिट्ठासुसमा ॥'
प्रा० २।९७ ॥

माणिक्यमालाच्छन्दः (१०।४००)—'न्यभा माणिक्यमाला गावृतुभिः सा-
यकैर्यतिः ।' मं० म० ॥

सारवतीच्छन्दः (१०।४३९)—

'वीह लहूजुअ वीहलहू सारवई धुअ छंद कट्ट ।
अंत पओहर ठाजु धआ चोदहमत्तविरामकआ ॥'
प्रा० २।९५ ॥

'हारवती' इत्यपि नामान्तरं सारवत्याः ।

अमृतगतिच्छन्दः (१०।४९६)—

'दिअवर हार पअलिआ पुण वि तह ट्ठिअ करिआ ।
बसुलहु वे गुरुसहिआ अमिअगइ, धुअ कहिआ ॥'
प्रा० २।९९ ॥

'त्वरितगतिः, अमृततिलका, अमृतगतिका' इति नामान्तराणि अमृत-
गतेः । 'कुलटा' इति कृष्णीये । 'कुलटा स्यान्नजनगाः पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिः ।' इति
विशेषश्च तत्र ।

हंसीच्छन्दः (१०।४९७)—'हंसी मभनगैः प्रोक्ता यतिर्वेदैर्गुहाननैः ।' कृष्णीये ।

रञ्जिताच्छन्दः (१०।७४७)—'रञ्जिता रजसा लो गो विरामः सायकर्तुभिः ।'
मं० म० ॥

१. उक्तदशाक्षरप्रस्तारस्य पञ्चचत्वारिंशदुत्तरत्रिंशततमोऽयं भेदः (३४५) 'शुद्धवि-
'राड्' नाम्ना प्रसिद्धः । 'विराड्' इत्यपि नामान्तरं क्वचित् ।

मगणः सगणः जगणः गु० मगणः सगणः जगणः गु०
 ५-५-५-१-१-५-१-५-५-५-१-१-५-१-५-५-५-१-१-५-१-५

विश्वं ति-ष्ठति कु-शिकोट-रे वक्त्रे य-स्य सर-स्वती स-दा ।

मगणः सगणः जगणः गु० मगणः सगणः जगणः गु०
 ५-५-५-१-१-५-१-५-५-५-१-१-५-१-५-५-५-१-१-५-१-५

अस्मद्-शपिता-महो गु-रुः ब्रह्मा शु-द्धविराड् पुनातु नः ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

पणवो भ्रौ यगौ ॥ ६ । १० ॥

यस्य पादे मकार(sss)नकार(III)यकार(iss)गकारा (s) भवन्ति तद्वृत्तं 'पणवो'
 नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

मगणः नगणः यगणः गु० मगणः नगणः यगणः गु०
 ५-५-५-१-१-५-१-५-५-५-१-१-५-१-५-५-५-१-१-५-१-५

मीमांसा-रस(५),-म-मृतं पी-त्वा शालोक्तिः कटु(५),-रि-तरा भा-ति ।

मगणः नगणः यगणः गु० मगणः नगणः यगणः गु०
 ५-५-५-१-१-५-१-५-५-५-१-१-५-१-५-५-५-१-१-५-१-५

एवं सं-सदि(५),-वि-दुषां म-ध्ये जल्पामो जय(५),-प-णवन्ध-त्वात् ॥

अत्र पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्याम्नायः ॥

रुक्मवती भूमौ सगौ ॥ ६ । ११ ॥

यस्य पादे मकार(SII)मकार(sss)सकार(IIIS)गकारा (s) भवन्ति तद्वृत्तं 'रुक्मवती'
 नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

मगणः मगणः सगणः गु० मगणः मगणः सगणः गु०
 ५-१-१-५-५-५-१-१-५-५-५-१-१-५-५-५-१-१-५-५-५-१-१-५

पादत-ले पद्मो-दरगौ-रे रंजति यस्या ऊ-र्ध्वगरे-खा ।

१. उक्तदशाक्षरप्रस्तारस्यैकविंशत्यधिकशततमोऽयं भेदः (१२१) 'पणव' नाम्ना
 ख्यातः । 'प्रणव' इत्यपि नामान्तरम् । २. उक्तदशाक्षरप्रस्तारस्य नवनवत्यधिकशत-
 तमोऽयं भेदो (१९९) 'रुक्मवती' नाम्ना प्रसिद्धः । अस्या नामान्तराणि यथा—'रूप-
 वती' इति छन्दोमञ्जरी, 'विलाश' कचित्, 'चम्पकमाला' प्राकृतपिङ्गले । तल्ल-
 क्षणं यथा—

'हार ठवीजे काहलदुजे कुंतिअपुत्ता एगुरुजुत्ता ।

हृत्थ करीजे हार ठवीजे चंपकमाला छंद कहीजे ॥' प्रा० २।९३ ॥

पादान्ते यतिः । 'शरैर्वर्णैर्यतिर्भवेत् । इति मन्दारमरन्दे ।

मगणः मगणः सगणः गु० मगणः मगणः सगणः गु०
 S. 1. 1. S. S. S. 1. 1. S. S. S. 1. 1. S. S. S. 1. 1. S. S. S.

सा भव-ति स्त्री ल-क्षणयु-क्ता रुक्मव-ती सौमा-भ्यवती च ॥

मयूरसारिणी जौ गौ ॥ ६ । १२ ॥

यस्य पादे रेफ (SIS) जकारौ (ISI) रेफ (SIS) गकारौ (S) च, तद्वत् 'मयूरसा-
 रिणी' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

रगणः जगणः रगणः गु० रगणः जगणः रगणः गु०
 S. 1. S. 1. S. 1. S. S. S. 1. S. 1. S. 1. S. S. S.

या वना-न्तराण्यु-पै-ति र-न्तुं या भुज-ङ्गभोग-सक्तचि-त्ता ।

रगणः जगणः रगणः गु० रगणः जगणः रगणः गु०
 S. 1. S. 1. S. 1. S. S. S. 1. S. 1. S. 1. S. S. S.

या द्रुतं प्रयाति सन्नतां-सा तां मयू-रसारि-णीं विज-ह्यात् ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

मत्ता मभौ सगौ ॥ ६ । १३ ॥

यस्य पादे मकार (SSS) भकार (SII) सकार (IIS) गकाराः (S), तद्वत् 'मत्ता'
 नाम । तत्रोदाहरणम्—

मगणः मगणः सगणः गु० मगणः मगणः सगणः गु०
 S. S. S. S. 1. 1. 1. 1. S. S. S. S. 1. 1. 1. 1. S. S. S.

स्वैरोल्ला-पैः (४), श्रुति-पटुपे-यैर् (६) गीतकी-डा (४), सुर-तविशे-षैः (६) ।

मगणः मगणः सगणः गु० मगणः मगणः सगणः गु०
 S. S. S. S. 1. 1. 1. 1. S. S. S. S. 1. 1. 1. 1. S. S. S.

वासागा-रे (४), कृत-सुरता-चां (६) मत्ता ना-री (४), रम-यति चे-तः (६) ॥

चतुर्भिः षड्विधं यतिरित्याम्नायः ॥

उपस्थिता त्जौ जगौ ॥ ६ । १४ ॥

यस्य पादे तकार (SSI) जकारौ (ISI), जकार (ISI) गकारौ (S) च, तद्वत्
 'उपस्थिता' नाम । तत्रोदाहरणम्—

तगणः जगणः जगणः गु० तगणः जगणः जगणः गु०
 S. S. 1. 1. S. 1. 1. S. 1. S. S. S. 1. 1. S. 1. 1. S. S. S.

एषा (२), ज-गदेक-मनोह-रा (८) कन्या (२), क-नकोज्ज्व-लदीधि-तिः (८) ।

१. उक्तदशाक्षरप्रस्तारस्यैकसप्तत्यधिकशततमोऽयं भेदो 'मयूरसारिणीनाम्ना' प्रसिद्धः ।

२. उक्तदशाक्षरप्रस्तारस्यैकचत्वारिंशाधिकद्विशततमोऽयं भेदो (२४१) 'मत्ता' नाम्ना

प्रसिद्धः । ३. उक्तदशाक्षरप्रस्तारस्य पञ्चषष्ठ्यधिकत्रिशततमोऽयं भेदः (३६५) 'उप-

स्थिता' नाम्ना प्रसिद्धः ।

तगणः जगणः जगणः गु० तगणः जगणः जगणः गु०
 ५-५-० १-१-५-१-१-५-१-५ ५-५-० १-१-५-१-१-५-१-५

लक्ष्मी(२),-रि-व दान-वसूद-नं(८) पुण्यै(२),-न-रनाथ-मुपस्थि-ता(८) ॥

अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्यान्नायः ॥

(त्रिष्टुभि)

इन्द्रवज्रा तौ जगौ ग ॥ ६ । १५ ॥

१. त्रिष्टुप्पादघटकीभूताजामेकादशाक्षराणां प्रस्तारे कृतेऽष्टचत्वारिंशाधिका द्विसहस्रमेदा (२०४८) जायन्ते । तेषु द्वादश भेदा एवात्र निर्दिष्टाः, परं प्राकृतपिङ्गलच्छन्दः-कौस्तुभप्रसृतित्रय्येषूपलब्धा बहुशो भेदाः प्रकाश्यन्ते यथा— २. उक्तैकादशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तपञ्चाशदधिकत्रिंशत्तत्सोऽयं (३५७) भेदः 'इन्द्रवज्रा' इति नाम्ना प्रसिद्धः । एतल्लक्षणं प्राकृतपिङ्गले यथा—

‘दिजे तआराजुअला पएसु अंते णरेंदो गुरुजुगग सेसं ।

जंपे फणिंदा धुअ ‘इंद्वज्जा’ मत्ता दहा अट्ट समा सुसज्जा ॥’ (२।११५)

‘हरास्यर्तुभिर्यतिः ।’ इति विशेषः कृष्णीये ।

मालतीच्छन्दः (११।१)—‘कुंतीपुत्ता पंचा दिष्णा जाणीआ

अंते कंता एक्का हारा माणीआ ।

पाआ पाआ मत्ता दिट्ठा बाईसा

मालत्तीछंदा जंपंता णाएसा ॥’

प्रा० २।११३ ॥

राजहंसीच्छन्दः (११।१५२)—‘राजहंसी नरौ रो गौ यतिः स्यादुत्सायकैः ॥’

कृष्णीये.

कुपुरुषजनिताच्छन्दः (११।१९२)—‘कुपुरुषजनिता ननौगौ गः ॥’

वृ० २० परि०.

उपस्थितच्छन्दः (११।२८६)—‘उपस्थितमिदं जः सस्तगौ गः ॥’

वृत्तसारप्रसृतिषु.

‘शिखण्डितम्’ इति नामान्तरम् उपस्थितच्छन्दसः छन्दःकौस्तुभादौ.

विध्वङ्कमालाच्छन्दः (११।२९३)—‘विध्वङ्कमाला भवेत्तौ तगौ गः ॥’

वृ० २० परि०.

चन्द्रिकाच्छन्दः (११।३२०)—‘ननगगलगगैश्चन्द्रिका स्यात् ॥’ वृत्तसारे.

मेरुरूपाच्छन्दः (११।३४५)—‘मः सो जो गुरुयुग्ममेरुरूपा ।’ वृत्तसारे.

गुणाङ्गीच्छन्दः (११।३५३)—‘मत्तौ जगौ गः स्यादब्धिनगैर्गुणाङ्गी ॥’ अ० वृ० २०

चन्दिताच्छन्दः (११।३६३)—‘नरगजा गुरुर्वन्दिता मता ॥’ वृत्तसारे. ‘कामिनी’, ‘मन्द्रिका’ इति नामान्तरे ।

यस्य पादे तकारौ (SSI.SSI) जकार (ISI) गकार (S) गकार (S) च, तद्वत्
'इन्द्रवज्रा' नाम । तत्रोदाहरणम्—

तगणः तगणः जगणः गु० गु० तगणः तगणः जगणः गु० गु०
S.S. |—S.S. |—S.S. |—S.S. S.S. |—S.S. |—S.S. |—S.S.

यस्यां त्रि-षट्सप्त-ममक्ष-रं स्याद् ह्रस्वं सु-जङ्घे ! न-वमं च त-द्वत् ।

अनवसिताच्छन्दः (११।४००) — 'अनवसिता न्यौ भग्नौ गुरुरन्ते ॥'
वृत्तरत्नाकरे.

वन्धुच्छन्दः (११।४३९) —

'णीलसरुअह एक करीजे तिणिण भआगण तत्थ भणीजे ।

सोलह मत्तह पाअ ठवीजे दुरगुर अंतहि वंधु कहीजे ॥'

प्रा० २।१०।१ ॥

अनुकूलाच्छन्दः (११।४८७) — 'स्यादनुकूला भतनगगाश्चेत् ।'

अस्या एवानुकूलायाः 'मौक्तिकमाला' इति वृत्तरत्नाकरे, 'श्रीः' इति वृत्तसारे
गारुडे च नामान्तरे । 'पञ्चभिः षड्भिरेव च' इति यतिरप्युक्ता गारुडे पू० २०९।१० ॥

मन्दाकिनीच्छन्दः (११।५८६) — 'त्रिभिर्नैर्लगाभ्यां च मन्दाकिनी ॥'

अ० वृ० २० ॥

सुभद्रिकाच्छन्दः (११।७०४) — 'ननरलगुरुभिः सुभद्रिका ॥' छन्दःकौस्तुभादौ.

उपचित्रच्छन्दः (११।७३२) — 'उपचित्रमिदं सससा लगौ ॥' वृत्तरत्नाकरे.

नन्दिनीच्छन्दः (११।७४८) — 'नन्दिनी सजसैर्लगाभ्यां युक्ता बाणर्तुभेदिनी ॥'

कृष्णीये.

धारावलिकाच्छन्दः (११।७८९) — 'तोरसलौ गुरुर्धारावलिका ॥' वृत्तसारे

मोटनकच्छन्दः (११।८७७) — 'स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ ॥'

सुमुखीच्छन्दः (११।८८०) —

'दिअवर हार लहुजुअला वलअ परिट्टिअ हत्थअला ।

पअ कल चोदह जंप अही कइवर जाणइ सो सुमुखी ॥'

प्रा० २।१०।३ ॥

अस्यां 'पृषत्कऋतुभिर्यतिः ।' इति कृष्णः ।

दमनकच्छन्दः (११।१०२४) —

'दिअवरजुअ लहुजुअलं पअ पअ पअलिअवलअं ।

चउपद चउवसुकलअं दमणअ फणि भण ललिअं ॥'

प्रा० २।१०।१ ॥

सान्द्रपदच्छन्दः (११।१५११) — 'सान्द्रपदं भ्तौ नगलघुभिश्च ॥'

छन्दःकौस्तुभादौ.

तगणः तगणः जगणः गु० गु० तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 ५.५.१-३.५.१-५.१-५-५ ५.५.१-५.५.१-५.५.१-५-५

गत्या वि-लक्षीकृतं-तद्वत्-का-न्ते ! तामिन्द्र-वज्रां ब्रु-वते क-वी-न्द्राः ॥
 (श्रु० वो० २१)

अपि च—

तगणः तगणः जगणः गु० गु० तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 ५.५.१-५.५.१-५.५.१-५-५ ५.५.१-५.५.१-५.५.१-५-५

ये दुष्ट-दैत्या इ-ह भूमि-लो-के द्वेषं व्य-धुर्गोद्वि-जदेव-स-ङ्गे ।

तगणः तगणः जगणः गु० गु० तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 ५.५.१-५.५.१-५.५.१-५-५ ५.५.१-५.५.१-५.५.१-५-५

तामिन्द्र-वज्राद-पि दारु-णा-ज्ञानं व्याजीव-यद्यः स-ततं न-म-स्ते ॥

तथा—

तगणः तगणः जगणः गु० गु० तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 ५.५.१-५.५.१-५.५.१-५-५ ५.५.१-५.५.१-५.५.१-५-५

गोत्राह्न-णस्त्रीत्र-तिभिर्वि-रु-द्धं मोहात्क-रोत्यल्प-मतिर्दृ-पो यः ।

तगणः तगणः जगणः गु० गु० तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 ५.५.१-५.५.१-५.५.१-५-५ ५.५.१-५.५.१-५.५.१-५-५

तस्येन्द्र-वज्राभि-हतस्य पा-तः क्षोणीध-रस्येव भवत्य-व-श्यम् ॥

पादान्ते यतिः ॥

उपेन्द्रवज्रा जतौ जगौ ग् ॥ ६ । १६ ॥

यस्य पादे जकार (ISI) तकार (SSI) जकारा (ISI) गकारौ (S.S) च, तद्वत्तम्
 'उपेन्द्रवज्रा' नाम ॥ तत्रोदाहरणम्—

जगणः तगणः जगणः गु० गु० जगणः तगणः जगणः गु० गु०
 १.५.१-५.५.१-५.५.१-५-५ १.५.१-५.५.१-५.५.१-५-५

भवज-खाः कुन्द-दलश्रि-यो ये नमन्ति लक्ष्मीस्त-नलेख-ने-ऽपि ।

१. 'प्राजीवपत्' इति स्यात् । 'जि अभिभवे' (धा० पा० १।९४६) इत्यस्माणिज-
 न्ताल्लुङ् । २. 'गोत्राह्नणस्त्री' इत्यादि पद्यमेकमेवोदाहृतं लि. पुस्तके. ३. उक्तैकादशा-
 क्षरप्रस्तारस्याष्टपञ्चाशदधिकत्रिंशततमोऽयं (३५८) भेदः 'उपेन्द्रवज्रा' इति नाम्ना
 प्रसिद्धः । एतल्लक्षणं प्राकृतपिङ्गले यथा—

‘गरेन्द एका तअणा सुसज्जा पओहरा कण्णराणा मुणिज्जा ।

उर्विदवज्जा फणिराअदिट्ठा पढंति छेआ सुहवण्णसट्ठा ॥’ (२।११७)

‘वाणश्रुतुमिर्थतिः ।’ इति मन्दारमरन्दे । ‘उपेन्द्रमाला’ इति नामान्तरमुपजातेः कृष्णीये ।

जगणः तगणः जगणः शु० शु० जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १-५-१ ५-५-१ १-५-१ ५-५-१ १-५-१ ५-५-१ १-५-१ ५-५-१

उपेन्द्र !-वज्राधि-ककर्क-श-त्वं कथं ग-तास्ते रि-पुदार-णा-याम् ? ॥

अत्र पादान्ते यतिः ॥

आद्यन्तावुपजाव्रयः ॥ ६ । १७ ॥

‘आद्यन्तौ’-इति अनन्तरोक्तौ इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादावाहौ यदा विकल्पेन यथेष्टं भवतस्तदा ‘उपजातयः’ प्रस्तारवशाच्चतुर्दशप्रकारा जायन्ते ॥ तत्रोदाहरणम्—

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु० गु०
५.५. | ५.५. | ५.५. | ५.५.

अन्नोप-जातिर्वि-विधां वि-दं-ग्धैः

इन्द्रपञ्चा

तगणः तगणः जगणः गु० गु०

संयोज्यै-ते तु व्य-वहार-का-ले ।

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

अतः प्र-यत्नः प्र-थमं वि-धे-यो

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु० गु०
१० २० ३० ४० ५०

नृपेण प्ररत्न-परीक्ष-णा-यं ॥

१. उपजायतश्च प्रस्तारगत्या चतुर्दश भवन्ति. तन्नामलक्षणोदाहरणादीनि प्रदर्शयन्ते
यथा— ३. 'प्रयोज्यते तद्धवहारकाले' इति पाठः ।

‘कीर्ति (१) वर्षाणी (२) माला (३) शाला (४) हंसी (५) माया (६) जाया (७) वाला (८)। आर्द्रा (९) भद्रा (१०) प्रेमा (११) रामा (१२) ऋद्धि (१३) वैद्धि (१४) स्त्रासां नामानि (प्रा० पि० सू० २।१२२)

(१) कीर्ति:—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु० गु०
 ।.५. ।.५. ।.५. ।.५.५.

स मानुं-षीं मेरुं-सखः पि-तृ-णां

‘इन्द्रवज्रा’

१. २. ३. ४.

तगणः तगणः जगणः गु० गु०

५. ६. ७. ८.

कन्यां कु-लस्य स्थि-तये स्थि-ति-ज्ञः ।

‘इन्द्रवज्रा’

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५
 मेनां मु-नीनाम-पि मान-नी-या-

‘इन्द्रवज्रा’

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५
 मात्मानु-रूपां वि-धिनोप-ये-मे ॥
 (कुमारसं० ११९८)

(२) घाणी—

यथा—

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५
 यः पूर-यन्कीच-करन्ध्र-भा-गान्

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५
 दरीमु-खोत्थेन समीर-णे-न ।

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५
 उद्गास्य-तामिच्छ-ति किञ्च-रा-णां

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५
 तानप्र-दायित्व-मिवोप-ग-न्तुम् ॥
 (कुमारसं० ११८)

(३) माला—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५
 कपोल-कण्डूः क-रिभिर्वि-ने-तुं

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५
 विघट्टि-तानां स-रलङ्घ-मा-णाम् ।

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५
 यत्र ह्यु-तक्षीर-तया प्र-सू-तः

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५
 सानूनि गन्धः सु-रमीक-रो-ति ॥

(कुमारसं० ११९)

(४) शाला—

यथा—

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

उद्वेज-यत्यङ्ग-लिपार्णि-भा-गान्

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

न दुर्वे-हृश्रोणि-पयोध-रा-र्ता

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

मार्गे शि-लीभूत-हिमेऽपि य-त्र ।

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

मिन्दन्ति मन्दां ग-तिमश्व-मु-ख्यः ।

(कुमारसं० ११११)

(५) हंसी—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

पदं तु-षारसु-तिथौत-र-क्तं

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

विदन्ति मार्गं न खरन्ध्र-मु-क्तै-

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

यस्मिन्न-दृष्ट्वापि हतद्वि-पा-नाम् ।

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

मुक्ताफ-लैः केस-रिणां कि-रा-ताः ॥

(कुमारसं० ११६)

‘विपरीताख्यानिकी—’ (पि० सू० ५१४८) इत्यनुसारेण ‘विपरीताख्यानिकी’ इति नामान्तरं हंसीच्छन्दसः ।

(६) माया—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

प्रसीद विश्राम्य-तु वीर । व-ञ्जं

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

शरैर्म-दीयैः क-तमः सु-रा-रिः ? ।

छ० शा० ११

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५

विभेतु मोधीकृतवाहु-वी-र्यः

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५

स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताध-रा-भ्यः ॥

(कुमारसं० ३।९)

(७) जाया—

यथा—

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५

कालक-मेणाथ तयोः प्र-वृ-त्ते

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५

स्वरूप-योग्ये सु-रतप्र-स-ङ्गे ।

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५

मनोर-मं यौव-नमुद्र-ह-न्त्या

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५

गर्भोऽभ-वद्भूध-रराज-प-त्न्याः ॥

(कुमारसं० १।१९)

(८) बाला—

यथा—

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५

यं सर्व-शैलाः प-रिकल्प्य व-त्सं

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५

मेरौ स्थि-ते दोग्ध-रि दोह-द-क्षे ।

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५

भाखन्ति रत्नानि महौष-धी-श्च

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१-५.५.१-१.५.१-५-५

पृथूप-दिष्टं दु-दुर्धु-रि-त्रीम् ॥

(कुमारसं० १।२)

(९) आर्द्रा—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

१. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. ५.

दिवाक-राद्रक्ष-ति यो गु-हा-सु

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु० गु०

५. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. ५.

क्षुद्रेऽपि नूनं श-रणं प्र-प-ये

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु० गु०

५. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. ५.

लीनं दि-वाभीत-मिवान्ध-का-रम् ।

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

१. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. ५.

ममत्व-मुच्चैःशि-रसां स-ती-व ॥

(कुमारसं० १११२)

(१०) भद्रा—

यथा—

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु० गु०

५. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. ५.

अस्त्युत्त-रस्यां दि-शि देव-ता-त्मा

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु० गु०

५. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. ५.

पूर्वाप-रौ तोय-निधी व-गा-ह्य

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

१. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. ५.

हिमाल-यो नाम नगाधि-रा-जः ।

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

१. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. ५.

स्थितः पृ-थिव्या इ-व मान-द-ण्डः ॥

(कुमारसं० १११)

‘आख्यानिकी-’ (पि० सू० ५।३७) इत्यनुसारेण ‘आख्यानिकी’ इति नामान्तरं

भद्राच्छन्दसः ।

(११) प्रेमा—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

१. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. ५.

अनन्त-रत्नप्र-भवस्य य-स्य

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु० गु०

१. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. ५.

हिमं न सौभाग्य-विलोपि जा-तम् ।

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

एको हि दोषो गु-णसंनि-पा-ते

(१२) रामा—

यथा—

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

यश्चाप्स-रोविभ्र-ममण्ड-ना-नां

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

बलाह-कच्छेद-विभक्त-रा-गा-

(१३) ऋद्धिः—

यथा—

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

प्रसन्न-दिक्पांसु विविक्त-वा-तं

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

शरीरि-णां स्थाव-रजङ्ग-मा-नां

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

निमज्ज-तीन्दोः कि-रणेष्वि-वा-ङ्कः ॥

(कुमारसं० ११३)

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

संपाद-यित्रीं शि-खरैर्वि-भ-र्ति ।

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

मकाल-सन्ध्यामि-व धातु-म-ताम् ॥

(कुमारसं० ११४)

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः शु० शु०
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

शङ्खे-स्व-नानन्त-रपुष्प-वृ-ष्टि ।

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः शु० शु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

सुखाय तज्जन्म-दिनं-व-भू-व ॥

(कुमारसं० ११३)

(१४) बुद्धिः—

यथा—

इन्द्रवज्रा

तगणः तगणः जगणः गु० गु०
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

यत्रांशु-काक्षेप-विलम्बि-ता-नां

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु० गु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

दरीशु-हृद्धार-विलम्बि-वि-म्बा-

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु० गु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

यदच्छ-या किंपु-रुषाङ्ग-ना-नाम् ।

उपेन्द्रवज्रा

जगणः तगणः जगणः गु० गु०
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.५

स्तिरस्क-रिण्यो ज-लदा म-व-न्ति ॥

(कुमारसं० १११४)

एवमन्यान्यप्युपजात्युदाहरणानि कुमारसंभवादिकाव्येषु द्रष्टव्यानि । समवृत्तप्रस्तावे प्रसङ्गादुपजातीनामुपन्यासो लाघवार्थः । केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते । तेन वंशस्थ-इन्द्रवंशापादयोरपि संकरादुपजातयो भवन्ति । शालिनी-वातोर्मीपादयोः, अन्येषामपि स्वल्पमेदानां प्रयोगानुसारेणोपजातयो ज्ञेयाः ।

१. अत्र वंशस्थेन्द्रवंशयोरपि प्रस्तारे कृते चतुर्दशधा उपजातयो भवन्ति. तासां स्वरूपोदाहरणादीनि यथाक्रमं प्रकाशयन्ते, यथा—

प्रथमो मेदः—

यथा—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५

किं ब्रूथ रे ! व्योम-चरा म-हासुराः

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५

मदीय-बाणव्र-णवेद-ना हि साऽ-

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५

स्मरारि-सुनुप्र-तिपक्ष-वर्तिनः ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५

धुना क-थं विस्मृ-तिगोच-रीकृता ? ॥

(कुमारसं० १५१४०)

द्वितीयो भेदः—

यथा—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५

पुरोग-तं दैत्य-चमू-म-हार्णवं

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५

स्मरारि-सूनोर्न-यनैक-कोणके

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५

दृष्टामि-तक्षुक्षु-मिरे म-हा-सुराः ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५

ममुर्भ-टास्तस्य-रणेऽव-हेलया ॥

(कुमारसं० १५।४९)

तृतीयो भेदः—

यथा—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५

निम्नाः प्र-देशाः स्थ-लतामु-पागमन्

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५

सुरज-माणां व्र-जतां खु-रैः क्षता

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—५.५.१—५.१.५

निम्रत्व-मुच्चैर-पि सर्व-तश्च ते ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५

रयैर्ग-जेन्द्रैः प-रितः स-भीकृताः ॥

(कुमारसं० १४।४४)

चतुर्थो भेदः—

यथा—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५

परस्प-रं वज्र-धरस्य सैनिका

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५

द्विषोऽपि योद्धुं प्र-वरोक्षु-तायुधाः ।

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 वैतालि-कश्रावि-तमान-सत्क्रमा-

पद्यमो भेदः—

यथा—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 ऊर्ध्वाङ्क-तास्या र-विदत्त-दृष्टयः

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 श्वानः ख-रेण श्र-वणान्त-शातिना

षष्ठो भेदः—

यथा—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 अभ्याजं-तोऽभ्याग-तत्तूर्ण-तर्णका-

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 चर्गाङ्ग-वां हुङ्क-तिचारु निर्यती-

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 मिधान-मीयुर्वि-जयैवि-णो रणे ॥
 (कु० सं० १५१५२)

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१ ५.५.१—१.५.१—५.१.५
 समेख सर्वे सु-रविद्वि-षः पुरः ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१ ५.१.५
 मिथो क-दन्तः क-रुणेन निर्ययुः ॥
 (कु० सं० १५१२४)

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१ १.५.१—५.१.५
 क्षिर्याण-हस्तस्य पुरो दु-धुक्षतः ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 मरिम-धोरैक्ष-त गोम-तल्लिकाम् ॥
 (शिशुपा० १२१४१)

सप्तमो भेदः—

यथा—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

१. ५. १. ५. ५. १. १. ५. १. ५. १. ५

न जाम-दम्यः क्ष-यकाल-रात्रिकृत्

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

५. ५. १. ५. ५. १. १. ५. १. ५. १. ५

येन त्रि-लोक्रीडु-भटेन तेन ते

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

५. ५. १. ५. ५. १. १. ५. १. ५. १. ५

स क्षत्रि-याणां स-मराय वलगति ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

१. ५. १. ५. ५. १. १. ५. १. ५. १. ५

कुतोऽव-काशः स-ह विप्र-हप्रहे ? ॥

(कु० सं० १५।३७)

अष्टमो भेदः—

यथा—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

१. ५. १. ५. ५. १. १. ५. १. ५. १. ५

निवार्य-माणैर-मितोऽनु-यायिभि-

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

१. ५. १. ५. ५. १. १. ५. १. ५. १. ५

अपाति शृष्टैर-भिमौलि चाकुलै-

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

१. ५. १. ५. ५. १. १. ५. १. ५. १. ५

र्षहीनु-कामैरि-व तं मु-हुर्मुहुः ।

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

५. ५. १. ५. ५. १. १. ५. १. ५. १. ५

भविष्य-देतन्म-रणोप-देशिभिः ॥

(कु० सं० १५।२९)

नवमो भेदः—

यथा—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः

५. ५. १. ५. ५. १. १. ५. १. ५. १. ५

खातं सु-रै रथ्य-तुरङ्ग-पुङ्गवै-

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः

१. ५. १. ५. ५. १. १. ५. १. ५. १. ५

रुपत्य-कानां क-नकस्थ-लीरजः ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 गतं दि-गन्तान् प्र-खरैः स-मीरणै-

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 दाहन्न-मं भूरि बभार भूयसा ॥
 (कु० सं० १४१२०)

दशमो मेदः—

यथा—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 नितान्त-मुत्तुङ्ग-तुरङ्ग-हेषितै-

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 रुद्धाम-दानद्वि-पवृद्धि-तैः शतैः ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 चलद्-जस्यन्द-ननेमि-निःस्वनै-

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 श्वाभूजि-रुच्छ्वास-मथाकु-लं नमः ॥
 (कुमारसं० १४१४१)

एकादशो मेदः—

यथा—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 श्रुत्वेति वाचं वि-यतो ग-रीयसीं

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 क्रोधाद-हंकार-परो म-हासुरः ।

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 प्रकम्पि-ताशेष-जगन्न-योऽपि स-

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५.५.१—५.५.१—१.५.१—५.१.५
 ज्ञा-कम्प-तोषैर्दि-वमभ्य-घ्राच सः ॥
 (कु० सं० १५१३९)

द्वादशो भेदः—

यथा—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. १. ५

कटुस्व-रैः ङाल-पथाम्ब-रस्थिताः

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. १. ५

श्वानः प्र-मत्ता इ-व कार्ति-के निशि

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. १. ५

शिशोर्व-लात्षड्दि-नजात-कस्य किम् ? ॥

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. १. ५

खैरं व-नान्ते मृ-गधूर्त-का इव ॥

(कुमारसं० १५।४१)

त्रयोदशो भेदः—

यथा—

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. १. ५

पद्मै-र-नन्वीत-बधूसु-खद्युतो

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. १. ५

दूरेऽभ-बन्भोज-बलस्य गच्छतः

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. १. ५

गता न हंसैः श्रि-यमात-पत्रजाम् ।

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. १. ५

शैलोप-मातीत-गजस्य निम्नगाः ।

(शिशुपा० १२।६१)

चतुर्दशो भेदः—

यथा—

वंशस्थम्

जगणः तगणः जगणः रगणः
 १. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. १. ५

महाच-मूनाम-धिपाः स-मन्ततः

इन्द्रवंशा

तगणः तगणः जगणः रगणः
 ५. ५. १. — ५. ५. १. — १. ५. १. — ५. १. ५

संनह्य सद्यः सु-तरामु-दायुधाः ।

तथा शालिनीवातोर्मीपादयोरन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानुसारेणोपजातयो ज्ञेयाः ।

दोधकं मौ भृगौ ग ॥ ६ । १८ ॥

इन्द्रवंशा				इन्द्रवंशा			
तगणः	तगणः	जगणः	रगणः	तगणः	तगणः	जगणः	रगणः
५. ५. १	— ५. ५. १	— १. ५. १	— ५. १. ५	५. ५. १	— ५. ५. १	— १. ५. १	— ५. १. ५
तस्थुर्वि—	नम्रक्षि—	तिपाल—	सङ्कुले	तस्याङ्ग—	णद्वारि	बहिः प्र—	कोष्ठके ॥
				(कुमारसं० १५।६)			

१. तुल्यसंख्याकवर्णपादयोरेवोपजातित्वमिति न नियमः, किंतु शिञसंख्याकवर्णपादयोरपि । ..^३

यथा—

“रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्मिकम् ।
राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तमूर्तिं
वन्दे रामाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम् ॥”

इति पद्ये ऊनविंशत्यक्षरपादकेन (१९) शार्दूलविकीडितेन सहैकविंशत्यक्षरपादकस्रग्धरावृत्तस्य पादद्वयेन मिश्रणादुपजातित्वम् । एवमेवानुष्टुप्बृहत्योरपि संकरादुपजातिः । इति नव्याः । वस्तुतस्तु—सर्वैरपि छन्दःशास्त्रकारैरुपजातेः समवृत्ताधिकार एवाभ्रानात्, विषमाक्षरवृत्तमिश्रणस्याप्युपजातिवैधर्म्यसमविषमवृत्तेष्वतिव्याप्तेः, ‘अत्रानुक्तं गाथा’ (पि० सू० ८।१) इति सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, छन्दोभङ्गदोषस्य निर्विषयत्वापत्तेश्च समाक्षरयोर्द्वयोर्मिश्रणमेवोपजातित्वमिति युक्तम् । तथा च रत्नाकरे—‘इत्थं किलान्यास्यपि मिश्रितासु स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम ।’ (३।४) इति तल्लक्षणे ‘इत्थं’ पदप्रयोगोऽपि स्वरसतः सङ्गच्छते । यत्तु—‘रामं लक्ष्मणपूर्वजं’ इत्युदाहृतम्, तत्र गाथात्वमेव सुवचम् । अत एव—

‘यो विश्वात्मा विधिजविषयान् प्राप्य भोगान् स्थविष्ठान्
पश्चान्नान्यान् स्वमतिविभवाड्योतिषा स्वेन सूक्ष्मान् ।
सर्वानेतान् पुनरपि दानैः स्वात्मनि स्थापयित्वा
हित्वा सर्वान् विशेषान् विगतगुणगणः पात्वसौ नस्तुरीयः ॥’
(मां० उ० भा० २)

इति शङ्करभगवत्पाद्वीय श्लोके ‘न च चतुर्थपादे वृत्तलक्षणाभावादसङ्गल्यमाशङ्कनीयम्, गायालक्षणस्य तत्र सुसम्पादत्वात् ।’ इत्यानन्दज्ञानोक्तिः । एतेन—‘कल्लोलवेल्लित-
द्वपत्परुषप्रहारै रत्नानि रत्नाकर ! भावमंस्थाः ।’ इत्याद्यपि व्याख्यातम् । भागवताद्युदा-
हरणानि त्वार्षत्वाल्लौकिके नातीवोपयुज्यन्ते । कच्चिल्लौकिके तथा दर्शनं तु दोष एवेति
‘समाक्षरजातिद्वयमिश्रणमेवोपजातित्वमिति प्राचां मतमेव निर्वाधम् ॥’

यस्य पादे भगणल्लयो (SII.SII.SII) गकारौ (S.S) च भवतस्तद् 'दोधक' नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम्—

भगणः भगणः भगणः शु० शु०

५-१-१-५-१-१-५-१-५-५

दोधक-मर्थवि-रोधक-मु-प्रं

भगणः भगणः भगणः शु० शु०

५-१-१-५-१-१-५-१-५-५

स्वार्थप-रं मति-हीनम-मा-खं

भगणः भगणः भगणः शु० शु०

५-१-१-५-१-१-५-१-५-५

स्त्री-चप-लं युधि कातर-चि-त्तम् ।

भगणः भगणः भगणः शु० शु०

५-१-१-५-१-१-५-१-५-५

मुञ्चति यो नृप-तिः स सु-खी स्यात् ॥

अत्र पादान्ते यतिः । दोग्धीति दोधकः । केनाप्युपायेन राजानं दोषिध ।

शालिनी मृतौ तृगौ ग समुद्रऋषयः ॥ ६ । १९ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ, (SSS. SSI) तगणौ, (SSI) गकारौ (S. S) च भवतस्तद्वृत्तं 'शालिनी' नाम । चतुर्षु, सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगणः तगणः तगणः शु० शु०

५-५-५-५-५-५-५-५-५-५

शङ्खद्वया-मा(४)स्निग्ध-मुग्धाय-ता-क्षी(७)

भगणः तगणः तगणः शु० शु०

५-५-५-५-५-५-५-५-५-५

पीनश्रो-णि(४)र्दक्षि-णावर्त-ना-भिः(७) ।

भगणः तगणः तगणः शु० शु०

५-५-५-५-५-५-५-५-५-५

मध्ये क्षा-मा(४)पीव-रोरुस्त-नी या(७)

भगणः तगणः तगणः शु० शु०

५-५-५-५-५-५-५-५-५-५

श्लाघ्या भ-र्तुः(४)शालि-नी कामि-नी स्यात् (७) ॥

वातोर्मी मृभौ तृगौ ग च ॥ ६ । २० ॥

१. उच्चैदशाक्षरप्रस्तारस्योनचत्वारिंशधिकचतुःशततमो (४३९) भेदो 'दोधक' इति नाम्ना प्रसिद्धः । 'बन्धुः' इति नामान्तरं वा० भू०. २. उच्चैकादशाक्षरप्रस्तारस्योनचत्वारिंशद्विशततमोऽयं (२८९) भेदः 'शालिनी' इति नाम्ना ख्यातः । ३. 'गन्धतुः-स्वरा' इति लि. पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

यस्य पादे मगणभगणतगणाः (SSS, Sll, SSl) गकारौ (S.S) च भवतस्तद्धृतं 'वा-
'तोर्मी' नाम । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । चकारो यत्यनुकर्षणार्थः । तथोदाहरणम्—

मगणः भगणः तगणः गु० गु०
S.S.S—S . I.I—S.S.I—S—S

यात्युत्से-कं(४)सप-दि प्राप्य-किं-चि(७)-

मगणः भगणः तगणः गु० गु०
S . S.S—S . I.I—S . S.I—S—S

त्स्याद्वा य-स्या(४)श्चप-ला चित्त-वृ-त्तिः (७) ।

मगणः भगणः तगणः गु० गु०
S . S.S—S . I.I—S.S.I—S—S

या दीर्घा-न्नी(४)स्फुट-शब्दाट्-हा-सा (७)

मगणः भगणः तगणः गु० गु०
S . S . S S . I.I—S.S.I—S—S

त्याज्या सा स्त्री(४)द्वत-वातोर्मी-मा-ला (७) ।

वातोर्मीति स्त्रियां 'कृदिकारादक्किनः' (व्या. वार्ति.) इति ङीष् ।

अमरविलसितं म्भौ नलौ ग् ॥ ६ । २१ ॥

यस्य पादे मगणभगणनगणलकारगकाराः (SSS, Sll, lll, l, S) भवन्ति तद्
'अमरविलसितं' नाम । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ।

तत्रोदाहरणम्—

मगणः भगणः नगणः ल० गु०
S . S.S—S . I.I—l.I—I—S

किं ते व-कं(४)चल-दलक-चि-तं? (७)

मगणः भगणः नगणः ल० गु०
S . S . S—S . I.I—l.I—I—S

किं वा प-द्यं(४)अम-रविल-सि-तम्? (७) ।

१. उच्चैकादशाक्षरप्रस्तारस्य पञ्चाधिकत्रिशततमो (३०५) भेदो 'वातोर्मी' इति नाम्ना
ख्यातः । वातोर्मीशालिन्योर्मगणतगणस्थान एव भेदः । अतएवानयोर्मिश्रणात्पूर्ववदुपजा-
तयो भवन्ति । एकलघुविभिन्नतायामिव लघुद्वयविभिन्नतायामप्युपजातयो भवन्तीति दृष्टि-
कृता 'तथा शालिनी' (पृ० १३१ पं० १) त्यादिना सिद्धान्तितत्वात् । २. उच्चैकादशाक्षर-
प्रस्तारस्य नवाधिकसहस्रतमो (१००९) भेदो 'अमरविलसितम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः ।
अत्र चतुर्थपादान्ते 'सि' इति वर्णस्य 'गन्ते' (१।१०) इति सूत्राद्गुत्वातिदेशः ।

मगणः भगणः नगणः ल० गु०

५.५.५ ५ • १.१-१.१-१-५

इत्येवं मे(४)जन-यति म-न-सि (७)

मगणः भगणः नगणः ल० गु०

५.५.५-५ • १.१-१.१-१-५

भ्रान्ति का-न्ते!(४)परि-सरस-र-सि (७) ॥

रथोद्धता र्णौ र्लौ ग् ॥ ६ । २२ ॥

यस्य पादे रगणनगणरगणलकारगकारा (SIS. III. SIS. I. S) भवन्ति तद्वृत्तं

‘रथोद्धता’ नाम ।

तत्रोदाहरणम्—

रगणः नगणः रगणः ल० गु०

५.१.५-१.१-५.१-५-५

या करो-ति विवि-धैर्विदैः स-मं

रगणः नगणः रगणः ल० गु०

५.१.५-१.१-५.१-५-५

म्लानय-त्युभय-तोऽपि वा-न्ध-वान्

रगणः नगणः रगणः ल० गु०

५.१.५-१.१-५.१-५-५

सङ्गतिं परगृ-हे रता च या ।

रगणः नगणः रगणः ल० गु०

५.१.५-१.१-५.१-५-५

मार्गधू-लिरिव सा रथो-द्ध-ता ॥

पादान्ते यतिः ।

स्वागता र्णौ भृगौ ग् ॥ ६ । २३ ॥

यस्य पादे रगणनगणौ (SIS. III) भगणौ (SI) गकारौ (S.S) च तद्वृत्तं ‘स्वागता’

नाम । तत्रोदाहरणम्—

रगणः नगणः भगणः गु० गु०

५.१.५-१.१-५.१-५-५

आहवन् प्रविश-तो यदि रा-हुः

रगणः नगणः भगणः गु० गु०

५.१.५-१.१-५.१-५-५

प्राणवृ-त्तिरपि यस्य श-री-रे

रगणः नगणः भगणः गु० गु०

५.१.५-१.१-५.१-५-५

पृष्ठत-श्चरति वायुस-मे-तः ।

रगणः नगणः भगणः गु० गु०

५.१.५-१.१-५.१-५-५

स्वागता भवति तस्य ज-य-श्रीः ॥

पादान्ते यतिः ।

वृन्ता नौ सृगौ ग् ॥ ६ । २४ ॥

१. उच्चैकादशाक्षरप्रस्तारस्यैकोनशताधिकषट्शततमो (६९९) ऽयं भेदो ‘रथो-द्धता’ इति नाम्ना प्रसिद्धः । २. उच्चैकादशाक्षरप्रस्तारस्य त्रिचत्वारिंशदधिकचतुःशत-तमो (४४३) भेदः ‘स्वागता’ इति नाम्ना ख्यातः । ‘पद्मिनी’ इति चन्द्रिकायाम् ।

तत्रोदाहरणम्—

[illegible]

$\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

$\overline{1} \cdot \overline{0} \cdot \overline{1} - \overline{1} \cdot \overline{0} \cdot \overline{1} \cdot S - S - S$

$\overbrace{1 \cdot 1}^{\text{A}} \cdot \overbrace{1 \cdot 1}^{\text{B}} \cdot \overbrace{1 \cdot 1}^{\text{C}} \cdot \overbrace{1 \cdot 1}^{\text{D}} \cdot \overbrace{1 \cdot 1}^{\text{E}}$

फलमि-व(४)पव-नहतं-वृ-न्तात् (७) ॥

यस्य प्राप्ते रगणजगणौ (SIS. ISI) रगणलकारौ (SIS. I) गकार (S) च तदुत्तं

‘इयेनी’ नाम । तत्रोदाहरणम्—

S. | S — | S. | — S. | S — | — S

S. | S — | S . | — S . | S — |

S. | . S — | . S : | — S . | . S — | — S

$S \cdot 1 \cdot S - 1 \cdot S \cdot 1 - S \cdot 1 \cdot S - 1$

अयेनिके-व सा वि-गर्हिता-ज

अत्र पादान्ते यतिः ।

वि३लासिनी ज३रौ ज३गौ गु ॥ ६ । २६ ॥

१. उच्चैकादशाक्षरप्रस्तारस्य षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमो (२५६) भेदो 'वृन्ता' इति नाम्ना प्रसिद्धः । 'वृत्ता' इति वैदिकपाठः । 'पृथ्वी' इति क्वचित् । २. उच्चैकादशाक्षरप्रस्तारस्य त्र्यशीत्यधिकषट्शततमो (६८३) भेदः 'इयेनी' इति नाम्ना प्रसिद्धः । 'सेनिका' वा० भू० । 'वैतिका' वृ० र० । ३. सूत्रमेतद्वैदिकैर्न पठ्यते ।

यस्य पादे जगणरगणौ (।।।।।) जगणो (।।।) गकारौ (।।।) च तद्वत्तं विला-
सिनी' नाम । तत्रोदाहरणम्—

जगणः	रगणः	जगणः	गु०	गु०	जगणः	रगणः	जगणः	गु०	गु०
१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.
विलासि-	नी विलो-	कितैः स-	का-	मं	दधाति-	कामस-	त्वचेष्टि-	तं या ।	
जगणः	रगणः	जगणः	गु०	गु०	जगणः	रगणः	जगणः	गु०	गु०
१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.	१.०.१.
करोति चञ्चला-	क्षिदृष्टि-	पा-	तै-		र्यतात्म-	नश्च यो-	गिनोऽपि	म-	त्तान् ॥
(जगल्याम्)									

१. उत्तैकादशाक्षरप्रस्तारस्य द्विचत्वारिंशदुत्तरत्रिंशततमो (३४२) भेदो 'विला-
सिनी' इति नाम्ना प्रसिद्धः । २. जगतीछन्दःपादघटकीभूतानां द्वादशसंख्यकानामक्ष-
राणां प्रस्तारे कृते षण्णवत्यधिकचतुःसहस्रभेदा (४०९६) जायन्ते । तेषु चात्र षोडश-
भेदा एव निर्दिष्टाः, परं प्राकृतपिङ्गलादिग्रन्थेष्वन्येऽपि भेदा उपलभ्यन्ते; ते चात्र विनि-
र्दिश्यन्ते । यथा—

विद्याधरच्छन्दः (१२।१)—

'चारी कणा पाए दिण्णा सव्वासारा पाआअंते दिज्जे कंता चारी द्वारा ।

छण्णावेआ मत्ता गण्णा चारी पाआ विज्जाह्वारा जंप्पे सारा णाआराआ ॥'

प्रा० पि० सू० २।१२८ ॥

जलधरमालाच्छन्दः (१२।२४१)—'अव्यष्टाभिर्जलधरमाला म्मौ सौ'
वृत्तरत्नाकरे ।

अभिनवतामरसच्छन्दः (१२।८८०)—'अभिनवतामरसं नजजायः' ।

एतदेव 'ललित'पदनाम्ना प्रसिद्धं वृत्तरत्नाकरे ।

मालतीछन्दः (१२।१३९२)—'भवति नजावथ मालती जरौ' वृत्तरत्नाकरे ।

दुग्धच्छन्दः (१२।१३९५)—'दुग्धवृत्तं रभजरैरुदीरितम् ।'

ललिताच्छन्दः (१२।१३९७)—'धीरैरभाणि ललिता तमौ जरौ'

वृत्तरत्नाकरादिषु ।

प्रियंवदाच्छन्दः (१२।१४००)—'भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा'

वृत्तरत्नाकरादिषु ।

महितोज्ज्वलाच्छन्दः (१२।१४७२)—'ननभरसहिता महितोज्ज्वला'

वृत्तरत्नाकरे ।

मताच्छन्दः (१२।१४९६)—'मता नरौ नरौ मित्रा वज्रकोणैर्गुहाननैः ।'

'बहुमता' इति वृ० म० को०

जगती ॥ ६ । २७ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तज्जगतीत्येवं वेदितव्यम् ।
वक्ष्यति च “तोटकं सः” (६।३२), तज्जगतीपादस्य लक्षणं भवति ।

वंशस्था जृतौ ज्रौ ॥ ६ । २८ ॥

यस्य पादे जगणतगणौ (११. ५५) जगणरगणौ (११. ५५) च भवतस्तद्वृत्तं
‘वंशस्था’ नाम । तत्रोदाहरणम्—

जगणः तगणः जगणः रगणः
१. ५. १—५. ५. १—१. ५. १—५. १. ५

विशुद्ध-वंशस्थ-मुदार-चेष्टितं

जगणः तगणः जगणः रगणः
१. ५. १—५. ५. १—१. ५. १—५. १. ५

शुणप्रि-यं मित्र-मुपास्त्र सज्जनम् ।

जलमालाच्छन्दः (१२।१५९१)—‘जलमाला भभमसाः सागरैर्वसुभिर्यतिः ।’

चन्द्रवर्त्मच्छन्दः (१२।१९७९)—

‘चन्द्रवर्त्म गदितं तु रनभसैः’ वृत्तरत्नाकरछन्दोमञ्जर्यादिषु ।

ललनाच्छन्दः (१२।२०२३)—‘ललना स्याद्गतनसैरिच्छा खड्गमहीधरैः ।’

सारङ्गच्छन्दः (१२।२३४१)—

‘जा चारितक्कारसंभेअउकिट्ट सारंगरूअक्क सो पिंगले दिट्ठ ।

जा तीअवीसामसंजुत्त पाएहि णाजाणिए कांति अण्णोणभाएहि ॥’

प्रा० पि० सू० २।१३७ ॥

मौक्तिकदामच्छन्दः (१२।२९२६)—

‘चतुर्जगणं वद मौक्तिकदाम’ वृ० २० परिशिष्टे, प्रा० पि० सू० २।१३९ ॥

भामिनीच्छन्दः (१२।३५११)—‘भामिनी स्याद्भभमभास्त्रिभिर्यतिचतुष्टयम् ।’

मोदकच्छन्दः (१२।३८९५)—

‘तोडअछं विपरीअ टुविज्जसु मोदह्छंदह णाम करिज्जसु ।

चारि गणा भगणा सुपसिद्धउ पिंगल जंपउ कितिहिछ्छउ ॥’

प्रा० पि० सू० २।१४१ ॥

तोटकच्छन्दसो विपरीतस्थापनेन मोदकच्छन्दो जायते ।

तरलनयनीच्छन्दः (१२।४०९६)—

‘णगण णगण कर चउगुण सुकह कमलमुहि फणि मण ।

तरलणअणि सब कर लहु सब गुरु जवउ णवरि कहु ॥’

प्रा० पि० सू० २।१४३ ॥

१. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य त्रिशतद्वयशीत्यधिकैकसहस्रतमो भेदो (१३८२) ‘वं-
शस्था’ इति नाम्ना ख्यातः । छन्दोमञ्जरीप्रसूतिषु च ग्रन्थेन्येतद्वृत्तं ‘वंशस्थविलम्’
इति नाम्ना प्रसिद्धम् । अत्र ‘गुहास्यऋतुभिर्यतिः ।’ मं० म० ।

जगणः तगणः जगणः रगणः

१-३-१-५-५-१-१-५-१-५-१-५

विपत्ति-ममस्य-कराव-लम्बनं

जगणः तगणः जगणः रगणः

१-५-१-५-५-१-१-५-१-५-१-५

करोति यत्प्राण-परिक-येण सः ॥

पादान्ते यतिः ।

इन्द्रवंशा तौ जुरौ ॥ ६ । २९ ॥

यस्य पादे तगणौ (५५१, ५५१) जगणरगणौ (१५१, ५१५) च तद्वृत्तं 'इन्द्रवंशा' नाम ।

तत्रोदाहरणम्—

तगणः तगणः जगणः रगणः

५-५-१ ५-५-१-१-५-१-५-१-५

कुर्वीत यो देव-गुरुद्वि-जन्मना-

तगणः तगणः जगणः रगणः

५-५-१-५-५-१-१-५-१-५-१-५

मुर्वीप-तिः पात-नमर्थ-लिप्सया ।

तगणः तगणः जगणः रगणः

५-५-१-५-५-१-१-५-१-५-१-५

तस्येन्द्र-वंशेऽपि गृहीत-जन्मनः

तगणः तगणः जगणः रगणः

५-५-१-५-५-१-१-५-१-५-१-५

संजाय-ते श्रीः प्र-तिकूल-वर्तिनी ॥

अत्रापि पादान्ते यतिः ।

द्रुतविलम्बितं नमौ भुरौ ॥ ६ । ३० ॥

यस्य पादे नगणभगणौ (॥१॥, ५॥) भगणरगणौ (५॥, ५१५) च भवतस्तद्वृत्तं

'द्रुतविलम्बितं' नाम । तत्रोदाहरणम्—

नगणः भगणः भगणः रगणः

१-१-१-५-१-१-५-१-१-५-१-५

द्रुतग-तिः पुरु-षो धन-भाजनं

नगणः भगणः भगणः रगणः

१-१-१-५-१-१-५-१-१-५-१-५

भवति मन्दग-तिश्च सु-खोचितः ।

नगणः भगणः भगणः रगणः

१-१-१-५-१-१-५-१-१-५-१-५

द्रुतवि-लम्बित-खेलग-तिर्नृपः

नगणः भगणः भगणः रगणः

१-१-१-५-१-१-५-१-१-५-१-५

सकल-राज्यसु-खं प्रिय-मश्रुते ॥

तोटकं सः ॥ ६ । ३१ ॥

१. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य त्रिशतैकाशीत्यधिकैकसहस्रतमो (१३८१) भेदः 'इन्द्र-वंशा' नाम्ना प्रसिद्धः । २. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य चतुःशतचतुःषष्ट्यधिकैकसहस्रतमो (१४६४) भेदो 'द्रुतविलम्बित' नाम्ना ख्यातः, 'उज्ज्वला' इति नामान्तरम् मं० म० । 'सुन्दरी' इति प्रा० पि० सू० २१४५.

जगतीत्यधिकारे यावद्भिः सकरैः (॥५) जगतीपादः पूर्यते, तावन्त एकपादे सका भवन्ति तद्वत् 'तोटेक' नाम । तत्रोदाहरणम्—

सगणः सगणः सगणः सगणः

१. १. ५—१. १. ५—१. १. ५—१. १. ५

त्यज तो-टकम-र्थनियो-गकरं

सगणः सगणः सगणः सगणः

१. १. ५—१. १. ५—१. १. ५—१. १. ५

उपधा-भिरशु-द्धमति सचिवं

सगणः सगणः सगणः सगणः

१. १. ५—१. १. ५—१. १. ५—१. १. ५

प्रमदा-धिकृतं व्यसनो-पहतम् ।

सगणः सगणः सगणः सगणः

१. १. ५—१. १. ५—१. १. ५—१. १. ५

नरना-यक! मी-रुक्मा-युधिकम् ।

पादान्ते यतिः ।^२

पुटौ नौ म्यौ वसुसमुद्राः ॥ ६ । ३२ ॥

यस्य पादे नगणौ (॥१. ॥१.) मगणयगणौ ('SSS. ISS') च तद्वत् 'पुटो' नाम । अष्टभिश्चतुर्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः मगणः यगणः

१. १. १—१. १. १—५. ५ . ५—१. ५. ५

न विच-लति क-थं वि(८)ख्या-यमार्गा(४)—

नगणः नगणः मगणः यगणः

१. १. १—१. १. १—५. ५ . ५—१. ५. ५

द्वसुनि शिथिल-मुष्टिः(८)पा-र्थिवो यः(४) ।

नगणः नगणः मगणः यगणः

१. १. १—१. १. १—५. ५ . ५—१. ५. ५

अमृत-पुट इ-वासौ(८)पु-ण्यकर्मा(४)—

नगणः नगणः मगणः यगणः

१. १. १—१. १. १—५. ५ . ५—१. ५. ५

भवति जगति सेव्यः(८)स-र्वलोकैः (४) ॥

१. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तशतषट्पञ्चाशदधिकैकसहस्रतमो (१७५६) भेदः 'तोटेक' इति नाम्ना प्रसिद्धः । २. इतः परं "अस्य चोदाहरणान्तरमपि यथा—

अमुना यमुनाजलकेलिभृता सहसा तरसा परिरभ्य भृता ।

हरिणा हरिणाकुलनेत्रवती न ययौ नवयौवनभारवती ॥"

इति क्वचिद्भूयते । एतत्प्रक्षिप्तमिव प्रतिभाति; भेदान्तराभाव उदाहरणान्तरस्य वैय-
र्थ्यात् । ३. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य षट्सप्तत्यधिकपञ्चाशततमो (५७६) भेदः 'पुट'
इति नाम्ना ख्यातः । ग्रन्थान्तरेषु चास्यैव 'श्रीपुट' इति नाम प्रसिद्धम् ।

जलोद्धतगतिर्जसौ जसौ रसर्तवः ॥ ६ । ३३ ॥

यस्य पादे जगणसगणौ (।।।. ।।।) पुनरपि तावेव (।।।. ।।।), तद्वृत्तं 'जलोद्धत-
गति'र्नाम । षड्भिः षड्भिश्च यतिः ।

जगणः	सगणः	जगणः	सगणः	जगणः	सगणः	जगणः	सगणः
1.5.1	1.1.5	1.5.1	1.1.5	1.5.1	1.1.5	1.5.1	1.1.5

भनक्ति समरे(६) बहून्-पि रिपून्(६) हरिः प्र-भुरसौ(६) भुजोर्जि-तवलः(६) ।

जगणः	सगणः	जगणः	सगणः	जगणः	सगणः	जगणः	सगणः
1.5.1	1.1.5	1.5.1	1.1.5	1.5.1	1.1.5	1.5.1	1.1.5

जलोद्ध-तगति-(६)र्यथैव मकर-(६) स्तरङ्ग-निकरं(६) करेण परितः(६) ॥

तैतं नौ मुरौ ॥ ६ । ३४ ॥

यस्य पादे नगणौ (।।।. ।।।) मगणरगणौ (SSS. S।S) च तत् तैतं नाम ॥

नगणः	नगणः	मगणः	रगणः	नगणः	नगणः	मगणः	रगणः
1.1.1	1.1.1	5.5.5	5.1.5	1.1.1	1.1.1	5.5.5	5.1.5

कुरु क-रणमि-यं गाढो-त्कण्ठिका यदुत्त-नय । च-क्रोरीभा राधिका ।

नगणः	नगणः	मगणः	रगणः	नगणः	नगणः	मगणः	रगणः
1.1.1	1.1.1	5.5.5	5.1.5	1.1.1	1.1.1	5.5.5	5.1.5

विरह-दहन-सप्ताद-ज्ञैः कृशा पिवतु तव मु-खेन्दोर्वि-म्बं दशा ॥

कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ॥ ६ । ३५ ॥

१. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्याष्टशतषडशीत्यधिकैकसहस्रतमो (१८८६) भेदो 'जलो-
द्धतगतिः' इति नाम्ना ख्यातः । २. एतदादीनि 'चञ्चलाक्षिका-' इत्यन्तानि सूत्राणि
वैदिकैर्न पठ्यन्ते । ३. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य अष्टाशीत्यधिकैकसहस्रतमभेदः (१०८८)
'ततम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः । ४. अत्र क्वचित्—

मणिमाला त्यौ त्यौ ।

इति सूत्रमधिकं पठ्यते । व्याख्यातं चैतदन्यैः—'अत्र प्रतिपादं तगणः, यगणः,
तगणः, यगणश्च एतद्वृत्तं मणिमालाख्यं भवति । अस्मिन् वृत्ते षड्भिः षड्भिर्यतिरिति ।
द्वादशाक्षरप्रस्तारस्य एकाशीत्यधिकसप्तशततमोऽयं भेदः (७८१) । उदाहरणं तु—

वृन्दारकवृन्दामन्दीकृतवन्धं वन्दे जननन्दं स्कन्दं शिवकन्दम् ।

चण्डीकृतसन्धं वन्धुं गुणसिन्धुं कुन्दं पदकुन्दं वन्देऽमरवन्धम् ॥

इति । 'त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः'—वृ० २० ।

यस्य पादे नगणयगणौ (III.ISS) पुनरपि तावेव (III.ISS) तत् 'कुसुमविचित्रा' नाम ।

नगणः यगणः नगणः यगणः नगणः यगणः नगणः यगणः
 १.०.१.—१.०.५.५ १.०.१.—१.०.५.५ १.०.१.—१.०.५.५ १.०.१.—१.०.५.५

विगलि-तहारा सकुसु-ममाला सचर-णलाक्षा वलय-सुलक्षा ।

नगणः यगणः नगणः यगणः नगणः यगणः नगणः यगणः
 १.०.१.—१.०.५.५ १.०.१.—१.०.५.५ १.०.१.—१.०.५.५ १.०.१.—१.०.५.५

विरचि-तवेषं मुरत-विशेषं कथय-ति शय्या कुसुम-विचित्रा ॥

चञ्चलाक्षिका नौ रौ ॥ ६ । ३६ ॥

यस्य पादे नगणौ (III.III) रगणौ (SIS.SIS) च भवतस्तद्वत् 'चञ्चलाक्षिका' नाम ।

यगणः नगणः रगणः रगणः नगणः नगणः रगणः रगणः
 १.०.१.—१.०.१.—५.०.१.५—५.०.१.५ १.०.१.—१.०.१.—५.०.१.५—५.०.१.५

अति सु-रभिर-भाजि पु-ष्पश्रिया- मतनु-तरत-येव सं-तानकः ।

नगणः नगणः रगणः रगणः नगणः नगणः रगणः रगणः
 १.०.१.—१.०.१.—५.०.१.५—५.०.१.५ १.०.१.—१.०.१.—५.०.१.५—५.०.१.५

तरुण-परभृ-तः खनं राणिणा- मतनु-त रत-ये वसं-तानकः ॥

(शि० व० ६।६७)

भुजङ्गप्रयातं यः ॥ ६ । ३७ ॥

यस्य पादे चत्वारो यगणौ (ISS.ISS.ISS.ISS) भवन्ति, तद् 'भुजङ्गप्रयातं' नाम ।

यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः
 १.०.५.५—१.०.५.५—१.०.५.५—१.०.५.५ १.०.५.५—१.०.५.५—१.०.५.५—१.०.५.५

पुरः सा-धुवर्द्ध-कि मिथ्या विनीतः परोक्षे करोत्य-र्थनाशं हताशः ।

यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः यगणः
 १.०.५.५—१.०.५.५—१.०.५.५—१.०.५.५ १.०.५.५—१.०.५.५—१.०.५.५—१.०.५.५

भुजङ्ग-प्रयातो-पमं य-स्य चित्तं खजेत्ता-दृशं दु-श्चरित्रं कुमित्रम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

१. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य षट्सप्तत्यधिकनवशततमो (९७६) भेदः 'कुसुमवि-
 चित्रा' इति नाम्ना प्रसिद्धः । अत्र 'भिद्रसै रसैः' मं० म० । २. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य
 द्विशतषोडशाधिकैकसहस्रतमो भेदः (१२१६) 'चञ्चलाक्षिका' इति नाम्ना ख्यातः ।
 इयमेव 'गौरी'-(पि० सू० ८।५), 'मुदितवदना'-ग० पु०, 'प्रमुदितवदना'-वृ०
 र०, सप्तसु पञ्चसु च यतिनियमादियमेव 'प्रभा' च । तदुक्तम्—'खरशरविरतिर्नौ रौ
 प्रभा' वृ० र० । ३. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य षडशीत्युत्तरपञ्चशततमो भेदः (५८६)
 'भुजङ्गप्रयातम्' इति नाम्ना विख्यातः । ४. 'भाति' क० शु० पुस्तके ।

स्रग्विणी रः ॥ ६ । ३८ ॥

यस्य पादे रगणा (SIS. SIS. SIS. SIS) श्वत्वारस्तत् 'स्रग्विणी' नाम ।

रगणः	रगणः	रगणः	रगणः	रगणः	रगणः	रगणः	रगणः
—	—	—	—	—	—	—	—
S. 1. S	S. 1. S	S. 1. S	S. 1. S	S. 1. S	S. 1. S	S. 1. S	S. 1. S

यो रणे युध्यते निर्भरं निर्भय- स्त्यागिता यस्य स-र्वस्वदा-नावधिः ।

रगणः	रगणः	रगणः	रगणः	रगणः	रगणः	रगणः	रगणः
—	—	—	—	—	—	—	—
S. 1. S	S. 1. S	S. 1. S	S. 1. S	S. 1. S	S. 1. S	S. 1. S	S. 1. S

तं नरं वीरल-क्ष्मीर्यशः-स्रग्विणी नूनम-भ्येति स-त्कीर्तिशु-क्लांशुका ॥

प्रमिताक्षरा स्रजौ सौ ॥ ६ । ३९ ॥

यस्य पादे सगणजगणौ (॥S. ॥S) सगणौ (॥S. ॥S) च भवतस्तद्वृत्तं 'प्रमिताक्षरा' नाम । तत्रोदाहरणम्—

सगणः	जगणः	सगणः	सगणः	सगणः	जगणः	सगणः	सगणः
—	—	—	—	—	—	—	—
1. 1. S	1. S. 1	1. 1. S	1. 1. S	1. 1. S	1. S. 1	1. 1. S	1. 1. S

परिशु-द्धवाक्य-रचना-तिशयं परिधि-धृती श्र-वणयो-रमृतम् ।

सगणः	जगणः	सगणः	सगणः	सगणः	जगणः	सगणः	सगणः
—	—	—	—	—	—	—	—
1. 1. S	1. S. 1	1. 1. S	1. 1. S	1. 1. S	1. S. 1	1. 1. S	1. 1. S

प्रमिता-क्षरापि विपुला-र्थवती तव भा-रती ह-रति मे हृदयम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

कान्तोत्पीडा भूमौ समौ ॥ ६ । ४० ॥

यस्य पादे भगणमगणौ (S॥. SSS) सगणमगणौ (S॥. SSS) च भवतस्तद्वृत्तं 'कान्तोत्पीडा' नाम । तत्रोदाहरणम्—

भगणः	मगणः	सगणः	मगणः	भगणः	मगणः	सगणः	मगणः
—	—	—	—	—	—	—	—
S. 1. 1	S. S. S	1. 1. S	S. S. S	S. 1. 1	S. S. S	1. 1. S	S. S. S

कामश-रैर्व्याप्ता खलु का-न्तोत्पीडा- मासव-ती दुःखैः परिमु-ह्यन्ती या ।

भगणः	मगणः	सगणः	मगणः	भगणः	मगणः	सगणः	मगणः
—	—	—	—	—	—	—	—
S. 1. 1	S. S. S	1. 1. S	S. S. S	S. 1. 1	S. S. S	1. 1. S	S. S. S

सा लभ-ते चेत्का-मुक्यो-गं गाढं दुःखवि-मुक्ता स्या-त्परमा-नन्दाप्ता ॥

१. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्यैकशतैकसप्तत्यधिकैकसहस्रतमो (११७१) 'स्रग्विणी' इति नाम्ना प्रसिद्धः । 'लक्ष्मीधर' इति नामान्तरं प्रा० पि० सू० २।१३३ । २. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तशतद्विसप्तत्यधिकैकसहस्रतमो भेदः (१७७२) 'प्रमिताक्षरा' इति नाम्ना ख्यातः । ३. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य एकोनशताधिकैकशततमो भेदः (१९९) 'कान्तोत्पीडा' इति नाम्ना ख्यातः ।

वैश्वदेवी मौ याविन्द्रियऋपयः ॥ ६ । ४१ ॥

यस्य पादे मगणौ (SSS. SSS) यगणौ (ISS. ISS) च भवतस्तद्वृत्तं 'वैश्वदेवी' नाम । पञ्चसु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः मगणः यगणः यगणः
S. S. S—S. S. S—S. S. S—S. S. S
धन्यः पु-ण्यात्मा(५)जा-यते का-पि वंशे(७)

मगणः मगणः यगणः यगणः
S. S. S—S. S. S—S. S. S—S. S. S
साहचपु-त्रोऽसौ(५)ये-न गोत्रं पवित्रम्(७) ।

मगणः मगणः यगणः यगणः
S. S. S—S. S. S—S. S. S—S. S. S
गोविप्र-ज्ञाति(५)स्वा-मिकार्ये प्रवृत्तः(७)

मगणः मगणः यगणः यगणः
S. S. S—S. S. S—S. S. S—S. S. S
शुद्धः आ-द्वादौ(५)वै-श्वदेवी भवेद्यः(७) ॥

वाहिनी त्यौ म्यांवृषिकामशराः ॥ ६ । ४२ ॥

यस्य पादे तगणयगणौ (SSI. ISS) मगणयगणौ (SSS. ISS) च भवतस्तद्वृत्तं 'वाहिनी' नाम । सप्तभिः पञ्चमिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

तगणः यगणः मगणः यगणः
S. S. S—S. S. S—S. S. S—S. S. S

[शक्ता ज-गतीं कृ-त्स्नां(७)जेतुं सुयोधा(५)

तगणः यगणः मगणः यगणः
S. S. S—S. S. S—S. S. S—S. S. S

हस्त्यश्च-रथोदा-रा(७)सा वा-हिनी ते(५) ।

१. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तसप्तत्यधिकपञ्चशततमो (५७७) भेदो 'वैश्वदेवी' इति नाम्ना प्रसिद्धः । २. 'तकारयकारौ मकारगकारौ' क० मु० पुस्तके । ३. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमो भेदः (२६९) 'वाहिनी' इति नाम्ना ख्यातः ।

तगणः यगणः भगणः यगणः
 S.S. I.—I.S. S—S . S.S—I.S.S

छजे र-जसा भा-नौ(७)यस्याः प्रयाणे(५)

तगणः यगणः भगणः यगणः
 S.S. I.—I.S. S—S . S.S—I.S.S

षष्ठेऽपि निशाभ्रा-न्ति(७)घत्ते नृलोकः(५) ॥ १

नवमालिनी नृजौ म्याविति ॥ ६ । ४३ ॥

यस्य पादे नगणजगणभगणयगणा (III. ISI. SII. ISS) भवन्ति तद्वत्तं 'नवमा-
 लिनी' नाम । तत्रोदाहरणम्—

नगणः जगणः भगणः यगणः नगणः जगणः भगणः यगणः
 I. I. I.—I.S. I.—S. I. . I.—I.S.S I. I. I.—I.S. I.—S. I. . I.—I.S.S

धवल-यशोऽशु-केन(८)प-रिवीता(४) सकल-जनानु-राग(८)धु-सृणाक्ता(४) ।

नगणः जगणः भगणः यगणः नगणः जगणः भगणः यगणः
 I. I. I.—I.S. I.—S. I. . I.—I.S.S I. I. I.—I.S. I.—S. I. . I.—I.S.S

दृढगु-णवद्ध-कीर्ति(८)कु-सुमौघै(४) स्तव न-वमालि-नीव(८)नृ-प लक्ष्मीः(४) ॥

अत्र वसुसमुद्रैर्यतिरित्याम्नायः ।

इति भट्टहल्लायुधविरचितायां छन्दोवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः ।

१. अत्र प्राचीनमुदाहरणं न लब्धमिलेतदस्माभिः स्वीयं निवेशितम् । केचित्तु—
 'वाहिनी त्मौ म्या-'विति सूत्रं पठन्ति । तत्रोक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य एकविंशत्यधिक-
 पञ्चशततमो (५२१)ऽयं भेदः । उदाहरणं च—

'यो वाहिनीं कव्यादां ब्रुव्यर्धमात्रात् हन्तुं हि शक्नोऽनन्तः सोऽप्यय मूर्च्छाम् ।

प्राप्तः किमेतच्चित्रं पौलस्त्यशक्त्या ? ज्ञातुं न शक्यतेऽज्ञैश्चारिभ्यमेषाम् ॥'

इति द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु—सूत्रमेतद्वैदिकैर्न पठ्यते, न चाग्नेये नूयत इति प्रक्षिप्तमेवे-
 त्यन्यदेतत् । २. उक्तद्वादशाक्षरप्रस्तारस्य चतुश्चत्वारिंशदधिकनवशततमो (९४४)
 भेदो 'नव-मालिनी' इति नाम्ना प्रसिद्धः । श्रीकृष्णेन तु 'अर्वसायकैश्छिन्ना ।' इत्य-
 न्यथैव यतिरुक्ता ।

सप्तमोऽध्यायः ।

इदानीमतिजगती शक्यतिशक्यष्टिरत्यष्टिर्धृतिरतिधृतिश्चेति सप्त अतिच्छन्दांसि एकै-
काक्षरवृद्ध्या क्रमेणोदाहियन्ते ।

तत्र—

(अतिजगत्याम्)

१. 'अतिजगतीच्छन्दःपादघटकीभूतानां त्रयोदशसंख्याकानामक्षराणां प्रस्तारे कृते
एकशतद्विनवत्यधिकाष्टसहस्र(८१९२)मेदा जायन्ते । तेषु च मेदचतुष्कमेवात्र समु-
पदिष्टमिति ग्रन्थान्तरेभ्यः समुपलभ्यमाना मेदा अत्र विनिर्दिश्यन्ते । यथा—

सुनन्दिनीच्छन्दः (१३।२३६)—'सुनन्दिनी सजसा मगौ ।'

ग० पु० १।२०९।२९.

कन्दुकच्छन्दः (१३।५८६)—'इदं कन्दुकं यत्र येभ्यश्चतुर्भ्यो गः ।'

चञ्चरीकावलीच्छन्दः (१३।११५४)—'यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली
गः ।' वृ० र० 'मञ्जरीकावली' इति क्वचित् ।

विश्वच्छन्दः (१३।११७१)—'रैश्चतुर्भिर्युतं गेन युक्तं च विश्वम् ।' अ० वृ० र०

चन्द्रलेखाच्छन्दः (१३।११८४)—'नसरयुगैश्चन्द्रलेखतुलोकैः ।'

वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे ।

उर्वशीच्छन्दः (१३।१३२४)—'उर्वशी नस्ततरगा राज्याङ्गैर्नैस्तुभिर्यतिः ।'

मं० म०

मोहप्रलापच्छन्दः (१३।१३२९)—'मोहप्रलापः श्रुतिमिर्ग्रहैर्मिञ्जो मम-

त्रगाः ।' मं० म०

चन्द्रिकाच्छन्दः (१३।१३४४)—'ननतरगुभिश्चन्द्रिकाक्षपङ्क्तिः ।' वृ० र०

मृगेन्द्रमुखच्छन्दः (१३।१३९२)—'भवति मृगेन्द्रमुखं नजौ जरौ गः ।'

तारकच्छन्दः (१३।१७५६)—'यदि तोटकवृत्तपदे गुरुरेको भवतीह तदा किल

तारकवृत्तम्' वाणीभूषणे २।१५१.

चण्डीच्छन्दः (१३।१७९२)—'नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ।'

वृत्तरत्नाकरछन्दोमञ्जर्यादिषु ।

उपस्थितच्छन्दः (१३।१८२२)—'उपस्थितमिदं ज्तौ त्तौ सगुरुकौ चेत् ।'

कुटजगतिच्छन्दः (१३।२०९६)—'कुटजगतिर्नजौ पवर्तु भ्तौ गुरुः ।'

क्षमाच्छन्दः (१३।२३६८)—'दुरगरसयतिनौ ततौ गः क्षमा ।' वृ० र०

अस्यैव छन्दसः 'विद्युत्', 'उत्पलिनी'ति च नामान्तरे ।

मञ्जुहासिनीच्छन्दः (१३।२७९०)—'जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।'

छ० शा० १३

प्रहर्षिणी मूनौ जरौ ग् त्रिकदशकौ ॥ ७ । १ ॥

यस्य पादे मगणनगणौ (SSS. III) जगणरगणगकाराश्च (ISI. SIS. S) भवन्ति, तद्वत्तं 'प्रहर्षिणी' नाम । त्रिभिर्दशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः नगणः जगणः रगणः गु०

S. S. S — 1. 1. 1 — 1. S. 1 — S. 1. S — S

उत्तुङ्ग(३)स्तनक-लशब्द-योजिता-ङ्गी(१०)

मगणः नगणः जगणः रगणः गु०

S. S. S 1. 1. 1 — 1. S. 1 S. 1. S S

लौलाक्षी(३)विपुल-नितम्ब-शालिनी च(१०) ।

मगणः नगणः जगणः रगणः गु०

S. S. S 1. 1. 1 — 1. S. 1 — S. 1. S — S

विम्बोष्ठी(३)नरव-र । मुष्टि-मेयम-ध्या(१०)

मगणः नगणः जगणः रगणः गु०

S. S. S 1. 1. 1 1. S. 1 — S. 1. S S

सा नारी(३)भवतु मनःप्र-हर्षिणी ते(१०) ॥

मञ्जुभाषिणीच्छन्दः (१३।२७९६)—'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ।' अस्यैव 'कलहंसः, प्रबोधिता, सिंहनादः, नन्दिनी,'ति च नामान्तराणि वृत्तर-त्नाकरपरिशिष्टादिषूपलभ्यन्ते ।

कलहंसीच्छन्दः (१३।३२७७)—'कलहंसी तयसभाः गौ यती रससिद्धिभिः ।'

मं० म० ।

रतिच्छन्दः (१३।४०८४)—'चतुर्भिर्नवभिश्छिन्ना रतिः सभनसा गुरुः ।'

मं० म० ।

कन्दच्छन्दः (१३।४६८२)—

'धजा तूर हारो पुणो तूर हारेण गुरु सद् किजे अ एका तआरेण ।

कएसा कला कंडु जंपिज णाएण असी होइ चउअगला सव्वपा एण ॥'

प्राकृतपिङ्गलसूत्रे २।१६३.

पङ्कावलीच्छन्दः (१३।६९३९)—

'चामर पढमहि पापगणो धुअ सल्ल चरणगण ठावहि तं जुअ ।

सोलह कलअ पआपअ जाणिअ पिंगल पमणइ पंकअवालिअ ॥'

प्राकृतपिङ्गलसूत्रे २।१६५.

१. उक्तत्रयोदशाक्षरप्रस्तारस्य चतुःशतैकाधिकैकसहस्रतमो मेदः (१४०१) 'प्रह-र्षिणी' इति नाम्ना ख्यातः ।

१. उक्तत्रयोदशाक्षरप्रस्तारस्याष्टशतषडधिकद्विसहस्रतमो (२८०६) मेदः 'रुचिरा' इति नाम्ना ख्यातः । अयैव 'अतिरुचिरा' इत्यपि नाम । २. उक्तत्रयोदशाक्षरप्रस्तारस्य षट्शतत्रयत्रिंशदधिकैकसहस्रतमो (१६३३) मेदः 'मत्तमयूरम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः । ३. उक्तत्रयोदशाक्षरप्रस्तारस्याष्टचत्वारिंशदधिकद्विसहस्रतमो (२०४८) मेदो 'गौरी' इति नाम्ना ख्यातः ।

असंबाधा मृतौ नृसौ गाविन्द्रियनवकौ ॥ ७ । ५ ॥

यस्य पादे मगणतगणनगणसगणा (SSS. SSI. III. IIS) गकारौ (S. S) च भवतस्तद्वत्तम् 'असंबाधा' नाम । पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः तगणः नगणः सगणः शु० शु०
S . S.S—S.S . | .I.I—| .I.S—S.S

भङ्क्त्वा दुर्गाणि(५)द्व-भवन-मखिलं छि-त्वा (९),

मगणः तगणः नगणः सगणः शु० शु०
S.S.S—S.S . | .I.I—| .I.S—S.S

हृत्वा त-त्सैन्यं(५)क-रितुर-गवलं ह-त्वा (९) ।

मगणः तगणः नगणः सगणः शु० शु०
S.S.S—S.S . | .I.I—| .I.S—S.S

येनासं-बाधा(५)स्थि-तिरज-नि विप-क्षा-णां (९)

मगणः तगणः नगणः सगणः शु० शु०
S.S.S—S.S . | .I.I—| .I.S—S.S

सर्वोर्वी-नाथः(५)स जयति नृपति-र्मु-ञ्चः (९) ॥

अपराजिता नौ रसौ लृगौ स्वरक्रमयः ॥ ७ । ६ ॥

यस्य पादे नगणौ (III. III) रगणसगणलकारा गकारश्च (SIS. IIS. I. S) तद्वत्तम् 'अपराजिता' नाम । सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः रगणः सगणः ल० शु०
I.I—I.I—I.S . | .S—I.I.S—I.S

फणिप-तिवल-यं(७)जटा-मुकुटो-ज्ज्व-लं (७)

नगणः नगणः रगणः सगणः ल० शु०
I.I—I.I—I.S . | .S—I.I.S—I.S

मनसि-जमथ-नं(७)त्रिशू-लविभू-षि-तम् (७) ।

प्रमदाच्छन्दः (१४।७०८८)—'नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ।'

चक्रपदच्छन्दः (१४।८१९१)—'चक्रपदमिह मनननलगुरुभिः ।'

वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टच्छन्दोमञ्जर्यादिषु ।

१. उक्तचतुर्दशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तदशाधिकद्विसहस्रतमो (२०१७) मेदः 'असं-बाधा' इति नाम्ना प्रसिद्धः । २. उक्तचतुर्दशाक्षरप्रस्तारस्याष्टशतचतुर्विंशत्यधिकपञ्चस-हस्रतमो (५८२४) मेदः 'अपराजिता' इति नाम्ना ख्यातः ।

1.1.1 1.1.1-5 • 1.5-1.5-1-5

[illegible]

$\overbrace{1 \cdot 1 \cdot 1}^{\text{A}} \cdot \overbrace{1 \cdot 1 \cdot 1}^{\text{B}} \cdot \overbrace{1 \cdot 1 \cdot 1}^{\text{C}} \cdot \overbrace{1 \cdot 1 \cdot 1}^{\text{D}} \cdot \overbrace{1 \cdot 1 \cdot 1}^{\text{E}}$

$\overline{1 \cdot 0} \mid \overline{1 \cdot 0} \mid S \quad \cdot \quad \overline{1 \cdot 0} \mid \overline{1 \cdot 0} \mid - \mid S$

S.S. | — S. | . | — | . S. | — | . S. | — S — S

उद्धर्षि-णी जन-दशां स्त-नभार-गु-र्वी

१. उक्तचतुर्दशाक्षरप्रस्तारस्यैकशताष्टाविंशत्यधिकाष्टसहस्रतमो (८१२८) भेदः 'प्रहरणकलिता' इति नाम्ना ख्यातः । वृत्तरत्नाकरछन्दोमञ्जर्योस्तु 'प्रहरणकलिका' इति पाठः । २. उक्तचतुर्दशाक्षरप्रस्तारस्य नवशतत्रयत्रिंशदधिकद्विसहस्रतमो (२९३३) भेदो 'वसन्ततिलका' इति नाम्ना विख्यातः ।

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०
 ५-५-१-५-१-१-५-१-१-५-१-५-५

नीलोत्प-लघुति-मलिम्बु-चलोच-ना च ।

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०
 ५-५-१-५-१-१-५-१-१-५-१-५-५

सिंहोच्च-तत्रिक-तटी कुटिलाल-का-न्ता

तगणः भगणः जगणः जगणः गु० गु०
 ५-५-१-५-१-१-५-१-१-५-१-५-५

कान्ता व-सन्तति-लका नृ-पवह-भा-सौ ॥

पादान्ते यतिः^१ ।

सिंहोन्नता काश्यपस्य ॥ ७ । ९ ॥

इयमेव वसन्ततिलका काश्यपस्याचार्यस्य मतेन 'सिंहोन्नता' नाम भवति । पूर्वमे-
 बोदाहरणम् ।

उद्धर्षिणी सैतवस्य ॥ ७ । १० ॥

इयमेव वसन्ततिलका सैतवस्याचार्यस्य मते 'उद्धर्षिणी' नाम । पूर्वमेवोदाहरणम् ।
 (अतिशङ्कर्याम्)

१. 'विरतिः सप्तसप्ताक्षरैर्मता ।' इति कृष्णः । २. 'सिंहोन्नता' इति मं० म० ।
 ३. 'मधुमाधवी' इति गोमानसः, 'चेतोहिता' इति रामकीर्तिः । मं० म० ।
 ४. अतिशङ्करीछन्दःपादषट्कीभूतानां पञ्चदशसंख्याकानां वर्णानां प्रस्तारे कृते सप्तशत-
 षष्ठ्यधिकद्वात्रिंशत्सहस्रभेदा (३२७६८) जायन्ते । तेष्वत्र द्वावेव भेदौ निर्दिष्टौ । अतो-
 ऽन्येभ्यो ग्रन्थेभ्य आकृष्योपलभ्यमाना भेदा निर्दिश्यन्ते । यथा—

लीलाखेलच्छन्दः (१५।१)—'एकन्यूनौ विद्युन्मालापादौ चेल्लीलाखेलः ।'
 अस्यैव 'कामक्रीडा' इति 'सारङ्गिका' इति च नामान्तरैः ।

चित्राच्छन्दः (१५।४६०८)—'चित्रानामच्छन्दश्चित्रं चेत्रयो मा यकारौ ।'

चन्द्रलेखाच्छन्दः (१५।४६२५)—'म्रौ म्यौ यान्तौ भवेतां सप्ताष्टमिच्छन्द-
 लेखा ।' 'चन्द्रसेना' इति नामान्तरं कृष्णीये ।

चन्द्रकान्ताच्छन्दः (१५।५६५१)—'चन्द्रकान्ता मता
 रौ मः स्यौ विरतिः खराद्यौ ।'

ऋषभच्छन्दः (१५।५८६८)—'ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसाः सयौ चेत् ।'

पलाच्छन्दः (१५।८१७२)—'सजना नयौ शरदशयतिरियमेला ।'
 'रेखा' इत्यस्या नामान्तरम् ।

यस्य पादे नगणाश्चत्वारः (॥१. ॥२. ॥३. ॥४) सगणश्च (॥५), तद्वृत्तं 'चन्द्रावर्ता'

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

[illegible]

तरलि-तविह-ग(७)निव-हरव-मुखरम् (८) ।

नगर्णः नगर्णः नगर्णः नगर्णः सगर्णः

$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{3}$ $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{5}$ $\frac{1}{6}$

-विकसि-तकम-ल(७)सुर-भिश्चुचि संलिलं (८)

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

$$\overbrace{1 \cdot 1}^{\text{A}} \cdot \overbrace{1 \cdot 1}^{\text{B}} \cdot \overbrace{1 \cdot 1}^{\text{C}} \cdot \overbrace{1 \cdot 1}^{\text{D}} \cdot \overbrace{1 \cdot 1}^{\text{E}}$$

विचर-ति पथि-क(७)मन-सि शर-दि सरः (८) ॥

विपिनतिलकच्छन्दः (१५।९६९६) — 'विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मैर्भवेत् ।'

प्रभद्रकच्छन्दः (१५।१११८४) — 'भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।'

अस्यैव 'सुखेलकम्' इति नामान्तरम् ।

उपमालिनीचन्द्रः (१५।११५८४)—‘ननतभरकृताष्टस्वरूपमालिनी ।’

मानसहंसच्छन्दः (१५।११६२८) — 'कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जभइ ।'

निशिपालकच्छन्दः (१५।१२००५)—‘शंस निशिपालकमिदं भजसूनाश्च रः।’

वृत्तरत्नाकरतत्परिशिष्टछन्दोमञ्जर्यादिषु ।

नलिनीचन्द्रः (१५।१३०४४) — 'सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी ।'

अमरावलीच्छन्दः (१५।१४०४४) —

‘कर पंच पसिद्ध विलद्धवरं रअणं पभणंति मणोहर छंदवरं रअणं ।

गुरुं पञ्च दहा लह एरिसिअं रइअं भमरावलि छंद पसिद्ध किअं ठइअं ॥'

(प्रा० पि० सू० २१९८५)

तूणकच्छन्दः (१५।१९०२३)—‘तूणकं समानिकापदद्वयं विनान्तिमम् ।’

अत्र-‘द्वीपवसुभिर्यतिः ।’ इति कृष्णः । अस्यैव ‘चामर’ इति नामान्तरम् ।

१. उत्कपम्बदशाक्षरप्रस्तारस्य त्रिशतचतुरशीत्यधिकषोडशसहस्रतमो (१६३८४) भेदः 'चन्द्रावर्ता' इति नाम्ना ख्यातः । अत्रोदाहरणे 'चन्द्रावर्ता' इति चतुर्गुणकं नाम प्रवेष्टुमशक्यमिति न प्रवेशितम् । अत एव वृत्तरत्नाकरादिषु 'शशिकला' इत्येव नाम ससुपलभ्यते । प्राकृतपिङ्गलसूत्रे च अस्यैव छन्दसः 'शरभः' इति नाम.

अत्र स्वरैर्वसुभिश्च यतिरित्याम्नायः ।

मालर्तुनवकौ चेत् ॥ ७ । १२ ॥

सैव चन्द्रावर्ता 'माला' नाम भवति; यदा षष्ठे, नवमे च वर्णे यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

१.१.१—१.१.१— १.१.१—१.१.१—१.१.५

नववि-कसित(६)—कुचल-यदल-नयने (९)

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

१.१.१—१.१.१— १.१.१—१.१.१—१.१.५

मिशम-य नव(६)—जलध-रमिह गगने (९) ।

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

१.१.१—१.१.१— १.१.१—१.१.१—१.१.५

अपन-य रुष(६)—मुपस-र मम सविधं (९)

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

१.१.१—१.१.१— १.१.१—१.१.१—१.१.५

यदि र-तिष्ठुख(६)—ममिल-षसि ब-हुविधम् (९) ॥

मणिगुणनिकरो वस्वृषयः ॥ ७ । १३ ॥

सैव चन्द्रावर्ता 'मणिगुणनिकरो' नाम भवति, यदाष्टमिः, सप्तमिश्च यतिः । तत्रो-
दाहरणम्—

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

१.१.१—१.१.१— १.१.१—१.१.१—१.१.५

कथम-पि निप-तित(८)म-तिमह-ति पदे (७)

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

१.१.१—१.१.१— १.१.१—१.१.१—१.१.५

नरम-नु-सर-ति न(८)फ-लमनु-पचितम् (७) ।

नगणः नगणः नगणः नगणः सगणः

१.१.१—१.१.१— १.१.१—१.१.१—१.१.५

अपि व-र्युव-तिष्ठु(८)कु-चतट-निहितः (७)

१. अत्र यतिभेदादेव नामान्तरम् । २. 'मणिगणनिकरो' क० मु० पुस्तके । ३. अत्र यतिभेदादेव नामान्तरम् ।

प्रवरललितच्छन्दः (१६।१०१७८) —

‘यमौ नः सौ गश्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् ।’

चञ्चलाच्छन्दः (१६।१०९२३) —

‘दिज्जिआ सुपण्ण आइ एक्क तो पओहराई
हिण्णिखुअ पंच वंकसव्वलो मणोहराई
अंत दिज्ज गंधवण्ण अक्खराइ सोलहाई
चंचला विणिम्मिआ फण्णिहु एहु दुल्लहाई ॥’

(प्रा० पि० सू० २।२०६)

बाणिनीच्छन्दः (१६।१११८४) — ‘नजमजरैर्यदा भवति बाणिनी गयुक्तैः ।’

मन्दाकिनीच्छन्दः (१६।१७४७७) —

‘मन्दाकिनीत्मयर्ना गो वेदैवेदयतिर्मवेत् ।’ सं० म० ।

गरुडरुतच्छन्दः (१६।१९४०६) — ‘गरुडरुतं नजौ मजतगा यदा स्युस्तदा ।’

छन्दोमज्यर्याम् ।

नराचच्छन्दः (१६।२१८४६) —

‘णरेंद जत्थ सव्वलो सुपण्ण वेवि वीसए पइक्क ठाम पंचमे कला चत्तूवीसए ।
पलंत हारु चारु सारु अंत जस्स वट्टए पसिद्ध ए णाराड जंपु गंधवंक अट्टए ॥’

(प्रा० पि० सू० २।२०२)

अस्यैव ग्रन्थान्तरेषु ‘पञ्चचामर’मिति नामान्तरम् ।

प्रमदाच्छन्दः (१६।२६२१२) — ‘प्रमदा सत्यसमगा वर्णैर्वर्णयतिर्मवेत् ।’

सं० म० ।

मणिकल्पलताच्छन्दः (१६।२७८२४) —

‘नजरममेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता ।’

नीलच्छन्दः (१६।२८०८७) —

‘णीलसरूअ विआणहु मत्तह बाइसही
पंच भगण्ण पणा पड आसिअ एरिसही ।
अंत ठिआ जहिं हार मुणिज्जइ हे रमणी
बावण अगल तिणि सआ धुअ रूअ मुणी ॥’

(प्रा० पि० सू० २।२०४)

अस्या ‘अश्वगतिः’ इति नामान्तरं वृ० र० प० ।

मदनललिताच्छन्दः (१६।२९१६९) —

‘ममौ नो औ गो मदनललिता वेदैः षड्गुमिः ।’

धीरललिताच्छन्दः (१६।३०१५१) —

‘संकलिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता ।’

ऋषभगजविलसितं भुरौ नौ नृगौ खरनवकौ ॥ ७ । १५ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ, नगणाख्यौ, गकारश्च भवति (Sll. Sls. Ill. Ill. Ill. S)
तद्वत्तं 'ऋषभगजविलसितं' नाम । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०
S . I . I — S . I . S — I . I . I — I . I . I — S
आयत-बाहुद-ण्ड(७)मुप-चितपृ-थुहद-यं (९)

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०
S . I . I — S . I . S — I . I . I — I . I . I — S
पीनक-टिप्रदे-श(७)मृष-भगज-विलसि-तम् (९) ।

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०
S . I . I — S . I . S — I . I . I — I . I . I — S
वीरमु-दारस-त्त्व(७)मति-शयगु-णरसि-कं (९)

भगणः रगणः नगणः नगणः नगणः गु०
S . I . I — S . I . S — I . I . I — I . I . I — S
श्रीरति-चमला-पि(७)न प-रिहर-ति पुरु-षम् (९) ॥
(अत्यष्टौ)

चकिताच्छन्दः (१६।३०७५१)—'भात्समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ।'

वरयुवतिच्छन्दः (१६।३२३४३)—

'भो रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् ।'

सुललिताच्छन्दः (१६।३२४८८)—

'मौजस्रगाः सुललिता युगैर्युगयतिर्मवेत् ।' म० म० ।

चित्रच्छन्दः (१६।४३६९१)—'चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदद्वयं तु ।'

अचलधृतिच्छन्दः (१६।६५५३६)—'द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह ।'

१. उक्तषोडशाक्षरप्रस्तारस्य सप्तशतसप्तविंशत्यधिकद्वात्रिंशत्सहस्रतमो भेदः
(३२७२७) 'ऋषभगजविलसितम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः । 'गजविलसितम्'
इति नामान्तरं म० म० । 'ऋषभगजविजृम्भित'मिति गारुडे । २. अत्यष्टिच्छन्दः—
पादषट्कीभूतानां सप्तदशसंख्याकानामक्षराणां प्रस्तारे कृते एकसहस्रद्विसप्तत्यधिकत्रयोद-
शलक्षसंख्याका (१३०१०७२) भेदा जायन्ते तेष्वत्र चतुर्णामेव भेदानां निर्देशः । प्र-
न्थान्तरेषु निम्नलिखितनामानोऽन्येऽपि प्राप्यन्त इति तत उद्धृत्य लिख्यन्ते यथा—

हरिणी नृसौ मूरौ स्रलौ गृत्तुसमुद्रऋषयः ॥ ७ । १६ ॥

यस्य पादे नगणसगणमगणरगणसगणलकारगकाराश्च (॥१॥ ॥१॥ ॥१॥ ॥१॥ ॥१॥)

1. 5), तद्धृतं 'हरिणी' नाम । षड्भिः, चतुर्भिः, सप्तभिश्च यतिः ।

नगणः सगणः मगणः रगणः सगणः ल० गु०
 १.०.१-१.०.५ — ५.५.५-५.५.५ १ ५-१.०.५-१-५

कुवल-यदल(६)-श्यामा पी-नो(४)नत-स्तनशा-लि-नी,(७)

नगणः सगणः भगणः रगणः सगणः ल० गु०
 १-१-१-१-१-५ — ५-५-५-५-५-५-१-५-१-१-५-१-५

चक्रित-हरिणी(६)नेत्रच्छा-या(४)मैदा-लसलो-च-ना (७) ।

चित्रलेखाच्छन्दः (१७।२२९.००) —

‘ससजा भजगा गुदिक्रंखरैर्भवति चित्रलेखा।’

वृत्तरत्नाकरतत्परिशिष्टछन्दोमञ्जर्यादिषु ।

मालाधरच्छन्दः (१७।३८७५२)—

‘पढम दिअ विप्पआ तहवि भूअइ त्यप्पिआ

ਚਰਣਗਣ ਟੀਅਓ ਤਹ ਅ ਭੂਅਫ਼ ਫ਼ੀਅਓ

चमरजुअअगला विमलगांध हारुजला

भणइ फणिणाहरा मुणहु छंद मालाहरा ॥'

(प्रा० पि० सू० २।२१९)

घनमयूरच्छन्दः (१७।४२९५४) — 'कथितं च घनमयूरं ननभसरत्नं स्वरै
रसौरिच्छजम् ।' मं० म० ।

हरिच्छन्दः (१७।४६१४४) — 'रसयुगहययुद्धनौ भ्रौ सो लगौ हि यदा हरिः ।'

कान्ताच्छन्दः (१७४६५७६) — 'भवेत्कान्ता युगरसहयैर्यमौ नरसा लौ ।'

‘भारतक्रान्ति’ अ० वृ० र० ।

नर्कुटकच्छन्दः (१७।५६२४०)—‘हयदशभिर्नजौ भजजला सगु नर्कुटकम्।’

वृ० र०-तत्कुट्टकम्-इति पा० ।

कोकिलकच्छन्दः (१७।५६२४०) — 'मुनिगुहकार्णवैः कृतयति वद कोकिल-
कम् ।' — नर्कुटकमेव यतिभेदात् 'कोकिलकम् ।'

कलातन्त्रच्छन्दः (१७।५९३६२) —

‘कलातन्त्रं यो तनसंमलघुभिर्गेन सहितम् ।’

१. उक्तसप्तदशाक्षरप्रस्तारस्यैकशतद्वादशाधिकषट्चत्वारिंशत्सहस्रतमो (४६११२)

मेदो 'हरिणी' इति नाम्ना ख्यातः । २. 'मलिम्बुचेलोचना' इति पाठः ।

छ० शा० १४

भगणः रगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०
 ५. १. ०. ५. १. ०. ५. १. ०. ५. १. ०. ५. १. ०. ५.

अथ कु-रुव क-र्म सुकृ-तं (१०) यद-परदि-व-से (७)

भगणः रगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०
 ५. १. ०. ५. १. ०. ५. १. ०. ५. १. ०. ५. १. ०. ५.

मित्र। वि-धेयम-स्ति भव-तः (१०) किमु चिरय-स्ति तद? (७) ।

भगणः रगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०
 ५. १. ०. ५. १. ०. ५. १. ०. ५. १. ०. ५. १. ०. ५.

जीवित-मल्पका-लकल-ना (१०) लघु-तरत-र-लं (७)

भगणः रगणः नगणः भगणः नगणः ल० गु०
 ५. १. ०. ५. १. ०. ५. १. ०. ५. १. ०. ५. १. ०. ५.

नश्यति वंशप-त्रपति-तं (१०) हिम-सलिल-मि-व (७) ॥

मन्दाक्रान्ता भूमौ नृतौ तृगौ ग समुद्रर्तुस्वराः ॥ ७ । १९ ॥

यस्य पादे भगणभगणनगणाः, (५५५. ५॥. ॥॥) तगणौ, (५५१. ५५१) गकारौ च (५. ५) तद् 'मन्दाक्रान्ता' नाम । चतुर्षु षट्सु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु० गु०
 ५. ५. ५. ५. १. ०. ५. १. ०. ५. ५. १. ५. ५. १. ५. ५.

प्रत्यादि-ष्टं (४) सम-रशिर-सः (६) कान्दि-शीभूय न-ष्टं (७)

भगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु० गु०
 ५. ५. ५. ५. १. ०. ५. १. ०. ५. ५. १. ५. ५. १. ५. ५.

त्वं निःशे-षं (४) कुरु रिपुव-लं (६) मार्ग-मासाद्य स-द्यः (७) ।

भगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु० गु०
 ५. ५. ५. ५. १. ०. ५. १. ०. ५. ५. १. ५. ५. १. ५. ५.

किं नाश्रौ-षीः (४) परि-णतधि-यां (६) नीति-मार्गोप-दे-शः? (७)

भगणः भगणः नगणः तगणः तगणः गु० गु०
 ५. ५. ५. ५. १. ०. ५. १. ०. ५. ५. १. ५. ५. १. ५. ५.

मन्दाक्रा-न्ता (४) भव-ति फलि-नी (६) वारि-लक्ष्मीः क्ष-या-य (७) ॥

शिखरिणी यमौ नृसौ भ्रलौ गृतरुद्राः ॥ ७ । २० ॥

१. उक्तसप्तदशाक्षरप्रस्तारस्य नवशतैकोनत्रिंशदुत्तराष्टादशसहस्रतमो (१८९२९)

भेदो 'मन्दाक्रान्ता' इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

यस्य पादे यगणमगणनगणसगणभगणलकारगकाराश्च (।ऽऽ. ऽऽऽ. ।।।. ।।ऽ. ऽ।।.

१. ऽ) भवन्ति, तद्वत् 'शिखरिणी' नाम । षट्स्वेकादशसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

यगणः मगणः नगणः सगणः भगणः ल० गु०

।-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ ।-।-। ।-।-ऽ-ऽ-।-।-।-ऽ

यशःशैवीभूते(६) जगैति नरना-थे गुण-नि-धौ (११)

यगणः मगणः नगणः सगणः भगणः ल० गु०

।-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ ।-।-।-।-।-ऽ-ऽ-।-।-।-ऽ

प्रवृत्ते वैराग्ये(६) विषय-रसनि-ष्कान्तम-न-साम् (११) ।

यगणः मगणः नगणः सगणः भगणः ल० गु०

।-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ ।-।-।-।-।-ऽ-ऽ-।-।-।-ऽ

इदानी-मस्माकं(६) घनत-रुलता-निर्झर-व-तीं (११)

यगणः मगणः नगणः सगणः भगणः ल० गु०

।-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ-ऽ ।-।-।-।-।-ऽ-ऽ-।-।-।-ऽ

तपस्त-मुं चेतो(६) भवति गिरिमा-लां शिख-रि-णीम् (११) ॥

(धृत्याम्)

१. तथैव चतुःशतत्रिंशदधिकोनषष्टिसहस्रतमो (५९४३९) मेदः 'शिखरिणी'—
इति नाम्ना प्रसिद्धः । २. 'तुङ्गिनरनाथे' इति लि० पुस्तके । ३. धृतिच्छन्दःपादघट-
कीभूतानामष्टादशाक्षराणां प्रस्तारगत्या लक्षद्विकमेकशतचतुश्चत्वारिंशदुत्तरद्विषष्टिसहस्राणि
(२६२१४४) च मेदाः । तेषु 'कुसुमितलतावेलिता' नाम वृत्तमेकमेवात्र निर्दिष्टम् ।
प्राकृतपिङ्गलसूत्रछन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरपरिशिष्टेषु त्वधिका मेदा उदाहृताः सन्तीति ततः
उद्धृत्य तेषां नामानि लिख्यन्ते—

शार्दूलच्छन्दः (१८।१००७३)—

'शार्दूलं वद मासषट्कयति मः सौ जसौ रो मश्चेत् ।

मञ्जीराच्छन्दः (१८।१२६७३)—

'कुंतीपुत्ता तिष्णा दिष्णञ मंथां संठवि एका पाए

हारा हत्था दुष्णा कंकणु गंधा संठवि जुग्गा जाए ।

चारी हारा भच्चाकारउ पाआअंतहि सजीआए

सप्पाराआ सुद्धाकाअउ जंपे पिंगल मंजीरा ए ॥'

(ग्रा० पि० सू० २।२२७)

चित्रलेखाच्छन्दः (१८।१८८७७)—

'वर्णाच्चैर्मननततमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम् ।'

कीडाचन्द्रच्छन्दः (१८।३७४५०)—

‘ज ईदासणा एक गण्णा सु होवेइ पाए हि पाए
दहा अट्ट वण्णा सुहावेइ दंडा सुठाए सुठाए ।
दहा तिण्णिगुण्णा जहा सव्वला होइ मत्ता सुपाए
फणिंदा भणंता किलाचंद छंदा णिवद्दाइ जाए ॥’
(प्रा० पि० सू० २।२२९)

चित्ररेखाच्छन्दः (१८।३७८७३)—

‘मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कीर्तिता चित्ररेखा ।’

नाराचच्छन्दः (१८।७४९४४)—‘इह ननरचतुष्कसष्टं तु नाराचमाचक्षते ।’
घोडंशङ्करप्रस्तारे नराचः, अत्र तु नाराच इत्यनयोर्भेदः । नाराचस्यैव ‘सिंह-
विक्रीडितम्’ ‘महामालिका’ इति नामान्तरे अन्यत्र । अस्यैव यतिमेदात्
‘लालसा’ इति नामोक्तमन्यैः—‘दशवसुविरतिर्नौ रैश्वतुर्मिर्युतौ लालसा’
इति । ‘निशा’ इति मं० म०

विलासच्छन्दः (१८।७४९६९)—‘विलासो मः ससौ राश्व गुणषड्वसुभि-
र्यतिः ।’ मं० म०

नन्दनच्छन्दः (१८।७६७२०)—‘नजभजरैस्तु रेफंसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ।’

हरिणप्लुतच्छन्दः (१८।९२९५७)—

‘मात्सो जौ भरसंयुतौ करिबाणकैर्हरिणप्लुतम् ।’

चर्चरीच्छन्दः (१८।९२९५९)—

‘पाअ णेउर झंझणकइ हंससहसुसोहणा

थोलथोलथणगग णच्चइ मोत्तिदाम मणोहरा ।

वामदाहिण वाण थावइ तिवस्सचक्खुकडक्खआ

काहि पूरिस गेहमंडणि एह सुंदरि पेक्खआ ॥’

(प्रा० पि० सू० २।२३२)

‘हरनर्तनम्’ इति नामास्या वृ० र० । ‘विबुधप्रिया’ इति ।

हरनर्तनच्छन्दः (१८।९२९८९)—‘सौ जजौ भरसंयुतौ करिबाणकैर्हरनर्त-
नम् ।’ वृ० र० । ‘कुमुद्वती’ इति वृ० मं० को०

मल्लिकाच्छन्दः (१८।९३०११)—‘मल्लिका स्याद्रसजजा भरौ छिजाष्टप-
क्लिभिः ।’ मं० म०

चलच्छन्दः (१८।९३१०९)—

‘ममौ न्जौ भ्रौ चेच्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः खरैः ।’

शार्दूलललितच्छन्दः (१८।११६५०९)—

‘मः सो जः सतसा दिनेशक्रतुभिः शार्दूलललितम् ।’

(छन्दोमञ्जर्याम्)

कुसुमितलतावेलिता मृतौ न्यौ याविन्द्रियर्तुस्वराः ॥ ७ । २१ ॥

यस्य पादे मगणतगणनगणयगणा (५५५. ५५१. १११. १५५) यगणौ (१५५. १५५) च तद्वृत्तं 'कुसुमितलतावेलिता' नाम । पञ्चसु, षट्सु, सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः तगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
 ५.५.५—५.५.५ • १—१.१.१—१.५.५ • ५—१.५.५—१.५.५

धन्याना-मेताः (५) कु-सुमित-लता (६) वे-लिता-स्फु-ल्लवृक्षाः (७)

मगणः तगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
 ५.५.५ ५.५.५ • १—१.१.१—१.५.५ • ५—१.५.५—१.५.५

सोत्कण्ठं कूज (५) त्प-रमृत-कला (६) ला-पकोला-हलिन्यः (७) ।

मगणः तगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
 ५.५.५ ५.५.५ • १—१.१.१—१.५.५ • ५—१.५.५—१.५.५

मघ्वादौ माय (५) न्म-धुकर-कलो (६) द्वी-तक्षका-ररम्या (७)

मगणः तगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
 ५.५.५—५.५.५ • १—१.१.१—१.५.५ • ५—१.५.५—१.५.५

ग्रामान्तः-स्रोतः (५) प-रिसर-भुवः (६) ग्री-तिमुत्पा-दयन्ति (७) ॥
 (अतिष्ठतौ)

सुधाच्छन्दः (१८११६६१४)—'सुधातकैस्तकैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतसाः ।'

महासेनच्छन्दः (१८११८६१३)—

'मौ भौ त्सौखरुद्वैर्यतिरिति महासेनमुदितम् ।'

अश्वगतिच्छन्दः (१८१२६३३१)—

'पञ्चभकारकृताश्वगतिर्यदि चान्तसरचिता ।'

शुभच्छन्दः (१८१२६८४४)—'शुभं सनजना मः सः पापाङ्गाङ्गुणैर्यतिः ।'

मं० म० । 'शुभचरितं' इति वृ० म० को०

अमरपदकच्छन्दः (१८१३०९७१)—

'भाद्रनना नसौ अमरपदकमिदमभिहितम् ।'

१. उक्ताष्टादशाक्षरप्रस्तारस्याष्टशतसप्तपञ्चाशदधिकसप्तत्रिंशत्सहस्रतमो (३७८५७) भेदः 'कुसुमितलतावेलिता' इति नाम्ना प्रसिद्धः । २. अतिष्ठतिच्छन्दः पादषट्की-भूतानामूनविंशत्यक्षराणां प्रस्तारे कृते लक्षपञ्चकम्, चतुर्विंशतिसहस्राणि, अष्टाशीत्यधि-कद्विशतं (५२४२८८) भेदा जायन्ते तत्र शार्दूलविक्रीडितमन्तरा ग्रन्थान्तरेषूपलभ्य-माना भेदा यथा—

शम्भुच्छन्दः (१९१३१७२)—'दशबाणाधैर्यतिधारी स्तौ यभमा मो गः शम्भुः

प्रोक्तः ।' अ० वृ० र०—'नवबाणाक्षैरिति पाठान्तरम् ।

मेघविस्फूर्जिताच्छन्दः (१९।७५७१३)—

‘रसत्वं श्वैर्मौ न्सौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् ।’ वृ० र०

पुष्पदामच्छन्दः (१९।७५७४५)—

‘भूताश्वाश्चान्तं मतनसररगैः कीर्तितं पुष्पदाम ।’

अस्य ‘फुल्लदाम’ इति संज्ञान्तरं छ० मं०

छायाच्छन्दः (१९।८३९०५)—

‘भवेत्सैव छाया तद्युगगयुता स्याद्वादशान्ते यदा ।’

विम्बच्छन्दः (१९।१४९४७३)—

‘वृत्तं विम्बाख्यं शरमुनितुरगैर्मौ न्सौ ततौ चेद्गुरुः ।’

छायाच्छन्दः (१९।१५७६३४)—

‘इयं छाया ख्याता ऋतुरसह्यैर्यो मनसा भौ गुरुः ।’

पञ्चचामरच्छन्दः (१९।१७४८४८)—

‘नयुगललगुरु निरन्तरं यदा स पञ्चचामरः ।’

मणिमञ्जरीच्छन्दः (१९।१८५३३०)—

‘युगाश्वैः स्याद्यभनयजजगाः कीर्तिता मणिमञ्जरी ।’

सरलच्छन्दः (१९।१८६०४०)—

‘नवभिर्दशभिर्दिक्षं सरलं न्भ्रसजा जगौ ।’ मं० म०

मकरन्दिकाच्छन्दः (१९।१८६३०६)—

‘रसैः षड्भिलोकैर्यमनसजजा गुरुर्मकरन्दिका ।’

वरूथिनीच्छन्दः (१९।१९४४९४)—

‘शरत्रयैर्युगैर्दिक्ष्वा जन्मसज्जा वरूथिनी ।’ मं० म०

समुद्रतताच्छन्दः (१९।२१४८७८)—

‘गजाब्धितुरगैर्जसौ जसतभा गश्चेत्समुद्रतता ।’

(वृत्तरत्नाकरपरिशिष्टे)

सुरसाच्छन्दः (१९।२३७४५७)—

‘भौ भौ यो नो गुरुश्चेत्स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ।’

चन्द्रमालाच्छन्दः (१९।५२३२६४)—

‘ठइवि दिअवरजुअल मज्झ करअल करहि’

पुणं वि दिअवरजुअल मज्झ करअल करहि ।

सरसगण विमल जहि सुणि ठवइ मनगइ

विमलमइ उरअवइ चंदमल कहइ सइ ॥’

(आ० पि० सू० २।२४२)

शार्दूलविक्रीडितं मूसौ जूसौ तौ गादित्यक्षयः ॥ ७ । २२ ॥

यस्य पादे मगणसगणौ (SSS. IIS) जगणसगणौ (ISI. IIS) तगणौ गकारश्च (SSI. SSI. S), तद्वत्तं 'शार्दूलविक्रीडितं' नाम । द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः सगणः जगणः सगणः तगणः तगणः शु०
 ५.५.५—१.१.५—१.५.१—१.१.५ ५.५.१—५.५.१—५

कम्बुग्री-वमुद-प्रबाहु-शिखरं (१२) रक्षान्त-दीर्घेक्ष-णं (७)

मगणः सगणः जगणः सगणः तगणः तगणः शु०
 ५.५.५—१.१.५—१.५.१—१.१.५ ५.५.१—५.५.१—५

शालग्रां-शुशरी-रमाय-तमुजं (१२) विस्तीर्ण-वक्षःस्थ-लम् (७) ।

मगणः सगणः जगणः सगणः तगणः तगणः शु०
 ५.५.५—१.१.५—१.५.१—१.१.५ ५.५.१—५.५.१—५

कीलस्क-न्धमजु-द्धतं प-रिजने (१२) गम्भीर-सत्यस्व-रं (७)

मगणः सगणः जगणः सगणः तगणः तगणः शु०
 ५.५.५ १.१.५—१.५.१—१.१.५ ५.५.१—५.५.१—५

राज्यश्रीः समुपै-ति वीर-पुरुषं (१२) शार्दूल-विक्रीडि-तम् (७) ॥

इदानीं कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिरुत्कृतिश्चेति सप्त कृतयः क्रमेणैकाक्षरवृद्ध्यादाहियन्ते—

(तत्र-कृतौ)

धवलाच्छन्दः (१९।२६२१४४)—

‘करइ वसु सुणि जुवइ विमलमइ महिअले

ठइअ ठइ रमणि सरसगण पअपअ पले ।

दिअगण चउ चउपअहिँ भण फणिवइ सही

कमलगण सरसमण सुमुहिँ धवलाअ कही ॥’

(प्रा० पि० सू० २।२४४)

१. उचोनविंशत्यक्षरप्रस्तारस्य त्रिशतसप्तत्रिंशदुत्तरैकोनपञ्चाशत्सहस्राधिकलक्षतमो (१४९३३७) भेदः ‘शार्दूलविक्रीडितम्’ इति नाम्ना प्रसिद्धः । २. कृतिच्छन्दः—पादषट्कीभूतानां विंशतिवर्णानां प्रस्तारे कृते लक्षदशकम्, अष्टाचत्वारिंशत्सहस्राणि, षट्सप्तत्यधिकपञ्चशतं च (१०४८५७६) भेदा जायन्ते तेषु सुवदनावृत्ताख्यौ भेदावत्र निर्दिष्टौ । ग्रन्थान्तरेषु तु यथा—

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः भगणः ल० गु०
 S. S. S. S. 1. S. S. 1. 1. 1. 1. 1. S. S. S. 1. 1. 1. S

स्यामा सी-मन्तिनी-नां(७)तिल-कमिव मुखे(७)या च त्रिभु-व-ने (६)

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः भगणः ल० गु०
 S. S. S. S. 1. S. S. 1. 1. 1. 1. 1. S. S. S. 1. 1. 1. S

सम्प्राप्ता साम्प्रतं मे(७)नय-नपथ-मसौ(७)दै-वात्सुव-द-ना (६) ॥

ग्लिति वृत्तम् ॥ ७ । २४ ॥

यस्य पादे गकारलकाराः (S. 1) क्रमेण भवन्ति, तद् 'वृत्तं' नाम वृत्तम् । कृतिप्र-
 करणेन यावद्विरेव विंशत्यक्षराणि पूर्यन्ते, तावतां ग्लां ग्रहणम् । तत्रोदाहरणम्—

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)(१६)(१७)(१८)(१९)(२०)
 S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1.

ज-न्तु-मा-त्र-दुः-ख-का-रि-क-मै-नि-मि-तं भ-व-त्य-न-र्थ-हे-तु-

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)(१६)(१७)(१८)(१९)(२०)
 S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1.

ते-न स-र्व-मा-त्म-तु-ल्य-मी-क्ष-मा-ण उ-त्त-मं सु-खं ल-भ-स्व ।

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)(१६)(१७)(१८)(१९)(२०)
 S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1.

वि-द्धि बु-द्धि-पू-र्व-कं म-मो-प-दे-या-वा-क्य-मे-ता-दा-द-रे-ण

(१)(२)(३)(४)(५)(६)(७)(८)(९)(१०)(११)(१२)(१३)(१४)(१५)(१६)(१७)(१८)(१९)(२०)
 S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1. S. 1.

वृ-त्त-मे-त-दु-त्त-मं म-हा-कु-ल-प्र-सू-त-ज-न्म-नां हि-ता-य ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

(प्रकृतौ)

१. उक्तविंशत्यक्षरप्रस्तारस्यैकपञ्चाशदुत्तरनवनवतिसहस्राधिकषड्लक्षतमो
 (६९९०५१) भेदो 'वृत्तम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः । 'वृत्तं रजौ रजौ पादे रजौ गो लः'
 इति गारुडे ११२०१३५ अस्यैव 'मालवम्' इति संज्ञा मं० म० । २. प्रकृतिच्छन्दः-
 पादषट्कीभूतानामेकविंशत्यक्षराणां प्रस्तारे कृते लक्षविंशतिः, सप्तनवतिसहस्राणि, एक-
 शतद्विपञ्चाशच्च (२०९७१५२) भेदा जायन्ते । तेषु येऽत्र नोक्तास्ते ग्रन्थान्तरेभ्यः
 समुद्धृत्य लिख्यन्ते—

नरेन्द्रच्छन्दः (२११४५०५१९)—

'आइहि' जत्थ पायगण पयलिअ जोहल अंत ठवीजे

काहल सह गंध एम मुनिगण कंकण जाह करीजे ।

स्रग्धरा मूरा भूना यौ य त्रिःसप्तकाः ॥ ७ ॥ २५ ॥

यस्य पादे मगणरगणभगणनगणाद्यश्च यगणाः (५५५, ५१५, ५१॥, ११॥, १५५, १५५, १५५), तत् 'स्रग्धरा' नाम वृत्तम् । सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
 ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५

रेखा-भूः शुभ्रद-न्त(७)द्युति-हसित-शर(७)च-न्द्रिकाचा-रुमूर्ति (७)-

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
 ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५

मार्द्यन्मा-तङ्गली-ला(७)गति-रतिवि-पुला(७)भो-गतुङ्ग-स्तनी आ (७) ।

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
 ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५

रम्भास्त-म्भोपमो-रु(७)रलि-मलिन-घन(७)लि-रधधम्मि-लहस्ता (७)

मगणः रगणः भगणः नगणः यगणः यगणः यगणः
 ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५ ५.५.५

विम्बोष्ठी रैकक-ण्ठी(७)दिश-तु रति-मुखं(७)स-रघरा सु-न्दरीयम् (७) ॥

(आकृतौ)

सहस्र एकं तत्थ चल णरवइ पूरहु संख सुभन्वा

चामरजुग अंत जहि पअलिअ एहु णरैदउ कवा ॥'

ग्रा० पि० सू० २।२६३ ।

सरसीछन्दः (२१।७११६००)—

‘नजमजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ॥’

सरसीवृत्तमेव ‘सलिलनिधि’ नाम्ना प्रसिद्धम् । अन्येषां मते ‘सिद्धक’मिति संशितमेतत् ।

सुरनर्तकीछन्दः (२१।७६५६१७)—

‘सुरनर्तकी रनरना रनरा विरती रसर्तुशास्त्रगुणैः ।’ मं० म०

१. उक्तैर्विशलक्षरप्रस्तारस्य द्विसहस्रनवशतत्रिनवत्युत्तरत्रिलक्षतमो (३०२९९३) भेदः ‘स्रग्धरा’ इति नाम्ना प्रसिद्धः । २. ‘चारुकाण्ठी’ लि० पुस्तके । ३. आकृति-छन्दःपादघटकीभूतानां द्वाविंशलक्षराणां प्रस्तारे कृते (४९९४३०४) भेदा जायन्ते । तेष्वत्र ये नोक्ताः, परत्र चोक्तास्ते तत् आकृत्य लिख्यन्ते—

हंसीछन्दः (२२।१०४८३२१)—

‘गेताणंदा उगो चंदा धवलचमरसमसिअकरविंदा

उगो तारा तेआ हारा विअसु कमलवण परिमलकंदा ।’

मद्रकं भ्रौ न्रौ न्रौ न्रौ दिगादित्याः ॥ ७ । २६ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ, (Sll. Sls) नगणरगणौ, (Ill. Sls) पुनर्नगणरगणौ
(Ill. Sls) नगणो गकारश्च (Ill. S) भवतस्तद्वृत्तं 'मद्रकम्' नाम । दशभिर्द्वादश-
भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगणः रगणः नगणः रगणः नगणः रगणः नगणः शु०
S. l. l. — S. l. S. l. l. — S. . l. S. — l. l. l. S. l. S. — l. l. l. — S

मद्रक-गीतिभिः सकृद-पि (१०) स्तुवन्ति भव ! ये भवन्तमभ-वं (१२)

भगणः रगणः नगणः रगणः नगणः रगणः नगणः शु०
S. l. l. — S. l. S. — l. l. l. — S. . l. S. — l. l. l. S. l. S. — l. l. l. — S

भक्तिम-रावन-म्रशिर-सः (१०) प्रण-म्य तव पादयोः सुकृति-तः (१२) ।

भगणः रगणः नगणः रगणः नगणः रगणः नगणः शु०
S. l. l. — S. l. S. — l. l. l. — S. . l. S. — l. l. l. S. l. S. — l. l. l. — S

ते पर-मेश्वर-स्य पद-वी (१०) भवा-प्य सुख-मामुवन्ति विपु-लं

भगणः रगणः नगणः रगणः नगणः रगणः नगणः शु०
S. l. l. — S. l. S. — l. l. l. — S. . l. S. — l. l. l. S. l. S. — l. l. l. — S

मर्त्यभु-वं स्पृशन्ति न पु-न (१०) मनो-हरसु-राज्ञना-परिवृ-ताः (१२) ॥

(विह्वलौ) .

भासा कासा सव्वा आसा महुरपवण लहलहिअ करंता

हंसा सहू फुल्लवंधू सरअ समअ सहि हिअअ हरंता ॥'

(प्रा० पि० सू० २।२६८)

मत्तेभच्छन्दः (२२।१९१५७६५)—

'मत्तेभाख्यं तभजजसरनगयुक्तं खरार्वफणिभिजम् ।' मं० म० ।

मदिराच्छन्दः (२२।१७९७५५९)—

'सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ।'

१. उक्तद्वाविंशत्यक्षरप्रस्तारस्य (१९३०७११) तमो भेदो 'मद्रकम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः । अस्यैव 'प्रभद्रकम्' इति नामान्तरं रत्नाकरे । २. अस्य छन्दसः त्र्यशीति-लक्षाणि, अष्टाशीतिसहस्राणि, अष्टोत्तराणि षट्शतानि (८३८८६०८) च भेदा भवन्ति । तेषु भेदद्वयमेवात्र निर्दिष्टम् । परत्र च येऽधिका भेदास्ते यथा—

सुन्दरीच्छन्दः (२३।३५९००४४)—

'जहिं आइहि हत्यो करअल तत्यो पाअ लहूजुअ वंका तिआ

ठवि सल्ल पंदिस्सौ चमरहिहिस्सौ सल्लजुअं पुण वंकाठिआ ।

अश्वललितं नृजौ भूजौ भूजौ भूलौ गृद्रादित्याः ॥ ७ । २७ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ (III. ISI) भगणजगणौ (SII. ISI) पुनर्भगणजगणौ (SII. ISI) भगणो (SII) लकारगकारौ (I. S) च भवतः, तदुत्तम 'अश्वल्ललितम्' नाम । एकादशभिर्द्वादशभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः जगणः भगणः जगणः भगणः जगणः भगणः ॐ शु०

।.।।.।.५.।.५.।.।.।.५. ।.५.।.।.।.५.।.५.।.५.।.५.।.५.।.५.

पवन-विधूत-वीचि च-पलं(११)वि-लोक्य-ति जीवि-तं तनु-भृ-तां (१२)

नगणः जगणः भगणः जगणः भगणः जगणः भगणः ॥० गु०

| . | . | . S . | S . | . | . S . | S . | . | . S . | S . | . | . S .

वपुर-पि हीय-मान म-निशं(११)ज-रावनि-तया व-शीकृत-मि-दम् (१२) ।

नगणः जगणः भगणः जगणः भगणः जगणः भगणः ल० गु०

{ } { } { } { } { }

| . | . | . S . | S . | S . | . | . | . S . | S . | S . | . | S .

सपदि निपीड-न व्यति-करं(११)य-मादिव नराधि-पात्तर-प-शुः (१२)

नगणः जगणः भगणः जगणः भगणः जगणः भगणः ल० गु०

| . | . | . S . | . S . | . | . S . | . S . | . | . S . | . S . | . S . | . S . | . S .

परव-निताम-वेक्ष्य कु-रुते(११)त-थापि ह-तबुद्धि-रश्वल-लि-तम् (१२) ॥

मत्ताक्रीडा मौ त्रनौ नौ नूलौ ग वसुपञ्चदशकौ ॥ ७ । २८ ॥

यस्य पादे मगणौ, (SSS. SSS) तगणो, (SSI) नगणाश्चत्वारो (III. III. III. III) लकारगकारौ (I. S) च तद्वृत्तं 'मत्ताक्रीडा' नाम । अष्टभिः पञ्चदशभिश्च व्यतिः । तत्रोदाहरणम्—

पञ्चअंतहि हत्थांग पभणिज्जे तेइस वण्ण पमाण किआ

‘एह मत्तहि पाआ पइ पभणिजे वण्णहि सुंदरिआ भणिआ ॥’

(प्रा० पि० सू० २१२७१)

सुधालहरीचन्द्रः (२३।३५९४२४०) —

‘नगणेन तर्कजलंगै रुद्रर्तुरसैर्यतिः सुधालहरी ।’ मं० म०

अद्वितनयाच्छन्दः (२३।३८६१४२४) —

‘नजमजभा जमौ लखगुरु बुधैस्तु गदितेयमद्रितनया ।’

१. उक्तत्रयोविंशत्यक्षरप्रस्तारस्य (२८१२८४८) तमो मेदः 'अश्वललितम्'
इति नाम्ना प्रसिद्धः । २. उक्तत्रयोविंशत्यक्षरप्रस्तारस्य (४२९४०४९) तमो मेदः
'मत्ताक्रीडा' नाम्ना ख्यातः ।

छ० शा० १५

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः नगणः ल० गु०
 S. S. S—S. S. S S. S . 1—1.1.1—1.1.1—1.1.1—1.1.1—1—S
 हयं म-यं पीत्वा नारी(८)स्त्र-लितग-तिरति-शयर-सिकह-द-या (१५)

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः नगणः ल० गु०
 S. S. S—S. S. S—S. S . 1—1.1.1—1.1.1—1.1.1—1.1.1—1—S
 मत्ताकी-डा लोलै-रञ्जै(८)सु-दमखि-लविट-जनम-नसि कु-र-ते (१५) ।

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः नगणः ल० गु०
 S. S. S—S. S. S—S. S . 1—1.1.1—1.1.1—1.1.1—1.1.1—1—S
 वीतत्री-डाश्रील-लापैः(८)श्र-वणसु-खसुभ-ग सुल-लितव-च-ना (१५).

मगणः मगणः तगणः नगणः नगणः नगणः नगणः ल० गु०
 S. S. S—S. S. S—S. S . 1—1.1.1—1.1.1—1.1.1—1.1.1—1—S
 वृत्त्यैर्गा-तैर्भूवि-क्षेपैः(८)क-लमणि-त विवि-धविह-गकुल-र-तैः (१५) ॥
 (संकृतौ)

१. अत्रापि प्रस्तारे चतुर्विंशलक्षरस्यैका कोटिः सप्तषष्टिलक्षाणि सप्तसप्ततिसहस्राणि षोडशोत्तरं शतद्वयं च (१६७७७२१६) मेदाः । तेषु ग्रन्थान्तरे केचिद्दृश्यन्ते । यथा—
 'स्वैरिणीक्रीडनवृत्तम् (२४१४७९३४९१)—
 'स्वैरिणीक्रीडनं प्रोक्तमष्टमी रगणैर्दुतम् ।'-मं० म० ।

दुर्मिलाच्छन्दः (२४१७१९०२६६)—

'दुमिलाइ पआसहु वण्ण विसेसहु दीस फणिंदह चारुगणा
 भणु मत्त वतीसह जाणिअ सेसह अट्टहि ठाम ठई सगणा ।
 गण अण्ण ण किज्जइ कित्ति मुणिज्जइ लग्गइ दोस अणेअ जही
 कहि तिणिण विरामहि पाअह ता दइ अट्ट चउइह मत्त सही ॥'

(प्रा० पि० सू० २।२७७)

'दुमिला' इत्याख्यान्तरे चन्द्रिकायामस्याः, 'घोटक'मिति मणिकोशे ।
 वैश्याप्रीतिवृत्तम् (२४१८४५१८५७)—

'वैश्याप्रीतिर्भयमनभनसयुक्ता हि फणिगजैश्छिन्ना ।'-मं० म० ।

किरीटच्छन्दः (२४११४३८०४७१)—

'ठावहु आइहि सकगणा तह सल्ल विसज्जहु वे वि तहापर
 णेउर सइजुअं तह णेउरए परिवारह सकगणा कर ।
 काहलजुगल अंत करिज्जु एपरि चौविस वण्ण पआसहु
 वत्तिम मत्त पअप्पअ लेखउ अट्ट अआर किरीट विसेसहु ॥'

(प्रा० पि० सू० २।२७९)

तन्वी भूतौ नृसौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ॥ ७ । २९ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ, (Sll. SSl) नगणसगणौ, (Ill. llS) भगणौ (Sll. Sll) नगणयगणौ (Ill. lSS) च, तद्वृत्तं 'तैन्वी' नाम । पञ्चसु, सप्तसु, द्वादशसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगणः तगणः नगणः सगणः भगणः भगणः नगणः यगणः
S . l . l — S . S . l — l . l . l — l . l . S S . l . l — S . l . l — l . l . l — l . S . S

चन्द्रसु-खी सु(५)न्द-रघन-जघना(७)कुन्दस-मानशि-खरद-शनाग्रा (१२)

भगणः तगणः नगणः सगणः भगणः भगणः नगणः यगणः
S . l . l — S . S . l — l . l . l — l . l . S S . l . l — S . l . l — l . l . l — l . S . S

निष्कलं-वीणा(५)श्रु-तिसुख-वचना(७)त्रस्तकु-रङ्गत-रलन-यनान्ता (१२) ।

भगणः तगणः नगणः सगणः भगणः भगणः नगणः यगणः
S . l . l — S . S . l — l . l . l — l . l . S S . l . l — S . l . l — l . l . l — l . S . S

निर्मुख-पीनो(५)क्ष-तकुच-कलशा(७)मत्तग-जेन्द्रल-लितग-मना च (१२)

भगणः तगणः नगणः सगणः भगणः भगणः नगणः यगणः
S . l . l — S . S . l — l . l . l — l . l . S S . l . l — S . l . l — l . l . l — l . S . S

निर्भर-लीला(५)नि-धुवन-विधये(७)मुञ्जन-रेन्द्र! भ-वतु त-व तन्वी (१२) ॥

(अभिकृतौ)

क्रौञ्चपदा भूमौ स्मौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रियवस्त्वृषयः ॥ ७ । ३० ॥

यस्य पादे भगणभगणौ, (Sll. SSS) सगणभगणौ, (llS. Sll) नगणाश्चत्वारो (Ill. Ill. Ill. Ill) गकार (S) च तद्वृत्तं 'क्रौञ्चपदा' नाम । पञ्चभिः, पञ्चभिः, अष्टभिः, सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

१. 'द्विरादित्या' इति वैदिकपाठः । 'द्विरादित्या' इत्यपहायेन्द्रियस्वरमासा इति प्रतीच्याः पठन्ति, अग्निपुराणे च तथोपबृंहणं दृश्यते ।—व्यङ्ग्याचलसूरिः । २. उक्तचतुर्विंशलक्षर-प्रस्तारस्य (४१५५३६७) तमो मेदः 'तन्वी' इति नाम्ना प्रसिद्धः । ३. अत्रापि प्रस्तारगत्या पञ्चविंशलक्षरस्य कोटित्रयम्, पञ्चत्रिंशल्लक्षाणि, चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि द्वात्रिंशदुत्तराणि चतुःशतानि च (३३५५४४३२) मेदाः । तेषु ग्रन्थान्तरेऽधिकम् यथा—

कलकण्ठच्छन्दः (२५११५५००९६०)—

'कलकण्ठाख्यं सजनजभनरनगाश्चाहिभोगिनिधिभिन्ना ।' मं० मं०

४. उक्तपञ्चविंशलक्षरप्रस्तारस्य (१६८७४४४७) तमो मेदः 'क्रौञ्चपदा' इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

भगणः भगणः सगणः भगणः
 ५. १. १. ५. ५. ५. १. १. ५. ५. १. १.
 या कपि-लाक्षी(५)पि-ल्लके-शी(५)कलि—

नगणः नगणः नगणः नगणः गु०
 १. १. १. १. १. १. १. १. १. १. १. ५

रुचिर-नुदिन(८)मनुन-यकठि-नी (७) ।

भगणः भगणः सगणः भगणः
 ५. १. १. ५. ५. ५. १. १. ५. ५. १. १.
 दीर्घत-राभिः(५)स्थू-लशिरा-भिः(५)परि—

नगणः नगणः नगणः नगणः गु०
 १. १. १. १. १. १. १. १. १. १. १. ५

वृत्तव-पुरति(८)शयकु-टिलग-तिः (७) ॥

भगणः भगणः सगणः भगणः
 ५. १. १. ५. ५. ५. १. १. ५. ५. १. १.
 आयत-जङ्घा(५)नि-म्रकपो-ला(५)लघु—

नगणः नगणः नगणः नगणः गु०
 १. १. १. १. १. १. १. १. १. १. १. ५

तरकु-चयुग(८)परिचि-तहृद-या (७) ।

भगणः भगणः सगणः भगणः
 ५. १. १. ५. ५. ५. १. १. ५. ५. १. १.
 सा परि-हार्या(५)कौ-ञ्चपदा स्त्री(५)ध्रुव—

नगणः नगणः नगणः नगणः गु०
 १. १. १. १. १. १. १. १. १. १. १. ५

मिह नि-रवधि(८)सुखम-मिलष-ता (७) ॥

(उक्कतौ)

१. अत्रापि प्रस्तारगत्या रसलोचन(२६)वर्णस्य कोटिषट्कम्, एकसप्ततिलक्षाणि वसुसहस्राणि, चतुःषष्ट्युत्तराण्यष्टौ शतानि च (६७१०८८६४) मेदाः । तत्र ग्रन्था-न्तरेषूपलब्धो विशेषो यथा—

रञ्जनवृत्तम् (२६।१४६६३५५१)—

‘अञ्जनभगैरर्वावर्षेभुभिदि रञ्जनम् ।’—सं० म०

भुजङ्गविजृम्भितं मौ तौ नौ रसौ लगौ वसुरुद्रक्षयः ॥ ७ । ३१ ॥

यस्य पादे मगणौ (SSS. SSS) तगणनगणौ (SSI. III) नगणौ (III. III)
रगणसगणौ (SIS. IIS) लकारगकारौ (I. S) च तद्वृत्तं 'भुजङ्गविजृम्भितम्' नाम ।
अष्टभिरेकादशभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः मगणः तगणः नगणः
S • S • S — S • S • S — S • S • . | — | • | • | —

ये संन-दानेका-नीकैः (८) र्न-रतुर—

नगणः नगणः रगणः सगणः ल० गु०
| • | • | — | • | • | — S • . | — S — | • | • | — S — | — S

गकरि-परिवृ-तैः (११) समं-तव श-त्र-वो (७)

मगणः मगणः तगणः नगणः
S • S • S — S • S • S — S • S • . | — | • | • | —

युद्ध-दालु-धा-त्मान (८) स्त्व-दभिमु—

नगणः नगणः रगणः सगणः ल० गु०
| • | • | — | • | • | — S • . | — S — | • | • | — S — | — S

खमप-गतभि-यः (११) पतं-न्ति धृता-यु-धाः (७) ।

मगणः मगणः तगणः नगणः
S • S • S — S • S • S — S • S • . | — | • | • | —

ते त्वां द-ष्ट्वा संप्रा-मात्रे (८) चै-पतिव—

नगणः नगणः रगणः सगणः ल० गु०
| • | • | — | • | • | — S • . | — S — | • | • | — S — | — S

र ! कृप-णमन-स (११) ध्वल-न्ति दिग-न्त-रं (७)

चेटीगतिवृत्तम् (२६।१९१७०८९०)—

'चेटीगतिश्च गायत्री या लगौ लिदिनैर्मृगैः ।'—मं० म०

कमलावृत्तम् (२६।५०३२३३९४)—

'यस्यां नकारयुगलं परतो भकार-

स्तस्मान्नजौ च नगणत्रयतो गलौ स्तः ।

खण्डैर्नगैर्दशभिरत्र यतिर्विशाला

सा पिङ्गलेन कथिता कमलातिरम्या ॥'

(वृत्तचन्द्रिका २।१३९)

१. उक्तषड्विंशत्यक्षरप्रस्तारस्य (१३८३४७४९) तमो मेदः 'भुजङ्गविजृम्भितम्' इति नाम्ना प्रसिद्धः । २. 'तुडिगच्छप । कृपणमनसः पलन्ति दिगन्तरम्' क० मु० पुस्तके, लिखितपुस्तके च ।

मगणः मगणः तगणः नगणः
 ५.५.५—५.५.५ ५.५ • ।।।।।—

किंवा सो-हुं शक्यं भैकै(८)र्व-हुभिर—

नगणः नगणः रगणः सगणः ल० गु०
 ।।।।।— ।।।।।— ५ • ।५— ।।।५— ।५

पि सवि-षविष-मं(११)भुज-ङ्गधिजृ-म्भि-तम् ? (७) ॥

अत्र कात्यायनेनाप्युक्तम्—

मगणः मगणः तगणः नगणः
 ५.५.५—५.५.५—५.५ • ।।।।।—

ध्यानैका-मालम्बा-दृष्टिः(८)क-मलमु—

नगणः नगणः रगणः सगणः ल० गु०
 ।।।।।— ।।।।।— ५ • ।५— ।।।५— ।५

खि! लुलि-तमल-कं(११)करे स्थितमा-न-नं (७)

मगणः मगणः तगणः नगणः
 ५.५.५—५.५.५—५.५ • ।।।।।—

चिन्तास-क्ता शून्या-बुद्धि(८)र्दि-रदग—

नगणः नगणः रगणः सगणः ल० गु०
 ।।।।।— ।।।।।— ५ • ।५— ।।।५— ।५

तिपति-तरस-ना(११)तनु-स्तनुतां ग-ता (७) ।

मगणः मगणः तगणः नगणः
 ५.५.५—५.५.५ ५.५ • ।।।।।—

पाण्डुच्छा-यं क्षामं वक्रं(८)म-दजन—

नगणः नगणः रगणः सगणः ल० गु०
 ।।।।।— ।।।।।— ५ • ।५— ।।।५— ।५

नि! रह-सि सर-सां(११)करो-षि न सं-क-थां (७)

मगणः नगणः नगणः नगणः
 ५.५.५—५.५.५ ५.५ • ।।।।।—

को नासा-यं रम्यो व्याधि(८)स्त-व कथ—

नगणः नगणः रगणः सगणः ल० गु०
 ।।।।।— ।।।।।— ५ • ।५— ।।।५— ।५

य सुत-नु! किमि-दं(११)न ख-त्वसि ना-नु-रा (७) ॥

अपवाहको मूनौ नौ नौ नसौ गौ नवर्तुरसेन्द्रियाणि ॥ ७ । ३२ ॥

यस्य पादे मगणः, (SSS) नगणः षट्, (।।। ।।। ।।। ।।। ।।।) सगणो, (।।S) गकारौ (S. S) तद्धृतं 'अपवाहको' नाम । नवसु, षट्सु, षट्सु, पञ्चसु च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः नगणः नगणः नगणः नगणः
 S·S·S ।·।·।—।·।·।—।·।·।—।·।·।

श्रीकण्ठं त्रिपुर-दहन(९)ममृत-किरण (६)—

नगणः नगणः सगणः शु० शु०
 ।·।·।—।·।·।—।·।·S S—S

शकल-ललित(६)शिरसं रु-द्रं (५)

मगणः नगणः नगणः नगणः नगणः
 S·S·S ।·।·।—।·।·।—।·।·।—।·।·।

भूतेशं हतमु-निमख(९)मखिल-भुवन (६)—

नगणः नगणः सगणः शु० शु०
 ।·।·।—।·।·।—।·।·S—S—S

नमित-चरण(६)युगमी-शा-नम् (५) ।

मगणः नगणः नगणः नगणः सगणः
 S·S·S ।·।·।—।·।·।—।·।·।—।·।·।

सर्वज्ञं वृषभ-गमन(९)महिष-तिकृत (६)—

नगणः नगणः सगणः शु० शु०
 ।·।·।—।·।·।—।·।·S—S—S

वल्लय-रुचिर(६)करमा-रा-ध्यं (५)

मगणः नगणः नगणः नगणः नगणः
 S·S·S ।·।·।—।·।·।—।·।·।—।·।·।

तं वन्दे भवम-यभिद(९)मभिम-तफल (६)—

नगणः नगणः सगणः शु० शु०
 ।·।·।—।·।·।—।·।·S S—S

वितर-णगुरु(६)मुमया यु-क्तम् (५) ॥

इति कृतयः समाप्ताः ।

प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रयातः^१ ॥ ७ । ३४ ॥

यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः स चण्डवृष्टिप्रयातो नाम । पूर्वमेवोदाहरणम् ।

अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ ७ । ३५ ॥

रातमाण्डव्याभ्यां ऋषिभ्यामन्यत्रास्याभिधानमेतदेव, ताभ्यां पुनरन्यैव संज्ञा कृतास्य वृत्तस्य ॥ रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थम् ।^२

शेषः प्रचित इति ॥ ७ । ३६ ॥

१. प्रयातः इति क्वचित्पाठः । २. अत्र रातमाण्डव्योक्तसंज्ञान्तरसत्वे 'स्कन्धोप्रीवी कौष्ठिकेः' (३।२९) 'सिंहोन्नता काश्यपस्य' (७।९) इत्यादिवत् तन्निर्देशस्यैव न्याय्यत्वात्, ग्रन्थान्तरेष्वप्यस्य संज्ञान्तरादर्शनात्, प्रथमपदसूचितानामन्येषां संज्ञानुकेर्न्यूनत्वापादकत्वात्, एतवीयानुवादेऽग्निपुराणे (३३।४।३०)—'रेफवृद्धार्णवाः स्युर्व्यालजीमूतमुख्यकाः ।' इति तत्संज्ञोक्तेरनुपपद्यमानत्वाच्च सूत्रमिदमन्यथा व्याख्येयम्—अन्यत्र द्वितीयादिषु दण्डकेषु संज्ञा रातमाण्डव्याभ्यामुक्ताः । ता एव स्वस्यापि सम्मता इति न पुनरुच्यन्त इति भावः । यद्वा—उत्तरसूत्रयोगेन व्याख्येयम्—रातमाण्डव्याभ्यामन्यत्र शेषोऽवशिष्टो दण्डकप्रस्तारः प्रचितसंज्ञः । ताभ्यां पुनः प्रत्येकं पृथक् संज्ञा अर्णवादयः कृताः प्रसिद्धा एवेति ॥

तथा च रत्नाकरे (३।१२)—'प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णव—व्याल—जीमूत—लीलाकरो—हाम—शङ्खादयः ।' इति । आदिपदात् पञ्चदशादिभी रगणैर्घटितपादाः क्रमेण—'आराम—सङ्ग्राम—सुराम—वैकुण्ठ—सार—कासार—विसार—संहार—नीहार—मन्दार—केदार—आसार—सत्कार—संस्कार—माकन्द—गोविन्द—सानन्द—सन्दोह—आनन्द' इत्येते ग्राह्या इति तर्कवाचस्पतिः । सिंहसमुद्रमुजज्ञाया इति रत्नाकरपञ्चिका ।

'एवमेकैकरगणवर्धनात्सकलाङ्घ्रिषु ।

एकन्यूनसहस्रार्णपर्यन्तं दण्डका मताः ॥'—इति श्रीकृष्णः ।

३. शेष इति । अनुक्तानाम् दण्डकानां प्रचित इत्येव संज्ञा इति भास्करः । शेषो रगणैतरयगणादिघटितः इत्यन्ये । तथा च रत्नाकरे (३।१३)—'प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्रयादुत्तरैः सप्तभिर्यैः ।' इति । 'यैरित्यन्येषामपि गणानामुपलक्षणम्, कविप्रयोगात् तघटितानामपि दण्डकानामिष्टत्वात् ।' इति सेतुः । पञ्चिकाकृत्—'नद्रयात्परतस्तकारेणापि क्वचिदण्डका दृश्यन्ते' इति सूत्रमेव पपाठ ।

'नगणद्वितयादेवमेकैकरगणवर्धनात् ।

कुमुदान्जतरङ्गादिनाम्नां भेदाश्च पूर्ववत् ॥'—इति कृष्णः ।

इतश्चण्डवृष्टिप्रयातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रचित इति संज्ञां लभते । पूर्वमेकैकाक्षरक्रमेण छन्दसां वृद्धिरुक्ता । इदानीं तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः
 १.१.१—१.१.१—५.१.५—५.१.५—५.१.५

प्रथम-कथित-दण्डक-श्चण्डवृ-ष्टिप्रपा-

रगणः रगणः रगणः रगणः रगणः
 ५.१.५—५.१.५ ५.१.५—५.१.५—५.१.५

तामिधा-नो-मुनेः पिङ्गला-चार्यना-मो मतः

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः
 १.१.१—१.१.१—५.१.५—५.१.५—५.१.५

प्रचित-इति त-तः परं दण्डका-नामियं

रगणः रगणः रगणः रगणः रगणः
 ५.१.५—५.१.५—५.१.५—५.१.५—५.१.५

जातिरे-कैकरे-फामिवृ-द्धा यथे-ष्टं भवेत् ।

इत ऊर्ध्वमष्टाविंशत्यक्षरादिपादान्यपि वृत्तानि कैश्चिदभ्युपगतानि । यथा वृत्तचन्द्रिकायाम्—

मनोजशेखरच्छन्दः (२८)—

‘जरौ जरौ जरौ जरौ जगौ क्रमेण चेद्यदा ।
 तदा भुजङ्गनायको मनोजशेखरं जगौ ॥’

अशोकपुष्पमञ्जरी (२८)—

‘रजौ रजौ रजौ रजौ रलौ क्रमेण चेद्यदा ।
 अशोकपुष्पमञ्जरी समीरिता फणीश्वरैः ॥’

शालूरच्छन्दः (२९)—

‘तगणात्परतो यत्र नगणाष्टकमुज्ज्वलम् ।
 ततो लगौ भुजङ्गेन प्रोक्तं शालूरमद्भुतम् ॥’

घनाक्षरीच्छन्दः (३१)—

‘विचारचर्चा गलयोर्गणानां न यत्र भूपैस्तिथिभिर्यतिर्गुरुः ।
 अन्ते धरापावकवर्णपादा समीरितासौ फणिना घनाक्षरी ॥’

रूपघनाक्षरीच्छन्दः (३२)—

‘भूपैर्भूपैर्विरामः स्याद्गणभेदगलोज्झितैः ।
 ज्ञेयान्ते लघुना युक्ता रूपपूर्वा घनाक्षरी ॥’

इत्यादीनि । एतेषामत्र दण्डकगाथादिष्वन्तर्भाव ऊह्य इति ।

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः
 १.१.१—१.१.१—५.१.५ ५.१.५—५.१.५

स्वरुचि-रचित-संज्ञया तद्विशेष-धैर्ये-

रगणः रगणः रगणः रगणः रगणः
 S · 1 · S S · 1 · S — S · 1 · S S — S · 1 · S — S · 1 · S

षैः पुनः काव्यम्-न्येऽपि कुर्वन्तु वा-ः श्वराः

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः
 १।१।० १।१।—५।१।५—५।१।५—५।१।५

भवति यदि स-मानसं-ख्याक्षरै-र्यत्र पा-

रगणः रगणः रगणः रगणः रगणः
 ६. १. ५—५. १. ५ ५. १. ५ ५. १. ५ ५. १. ५ ५. १. ५

दव्यव-स्था ततो दण्डकः पूज्यते-ऽसौ जनैः ॥

अत्र पादान्ते यतिः ।

इति दण्डकाः समाप्ताः ।

इति श्रीभट्टहलायुधविरचितायां पिङ्गलछन्दोवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अत्रानुक्तं गार्था ॥ ८ । १ ॥

१. अत्र ग्रन्थे उक्तच्छन्दोभ्यो यदन्यद्विषमाक्षरपादं पादैरसमं वा छन्दस्तद्वाथा-
ख्यम् । तथा प्रागुक्तेषु समानाक्षरपादेष्वापि विशिष्य यस्याभिधानं नोक्तम्, तद्वाथा ।
तदेतदर्थद्वयं सूत्रावृत्त्या लभ्यमिति केचित् । तत्र समच्छन्दसामुक्थादिसंज्ञाभिरुक्तत्वे-
नानुक्तत्वाभावात् न गाथात्वम्, अन्यथा उक्थादिसंज्ञानामनवकाश इत्यपरे ।

अत एव वृत्तचन्द्रिकायाम्—‘गाथोक्ता चरणैः प्रद्विस्तथैव चरणैस्त्रिभिः ।’ इत्युक्तम् । रत्नाकरेऽपि—‘विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत् । यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम् ॥’ इति । अत्र सेतुः—विषमेति—क्रममेदात् सङ्ख्यामेदाच्च विषमाणि अक्षराणि लघुगुरवो येषु ते विषमाक्षराः । ते पादा यस्मिंस्तथोक्ताम् । वा अथवा, चतुःसङ्ख्याकपादैः श्रीप्रभृतिभिर्भिः सदृशम्—पञ्चादिसङ्ख्यापादमित्यर्थः । तदेवाह—यच्छन्दः प्राह्नोक्तं तस्य गाथेति नामेत्यर्थः । यत्तु—पदचतुरूर्धादीनां गाथात्वं निवारयितुमाहे—ति, तच्चिन्त्यम्, पादैरसममित्यनेनैव तेषां गाथात्वस्य निरस्तत्वात् । ...विषमाक्षरपादे त्वियमेव कारिकोदाहरणम्; क्रमेणाष्ट-दश-सप्त-नवाक्षरपादघटितत्वात् ।

अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्नोक्तं छन्दः, प्रयोगे च दृश्यते, तन्नाथेति मन्तव्यम् ।

(तत्र-त्रिष्टुभि)

कुङ्कुलदन्ती भूतौ नृगौ गिन्द्रियरसाः ॥ ८ । २ ॥

यस्य पादे भगणतगणौ (SII. SSI) नगणौ (III) गकारौ (S. S) च भवत-
स्तद्वृत्तं 'कुङ्कुलदन्ती' नाम (११।३९७) । पञ्चभिः षड्विधं यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगणः तगणः नगणः शु० शु०
S. I. I. S. S . I. I. I. S. S

कुङ्कुल-दन्ती(५)वि-कटनि-त-म्बा (६)

भगणः तगणः नगणः शु० शु०
S. I. I. S. S . I. I. I. S. S

किञ्जर-कण्ठी(५)ल-घुतर-म-ध्या (६) ।

भगणः तगणः नगणः शु० शु०
S. I. I. S. S . I. I. I. S. S

विम्बफ-लोष्ठी(५)मृ-गशिशु-ने-त्रा (६)

भगणः तगणः नगणः शु० शु०
S. I. I. S. S . I. I. I. S. S

मित्र ! भ-वन्तं(५)मु-खयतु-का-न्ता (६) ॥

(जगल्याम्)

वरतनुर्नृजौ जुरौ षड्रसाः ॥ ८ । ३ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ (III. ISI) जगणरगणौ (ISI. SIS) च तद्वृत्तं 'वरतनु'-
र्नाम (१२।१३९२) । षड्भिः षड्विधं यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः जगणः जगणः रगणः
I. I. I. I. S. I. I. S. I. S. I. S.

अयि ! वि-जहीहि(६) दृढोप-गूहनं (६)

पादैरसममित्यस्योदाहरणं 'दशधर्म'वदिति । तच्च महाभारते (उद्यो० ३३।१०१)—
'दश धर्म न जानन्ति धृतराष्ट्र ! निबोध तान् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो
बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश ॥' इति ।

१. इतः प्रसूति 'शशिवदना-' (८।१९) इति सूत्रान्तं सप्तदशसूत्राणि वैदिकैर्ना-
धीयन्ते, अग्निपुराणेऽपि नानूयन्ते, तस्मात्प्रक्षिप्तान्येवेति सम्भाव्यते ।

नगणः जगणः जगणः रगणः
 १.१.१—१.५.१— १.५.१ ५.१.५

त्यज न-वसङ्ग(६)-सभीरु! वल्लभम् (६) ।

नगणः जगणः जगणः रगणः
 १.१.१—१.५.१— १.५.१ ५.१.५

अरुण-करोद्ग(६)-म् एष वर्तते (६)

नगणः जगणः जगणः रगणः
 १.५.१—१.५.१— १.५.१ ५.१.५

वरत-नु! संप्र(६)-वदन्ति कुक्कुटाः (६) ॥

जलधरमाला मूमौ समौ समुद्रवसवः ॥ ८ । ४ ॥

यस्य पादे मगणभगणौ (SSS. S॥) सगणमगणौ (॥S. SSS) च भवतस्तद्वृत्तं
 'जलधरमाला' नाम (१२।२४१) । चतुर्भिरष्टभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

मगणः मगणः सगणः मगणः
 S.S.S—S . १.१—१.१.S—S.S.S

धत्ते शो-भां(४)कुव-लयदा-मय्यामा (८)

मगणः मगणः सगणः मगणः
 S.S.S—S . १.१—१.१.S—S.S.S

शैलोत्स-ङ्गे(४)जल-धरमा-ला लीना (८) :

मगणः मगणः सगणः मगणः
 S.S.S—S . १.१—१.१.S—S.S.S

विद्युल्ले-खा(४)कन-ककृता-लङ्कारा (८)

मगणः मगणः सगणः मगणः
 S.S.S—S . १.१—१.१.S—S.S.S

कीडासु-प्ता(४)युव-तिरिवा-क्के पत्युः (८) ॥

गौरी नौ रौ ॥ ८ । ५ ॥

यस्य पादे नगणौ (॥।. ॥।) रगणौ (SIS. SIS) च भवतस्तद्वृत्तं 'गौरी' नामेति
 गाथा (१२।१२१६) । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः रगणः रगणः नगणः नगणः रगणः रगणः
 १.१.१—१.१.१—S.१.S—S.१.S १.१.१—१.१.१—S.१.S—S.१.S

प्रणम-त चर-णारवि-न्दद्वयं त्रिभुव-ननमि-तस्य गौ-रीपतेः ।

नगणः नगणः रगणः रगणः नगणः नगणः रगणः रगणः
 १.१.१.१—१.१.१.१—५.१.५ ५.१.५ १.१.१.१—१.१.१.१—५.१.५—५.१.५
 सकृद-पि मन-सैव यः सेवितः प्रथित-रति य-थेष्टम-ष्टौ गुणान् ॥

इयमेव गौरी दण्डकात्पूर्वमेकैकरेफवृद्ध्या नामान्तराणि लभते ।

ललना भूतौ नृसाविन्द्रियर्षयः ॥ ८ । ६ ॥

यस्य पादे भगण्त्तगणौ (५।।. ५।।) नगणसगणौ (१।।. १।।) च भवतस्तद्वृत्तं
 'ललना' नाम गार्थाः (१२।१२२३) । पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगणः तगणः नगणः सगणः
 ५.१.१.१—५.५.१.१.१.१—१.१.१.१
 या कुच-गुर्वी(५)मृ-गशिशु-नयना (७)

भगणः तगणः नगणः सगणः
 ५.१.१.१—५.५.१.१.१.१—१.१.१.१

पीननि-तम्बा(५)म-दकरि-गमना (७) ।

भगणः तगणः नगणः सगणः
 ५.१.१.१—५.५.१.१.१.१—१.१.१.१

किन्नर-कण्ठी(५)सु-रुचिर-दशना (७)

भगणः तगणः नगणः सगणः
 ५.१.१.१ ५.५.१.१.१.१ १.१.१.१ १.१.१.१

सा तव सौख्यं(५)वि-तरु ललना (७) ॥

(अतिजगल्याम्)

कनकप्रभा स्रजौ स्रजौ ग् ॥ ८ । ७ ॥

यस्य पादे सगणजगणौ (१।।. १।।) पुनः सगणजगणौ (१।।. १।।) गकारश्च (५)
 तद्वृत्तं 'कनकप्रभा' नाम गार्था (१३।२७९६) । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम्—

सगणः जगणः सगणः जगणः गु०
 १.१.५—१.५.१.१—१.१.५—१.५.१.१—५

कनक-प्रभा पृ-शुनित-म्बशालि-नी

सगणः जगणः सगणः जगणः गु०
 १.१.५—१.५.१.१—१.१.५—१.५.१.१—५

विपुल-स्तनी ह-रिणशा-वकेक्ष-णा ।

सगणः जगणः सगणः जगणः शु०

१.१.५—१.५.१—१.१.५ १.५.१—५

इयम-ज्ञाना न-यनयोः पथि स्थि-ता

सगणः जगणः सगणः जगणः शु०

१.१.५ १.५.१ १.१.५—१.५.१—५

कुरुते न कस्य मदना-तुरं म-नः ? ॥

कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वर्तवः ॥ ८ । ८ ॥

यस्य पादे नगणौ (॥. ॥.) तगणौ (SSI. SSI) गकारश्च (S) भवति तद्वत्
'कुटिलगति'र्नाम गाथा (१३।२३६८) । सप्तभिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः तगणः तगणः शु०

१.१.१—१.१.१—५ . ५.१—५.५.१—५

अधर-किसल-ये(७)कान्त-दन्तक्ष-ते (६)

नगणः नगणः तगणः तगणः शु०

१.१.१—१.१.१—५ . ५.१—५.५.१—५

हरिण-शिष्टुद-शां(७)चल्य-ति ध्रुयु-गम् (६) ।

नगणः नगणः तगणः तगणः शु०

१.१.१—१.१.१—५ . ५.१—५.५.१—५

ध्रुवमि-दमुचि-तं(७)यद्वि-पत्तौ स-ता (६)

नगणः नगणः तगणः तगणः शु०

१.१.१—१.१.१—५ . ५.१—५.५.१—५

मंतिङ्क-टिलग-तेः(७)स्यान्म-हानुत्स-वः (६) ॥

(शक्यार्थम्)

वरसुन्दरी भोजौ सनौ गौ ॥ ८ । ९ ॥

यस्य पादे भगणजगणसगणनगणा (SII. ISI. IIS. III) गकारौ (S. S) च भव-
तस्तद्वत् 'वरसुन्दरी' नाम गाथा (१४।३८२३) । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगणः जगणः सगणः नगणः शु० शु०

५.१.१—१.५.१—१.१.५—१.१.१—५.५

खाडुशि-शिरोज्ज्व-लसुग-न्धिजल-पू-र्ण

भगणः जगणः सगणः नगणः शु० शु०

५.१.१—१.५.१—१.१.५—१.१.१—५.५

वीचिच-यचश्च-लविचि-त्रशत-प-त्रम् ।

भगणः जगणः सगणः नगणः गु० गु०

५. १. १. १. ५. १. १. १. ५. १. १. १. ५. ५

हंसक-लकूजि-त मनो-हरत-टा-न्तं

भगणः जगणः सगणः नगणः गु० गु०

५. १. १. १. ५. १. १. १. ५. १. १. १. ५. ५

पद्म व-रसुन्द-रि! सरो-वरमु-दी-रम् ॥

कुटिला म्मौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः ॥ ८ । १० ॥

यस्य पादे भगणभगणनगणयगणा (SSS. SII. III. ISS) गकारौ (S. S) च भवतस्तद्वत्तं 'कुटिला' नाम गाथा (१४।१००९) । चतुर्भिः षड्भिश्चतुर्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगणः भगणः नगणः यगणः गु० गु०
५. ५. ५. ५. ५. १. १. १. १. १. ५. ५. ५. ५. ५

अध्वस्था-नां(४)जन-यति सु-ख(६)सुखैः-कू-ज (४)-

भगणः भगणः नगणः यगणः गु० गु०
५. ५. ५. ५. ५. १. १. १. १. १. ५. ५. ५. ५. ५

न्दात्यूहो-ऽयं(४)पथि निचुलि-नि(६)तोयो-पा-न्ते (४) ।

भगणः भगणः नगणः यगणः गु० गु०
५. ५. ५. ५. ५. १. १. १. १. १. ५. ५. ५. ५. ५

कर्णाट-स्त्री(४)रति-कुहरि-त(६)तुल्य-च्छे-दै (४)-

भगणः भगणः नगणः यगणः गु० गु०
५. ५. ५. ५. ५. १. १. १. १. १. ५. ५. ५. ५. ५

नदैः क-ष्ठ(४)स्खल-नकुटि-ल(६)मन्दा-व-तैः (४) ॥

(अष्टौ)

शैलशिखा भ्ररौ न्नौ भ्रगौ भूतरसेन्द्रियाणि ॥ ८ । ११ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ (SII. SIS) नगणभगणौ (III. SII) भगणौ (SII) गकार- (S)श्च भवति तद्वत्तं 'शैलशिखा' नाम गाथा (१६।२८११९) ॥ पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिश्च यतिः । क्वचित् पादान्ते यतिं पठन्ति । तत्रोदाहरणम्—

भगणः रगणः नगणः भगणः भगणः गु०
५. १. १. ५. १. ५. १. १. ५. १. ५. १. १. ५. ५

शैलशि-खानि(५)कु-ञ्जशयि-तस्य(६)ह-रेः श्रव-णे (५)

भगणः रगणः नगणः भगणः भगणः शु०
 S. 1. 1. — S. 1. . S. — 1. 1. 1. — S. 1. . 1. — S. 1. 1. — S.

जीर्णतृ-णं क(५)रे-ण निद-धाति(६)क-पिञ्चप-लः (५) ।

भगणः रगणः नगणः भगणः भगणः शु०
 S. 1. 1. — S. 1. . S. — 1. 1. 1. — S. 1. . 1. — S. 1. 1. — S.

क्षुद्रव-धाप(५)वा-दपरि-हार(६)वि-नीतम-ते (५) ।

भगणः रगणः नगणः भगणः भगणः शु०
 S. 1. 1. S. 1. . S. — 1. 1. 1. — S. 1. . 1. — S. 1. 1. — S.

स्तस्य न ताव(५)तै-व लघु-ता द्वि(६)धै-यूयमि-दः (५) ॥

वरयुवती भूरौ यनौ नृगौ ॥ ८ । १२ ॥

यस्य पादे भगणरगणौ (S॥. S॥S) यगणनगणौ (ISS. ॥॥) नगणो (॥॥) गका-
 रश्च (S) भवति, तद्धृतं 'वरयुवती' नाम गाथा (१६।३२३४३) । पादान्ते
 यतिः । तत्रोदाहरणम्—

भगणः रगणः यगणः नगणः नगणः शु०
 S. 1. 1. — S. 1. S. — 1. S. S. — 1. 1. 1. — 1. 1. 1. — S.

कुञ्जर-कुम्भपी-ठ-पीनो-क्षतकु-चयुग-ला

भगणः रगणः यगणः नगणः नगणः शु०
 S. 1. 1. — S. 1. S. — 1. S. S. — 1. 1. 1. — 1. 1. 1. — S.

पार्वण-शर्वरी-शगर्वा-पहसु-खकम-ला ।

भगणः रगणः यगणः नगणः नगणः शु०
 S. 1. 1. — S. 1. S. — 1. S. S. — 1. 1. 1. — 1. 1. 1. — S.

पीननि-तम्बवि-म्बसंवा-हनशि-थिलग-ति—

भगणः रगणः यगणः नगणः नगणः शु०
 S. 1. 1. — S. 1. S. — 1. S. S. — 1. 1. 1. — 1. 1. 1. — S.

मुञ्च न-राधिरा-ज ! भूया-त्तव व-रयुव-तिः ॥

(अत्यष्टौ)

अतिशायिनी सौ जूमौ जूगौ ग दिक्खराः ॥ ८ । १३ ॥

यस्य पादे सगणौ (॥S. ॥S) जगणभगणौ (॥S. S॥) जगणो (॥S) गकारौ
 (S. S) च भवतस्तद्धृतं 'अतिशायिनी' नाम गाथा (१७।२३९००) । दशभिः
 सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

रगणः सगणः जगणः जगणः भगणः रगणः
 १.५.१.५—१.१.५—१.५ • १—१.५.१—५.१.१—५.१.५

नेत्रका-न्तिविनि-जित(८)श्र-वणाव-तंसित-कैरवा (१०) ॥

नाराचकं नौ रौ रौ ॥ ८ । १७ ॥

यस्य पादे नगणौ (॥१. ॥३) रगणाश्चत्वारो (१५ १५. १५. १५) भवन्ति तद्वत्
 'नाराचकं' नाम गाथा (१८१७४९४४) । दशभिरष्टभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः रगणः
 १.१.१—१.१.१ ५.१.५—५ • १.५—५.१.५—५.१.५

रघुप-तिरपि जातवे-दो(१०)विश्रु-द्धां प्रष्ट-स्य प्रियां (८)

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः रगणः
 १.१.१—१.१.१—५.१.५ ५ • १.५—५.१.५—५.१.५

प्रियसु-हृदि वि-भीषणे सं(१०)क्रम-य्य श्रियं-वैरिणः (८) ।

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः रगणः
 १.१.१—१.१.१—५.१.५—५ • १.५—५.१.५—५.१.५

रविषु-तसहि-तेन ते-ना(१०)बुया-तः ससौ-मित्रिणा (८)

नगणः नगणः रगणः रगणः रगणः रगणः
 १.१.१—१.१.१—५.१.५—५ • १.५—५.१.५—५.१.५

भुजवि-जितवि-मानर-ज्ञा(१०)धिरू-ढः प्रत-स्थे पुरीम् (८) ॥

(२० वं० १२१९०४)

(अतिष्ठतौ)

विस्मिता यमौ नसौ रौ ग् रसर्तुस्वराः ॥ ८ । १८ ॥

यस्य पादे यगणमगणौ (१५. ५५) नगणसगणौ (॥१. ॥५) रगणौ (१५. १५)
 गकारश्च (५) भवति तद्वत् 'विस्मिता' नाम गाथा (१९१७५७१४) ॥ षड्भिः,
 षड्भिः, सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम्—

यगणः मगणः नगणः सगणः रगणः रगणः शु०
 १.५.५—५.५.५ १.१.१—१.१.५—५.१.५ ५.१.५—५.

श्रिया जु-ष्टं दिव्यैः(६)सपट-हरवै(६)रन्वितं पुष्प-वै (७)—

यगणः मगणः नगणः सगणः रगणः रगणः शु०
 १.५.५—५.५.५ १.१.१—१.१.५ ५.१.५—५.१.५—५

वैपुष्ट-वैद्यस्य(६)क्षणमृ-विगणैः(६)स्तूपमा-नं निरी-य (७) ।

नगणः भगणः नगणः सगणः रगणः रगणः शु०
 १.०.०—०.०.०— १.१.१—१.१.०— ०.१.०—०.१.०—०
 प्रकाशे-नाकाशे(६)दिनक-रकरा(६)न्विक्षिप-द्विस्मिता-यै (७)-

नगणः भगणः नगणः सगणः रगणः रगणः शु०
 १.०.०—०.०.०— १.१.१—१.१.०— ०.१.०—०.१.०—०
 नरेन्द्रै-रौपेन्द्रं(६)वपुर-थ विश(६)द्वाम वी-क्षांबभू-वे (७) ॥
 . (शि० वं० २०।७९.)

(कृतौ)

शशिवंदना नृजौ भृजौ ज् जरौ रुद्रदिशः ॥ ८ । १९ ॥

यस्य पादे नगणजगणौ (॥१. ॥१.) भगणो (॥१. ॥१. ॥१.)
 रगणश्च (॥१. ॥१.) भवति, तद्वृत्तं 'शशिवदना' नाम गाथा (२१।५४११६००) । एका-
 दशभिर्दशभिश्च यतिः । 'पञ्चकावली'ति केचित् । तत्रोदाहरणम्—

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः जगणः रगणः
 १.१.१—१.०.१—०.१.१—१.०.१— १.०.१—१.०.१—१.०.१—०.१.०
 तुरग-शताकु-लस्य प-रितः(११)प-रमेक-तुरग-जन्मनः (१०)

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः जगणः रगणः
 १.१.१—१.०.१—०.१.१—१.०.१— १.०.१—१.०.१—१.०.१—०.१.०
 प्रमथि-तभूश्रु-तः प्रति-पथं(११)म-थितस्य भृशं म-हीश्रुता (१०) ।

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः जगणः रगणः
 १.१.१—१.०.१—०.१.१—१.०.१— १.०.१—१.०.१—१.०.१—०.१.०
 परिच-ल्लो ब-लानुज-बल(११)स्य पुरः स-ततं धु-तश्रिय (१०)-

नगणः जगणः भगणः जगणः जगणः जगणः रगणः
 १.१.१—१.०.१—०.१.१—१.०.१— १.०.१—१.०.१—१.०.१—०.१.०
 क्षिरवि-गतश्रि-यो जल-निधे(११)श्च तदाम-वदन्त-रं महत् (१०) ॥
 (शि० वं० ३।८२)

एवमादीनि वृत्तानि कोटिशः प्रस्तारेषु महाकविप्रयोगेषु च दृश्यन्ते । विशेषसंज्ञाभा-
 वात्तानि शास्त्रकारेण नामनिर्देशं कृत्वा नोक्तानि तानि गाथाशब्देन कथ्यन्ते ।

इदानीं प्रस्तारादीन् प्रत्ययानुक्रमते । तत्र गायत्र्यादिप्रस्तारसिद्ध्यर्थमेकाक्षरप्रस्तारं पूर्वकं द्व्यक्षरप्रस्तारं सूत्रद्वयेनाह—

द्विकौ ग्लौ ॥ ८ । २० ॥

उपरिष्ठाद् गकारं लिखित्वा धस्ताल्लकारं विन्यसेदित्येकाक्षरप्रस्तारः । तस्य द्विकत्वाद् द्वौ ग्लौ द्विकौ स्थापयेत् । द्वे आद्यन्ती प्रमाणमन्योरिति द्विकौ । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (पाणि० ५।१।२२) इति कन्प्रत्ययः । ततश्च म्कारं ततोऽधस्ताल्लकारं लिखित्वा विस्पष्टार्थमधस्तिर्यग्रेष्ठां दद्यात् । अधस्ताच्च पूर्ववद् गकारलकारौ स्थापयेत् ॥

अत्र किं कर्तव्यमित्याह—

मिश्रौ च ॥ ८ । २१ ॥

अनेन द्वितीयाक्षरप्रस्तारं दर्शयति । चकारः पूर्वप्रस्तारसमुच्चयार्थः । द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनन्तरं द्वितीयस्थानेषु मिश्रौ ग्लौ विन्यसेत् । गकारो गकारेण संश्लिष्टो मिश्र उच्यते, लकारश्च लकारेण । मिश्राविति गकारलकारभ्यां प्रत्येकमभिसम्बध्यते । 'द्वन्द्वान्तरो यः श्रूयत' इति न्यायात् । ततश्च प्रथमायामावृत्तौ गकारौ मिश्रौ स्थापयेत् । द्वितीयायां लकाराविति । ततो मध्ये लेखामपनयेत् । एवं चतुःप्रकारो द्व्यक्षरप्रस्तारो भवति । तद्यथा—गौ लौ ग्लौ लाविति ॥

इदानीं द्व्यक्षरप्रस्तारपूर्वकमेकैकाक्षरवृद्ध्या त्र्यक्षरादिप्रस्तारं दर्शयितुमाह—

पृथग्ला मिश्राः ॥ ८ । २२ ॥

द्व्यक्षरप्रस्तारस्य पूर्वन्यायेन द्विकं लेखाविभक्तं स्थापयित्वा तृतीयाक्षरस्थानेषु प्रथमावृत्तौ गकारा मिश्रा दातव्याः । द्वितीयावृत्तौ लकारा मिश्रास्ततो मध्यात् लेखामपनयेत् । एवं त्रिकः प्रस्तारः सिद्ध्यति । पृथगिति विजातीयासंसर्गमाह । तेन प्रथमायामावृत्तौ न लकारप्रवेशः । द्वितीयायां न गकारस्य । एवं त्रिकप्रस्तारं द्विः स्थापयित्वा पृथग् ग्लौ मिश्रा दातव्या इति चतुरक्षरः प्रस्तारः । एवं तत्पूर्वकः पञ्चाक्षरः प्रस्तारः । तथैव तत्पूर्वकः षडक्षरो गायत्रीसमवृत्तप्रस्तारः । एवमुष्णिगादीनामप्येकैकाक्षरवृद्ध्या अयमेव न्यासः । तत्रेदं सूत्रं त्र्यक्षरात् प्रवृत्ति पुनः पुनरावर्तनीयं यावदभिमतः प्रस्तारः ॥

१. छन्दसां भेदादिप्रत्यायकत्वात्प्रत्ययाः । ते च दर्शिताः केदारेण—'प्रस्तारो नष्ट-मुद्दिष्टमेकद्व्यादिलग्नक्रिया । सङ्ख्यानमध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः ॥' इति ।

२. प्रकाशान्तरमुक्तं रत्नाकरे—

पादे सर्वगुरावाद्याल्लघु न्यस्य गुरोरधः ।

यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् ॥

ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत्सर्वलघुर्भवेत् ।

प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभिः ॥

१. वसवस्त्रिकाः ॥ ८ । २३ ॥

एवं पूर्वोक्ते त्र्यक्षरप्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायन्ते । ते च मकारादयः शास्त्रादौ कथिता एव । प्रदर्शनार्थं चैतत् ; तेन षोडश चतुष्का द्वात्रिंशत्पञ्चका भवन्ति । एवं चतुःषष्टि-
र्गायत्रीसमवृत्तानि सर्वगुरुलघ्वाद्यन्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तरमुष्णिगादीनाम् ; एकैकाक्ष-
साधिकायात् । विस्पष्टार्थमिदं सूत्रम् ; प्रस्तारादेव सङ्ख्यापरिच्छितेः ॥

१. प्रस्तारस्य क्रमे बीजं नोचुः प्राञ्चोऽत्र यद्यपि ।

स्नष्टतायास्तथाप्यस्मि वदामि सुधियां मुदे ॥

सर्वगुरुपादस्य मेदाकाङ्क्षायां द्वितीयपङ्क्तौ प्रथमस्थान एवोपस्थितत्वात् गुरुनिरासपूर्वं
लघुप्रयोगेण सर्वगुरुपादो भिद्यत इति तस्यादौ कल्पनम्, -(१. ५. ५) । ततस्तृतीयपङ्क्तौ
द्वितीये स्थाने गुरुनिरासपूर्वं लघुप्रयोग इति द्वितीयो मेदः, -(५. १. ५) । अस्यैव शेष-
भूतश्चतुर्थपङ्क्तिस्थस्तृतीयो मेद इति तस्य कल्पनम्, -(१. १. ५) ततः पञ्चमपङ्क्तौ तृती-
यस्थाने तथैव लघुप्रयोगाच्चतुर्थस्य, -(५. ५. १) । अस्यैव च द्विगुर्वादित्रयोऽन्ये मेदाः—
लघुगुर्वादिः-(१. ५. १), गुरुलघ्वादिः-(५. १. १), लघुद्वयादिश्च-(१. १. १) इति ।
इत्थं सर्वगुरुणा प्रथमेन (५. ५. ५) सहितेषु मध्याया अष्टमेदेषु क्रमे बीजमुक्तम् ।
एवं प्रतिष्ठादिप्रस्तारक्रमेऽप्युच्येयम् ॥

एकाक्षरादिषड्विंशत्यन्तजातिप्रस्तारपिण्डसङ्ख्याक्ता वृत्तमौक्तिके—

‘षड्विंशतिः, सप्तशतानि, चैव तथा सहस्राण्यपि सप्तपङ्क्तिः ।

लक्षाणि दृग्वेदसुसम्मितानि, कोट्यस्तथा रामनिशाकरैः स्युः ॥’

(१३, ४२, १७, ७, २६) इति वृत्तरत्नाकरसेतौ ।

एवमर्धसमवृत्तेऽर्धप्रस्तारः, विषमवृत्ते च श्लोकप्रस्तार इति ज्ञेयम् । मात्रावृत्तप्रस्ता-
रोऽपि ग्रन्थान्तरोक्तो दर्शितः सेतुकृता—

‘तत्र प्रथमपङ्क्तौ स्याद्गुरुपादस्तु पूर्ववत् ।

द्वितीयपङ्क्तौ प्रथमादधो लेख्यो लघुर्गुरोः ॥

यथोपरि तथा शेषमूनस्थाने लघु न्यसेत् ॥

तृतीयादिषु पङ्क्तिष्वप्येवमेव गुरोरधः ॥

लघु न्यस्यावशिष्टं तु पूर्ववत् परिकीर्तितम् ।

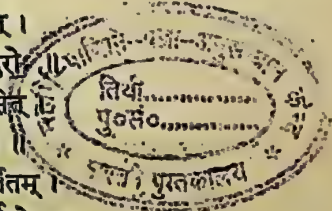
न्यूने मात्रात्रयं देयं तस्मिन्नादौ गुरुर्द्वयोः ॥

कलयोः स्यात्ततः पूर्वं लघुर्द्वयो भवेत्ततः ।

चतुर्थपङ्क्तावप्येवं पञ्चम्यां तु गुरोरधः ॥

लघुद्वयं लिखेत् पूर्वं शिष्टं तूपरिवद्भवेत् ।

एवं सर्वत्र विज्ञेयः कलाप्रस्तार उत्तमः ॥

नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थमाह—

लद्धे ॥ ८ । २४ ॥

यदैवं विजिज्ञासेत—गायत्र्यां समवृत्तं षष्ठं कीदृशमिति, तदा तमेव षट्सङ्ख्याविशेष-
मर्थयेत् । तस्मिन्नधीकृते लघुरेको लक्ष्यते, स भूमौ विन्यासः ।

इदानीमवशिष्टा त्रिसंख्याविषमत्वादर्थयितुं न शक्यते । तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याह—

सैके ग् ॥ ८ । २५ ॥

अर्थ इत्यनुवर्तते । विषमसङ्ख्यायामेकमधिकं निक्षिप्य ततोऽर्थयेत् । तत्रैको गकारो
लभ्यते । तं पूर्वलघाल्लकारात् परं स्थापयेत् । ततो द्विसंख्यावशिष्यते । पुनस्तामर्थ-
येत्, ततश्चैकलकारं दद्यात् । ततश्चैकसंख्यावशिष्यते । तत्र तावत् सैके गिति लक्षण-
मावर्तनीयं यावद्वृत्ताक्षराणि षट् पूर्यन्ते । एवं सङ्ख्यान्तरेऽपि योज्यम् ॥

उद्दिष्टवृत्तस्य सङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह—

प्रतिलोमगणं द्विर्लाघम् ॥ ८ । २६ ॥

यस्य वृत्तस्य सङ्ख्यां जिज्ञासेत तद्भूमौ प्रस्तारयेत् । ततस्तस्यान्ते यो लकारः सजाती-
यापेक्षया, तमादौ कृत्वा प्रातिलोम्येन द्विरावर्तयेत् । तत्र निराकाराया आवृत्तोरसम्भवात्
प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या लभ्यते । ततश्चैकसङ्ख्याङ्कमन्यलकारस्याधस्तात्
स्थापयित्वा द्विगुणयेत् । ततस्तस्मादपनीय तत्पूर्वस्य वर्णस्याधस्ताज्जिघाय पुनर्द्विगुणयेत् ।
पुनस्तदपि पूर्वस्य । एवं यावन्ति वृत्ताक्षराणि प्रातिलोम्येन समाप्यन्ते । तत्र याः सङ्ख्या
निष्पद्यन्ते, तावदतिथं तद्वृत्तमिति ॥

तेन द्विगुरुपादस्य पञ्च भेदा भवन्त्यमी ।

सर्वान्तमध्यादिगुरुचतुर्लघुगणाः स्मृताः ॥' इति ।

वृत्तप्रत्ययकौमुद्यामत्र कश्चिद्विशेष उक्तः—

‘एकमात्रे गुरुनैव त्रिपञ्चादौ लशेषतः ।

आदावेव लघुः स्थाप्यस्ततः प्रस्तारजाः क्रियाः ॥' इति ।

१. मात्रानष्टमुक्तं रत्नाकरसेतौ—

‘संस्थाप्येह पृथक्मात्रास्तत्र चाङ्कान् समालिखेत् ।

एकद्व्यङ्कतृतीयाङ्कानाद्यमात्रात्रये क्रमात् ॥

ततः पूर्वद्वयोन्मिश्रानन्त्ये पृष्ठाङ्कलोपनम् ।

पूर्वपूर्वतरस्यापि लोपः सम्भवतो भवेत् ॥

यस्य यस्य भवेद्भोपस्तदधो गुरुता भवेत् ।

परया मात्रयोरन्यन्तगमात्रानष्टं वदेत्सुधीः ॥' इति ।

तत्र विशेषमाह—

ततोऽग्येकं जह्यात् ॥ ८ । २७ ॥

पूर्वोक्ते कर्मणि क्रियमाणे यदि सा सङ्ख्या गकारस्थानमापद्यते, तदा तां द्विगुणयित्वा ततः सङ्ख्यासमुदायादेकं ल्यजेत् । ततः पूर्वोक्तं कर्म कुर्यात् । ततः परिपूर्णत्वात्तदुत्त-
सङ्ख्या सिध्यति ॥

प्रस्तारादिना वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह—

द्विरर्द्धे ॥ ८ । २८ ॥

अपनीत इत्यध्याहारः । यदा जिज्ञासेत-षडक्षरे छन्दसि कति वृत्तानि भवन्ति? तदा तां छन्दोऽक्षरसङ्ख्यां भूमौ स्थापयित्वा ततोऽर्धमपनीयेत् । तस्मिन्नपनीते द्वौ लभ्येते । ततस्तां द्विसङ्ख्यां भूमौ पृथक् प्रस्तारयेत् । ततः शेषात्रयोऽक्षरसङ्ख्यायां भवन्ति ॥

तेषामर्धयितुमशक्यत्वात् किं कर्तव्यमित्याह—

रूपे शून्यम् ॥ ८ । २९ ॥

विषमसङ्ख्यातो रूपमपनीय तस्मिन्नपनीते शून्यं लभ्यते । तत्र पूर्वलब्धाया द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत्, ततो द्विसङ्ख्यावशिष्यते । ततोऽर्धेऽपनीते पुनर्द्विसङ्ख्या लभ्यते, तां शून्याधस्तात् स्थापयेत् । ततो रूपे शून्यं लभ्यते । तदनन्तरं द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत् ॥

ततः किं कर्तव्यमित्याह—

द्विः शून्ये ॥ ८ । ३० ॥

शून्यस्थाने द्विरावृत्तिं कुर्यात् । तत्र निराकाराया आवृत्तेरसङ्ख्याया अर्धमातिक्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या लभ्यते । तां शून्ये स्थापयित्वा द्विगुणयेत् । ततो द्वौ भवतः । तस्योपरिष्ठादर्धस्थानं द्विसङ्ख्याकं तदपनीय तस्य स्थाने तं द्विसङ्ख्याकं स्थापयेत् ॥

अनन्तरमिदं कर्तव्यमित्याह—

तावदर्धे तदुणितम् ॥ ८ । ३१ ॥

यदर्धस्थाने स्थितं सङ्ख्याजातं, तत्तावत् गुणितं कुर्यात् । एतदुक्तं भवति—स्वसङ्ख्या-
यैव गुणयितव्यमिति । ततो द्वौ द्वाभ्यां गुणितौ चत्वारो भवन्ति । तेषामुपरिष्ठाच्छून्य-
स्थानं तत्र तानारोपयेत् । अनन्तरं द्विःशून्य इति द्विगुणिता अष्टौ भवन्ति । तानप्यर्ध-

१. मात्रोद्विष्टमुक्तं जानकीशरणेन—

‘विलिख्य रूपे क्रमकाङ्कमत्र गुरुर्ध्वमङ्कं चरमे विलुम्पेत् ।
शिष्टाङ्कमेवं प्रवदेद्विधिज्ञो मात्रीयमुद्विष्टमिदं जगाद ॥’ इति ।

स्थाने निधाय तावद्गुणान् कुर्यात् । ततोऽष्टावष्टाभिर्गुणिताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति गायत्रीसप्त-
वृत्तानि । अनेनैव न्यायेनाष्टाविंशत्यधिकशतमुष्णिहः, षट्पञ्चाशदधिके द्वे शते अनुष्टुभेः,
द्वादशोत्तराणि पञ्च शतानि बृहत्याः, चतुर्विंशत्यधिकं सहस्रं पङ्केः, अष्टचत्वारिंशदधिके
द्वे सहस्रे त्रिष्टुभः, षण्णवत्यधिकानि चत्वारि सहस्राणि जगत्याः । एवमतिच्छन्दसां
कृतीनां च द्रष्टव्यम् ॥

द्विर्धूनं तदन्तानाम् ॥ ८ । ३२ ॥

गायत्र्यादिवृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणीकृत्य द्वाभ्यामूनं कुर्यात् । तत्तदन्तानां परिमाणं
भवति । यस्य छन्दसः सङ्ख्या द्विगुणिता, तत्पर्यन्तानां पूर्वेषामेकाक्षरप्रभृतीनां सङ्ख्या
भवतीत्यर्थः ॥

परे पूर्णम् ॥ ८ । ३४ ॥

तदेतच्छन्दोवृत्तसङ्ख्याजातं द्विगुणितं पूर्णमेव स्थापयितव्यम्, न द्वयूनम् । परे छन्दसि

१. इतः परम्—

एकोनेऽध्वा ॥ ८ । ३३ ॥

इति सूत्रमधिकं पठ्यते वैदिकैः, अनुवादोऽप्यस्याग्निपुराणे दृश्यते—(३३५।४)
'अध्वाङ्गुलमधोऽर्धतः । सङ्ख्यैव द्विगुणैकोना' इति । एतदभावे च षट्प्रत्ययपूर्तिरपि न
भवति, अध्वप्रत्ययाभावात् । न चासावत्रोपेक्षित एवेति साम्प्रतम्, शास्त्रवैकल्यापत्तेः;
'षण्मात्रमुवाच पिङ्गलः सूत्रम् ।...प्रत्ययहेतोः खशास्त्रादौ ॥' इति परिभाषासाङ्ख्याप-
त्तेश्च । अतः सम्प्रदायशुद्धमावश्यकं चैतत्सूत्रम् । हल्ययुधेनाव्याख्यानं त्वनुपलब्धत्वा-
देवेति 'षष्ठप्रत्ययोऽपि' (पृ० १९६ पं० १) इत्यादितल्लेखादेव व्यक्तम् ।

अस्यार्थस्तु—

उक्तरीत्या द्विगुणीकृता वृत्तसङ्ख्या एकेन ऊना अध्वा प्रस्तारलेखनाधिकरणदेशो
भवतीति ।

अत्र विशेषो रत्नाकरे—

'सङ्ख्यैव द्विगुणैकोनासङ्ग्रिध्वा प्रकीर्तितः ।

वृत्तस्याङ्गुलिकी व्याप्तिरधः कुर्यात्तथाङ्गुलिम् ॥' इति ।

अयमर्थः—अङ्गुलिविस्तारा गुरुलघवो लेख्याः । अधोऽन्तरालदेशेऽप्यङ्गुलविस्तारदेशं
त्यक्त्वा वृत्तप्रस्तारमेदा लेख्याः । तथा च त्र्यक्षरादौ पञ्चदशाङ्गुलोच्चता स्पष्टीभवतीति ।

अत्र न्यूनाधिकप्रमाणसम्भवेऽप्यनुगतस्य शास्त्रार्थत्वादङ्गुलप्रमाणमुक्तम् । अन्तरदेशो-
ऽङ्गुलस्यागस्तुद्विष्टानुसारात् । वस्तुतस्तु गुरुलघूनां यत्प्रमाणम्, तत्प्रमाणकान्तरालदेश-
त्याग इतीह विवक्षितम् । तेन प्रस्ताराधिकरणदेशप्रमाणसङ्ख्यापि तत्प्रमाणगतैवेति
ज्ञेयम् ।—इति सेतुः ।

विज्ञासिते । तत्संख्याजातं द्विगुणितं परस्य छन्दसो वृत्तानां संख्या भवति । तद्यथा—
चतुःषष्टिर्गायत्रीसमवृत्तानां संख्या द्विगुणीकृता सती परस्योष्णिहः समवृत्तसंख्या साष्टा-
विंशं शतं भवति ॥

अतोऽनेकद्वित्रिलघुक्रियासिद्ध्यर्थं यावदभिमतं प्रथमप्रस्तारवन्मेरुप्रस्तारं दर्शयति—

परे पूर्णमिति ॥ ८ । ३५ ॥

उपरिष्टादेकं चतुरस्रकोष्ठं लिखित्वा तस्याधस्तादुभयतोऽर्धनिष्क्रान्तं कोष्ठकद्वयं लिखेत् ।
तस्याप्यधस्तात्त्रयं तस्याप्यधस्ताच्चतुष्टयं यावदभिमतं स्थानमिति मेरुप्रस्तारः ॥ तस्य प्रथमे
कोष्ठे एकसंख्यां व्यवस्थाप्य लक्षणमिदं प्रवर्तयेत् । तत्र परे कोष्ठे यद्वृत्तसंख्याजातं तत्
पूर्वकोष्ठयोः पूर्णं निवेशयेत् । तत्रोभयोः कोष्ठकयोरेकैकमङ्कं दद्यात्, मध्ये कोष्ठे तु परको-
ष्ठद्वयाङ्कमेकीकृत्य पूर्णं निवेशयेदिति पूर्णशब्दार्थः । चतुर्थ्या पङ्क्तावपि पर्यन्तकोष्ठयोरेकै-
कमेव स्थापयेत् । मध्यमकोष्ठयोस्तु परकोष्ठद्वयाङ्कमेकीकृत्य पूर्णं त्रिसङ्ख्यारूपं स्थापयेत् ।
उत्तरत्राप्ययमेव न्यासः । तत्र द्विकोष्ठ्यां पङ्क्तौ एकाक्षरस्य विन्यासः । तत्रैकगुर्वेकलघु-
वृत्तं भवति ॥ तृतीयायां पङ्क्तौ द्व्यक्षरस्य प्रस्तारः । तत्रैकं सर्वगुरु, द्वे एकलघुनी, एकं
सर्वलघ्विति कोष्ठक्रमेण वृत्तानि भवन्ति ॥ चतुर्थ्या पङ्क्तौ त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः । तत्रैकं
सर्वगुरु त्रीण्येकलघूनि त्रीणि द्विलघूनि एकं सर्वलघु ॥ तथा पञ्चमादिपङ्क्तावपि सर्वगुर्वा-
दिसर्वलघ्वन्तमेकद्वयादिलघु द्रष्टव्यमिति ॥

१. सूत्रावृत्तिः शास्त्रसमाप्तिसूचनार्था ।

२. मात्रामेवरप्युक्तो वाणीभूषणे—

‘द्वयं द्वयं समं कोष्ठं कृत्वान्येष्वेकमर्पयेत् ।

एकद्वयेकत्रयेकचतुष्क्रमेण प्रथमेष्वपि ॥

शीर्षाङ्कासपराङ्काभ्यां शेषकोष्ठान् प्रपूरयेत् ।

मात्रामेवरयं दुर्गः सर्वेषामतिदुर्गमः

अत्र वृत्तप्रत्ययकौमुद्यां विशेषः—

‘मात्रागलक्रिया कापि नोक्ता सापीह वण्यते

कलासङ्ख्याकमेकाङ्कमौत्तराधर्यतो न्यसेत् ॥

तिर्यग्द्वितीयपङ्क्तौ चोर्ध्वस्थाङ्कं संलिखेद्बुधः ।

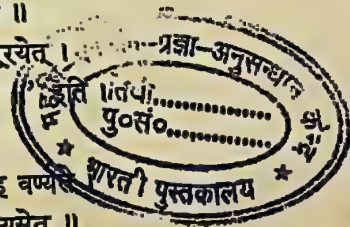
तृतीयादावूर्ध्वकोणयुग्माङ्कं च युतं लिखेत् ॥

योजनासम्भवे युक्तमङ्कमेव लिखेदधः ।

प्राग्युताङ्कावथ त्यक्त्वा पुनर्युक्त्वा पुरो लिखेत् ॥

युत्वा युत्वाधराङ्क्रान्तं लिखेद्दीर्घमानधः स्थितैः ।

तिर्यग्द्वैर्द्वितीयाद्यैरेकगुर्वादयो मताः ॥

षष्ठप्रत्ययोऽप्यध्वपरिच्छित्तिरित्येके । सौऽत्यल्पत्वात् पुरुषेच्छाविधायित्वेनानियता-
त्वाच्च नोक्तः । एवं प्रत्ययसमासः समाप्तः ॥

पिङ्गलाचार्यरचिते छन्दःशास्त्रे हलायुधः ।

मृतसंजीविनी नाम मृत्ति निर्मितवानिमाम् ॥

इति श्रीभट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ मृतसंजीविनीनाम्न्यामष्टमोऽध्यायः ॥

यत्कलान्वयिनाङ्केनायैकगुर्वादिवोधनम् ।

गुरुद्विगुणितोनाङ्कास्तेनाङ्केन कला मताः ॥

आद्यैकाङ्कैः कलाः सर्वा ज्ञेया अथ तदूर्ध्वगैः ।

अङ्कैरुनकलायोगि गुर्वादिज्ञानमीरितम् ॥' इति ।

१. एतत् 'एकोनेऽध्वा' (८।३३) इति सूत्रादर्शनमूलकमेवेत्युक्तमेव पुरस्तादिति ।

सञ्जीवितामपि विलोक्य हलायुधेन

छन्दश्चित्तिं भुजगराजकृतां क्षताङ्गीम् ।

नानानिवन्धगहनानि चिरं विगाह्य

काचिद् 'विशल्यकरणी'मयकाहतेयम् ॥ १ ॥

मूर्तिं यथा फणिपत्तेरिह लक्ष्मणाख्यां

प्रागक्षतामतनुत श्वसनस्य स्रुतः ।

दिव्यां विशल्यकरणीमुपहृत्य तद्वत्

यन्नादिभामकरवं कृतिमुज्ज्वलाङ्गीम् ॥ २ ॥

कैदारेऽङ्कुरिता पूर्वं सिक्ता सागरवारिणा ।

वर्धिता सर्वतः सेयं विशल्यकरणी मया ॥ ३ ॥

भट्टधूपकरानन्तयज्ञेश्वरपरिष्कृता ।

श्रीवेदपुरुषस्यैषा पादयोरस्तु पादुका ॥ ४ ॥

इति श्रीभट्टपकरोपाह-विद्यालङ्कार-भट्टानन्तयज्ञेश्वरपरिष्कृता

विशल्यकरण्याख्या छन्दःशास्त्रटिप्पणी ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

